

ציון במשפט

רשימותיו של פרקליט ירושלמי

מאת

שמואל שמיר (מזרחי)

עריכה מדעית

יאיר פז

ירושלים תשע"ח

ציון במשפט

רשימותיו של פרקליט ירושלמי

© כל הזכויות שמורות לשמואל שמיר תשע"ח-2018

עיבוד עטיפה ויעוץ גרפי: קובי "קובצה" דונר, צלם
תמונת השער (חזית וגב): נבי סמואל וברקע אדמות האגודות

עיצוב, סידור ועימוד: לשון לימודים בע"מ, ירושלים

תוכן עניינים

הקדמת העורך 5

מדור א – פרקי ביוגרפיה 9

- [1] תפילת יום הכיפורים 11 • [2] מורשתו של בית סבי 14 • [3] ילדות בתקופת המנדט בשכונת אוהל משה 19 • [4] ערב שבת בירושלים 23 • [5] קלוב לבניית טיסנים ואימוץ לדאייה, שהפך למפקדה 25 • [6] מחזור ראשון של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית 30 • [7] מקימי מעפר דל, מאשפות ירים אביון 35 • [8] אוטומטיזם או אינסטינקט לעומת שיקול דעת 38

מדור ב – משפחת מזרחי ועבאדי 43

- [9] אילן יוחסין מפואר של משפחה בירושלים במאה ה-17 45 • [10] גלגולי הפרוכת 51 • [11] חיפוש שורשים בצוואה עתיקה והציפייה לבוא המשיח ותחיית המתים 53 • [12] חותם ופנקסים עתיקים של בית הכנסת 57 • [13] כתב יד עתיק מסודות הקבלה נתגלה בכריכת ספר ישן שהתגלגל במחסן של דירה נטושה 62 • [14] מוסתערבים, מורישקוס או רומניוטים 66 • [15] משפחת עבאדי ועליית יהודי סוריה לישראל 69

מדור ג – העיר העתיקה והתקופה העות'מאנית 79

- [16] חצר גבול אלמנה בעיר העתיקה בירושלים 81 • [17] חצר דרבי צדוק ויושביה 84 • [18] בתי מחסה: שכונה ראשונה שנבנתה בין החומות 87 • [19] בית רוטשילד ובתי פקידים ואמרכלים 90 • [20] ה"חורבה" קמה מחורבותיה 94

מדור ד – דמוגרפיה וגנאלוגיה 99

- [21] מפקדי אוכלוסין בארץ ישראל וחשיבותם למשפטנים 101 • [22] רישום לידות, נישואין, גירושין ופטירות במאה ה-19 בארץ ישראל 110 • [23] עליות הגרוזינים לישראל ודמויות נבחרות בעדה 117 • [24] שבט נויברגר ומורשתו במאה ה-20 121 • [25] אוצרות שמחכים לבעליהם 131 • [26] כתובה שעזרה לגלות נכס עתיק 135 • [27] המאבקים לעליית יהודים לא"י משנת 1882 ועד 1948 138 • [28] המעמד האישי בישראל של יהודים קראים, פלשים ונטורי קרתא 142 • [29] אסופית חיפשה ומצאה הורים, אחים וגם רכוש 150 • [30] פליאוגרפיה עברית 152

מדור ה – מקרקעין והתיישבות 157

- [31] רישום מקרקעין בישראל 159 • [32] גושי שומה של קרקעות בעיר העתיקה בירושלים 166 • [33] ניסיונות התנחלות של היישוב הישן בהרי ירושלים 172 • [34] רמתיים צופים – הכוורת, ההנהגה, הדבורים והצוף 176 • [35] סקר ומחקר על מתחם שמעון הצדיק, יהודייה וכרם ג'עוני 183 • [36] מגרש הנחלה – החלום ושברו 193 • [37] חלומות יישוביים בצל הבלוט הגדול 199 • [38] חיפוש מחט בערימת שחת 202 • [39] הימשיכו מי השילוח ללכת לאט? 204

מדור ו – מקומות קדושים ובתי כנסת 211

- [40] משפט הכותל המערבי בשנות ה-30 213 • [41] הקושאן של מערת המכפלה – איפה הוא? 220
- [42] מערת הרמב"ן – איפה היא והאם היא מקום קדוש? 224 • [43] בתי עלמין יהודיים בהר הזיתים 228 • [44] חבלי קבורה בירושלים 237 • [45] קבר דוד המלך בהר ציון 242 • [46] האמנות היהודית בבתי הכנסת 246 • [47] יזקרה של בית כנסת 251 • [48] שדים ורוחות בירושלים 254

מדור ז – ירושלים בתקופת המנדט ואחריה 261

- [49] משפט ולא צדק: זאב ז'בוטינסקי ומרדכי עליאש מול בית המשפט הצבאי הבריטי 263
- [50] מעורבות מועצת המלך בא"י המנדטורית 267 • [51] הביאס קורפוס: מעפילים ואנשי מחתרת והמאבק נגד הספר הלבן ותקנות חירום 271 • [52] בתי משפט צבאיים בארץ ישראל המנדטורית 275
- [53] משפט השלום העברי בארץ ישראל 280 • [54] קודקס, ותרגומים בארץ ישראל בתקופת המנדט 285 • [55] פירוז הר הצופים במלחמת העצמאות 290 • [56] אי בין קווי גבול המדינה 293
- [57] עוטף ירושלים – חומת מגן חמישית לירושלים 298 • [58] הומור וקריקטורות של משפטנים בתקופת המנדט 301

מדור ח – עולם המשפט והשופטים 305

- [59] מאבק עוה"ד בכותבי הבקשות 307 • [60] אתיקה של שופטים 312 • [61] חוקות וסדרי משפט ערב הקמת המדינה 317 • [62] חופש המצפון והפולחן בישראל 322 • [63] האם יש הצדקה לבוררות חובה 324 • [64] הרטוריקה בעולם המשפט הישראלי 328 • [65] סוד רפואי וחשיפתו לציבור 332 • [66] חתירות להדחת רבנים ובעלי משרות שררה 337 • [67] עת לבטל את הפלגנות לספרדים ואשכנזים 341 • [68] י.ד. גויטיין: עיתונאי, פרקליט, דיפלומט ושופט 346 • [69] משה כהן – השופט הצנוע 354 • [70] שלמה מזרחי נחקר כחשוד ברצח דה-האן 358

מדור ט – הפרקליט כאדם 363

- [71] מלך הפלאפל שהפך צייר 365 • [72] הפרקליט שתרם מטוס לכוחות הביטחון 368 • [73] עיור זיהה את פרקליטו אחרי ארבעה עשורים לפי קול 373 • [74] קשה להיות יהודי: המרת דת 376
- [75] בית חלוץ הנעל 381 • [76] בין יהודים לערבים – יחסי שכנים 384 • [77] דעה צלולה של מְצוּוה 387

נספח: מקום פרסום רשימות שראו אור בעבר בכתבי-עת 391

שמואל שמיר (מזרחי)

הקדמת העורך

ויהי שמואל בן תשעים וחמש שנה, לא כהתה עינו ולא נס ליחו.

נכון, זה לא פסוק מהתנ"ך, אלא פסוק מהמציאות, ששמחתי להיות שותף לה, בעבודתי הברוכה עם עו"ד שמואל שמיר – ירושלמי שורשי, איש הגות ואיש משפחה וגם משפטן במובן העמוק של המושג.

הכרתי את שמואל לפני קרוב לארבעים שנה, במסגרת עבודת המחקר שלי לתואר שני, שהתמקדה ברכישת קרקעות בסביבות ירושלים בתקופת המנדט. עמית משותף שלנו ביד בן צבי, שמעון רובינשטיין ז"ל, הציע לי לפגוש את עו"ד שמואל שמיר, מומחה לרכישות קרקע היסטוריות בירושלים וסביבותיה וכך אכן עשיתי.

מיד כשהתייצבתי במשרדו הירושלמי, שמואל התלהב מהנושא ופתח לפני את כל צפונות ו"ארגזי" משרדו, במיוחד חומרים הקשורים לאגודות לרכישת קרקעות, שבהן טיפל באופן אישי.

במשך השנים למדתי את מגוון ועושר כיווני ההתעניינות של שמואל, הרבה מעבר לנדרש מתפקידו המשפטי, ואת הסקרנות ושמחת הלמידה – בכל מקום שהייתה ספריה מעניינת, כנס בנושא קרוב לליבו, תיק ארכיוני שצריך לבדוק, שם נפגשנו שוב ושוב וכך הצטלבו דרכינו, אני בנתיב האקדמי שלי והוא בנתיב הסקרנות הטובה. במהלך השנים המשכנו להיעזר איש ברעהו, אני במידע היסטורי ובתעודות גנוזות והוא בשילוב של פיצוח תעלומות שהטרידוהו במישור המשפטי והלמדני גם יחד.

בתוך כך זיהיתי את התחביב הנוסף של שמואל, לפרסם את מחקריו המגוונים בצורת רשימות מחכימות, שכל אדם משכיל, ולא דווקא "מומחה" יכול ללמוד ואף ליהנות מהם. רשימות אלה פורסמו במשך עשרות שנים, במגוון כמות וכתבי-עת, כפי שיפורטו להלן, כאשר הפרסום הראשון היה בעיתון "נרות שבת" בתקופת המנדט והאחרון... טרם הגיע, משום ששמואל ממשיך לכתוב עד עצם היום הזה, בגילו המבורך.

הרעיון לכנס את הרשימות, שהתפרסמו בכמות השונות ובמשך שנים כה רבות, לספר בעל היגד, עלה כבר לפני שנים אחדות. בשלב מסוים פגשתי את שמואל יחד עם רעייתו מרתה ז"ל בביתם והתווינו תכנית פעולה, כאשר אני מציע את עצמי להיות עורך-אקדמי של הספר. לצערנו מרתה נפטרה בשנת תשע"ז ולא זכתה לראות את המוגמר. מרתה הייתה "בת דור תש"ח" כשם הספר שכתבה על קורותיה וקורות המשפחה, וגם שמואל, שקורץ מהחומר "הירושלמי", הסכים למרות הקושי, לתת עדיפות גבוהה להשלמת ההפקה של הספר. בשנה האחרונה, בסיוע כל בני המשפחה, מלאכת העריכה וההפקה התקדמה בקצב סביר, והנה הגענו אל קו הסיום.

מלאכת העריכה: תוך כדי כינוס הרשימות והמאמרים, והצורך לצמצמם לכדי "ספר", הבנתי שאני הופך מעורך-אקדמי לעורך כללי, שצריך לבצע את התהליך המורכב של מיון והעדפה של

"ילד" זה על פני "ילד" אחר, וקיבוץ הרשימות הנבחרות למדורים קוהרנטיים ותמטיים. אין זה פשוט ולא טריוויאלי להחליט אילו נושאים ייכנסו לספר; אילו מדורים יגובשו ובאיזה סדר לערוך אותם (כרונולוגי-היסטורי? נושאי? לפי כמות פרסום? לפי שנות פרסום? וכו') וכמובן על מי ועל מה לוותר.

הספר מכיל כשליש מהמאמרים ששמואל כתב לאורך השנים, ובמהדורה זו שילבנו רשימות שפורסמו בעבר יחד עם חומרים שמתפרסמים כאן לראשונה (כרבע מהרשימות). מטבע הדברים קיימות לפעמים חפיפות־מה בין הרשימות, אך לכל רשימה יש את הפנינים שלה ולכן לא מצאתי לנכון למזג או לקצר, ככל שהדבר היה סביר ואפשרי, ובמיוחד כדי לשמור על המבנה הפנימי הזורם של כל מאמר ועל הסגנון המיוחד של שמואל בכתיבתו.

למרות שכעורך מדעי אני יכול לציין בביטחה שכל המאמרים מבוססים על עובדות היסטוריות ועל ביבליוגרפיה מקצועית מן השורה הראשונה, טבעי שספר כזה, שהוא "מאסף" של מאמרים ורשימות, יכול אי-אחידות, הן בסגנון, הן בעומק, והן בשיטת ההפניות והציטוטים. יחד עם זאת, לדעתנו חלק מהנופך של אותות הזמן הוא בשימור הגירסאות המקוריות ורוח הזמן, ללא עריכה מהפכת וללא שינויים חריפים. מסיבה זו לא יצרנו שיטת הפניות בביבליוגרפיות אחידה לאורך הספר, ולכן ניתן למצוא הפניות בגוף המאמרים, בהערות שוליים או בהמלצות "לקריאה נוספת" בשולי המאמר.

כמו כן גם לא שינינו את צורות הכיתוב במקור, כפי שהיה מקובל בזמן פרסום המאמרים. כך למשל, כיום מקובל לכתוב "האימפריה העות'מאנית", אולם בספר נמצא פעמים רבות שכתוב "העות'מנית" או "העותמנית" כיוון שכך כתבו אז.

שמואל ניחן ביכולת מופלאה לכתוב באופן זורם ואסוציאטיבי, תוך שהוא משלב פסוקים ומובאות מהמקורות היהודיים ומתרבויות העולם, באופן שמזכיר לנו כמה התרחק דורנו מאותה היכרות אינטימית עם עולם התרבות של פעם. גם האזכורים הביבליוגרפיים מעידים על אדם שהוא אוטודידקט רחב אופקים מן הדור הישן, שגם מגוון שפות אינו זר לו.

אחד המניעים של שמואל בכתיבתו, במיוחד בזו הנוגעת לשורשיו ולמוצא משפחתו, קשור בשאלת "מי אני", כפי שאפשר להתרשם מהמובאה שלהלן:

תוך חקירת שורשיה של משפחת מזרחי הוותיקה בירושלים, נתגלגלו לידי ספרי הגבאים וחזותמת עתיקה של ביה"כ הריב"ז, ותמונות עלו לפני מחיים שחלפו ואינם, אך דמותם הרחוקה והמורשת שהשאירו אחריהם ניצבים ומלווים אותנו. נוכחתי לדעת מה יקרים וחשובים להיסטוריה וליודאיקה הם הכתבים שאבי הותיר אחריו. קודם לכן הייתי אדיש למראה כתובים אלה כיוון שהיו כתובים בכתב־יד חצי קולמוס, ובכתב יד רש"י מרוהט. לכשנתפנית קצת מעיסוקי הרגילים ורציתי לחוש את אוירת בית אבא וסבא, חזרתי ועיינתי בספרים אלה, ומצאתי מראות נוף אנושיים וחיים שנעלמו ואינם (מתוך: חותם ופנקסים עתיקים).

ניכר ששמואל, למרות שלא הלך בנתיב האקדמי, הוא חוקר בנפשו כפי שאפשר ללמוד מהציטוט הבא:

לכשעצמי שמחתי שהתשבץ שהונח בפני לא נפתר, וזאת כיוון שככל שחקרתי הרביתי להנות מחקירת תולדות ירושלים וחקירת תולדות עמנו וארצנו. כך, למשל, עיינתי וקראתי בתולדות יהודי תוגרמה, מאת אברהם רוזאנס, וכן בספריו של יצחק בן-צבי — ארץ ישראל וישובה, שאר ישוב, ומחקרים ומקורות; וכן מאמרים וספרים שנכתבו על ידי ברנרד לואיס ואמנון כהן וכן אוריאל הד. קראתי עוד רשימות מאירות עיניים של מאיר בניהו — על תולדות בית המדרש פרידה, וספרו של יעקב ברנאי על יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח וכן ספרה של מינה רוזן על הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, וספרו של דרור זאבי על המאה ה-17 במחוז ירושלים, ומאמרים שונים וביניהם תולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח מאת שלמה זלמן הבלין, וכן קורא הדורות של קונפורטי ועוד. בחקירותי בארכיונים ובכתבי יד עתיקים נפגשתי עם חוקרים ונהניתי להציץ במיקרופילם של רשימות שנמצאות בלשכת המסחר במרסיי, רשימות של רבי חובלים של אניות ששטו בים התיכון במאות האחרונות. נהניתי לשוט ולשוטט במקומות שונים, אך עד כה לא הצלחתי לפתור את תעלומת המוצא (מתוך: מוסתרעבים, עמ' ??).

יחד עם זאת, ניכר מאוד בכל רשימה ורשימה שהכותב הוא משפטן וכן מודגשת תמיד הזווית המשפטית והדבר המרתק במאמרים הוא השילוב שבין דיסציפלינות מגוונות (היסטוריות, גנאולוגיות, גיאוגרפיות, מדעי-הטבע, אמנות, הלכה ועוד) עם מידע משדות משפטיים אלה. בתוך כך מראה שמואל יכולת מופלאה להגיע לחומרים במדעי הטבע והרפואה (למשל: גליקר-פרוטאינים) או לארכיונים נידחים (למשל: הארכיון הנאצי בווייצבורג, גרמניה). הוא משלב דיון בתעודות עות'מאניות רשמיות מחד עם ניתוח מסורות על שדים ורוחות מאידך, וכן כדומה. מנקודת מבטי האישית, כחוקר של סביבות ירושלים, אציין כי נראה שהרשימות העוסקות באזור נבי-סמואל (האגודות נחלת ישראל ורמתיים צופים) וכן הרשימה על אזור שמעון הצדיק, מבטאות את אחת מפסגות השילוב בין מחקר היסטורי ומשפטי.

לפי בקשת שמואל, לא שילבנו בספר פרק ביוגרפי, אך ניתן ללמוד על המחבר ומשפחתו דרך חלק מהרשימות, במדור הביוגרפי ובמדור הגנאולוגי. כאן המקום להודות לילדיו של שמואל, אירית, יעל וצבי, על מעורבותם ועזרתם, ובמיוחד ליעל דונר על ההגהות, וכן לנכד קובי דונר על הסיוע הגרפי. על אישיותו המיוחדת של שמואל ניתן ללמוד דרך הרשימות העוסקות בפרקליטי כאדם. כך בסיפור על מלך הפלאפל או על הדרוזי שביקש להתגייר, על העיוור שזכר את הפרקליט או על הלוקחות הפלסטינאיים. באופן אישי התרשמתי מהכבוד והחיבה ששמואל רוכש לאישים שזכה להכיר באופן אישי וללמוד מהם, כמו י"ד גויטיין, שהיה המאמן המשפטי שלו, או שכנו מאוהל משה, (לימים) השופט הצנוע משה כהן.

באופן אישי אני רואה לעצמי זכות להיות העורך של הספר "ציון במשפט", בתקווה להשלים את הפסוק (ששימש במאה ה-16 סוג של מוטו למגורשי ספרד שהגיעו לצפת) "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה" (ישעיהו א' כ"ז).

יאיר פז

ירושלים, איר תשע"ח

מדור א

פרקי ביוגרפיה

1

תפילת יום הכיפורים

זכרונות ילדות מבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי בעיר העתיקה

בעשור הראשון של חיי נלוויתי לאבי, אליהו מזרחי, בדרך מביתנו בשכונת אוהל-משה בירושלים, לרובע היהודי שבעיר העתיקה, לתפילת ערב יום כיפור. היה זה לפני ששים שנה. את הסעודה המפסקת קינחנו בשתייה, ומיד יצאנו לדרך כדי להגיע לבית הכנסת לפני תחילת תפילת כל נדרי. אבא ז"ל זירזני להחיש צעדנו, כיוון שהיה עליו להסדיר עניינים שונים בבית הכנסת לפני התפילה ולהשיג שהתפילה תעבור בשלום ובנחת להנאת כל המתפללים במקום.

הגענו לבית הכנסת. היכל הקודש היה מקושט בפרוכות עתיקות ויפות, עם מנורת שבעת הקנים, עשויה נחושת ממורקת ויפה, בצידו, ומעליו ציור קיר. לפני ההיכל עמד השמש, אלעזר לוי, לברש ב"אנטרי", קפטן עשוי משי, שכנפיו תקועים באבנט. הוא הוריד והעלה בשרשרת, שהופעלה בידית תקועה בקיר, את עששיות השמן עם הפתיליות (הכרייט) לצורך מילוי הקערה בשמן למאור, שהנשים תרמו לזכר יקריהן.

בפינות בית הכנסת הדליק השמש את הלוקסים בעלי הפתילה העדינה. לאחר שמילא את המיכל בנפט והדליק את הפתילה, הוא העלה את הפנסים לגובה כמה מטרים מן הרצפה, שוב בעזרת מנגנון המופעל בידית ובחוט המשתלשל מן התקרה. מסביב מורקו לוחות השיש וההנצחה שכיסו את הקירות ואת הבמה המרכזית.

"התיבה", הבמה המרכזית, הייתה מוגבהת ובנויה מאבן. אליה עלו משלושה עברים במספר מדרגות עם מעקה ברזל מצדם. מסביב היו ספסלי ישיבה בנויים לקלוט את החוזנים, הגבאים ובני ביתם, ואורחים חשובים, ולרגליהם דרגשים לרגלים. מעל הבמה תלו לוקסים בעלי עוצמת אור חזקה.

אחרי-הצהרים נשטפה רצפה בית הכנסת במים, שנשאבו בדליים מבור המים שמכסהו נפער באמצע בית הכנסת. לאחר הניקיון הוחזרו למקומם המחצלות שכיסו את הרצפה ושימשו שטיחים לכורעים בתפילתם ביום הקדוש.

מבקשים לסלוח: המתפללים מיהרו להתכנס מכל עבר כשהם לבושים בבגדי חג לבנים ובנעלים קלות ומתחת לבית שחיים כריות לישיבה ולמשענת. הכל היו שמחים ומאירי פנים

איש לרעהו, מבקשים לשכוח ולסלוח מריבות וויכוחים שהיו להם בשנה שחלפה. לפני כן סילקו את חובותיהם לבית הכנסת על-ידי תשלום תרומותיהם.

בית הכנסת הלך והתמלא, וכבר הכול ערוך להתרת נדרים ותפילת כל נדרי, והנשים ממלאות את העזרה מבעד ל"רישה", מחיצה עשויה מסורג עץ. הגבאים, השמש, החזן והרב, כולם ההיו יושבים כבר במקומותיהם. לאחר דברי פתיחה מצד הגבאים על הסידורים והמועדים לתפילה ולאחר מכירת המצוות על-ידי השמש, נתן אמרו, במכרז, החלה התפילה מפי הרב בן ציון חזן, העטוף בגלימה לבנה. עד היום הנני חש את דפיקות הלב והמורא שעלו ואחזו בי למשמע תפילת כל נדרי מפיהם של הרב בן-ציון חזן, החזן יעקב כהן מלמד ואבי.

הקולות והזמרה עדיין מהדהדים באוזניי, כאשר השמש הולכת ודועכת ואורות הפנסים, הנרות והעששיות דולקים, ומבחוץ חודר צלצל פעמוני הכנסיות, ומתערבב עם קול שעוני בית הכנסת.

החזן היה בעל קול ערב. נעימות החזנות של הרבנים לבית מזרחי, הרבנים אלעזר ובנו שמואל, יוסף בורלא, מורנו סוזין, וידל אנגל, שמעון אשריקי ואחרים, עברו במסורת החזנות מאב לבנו ושלטו בכיפה. תפילת הערבית נפתחה בפיוט "לך אלי תשוקתי" שניגונו ספוג ערגה עמוקה, אותו זימרו לסירוגין ולחלופין בעלי קול ערב מבאי בית הכנסת. לאחר כל נדרי נאמרה ברכת שהחיינו בקול חגיגי, לאחר שהחיינו בא התיקון, ואחריו ברכות לשלטונות, ואחרי-כך פתחו באזכרת נשמות.

עם סיום הברכות וההשכבות, התחילה הקפת ספרי התורה סביב התיבה, כשהכל שרים "מזמור לדוד הבו לה' בני אלים" והקהל מושיטים ציציות של הטליתות לעבר ספרי התורה ונושקים אותם. עם סיום תפילת ערבית פתחו בסליחות שנוסף עליהן פזמון "אנא בקראני לקול שווענו". בסיום כל בית היה קהל המתפללים אומר בקול "אדוני שְׁמעה" או "אדוני סְלחה".

ליל ירח: סיימנו את התפילה בשעה מאוחרת ויצאנו החוצה בליל ירח וצעדנו ברחובות מוארים לביתנו, בעיר החדשה, כאשר השקט והשלווה נסוכים על הכל.

למחרת חזרנו על עקבינו כשאבי מחזיק בידי חבילה ובה בורקס וביצים להשקיט את רעבוני בפינה נסתרת בחצר, ברגע שלא יכולתי להמשיך בתענית.

החזן יעקב לוי ולידו אבי, אליהו מזרחי, החלו קוראים לסירוגין את הבקשות לרבי יהודה הלוי. החזן קרא מחצית הפסוק והמתפללים – מחציתו השנייה. הגיעה תפילת שחרית, אחריה קריאה בתורה עם עליות רבות שהאריכו את זמן קריאת התורה, ובסופם תפילת מוסף שהשרתה עלינו רוממות ויראה כאחד. תפילת המוסף נסתיימה קרוב לשעת המנחה ולאחריה החלה תפילת נעילה.

במשך כל התפילה היו שחילקו תיבות הרחה ובהן אבקות לבנות עם מי קולון, סגולה לעורר ולחזק את הנפש בשעת משבר מן הצום, או מן המאמץ הפיסי של התפילה בשיבה, בעמידה ובכריעת ברכ אפיים ארצה.

הגיעה שעת הנעילה והדמדומים, והכל מצפים ביראה לקולו המרעיד לבבות של הרב בן-ציון חזן, שיצק לתפילתו דמעות תחנונים לבורא העולם, בשעת הנעילה.

בגמר הנעילה, שלף אבי, ממקום סתר, את השופר שהביא אתו, והכל מתעטפים בטליתותיהם כדי לשמוע תקיעת תשר"ת תש"ת ותר"ת הבוקעת מקרן האייל בצלילות ובחזקה, ולאחריה "תרועה גדולה" שככל שאבי המשיך בה, עלה ערכו בעיני המתפללים.

2

מורשתו של בית סבי

חמישים שנות חיי סבי, שמואל משה מזרחי, היו בשלהי תקופת השלטון הטורקי, בארץ ישראל. בתקופה זו חל שינוי יסודי בהרכב האוכלוסייה היהודית והיו בה פריחה של רעיון הציונות, וכן ראשיתה של הגשמת חלום השיבה לארץ האבות וראשית ההתיישבות העירונית והחקלאית. סבי נולד בשנת 1867 ונפטר בשנת 1918 בירושלים.

הייתה זו תקופה בה דעכה האימפריה העות'מאנית. זו הלכה ונחלשה והפכה "החולה של אירופה", ניסיונות המהפכה של "הטורקים הצעירים" נגד שלטונו היחיד והבלתי-מוגבל של עבדול חמיד השני (1876-1906) והקונסטיטוציה הטורקית משנת 1876, לא הביאו לריענון בעקרונות של חופש ושוויון, ומוסדות השלטון היו מסורבים. הקמתו של בית הנבחרים החדש לא שינתה את המצב, לא מבחינה כלכלית ואף לא מבחינה מדינית.

בתקופה זו אנו רואים אירועים היסטוריים שהטביעו חותמם על האנושות, בהם משפט דרייפוס בצרפת והמחשבה הציונית שעלתה בעקבותיו. כמרכן, אנו פוגשים התעצמות של מדינות כמו צרפת, אנגליה, גרמניה, אוסטריה ורוסיה לעומת היחלשותה של האימפריה העות'מאנית. בסיומה של אותה תקופה פרצה מלחמת העולם הראשונה.

בתקופה זו פרחו והופצו שיטות המחקר ההיסטורי ומדעי החברה ותגליות מדע לקידום האנושות. אלה שיפרו את חיי היום-יום בכל מקום, התעשייה פותחה ונסללו דרכי תחבורה חדשים וכן נחנכה תעלת סואץ בשנת 1869. ובפינת הים התיכון אנו מוצאים את העלייה החלוצית של אנשי ביל"ו משנת 1882. עלייה ראשונה זו שיצקה תוכן להתיישבות, בהקמה של ישובים חקלאיים.

כאן הולכת וגוברת התעניינות הקונסולים של המעצמות האירופיות, וזו של ארצות הברית בארץ ישראל ואלה שאפו להרמת קרנם בפריסת חסותם על יהודים ומוסדות דת של יהודים וגויים בירושלים ובארץ ישראל. כאן מרגישים זאת בהתעצמות של הישוב היהודי הספרדי והאשכנזי. ביקוריו של מונטיפיורי הביאו ליציאת בני היישוב בירושלים אל מחוץ לחומת העיר העתיקה. בתקופה זו צף ועלה הרצון לשיפור תנאי המגורים ולהקמת שכונות חדשות מחוץ לחומה. החל תהליך של פרודוקטיביזציה של היישוב. שכונות חדשות נבנו, בהן מחנה ישראל

(שכונת המוגרבים), בתי משכנות שאננים והוקמה טחנת רוח, וכן שכונות נחלת שבעה, מאה שערים ועוד. ירושלים הלכה והרחיבה גבולותיה.

ביקורו של הקיסר וילהלם ופגישתו עם הרצל בירושלים בנובמבר 1898 משך תשומת לב כללית, ופעולותיהם של מנהיגי היישוב דאז הביאו לשינוי מערכות היישוב. היישוב היהודי הפך מגוף שחי על חלוקה ותמיכה, לגוף שמחייטו על עבודה, מלאכה, מסחר וחרושת זעירה. העם היושב בציון התעורר. באו חלוצי האומה בעלי יכולת. השקעות הברון רוטשילד שמשו קטליזטור לתהליך זה. בתקופה זו נוסדו פתח-תקוה, ראשון לציון, ראש פינה, משמר הירדן, זיכרון יעקב ועקרונ.

ביוכל זה אנו רואים את הניצנים לתחיית העם ושיבתו לארץ ישראל.

בתקופה זו פורחת גם העיתונות העברית, ספרי זיכרונות ומחקרים מתפרסמים בירושלים. למשל, נדפסים ספריהם של לונץ, יהוסף שוורץ, אליעזר בן-יהודה, יהושע ילין, אפרים כהן-רייס ואחרים.

תקופה זו נחקרה מאספקטים שונים שלה, אך ברשימתנו אין לנו מטרה לסקור את התקופה, אלא לתאר על רקע תקופה זו את תולדות חייה של משפחה ותיקה ושורשית בירושלים. משפחה שחיה את חייה פה מזה מאות בשנים וממשיכה את קיומה בחיי היום-יום בארץ.

לא פעם שאלתי מה המורשת הרוחנית או החמרית של שמואל משה מזרחי, שאת שמו אני נושא? במבט לאחור שקעתי בהרהורים ובמחשבות, האם הדמות הפטריארכלית של רב ספרדי, דמות הניבטת אלי מתמונתו, מעבירה אלי מסר כל שהוא. כך התחלתי במסע אחרון, חוקר ונובר, ומעיין בכל פרט ופרט ובכל מסמך או חומר שנקרה בדרכי או הגיע לידי.

סבתי שמחה, בתו המאומצת של הרב המקובל ר' בכור אהרון אלנקוה

סבי, חכם שמואל משה מזרחי

התמונה, משנות העמידה שלו, מצביעה על רב יהודי, לבוש גזבה (גלימה שחורה והדורה), עם זקן הדור ומטופח, עיניים פקחיות, ולראשו מצנפת, העשויה מתרבוש רחב ונמוך, וסביב המצנפת כרוכה יריעה של משי שחור עם קפלים שהוסיפו לה נוי.

ממסמכים שהגיעו לידי הבנתי שבתחילה הוא גר עם משפחתו בחצר (קורטיגו) של יצחק ברוכיאל אל-אחגי (בעל המסעדה), ברחוב השלשלת, ליד בית החולים משגב לדרך בעיר העתיקה בירושלים, ובסוף העשור הראשון של המאה הנוכחית יצאה המשפחה מבין החומות ועברה לגור בביתה בשכונת משכנות שאננים, בעיר החדשה.

תמונתו של סבי העלתה בפני את ישיבות בית הדין הספרדי. בית הדין היה מורכב תמיד משלושה דיינים והיה מתכנס, לסירוגין, לתקופה של שלושה או ארבעה חדשים בשנה, שנתחלפו, הדיינים היו מסובים על ספה עם מזרון קש ועליה כרי קש קטנים. לפנייהם ניצב שולחן עץ פשוט, ולצדם מספר ספסלים וכסאות. מן הצדדים ניצבו ארונות ספרים, ובהם ספרי הלכה. לצד חברי בית הדין ישב סבי, [חכם] שמואל מזרחי, כפי שעשה זאת אביו, לפניו, חכם אלעזר אלי מזרחי. שניהם שמשו כספרא דדיינא. סבי נטל חלק בישיבות בית הדין וניהל ענייניו בתבונה, ולעתים ניסח את פסקי הדין, בסגנון שהצטיין בעושרו המליצי. כתב ידו הברור והנאה ניצב לנגד עיני בפרוטוקולים ובפסקי הדין, בעלים מצהיבים, וכן בפנקסי גבאים של בית הכנסת, בשני העשורים האחרונים של חייו.

פסקי הדין והפרוטוקולים של בית הדין, שעסקו בענייני משפחה ואחרים, נכתבו בכתב ידו של סבי, ועברו מאב לבן, והם היו לעדות עולם על צוואה ונחלת אבות הקשורה בהם. פנקסי הגבאים של "ק"ק גדול הריב"ז" נשארו במשפחה מאה שנה רצופות, כאשר כל דור, במשפחת מזרחי, מוסיף וכותב בהם, כשהוא ממלא את תפקידיו ומשרת בקודש בבית כנסת קדוש זה בעיר העתיקה בירושלים.

בארונות הקיר בבית הוריי היו ספרי קודש וספרי שו"ת עתיקים. אלה היו מתפוררים למגע יד אדם, והיו הולכים ונעלמים מדי שנה בשנה, לפני הפסת, שעה שבני הבית ערכו ביעור חמץ וביעור המכרסמים.

מקורות המחיה בימים ההם: פנקסי החשבונות ניצלו מכליה ולא ידעתי למה, עד אשר בקשתי מידידי, ר' אפרים לוי, לפענח לי את הכתוב בהם. הם היו כתובים בכתב יד, חצי קולמוס, והמילים בלתי מובנות לי, עד אשר ידד זה העלה את תכנם בכתיבה תמה, ובכתב פניני. שקעתי ועיינתי בהם שוב ושוב ומאז נתגלו לי חוליות מקוריות נוספות בשרשרת חייו ופועליו של סבי.

כאן נתגלתה לי דמותו הרוחנית של אדם ישר, שהקפיד לנהוג ביושר, אף בשווה פרוטה קטנה של נחושת (קש"ץ). כאן עומדת לנגד עיני דמותו של רב ושליח דרבנן, ושליח מטעם עצמו, שרשם כל הכנסה והוצאה שהייתה לו, בין לצרכיו הוא ובין לצרכי משפחתו וצרכי שולחיו.

חשבון ההכנסות של תלמיד חכם זה מאותם ימים (סוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים עד 1917) מצביע על מגוון מקורות המחיה שלו אז: סופר בית דין, שכר שליחות, הכנסות משכירות — כחזקרו, הכנסות ממסחר באתרוגים ובדים, הכנסות מחלוקה של הכולל (לפי ליסטס — רשימות של בית רוטשילד וישיבת פרידה). אלה היו המקורות למחיתו ולכלכלת משפחתו.

סבא שמואל נשא לאישה את שמחה, שהייתה בתו המאומצת של הרב המקובל ר' בכור אהרון אלנקווה (בא"ר אלנקווה), ששימש כאב"ד הספרדי בירושלים.

לשמואל ולשמחה נולדו 5 ילדים והם 1. תינוק שנפטר בינקותו 2. אליהו מאיר מזרחי — אביו של כותב רשימה זו 3. רפאל אפרים מזרחי, בוגר הסמינר למורים, שנפטר בצעירותו 4. שרה שהתחתנה, בהגיעה לפרקה, עם הסוחר הדמשקאי מתתיהו סיתהון, ר"5. ויקטוריה, שנקטפה בהיותה קטינה. החשבונות שבפנקסים הם בנפוליאונים מזהב (ערכם היה אותה שעה 20 פרנק לנפוליאון לפי 109–124 גרוש לנפוליאון), מגדים וגרושים.

תוך עיון בחשבונות גליתי כי סבי שהה כשלושה חדשים בקושטא, ביירות ודמשק, נסיעתו לקושטא הייתה כוונה למכור חנות ברובע גלטה, שבקושטא, חנות שהוא גיסי, ירשו מבכור אהרון אלנקווה. ברשימה מפורטת של הוצאה מופיעות: "בעד בילטו די פלוקה די ואפור (כרטיס נסיעה באניית קיטור) שמן דה פר (רכבת) טוטון (טבק) והוצאות לנסיעות בעגלה.

בפנקסים אלה מצאתי התחשבות כספית בינו לבין גיסי, חיים מוטר — עסקן צבור וסוחר באתרוגים ובדים, שהיה נשוי לאסתר אחותו של שמואל, סבי.

גיס אחר, היה ר' חזקיה שבתאי, לימים רבה הספרדי הראשי של ירושלים וראב"ד, בעלה של חנולה (נפטרה בכ"ג אב תש"ט).

גיס שלישי היה ר' יהודה כהן שאקו מורה ב"דורש ציון" ובישיבת פורת יוסף — בעלה של מזל (שנפטרה ביום ח תשרי תש"ו).

בפנקס ההכנסה מצאתי כי מקור הכנסה אחר היה לו מכך ששימש כחזן בריב"ז, ולאחר מכן התברר לי כי היה לו קול ערב. הסופרים יהודה בורלא, יעקב יהושע וכן שאול מלאכי אנגל מעלים בספריהם, בערגה זכר קולו הערב שהיה רווי עצבות וגעגועים.

חבריו, מאותה תקופה, הם הרב ב"צ קואינקה, ראב"ד בירושלים, שהיה סוחר בדברי יודאיקה ובכתבי יד עתיקים, המו"ל של "המאסף" שלמה יהודה פניגל, והרב בן ציון חי עוזיאל — מי שלימים נבחר לכהן כרב ראשי "ראשון לציון".

אשתו שמחה, סבתי, נפטרה בכ"ד ניסן תרפ"ו (1926). דמותה הניבטת מן התמונה מצביעה על אישה בעלת עיניים כחולות. אישה יפה ומלאת חיים ואומרים שהיא ניחנה בקול ערב. היא התאבלה ימים רבים על מות בנה.

ברשימות מצאתי עוד את שמות הנימולים על ידי סבי שהיה מוהל, את כלי המילה שלו מצאתי בתוך בהול — קאשה (ארגז מעץ), ליד מיטתי בבית הורי. בכל פעם שפתחתי אותה

נדפו ממנה ריחות חריפים ונתפזרו אבקות. בתיבה זו היו כלים, שכאשר גדלתי, הבינותי שהם סכין המילה ואבקות תרופה של המוהל. אהבתי לפתוח תיבה זו, להציץ בה, להריח את ריחותיה ולשקוע בחלומות וזיכרונות העבר (בית אבותינו, 3-4, עמ' 71 אייר תש"ן-מאי 1990).

3

ילדות בתקופת המנדט בשכונת אוהל משה

נולדתי ב־01/05/1923 להוריי אליהו מ. מזרחי ואמי מזל טוב לבית עבאדי. הייתי הבן השני לאחר אחותי שמחה.

את שנותיי הראשונות אינני זוכר ולכן לא זכרתי את סבתי שמחה. על זהותה וקיומה נודע לי מתמונות מצהיבות שהיו בבית.

הוריי היו בני מעמד הביניים. אבי עבד כזבן בחנות כלבו של יצחק כהן בבניין ארוך שהיה דבוק לחומת העיר בכניסה לשער יפו, ואילו אמי, מזל טוב, הייתה אישה יפה שהתפארה במוצאה מבית עבאדי. אחיה יצחק, היה בכיר הפקידים היהודים בממשלת המנדט ושלט בשפות עברית, ערבית ואנגלית.

גרנו בכניסה לשכונת אוהל משה. זו הייתה שכונת יוקרה של ספרדים, רבנים, סוחרים ובעלי מלאכה, סנדלרים, נגרים ומחלקי חלב. הדירות נבנו עם תקרות גבוהות, כחמישה מטר גובהן, שכוסו בגגות רעפים וצורתן הייתה מלבנית.

השכונה נבנתה בשנות השמונים של המאה ה־19. היו בורות מים לתושבי השכונה ולידם חצרות של עצי תות. בכניסות לשכונה היו שערים שנסגרו, אך ברבות הימים נשארו פתוחים למעבר. הבניינים נבנו בצורת קרונות ארוכים, כאשר פניהם לפנים השכונה, עם שטח קטן לגינת ירקות ופרחים, חלונות הדירות פנו לעבר שדה רחב ופנוי, שברבות הימים הוקם עליו שוק מחנה יהודה. כל דירה הכילה חדר מגורים גדול ולידו חדר מטבח קטנים.

האוכלוסייה הייתה של ספרדים שומרי מסורת שכיבדו את הרבנים והסוחרים שגרו בה. בימי חג ושבת שמענו את התפילה והרינה הן בבית הכנסת והן בבית. אבא היה חוזר מבית הכנסת "טרנטו" עם שירה בלב וכן בקריאת הפרק של "אשת חיל מי ימצא" ושיר השירים. השכנים היו ביחסי אחווה, אהבה וסיוע. איש או אישה שנפלדו למשכב, שכנו סייע לו הן בבישול והן בשליחות והן בכל דרך אחרת.

משפחת בן סניור, שגרה בשכונתינו הייתה אחת המשפחות הראשונות שהתיישבו בשכונה. הבעל היה חיט, ואבי היה מזמין אצלו מכנסיים עם מנג'טים וכפלים ארוכים מתחת

לקרסול, כשהוא מביא בחשבון שבין פסח לסוכות אגדל ואסגור הפער. שכן זה ליווה אותנו שנים רבות והוא היה החייט שלי בבחרותי וכאשר התחלתי לעבוד כפקיד זוטר.

למשפחת בן סיניור נולדו ארבע בנות ורק לאחר לידתן נולדו להם שני בנים. בנות אלה היו שומרי הטף בביתנו, לא פעם נרדמתי לשמע סיפורים על גיזחה ועל מכשפים ומדרשות (אמהות חורגות).

לידם גרו משפחות הרבנים, סודון, פרדס וברוך. מולנו גרה משפחת ריטן. האב היה מורה למלאכת יד בביתנים שליד בית הספר אליאנס. בנות המשפחה היו יפות, ובנות גילנו הילדים. לידם גרה משפחת הסותרים יפרח, ומשפחת הנגרים שטריט, ולידם גרו משפחות אשכנזי, ומשפחות כהן, שחסון ובכר. בשכונה היו שתי משפחות אשכנזי. אלה היו צאצאי הרב הראשי אשכנזי. בן אחד היה מנהל משרד הדואר בירושלים ובן שני היה פקיד בבית החולים משגב לדרך.

למשפחת כהן היה עסק של בנק קטן והוא החליף מטבעות והייתה משפחת ה"צרפים". מעל דירת כהן גרה משפחת חסון. כהן היה גובה מיסים וארנונה שנקראה "קנסה וחרסה" של עיריית ירושלים. אחד מבניה, שמואל, היה בן כיתתי והיינו חברים.

לידם גרה משפחת בועז ולידם גרה משפחת החזן והסנדלר משה לוי, שהיה לו קול נעים זמירות והוא היה חזן בית הכנסת טרנטו. מעולם לא התלונן על קשיי ההכנסה והעמיד משפחה לתפארת. הבן הבכור, חיים, נבחר ברבות הימים לכהן כרב ראשי ספרדי בתל אביב, ובנו האחר עבד אצל רואה החשבון ברוידה.

בדרום השכונה גרה משפחת כהן, שבאה מינינה. זו עסקה במסחר ובניה היו לתפארת. אחד מבניה למד בבית ספר למשפטים, עבד כעורך דין וברבות הימים כיהן כשופט בבית המשפט העליון. בן אחר עסק במסחר, היה חבר בבית הדין לשכירות ולימים הקים בית גיל הזהב בקרית מנחם במערב ירושלים.

נזכיר עוד את משפחת רוסו, שאף היא עסקה בנגרות. לידם היו משפחות סורנגה הרב סורנגה ומשפחת ארווץ. לימים יתברר שארווץ הייתה המשפחה היחידה ששרדה בשכונה. ראש המשפחה היה נציג של חברת "סינגר" למכונות תפירה. הרב קאנקה היה חבר בית הכנסת הספרדי וכן היה המו"ל של בטאון תורני בשם "המאסף", שם זה נדבק בו גם עקב עיסוקיו במסחר ב"ספרים עתיקים".

הרב סורנגה היה שמש של בית הדין ובתו שרה הייתה גננת לפעוטות בבית הספר אליאנס. גננת זו הייתה הגננת הראשונה שלי ולדעתי לא למדתי ממנה פיתוח קול או שירה. בשורה המזרחית של השכונה גרו המשפחות של רחל דר, משפחת פרץ מבעלי קולנוע ציון, משפחת פסח, משפחת בורלא מחלק המכתבים, משפחת הרב בנימין הלוי חבר בית הדין הרבני, ומשפחת אופלטקה האשכנזית ש"הסתפרדה" (סוחר בנדל"ן).

בצידה הצפוני של השכונה גרו משפחות דנון והמחנך זמון, משפחת שריזלי אספן בולים ומריל של ספרים, ומשפחת נחמיאס, בעל אטליז שחנותו הייתה בצלע המערבית של שורה זו. עברנו וסקרנו המשפחות בגבולות השכונה ועלינו להוסיף שתי קבוצות בתים בתוך המלבן. האחת הייתה עם משפחת הרב שאקו מורה בפורת יוסף, משפחת דניאל לוי, סוחר ומשפחת מזרחי (משפחתי), ומשפחת אלבוחר, ואילו בשורה פנימית אחרת היו משפחות פינטו, בעל חנות, אלקלעי, נבון והחלבן אברהם כהן, ובקומה שנייה היה בית הכנסת של יהודי ינינה. רחובות השכונה היו מרוצפים בחלוקי אבנים וכל משפחה דאגה לכך שהשטח בכניסה לביתה יהיה נקי.

תאורת השכונה הייתה עם פנסי לוקס. כושי חבשי היה עובר בשעות הערב בתוך השכונה והיה מוריד ומעלה בידיה את הפנס. היה בודק הפתילה, ולעתים מחליפה, ולאחר מכן מדליק ומעלה את הלוקס (פנס).

בתצפית ליד הפנסים ומסביב לבורות התקבצו ילדי השכונה שעסקו במשחקים של סמל (קפיצות על גב שורה של נערים), משחקי פניונס, ומשחקים בגרעיני משמש. לעתים אחד הילדים הביא כדור והיינו רצים ומשחקים בו, מחנניים וכדורגל.

כך בילינו במגרשים עד שאחד ההורים היה בא לאסוף את הטף לבית.

סביב בורות המים נרקמו חברויות. פה נפגשו שואבי מים ובני משפחותיהם. השואבים היו באים עם פחים, דלי וחבל, ושואבים מים מן הבור ונושאים המים בפחים לבית, לחבית שהייתה מכוסה בבד יוטה, ושימשה מסנן למים מפני חרקים.

כאשר חבל השאיבה היה נקרע והדלי הלך לאיבוד, נאלצנו לחפש מכשיר שולה דליים שהיה מורכב משרשרות, קרסים וקלשונות, שהיינו מורידים לבור ומבקשים ומחפשים את הדלי שנפל למצולות.

בשלב מאוחר יותר אספקת מים הייתה בצינורות ממעינות עין פרה או עין ערוב, אלה היו עם הפסקות מדי פעם ותושבי השכונה רצו ועמדו בשורה כדי לקבל את מכסת המים שהגיעה למשפחותיהם.

חשמל לא היה בבתים והתאורה הייתה במנורות נפט ופתילות. ליד מנורות עששית אלה התקבצנו לארוחות ולפגישות, לשיחות רכיל וכן לשמחות ולהבדיל לבית האבלים. ניקוז בורות הביוב נעשה מדי תקופה על ידי פועלים ערבים או צוענים שדאגו לפנות תכנם אל מחוץ לעיר.

גגות השכונה היו משופעים ומכוסים ברעפים. בשולי הגגות היו מרזבים וצינורות למי גשמים שהובילו המים לחצרות הבתים ולבורות השכונה.

בימי חג ושבט השכונה הייתה מלאה בריחות תבשילים ומאפה, ריחות אלה באו מן המגשים וקדרות "זואבוס חמין" בהן ביצים צבעוניות (ובוס חמינדוס).

ילדי השכונה למדו בימי החופש ב"קוטב" (חדר). אלה כונסו לבית רב תימני שהחזיק לוח ועליו הונחו קלפים עם אותיות מאירות עיניים. הרב היה קורא את האותיות או את המשפט והנערים חזרו אחריו. ילד שהתירשל היה חוטף מכת שוט על אצבעות היד או הרגל וכן על אחריו.

לכשגדל הילד, הוריו רשמו אותו לאחד מבתי הספר בסביבה. בית ספר אליאנס, בית ספר לבנים, בית ספר דורש ציון, ובית הספר תחמוני, ותלמידים שצעדו ברגל לשיבת פורת יוסף בעיר העתיקה. משפחות שחיו במצוקה כלכלית שלחו את בניהם למנזר רטיסבון ולתליטה קומי.

4

ערב שבת בירושלים

השמש נוטה לערוב. ברחובות העיר אצים־רצים אנשים ונשים, כאילו מישהו רודף אחריהם. ואומנם כן, השבת בעקבותיהם. בשוק העיר מזדרזים בעלי החנויות לסגור את חנויותיהם. אך כמו להכעיס, צובאים על הפתחים אנשים רבים הממאנים לעזוב את המקום כל עוד לא יקבלו את מבוקשם.

בחנות מול חלון ביתי נראתה התקהלות גדולה ובלתי מצויה ביתר ימי השבוע. חנויות דגים והבשר סגורות על מסגר עוד משעות הבוקר המוקדמות וזה כבר נחיש הקצבים והדייגים. ראויים הם בעלי האטלילים וחנויות הדגים למנוחה זו מתגרנותן של נשי העיר שהרעישו עולמות במשך יום אתמול ושעות הבוקר המקדמות כדי להביא שבר לבתיהן. עתה בין השמשות מסתופפים בסביבת חנויות אלה כלבי העיר. יוצאים הם קבל עם ועדה ולאור היום כדי לשבור את רעבונם. מתנפלים הם בשצף קצף על עצמות הבשר ומאומה לא יעלה בידך ברצונך להניסם.

רוכלים לחד יומא, לערב שבת בלבד, מכסים את מרצפת הכביש. מוכרי בננות, סוכריות, שוקולדה ושאר מיני מתיקה כאילו כבשו את התנועה ברחוב. המכוניות המעטות החוזרות למוסכיהם עושות דרכן בקושי רב בין ערב־רב זה של עגלות שונות חדשות וגם ישנות שהומצאו על ידי האדם מזה אלפי שנים.

בתי המרוח מלאים עתה מפה אל פה. אך הפעם אין דרך האנשים לשתות קצת יי"ש בישיבה כי אם על רגל אחת. האחד דוחף את האחר במרפקיו ובבקבוקיו על מנת לפלס לו דרך אל המוזג. בעין תאווה מסתכלים הכל לזרם האדום, ובחרדה עוקב הקהל אחרי תנועות המוזג, כל איש מישראל מבקש לאגור לו קצת מן האדום האדום הזה ליום השבת. תקיעת החצוצרה הגה נשמעת ברחוב. המהומה הולכת וגדלה עם התקרב שומרי השבת שאצים ומתדפקים ליד כל אשנב פתוח. בחירוף נפש מפלסים להם השומרים דרך. לבושים הם בגדי חמדות, מראה פניהם נאה והדור. שער ראשם מבריק לאור קרני החמה הנעלמת מן האופק, תלתלי זקנם הקלועים ביד אמן מתלתלים לצדדים בפלסם בין ההמון את דרכם אל בעל העסק אוחזים הם ביד אחת את חלוק השבת הרחב למען לא יקרע בין הערב־רב וביד שניה שומרים הם על

הכובע הנקי העשוי מפרווה יקרה, החנונים מתרתחים למראה הכובע ובעליו, ולא פעם קרה שכובעם נדון למעוף על ידי בעלי החנויות.

אבל הקרב המכריע מתנהל במספרות, כאן, שומעים צעקות ולפעמים רואים שני יהודים מתכתשים ביניהם עד בוא תגבורת משני הצדדים, מצד אחד מופיעים האנשים המסתפרים ומתגלחים – ביניהם מופיעים יהודים בעל זקן – ומצד שני אברכי המשי, שומרי השבת. תגרה זו נמשכת שעה ארוכה עד שעולה בדעתו של הספר להגיף את דלת המספרה בפני המתפרצים. שעה קלה נמשכות עוד הצעקות והדפיקות בכל כלי הנשק הקר על דלתות המספרה אך הן נפסקות כעבור זמן מה כי החרדים ממהרים לבית הכנסת. בדרכם נעצרים שומרי השבת גם על יד מצחצחי הנעלים, המסתתרים לרגע עד יעבור זעם. רחובות העיר מתרוקנים, מכונות צבאיות בודדות עוברות ביעף בכביש הראשי, ונהגיהן מראים את כוחם בחצותם את העיר במהירות עצומה.

בצדי הכביש מתנהלים יהודים כפופי גב בדרכם לבתי הכנסת, מאחריהם משחקים ילדים קטנים לבושים בגדי שבת. האחד מסתכל בפני רעהו ברגש גאוה או קנאה בראותו את מלבושיו.

קרני השמש האחרונות גוועות באופק, חשכה עוטפת את הקריה. שקט ושלוה שולטים בעיר, ויש כי איפה אישם חודרת בעד החשיכה זמרה נעימה לאוזן. שבת מלכתה הנה ירדה לשכון בעיר.

5

קלוב לבניית טיסנים ואימון לדאייה, שהפך למפקדה

בנעורי הצטרפתי לקלוב לתעופה, שהיה מועדון לנערים ששאפו להביץ את רעיון התעופה. הופעתם הראשונה של מטוסים בירושלים הייתה לפני כ-100 שנה, במלחמת העולם הראשונה, כאשר אווירונים גרמנים-פרוסים שהיו בשירות הצבא הטורקי נחתו בחלקה מישורית ממזרח לשכונת בקעה, לא רחוק מתחנת הרכבת.

הטיסות הבודדות בשנים 1916-1917 היו בשירות מפקדי הצבא הטורקי והגרמני, ונועדו לתקשורת המפקדים. בסיום מלחמת העולם הראשונה, הצבא הבריטי השתמש בשדה זה לשירות סדיר של מפקדת חיל האוויר של הצבא הבריטי R.A.F. ברבות הימים נקרא שדה זה מחנה אלנבי, על שם המפקד העליון של הצבא הבריטי, כובש ירושלים מידי הטורקים.

תושבי שכונת תלפיות, שגרו בדרום השדה, דרשו את הרחקתו כיוון שזה הטריד את מנוחתם. חיל האוויר המלכותי נאלץ איפוא לחפש פתרון בשדה קלנדיה שבעטרות, שנחנך ב-08/03/1927 ונועד בעיקר לצרכי הצבא ולשירות הפקידות הבכירה של המנדט.

השדה בקלנדיה-עטרות הפך במרוצת השנים לשדה פעיל לטיסות פנים ארציות ובין לאומיות. ב-14/05/1948 טס הנציב העליון אלן קנינגהם משדה זה לנמל חיפה, שם עלה על ספינה בדרכו חזרה לבריטניה. כך נסתיים השלטון הבריטי בארץ.

בשנת 1948 תפשו מגיני המושבה עטרות את שדה התעופה וביטניו הנטושים, אך הם קיבלו הוראה לסגת ולחבור למגיני המושבה נווה יעקב, והמקום נתפש על ידי חיל הלגיון הירדני שהרס את השדה ואת בתי המושבה. זמן מה לאחר מכן, ממלכת ירדן הכשירה והרחיבה את מסלול ההמראה ובנתה לידו מתקנים לשירות הצוותים בכדי להכשירו כשדה תעופה בין-לאומי. שדה זה היה פעיל לתנועת נוסעים בין-לאומית, ובשנת 1966, ערב מלחמת ששת הימים, עברו בו כמאה אלף נוסעים ב-1,040 מטוסים.

ב-1967 החליטה ממשלת ישראל לכלול שדה זה בתחום השיפוט של ירושלים המורחבת, והשדה הוכשר לטיסות פנים-ארציות שהופעלו בידי מטוסים של חברת "ארקיע". במהלך האינתיפאדה הראשונה ב-1990, הוחלט לסגור שדה זה.

במצור על ירושלים בשנת 1948, כאשר המחסומים בדרכים והטרור גברו, עלה רעיון להפעיל שדה לתחבורה חלופית, ולכן הוכשר קטע צר לאורך הוואדי במורד המערבי של שכונת שערי חסד, בשטח שנקרא כיום גן סאקר. שדה תעופה זה כונה "מר"ם" (מגרש רחביה-מצלבה). שדה אלטרנטיבי נוסף על גב ההר, הוכשר בדרך משכונת גבעת שאול לכפר דיר יאסין. שדה זה נקרא "מג"ש" (מגרש גבעת שאול). השימוש בשדה זה נזנח במהרה לאחר שהתברר כי הוא היה חשוף למטח התותחים של הלגיון שהוצבו על ההר בנבי סמואל.

השדות מר"ם ומג"ש הוכשרו בעבודת כפיים של פועלים יהודים קשישים מירושלים שפינו את הסלעים לקליטת מטוסים קלים. מאיר בן, קצין ההנדסה של מחוז ירושלים, ניצח על המלאכה, ומכבש יישר את השטחים. שדה מר"ם, שמוקם כאמור בפארק הנקרא כיום גן סאקר, היה באורך 300 מטר וברוחב של 25 מטרים. הוא הוכשר בתחילה לקליטת ציוד שהונחת מן האוויר ורק אחר כך שימש לנחיתה והמראת מטוסים קלים. אלה הביאו לירושלים הנצורה ציוד צבאי ורפואי, דואר וסיגריות, שהיו מצרך יקר ומבוקש לתושבים הנצורים. המטוסים הקלים הטיסו מנהיגים ומפקדים לשפלה וחזרה לירושלים.

בעשור הרביעי של המאה ה-20 נפתח בבתי פיינגולד ברחוב יפו בירושלים, מול מפקדת הבולשת של ממשלת המנדט (C.I.D.), קלוב לבניית טיסנים והכשרת חניכים לדאייה בדאונים. קלוב זה פעל בתחילה כמועדון ספורטיבי והיה פתוח לכל בני הנוער.

הקמתו של הקלוב הייתה מימוש רעיון של צבי נדב. נדב נשלח בשנת 1930 לפריז בהמרצתו של ישראל שוחט (1856-1963, ממקימי ארגון "השומר") כדי ללמוד מכונאות ואווירונאוטיקה. בהיותו בפריז הוא הצטרף לקלוב סטודנטים מקומי לתעופה שעסק בדאייה, ובשובו ארצה פעל להקמת קלובים לתעופה ברחבי הארץ.

במכביה (כנס תחרויות ספורט לספורטאים יהודים מכול העולם) של שנת 1935 השתתפו בתל אביב חמישה דואים יהודיים, שהגיעו לארץ מגרמניה ומפולניה עם שני דאונים לדאייה מתקדמת, ואילו חניכי הקלוב בארץ ישראל השתתפו בהדגמה של הטסת טיסנים.

קלוב התעופה נשא אופי ספורטיבי והיה פתוח לכל צעיר, בלי קשר למוצאו. חזות זו באה ככיסוי לפעילות ביטחונית, שכללה הכשרת צוות עובדים לקורס טיס של חברת "אווירון", שהוקמה על ידי פנחס רוטנברג.

פנחס רוטנברג (1882-1942) מהנדס ומנהיג, היה מפעילי ההגנה וממקימי התחנה להפקת חשמל משפך הירדן בנהריים, נרתם לרעיון התעופה והקים את חברת "אווירון". חברה זו הפעילה צוות לטיסות אורחיות, ואלה עבדו גם בשירות "ההגנה".

פנחס רוטנברג

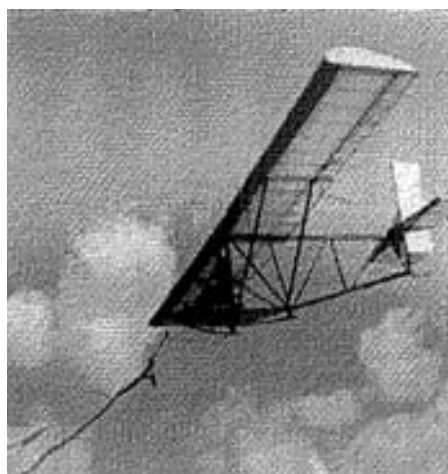
נתיבי אוויר ארץ ישראל

חברת "אווירון" לא האריכה ימים והגיעה לפירוק במלחמת העולם השנייה, כאשר הופסקו הטיסות האזרחיות.

חניכי הקלוב לתעופה בירושלים התאמנו לפני מלחמת השחרור בבניית ובהרכבת מודלים של טיסנים והשתתפו בהרצאות על אווירונאוטיקה ומטאורולוגיה, ויצאו לקורסים לדאייה בכפר ילדים ליד עפולה. במלחמת השחרור, עם שוך הקרבות, קוימו קורסים מקצועיים של חיל האוויר בשדה התעופה תל נוף בעקרון, וחניכים אחרים יצאו לאימונים כטייסים בחוץ לארץ, והפכו במהרה לחוט השדרה של הכוח האווירי הישראלי.

אימון לדאייה

דאון

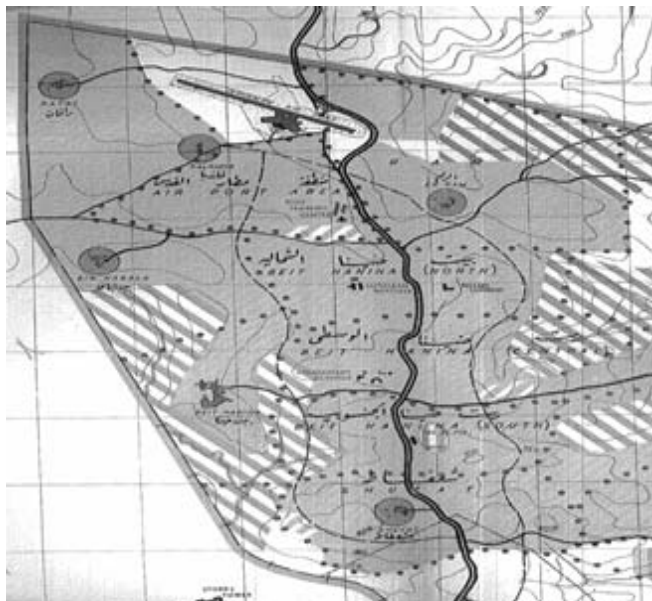
בניסיון של הפלמ"ח לפרוץ לעיר העתיקה בירושלים בחורף 1948, צורפו חניכי וחברי קלוב התעופה הירושלמי ללוחמי החי"ש והם חזרו לשדות מר"ם ומג"ש לאחר שהרובע היהודי נפל בידי הלגיון הירדני ולאחר ששערי העיר העתיקה נסגרו הרמטית.

הצוות שהפעיל את השדות מר"ם ומג"ש פעל באמצעים פרימיטיביים עם אקדחי רקטות ירוקות ואדומות ופנסי "אולדיס" (לצוות לא היו אמצעי קשר אחרים). הצוות כלל אנשי הנדסה מקצועיים שגויסו ופעלו עם ציוד מועט ודל ועם דלק שנצבר בחשאי במערות שבשדה. אולם התברר מאוחר יותר כי דלק זה לא התאים לשימוש במטוסים, והטייסים אולצו להצטייד ביציאתם מן השפלה להרי ירושלים בכמות שתספיק להם לשוב בביטחון. ב-3.8.1948 הטייסים זוהרה לביטוב (בת 19) ועמנואל רוטשטיין (בן 21), שהוסמכו כטייסים בארצות הברית לפני מלחמת העצמאות והיו בעלי ניסיון ושעות טיסה באויר, נספו בהתרסקות מטוסם שהמריא משדה מר"ם בירושלים לתל אביב. מטוסם התרסק זמן קצר אחרי ההמראה תוך שהוא מתנגש בחומת מגזר המצלבה, ועד היום לא נפתרה התעלומה של אבדנם.

בראש הצוות שהפעיל את השדות מר"ם ומג"ש היה מייג'ור מאיר טוביאנסקי. מפקד זה הורשע על ידי דין שדה בסוף יוני 1948 על עבירת בגידה שיוחסה לו. לאחר הוצאתו להורג, נתברר שהוא הורשע שלא כדין והוא זוכה אחר מותו מן האשמות שהטחו נגדו. ממלא מקומו היה סגנו יעקב פרידמן (שאנן), שלישי היחידה היה ראובן ויינברג. זה כיהן עד שצבי אוסטר החליפו. הצוות כלל את קיטיביצר ויואב צ'אטו, שהקים בירושלים צוות צפרים (יונאים), ומרדכי הלוי שהקים את צוות התחבורה. בצוות נכללו בעלי מקצוע וידע לביצוע תיקונים במטוסים. ירחמיאל שרם היה פקח התעופה שהיה אחראי על שדה "מר"ם.

הצוותים בשדות מר"ם ומג"ש גויסו מבני ירושלים ויוצאי חיל התעופה הבריטי R.A.F., ומפקדים לשעבר של מחלקת התעופה בירושלים, אנשים שהיו בשירות חברות תעופה זרות בירושלים, וחברי הקלוב המקומי לתעופה, וביניהם היה כותב רשימה זו. מטה שדות התעופה פעל במשרד שאולתר משני חדרים בחצר בית ספר של הקולג' הבריטי לתלמידות ברחוב אוסישקין, ועם הפינוי הבריטי, עבר לבית המפקדה הבריטית של ה-R.A.F. בטלביה, בבית "הרון אל רשיד" (ליד תיאטרון ירושלים של ימינו). בבית זה התגוררו ברכות הימים גולדה מאיר והשופט צבי ברנזון.

לאחר הקמת המדינה, עלה רעיון לבנות שדה תעופה בערוץ שבין שכונת בית וגן לבין שכונת בית הכרם. הופקעה קרקע לצורך זה, אך הרעיון נגנז ובוטל מיד לאחר מלחמת ששת הימים, עם החזרה לשדה עטרות.

מפת שדה התעופה בימי ירדן

» לעיון נוסף »

1. שדה תעופה ראשון של ירושלים, דב גביש, "קרדום", תמוז 1981, עמ' 16-17.
2. ירושלים לא נותקה, מאת אורי דרומי בספר ירושלים תש"ח בעריכת מ' נאור.
3. לחיות עם יהודים מאת אליהו אלישר, עמ' 235-253.

6

מחזור ראשון של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית

מיד למחרת יום החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל, נסגר בית הספר לשיעורי ערב למשפט שהוקם בתקופת המנדט, ותלמידיו ובהם כותב רשימה זו, חיכו לפתיחת פקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.

הפקולטה למשפטים נפתחה ביום ד' בכסלו תשי"י (18.11.49) בטקס חגיגי וברוב עם באולם הגדול במנזר רטיבסון. היתה זו חגיגה רבת משמעות, לאור הניתוק מהר הצופים ופיזור הלימודים בלמעלה מ-20 מבנים ברחבי העיר. במקביל לפקולטה למשפטים, נפתחה בשיתוף הדסה גם הפקולטה לרפואה. בפתיחת פקולטות אלה ניתן ביטוי לרוח ולחזון עם ישראל שלא נכנע, על אף המצור על ירושלים ועל אף פצעי מלחמת העצמאות והניתוק ממוסדות האוניברסיטה שהיו בהר בצופים.

בטקס הפתיחה נכחו למעלה מ-200 סטודנטים למשפטים. בהרשמה לקראת הפתיחה היו 325 תלמידים, חלקם נשר כיוון שלא שוחרר מהשירות הצבאי, חלק אחר ויתר על הלימודים מאחר שאלה לא התקיימו בשעות הערב בלבד.

בפתיחה נאמו וברכו פרופ' זליג ברודצקי, נשיא האוניברסיטה, שאמר שפתיחת הפקולטה למשפטים יש בה לא רק משום סמל. זה מאורע בעל משמעות מעשית רבה של מילוי חלל ריק שנוצר עם סגירת בית הספר למשפט מתקופת המנדט. הפקולטה לא תעסוק רק בהכשרת בעלי מקצוע, היא תשמש גם כמרכז לעיון ולחקירה בשדה המשפט והחוק, והוראת המשפט העברי תתפוש בה מקום מיוחד.

פרופ' שמחה אסף, רקטור האוניברסיטה, הדגיש שלא נוכל ולא נרצה להיות סמוכים על שולחנם של אחרים. בלי תחייטו של המשפט העברי לא תבוא תחייטנו הלאומית השלמה. אנו תולים תקווה בפקולטה זו שתשמש מרכז ללימוד ולחקירת המשפט העברי. ד"ר פנחס רוזנבליט הביא את ברכת הממשלה.

ד"ר משה זמורה, נשיא בית המשפט העליון, סקר את התקופה של 25 שנים בתקופת המנדט, בהן עסק בהוראת החינוך בבית הספר הממשלתי למשפט, והביע תקווה שמעתה עם פתיחת הפקולטה למשפטים במדינת ישראל יקום דור שיעלה את רמת השופטים העתידיים ושל עורכי הדין.

ד"ר א. הופמן, נשיא הסתדרות עורכי הדין, הביא את ברכת ההסתדרות וציבור עורכי הדין. פרופ' נתן פינברג, דיקן הפקולטה, סיפר כי לצורך הכטחת גידולה האורגני של פקולטה זו, הוחלט להתארגן ולפתוח בתוכנית לשנה ראשונה בלבד, וזו תהיה נדבך ראשון בבניין שיושלם תוך שנים אחדות.

לאחר מכן פתח פרופ' בנימין אקצין והתנצל על העברית שבפיו ואמר שיחסו אל השפה העברית דומה ליחסו לאשתו, שהוא מכבד ואוהב אותה, אך אינו שולט עליה.

לאחר הפתיחה התפזרו הסטודנטים לאולמות שונים, בשטח רטיסבון ובקמפוס הזמני של האוניברסיטה שהיה בטרסה סנטה, בפירת הרחובות רמב"ן והמלך גורג.

הסטודנטים באו ממקומות שונים בארץ. היו ביניהם בוגרי גימנסיות בישראל, מפקדים בצה"ל, לוחמי מחתרות ובוגרי ישיבות. חלק מהם באו במדים, הואיל ושרתו באופן פעיל בצבא ובמשטרה.

המחזור ראשון בלט באופיו, באופן הבא:

- א. הייתה בו קבוצה של סטודנטים שהתחילה את לימודיה בתקופת המנדט, בבית הספר הממשלתי בראשון בנובמבר 1947, והפסיקה את הלימודים עם הכרזת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. רובם היו עובדי מדינה ובנים של עורכי הדין בארץ ישראל.
- ב. לא הייתה בו נציגות לעלייה ההמונית שהתחילה לזרום לישראל מארצות תימן, עירק, אגן הים התיכון וארצות המגרב.
- ג. הסטודנטים היו רק יהודים ולא בני דתות אחרות.
- ד. קומץ קטן (21 נשים) יצג את המין היפה.

הלימודים בשנה הראשונה היו בתחומים שונים ועסקו בתורת המשפט, משפט אנגלי ותחיקה בארץ ישראל, סוגיות בתלמוד, מבוא לפילוסופיה, מבוא לכלכלה, יחסים בין לאומיים ומוסדות בין לאומיים.

המרצים היו (בתארים שהיו להם אז): פרופ' בנימין אקצין, פרופ' גד טדסקי, פרופ' נורמן בנטוויץ, צבי עלי בקר, ד"ר ז. ורהפטיג, ד"ר דן פטינקין, דב סדן, גב' בן גבריאלי, ד"ר אביגדור לבונטין, פרופ' נתן פינברג, פרופ' רות, ד"ר שמואל אייזנשטט, ד"ר טרטקובר. אלה פתחו צוהר, הרחיבו את ידיעת והבנת הסטודנטים, ועוררו סקרנות למחקרים בתחומים רבים.

בשנה השנייה למדנו דיני עונשין מפיו של השופט אגרנט, ושמענו הרצאות וסמינרים של ד"ר לבונטין; משפט קונסטיטוציוני, בשיעורים של פרופ' אקצין; מבוא למשפט עברי מאת יעקב

י. רבינוביץ; משפט האיסלם מאת ש.ד. גויטיץ; דיני אישות, משפחה וירושה מאת פלטיאל דיקן; ומבוא לפילוסופיה מאת שמואל הוגו ברגמן ופרופ' רות.

בשנה השלישית עסקנו ברפואה משפטית בהרצאות של ד"ר קלי (הזכור לשמצה); משפט מסחרי בהרצאות של ד"ר א. ידין; דיני שטרות והמחאות של ד"ר יואל זוסמן; דיון אזרחי ופשיטת רגל עם ד"ר שלו גינוסר; ומתודולוגיה סטטיסטית עם פרופ' רוברטו באקי.

בשנה הרביעית עסקנו במשפט בין לאומי פרטי עם ד"ר לבונטיץ; משפט בין לאומי פומבי עם פרופ' פינברג; דיני מיסים עם ד"ר אלפרד ויתקן. דיני עבודה וביטוח לאומי עם צבי ברנזון; דיני ימאות עם ד"ר יצחק מיניץ; פרקליטות ואתיקה מקצועית עם ד"ר שלו גינוסר, ספרות שו"ת ומקורות למשפט עברי עם פרופ' שמחה אסף; מחקר השוואתי ומשפט עברי עם ד"ר משה זילברג; דיני פטנטים וסימני מסחר עם ד"ר ארנסט זליקסון, דיני תעופה עם ד"ר צבי הרמן. בגמר הלימודים היינו חייבים להגיש עבודת מחקר בענף ובמקצוע שבחר כל אחד. גם כותב שורות אלה הגיש עבודת מחקר על הנושא של חלוקת השלל במשפט בין עורך הדין לבין הלקוח, עבודה שעליה קבל ציון 'מעולה'. ההרצאות סוכמו על ידי סטודנטים, הודפסו בסנסיל, ונמכרו אצל האחים לפידות. בזמן ההרצאות עבר באולם גיליון הרשמה שהמשתתפים בשיעור חתמו עליו לראייה על השתתפותם בשיעור. הסטודנטים באו משכבות שונות של היישוב, חלקם באו להרחיב ידיעות לאחר שעשו ולמדו בפקולטות אחרות. בלטה ביניהם גב' רחל ירדן, שצברה לעצמה תארים אקדמאים נוספים במקצועות אחרים.

בין הסטודנטים היו קבוצות של אחים: האחים שלמה וצבי טל, האחים שמואל ורפאל שמיר, האחים לפידות, האחים יעקב ועמנואל בן זמרה. כמו כן בלטו ביניהם זוגות שהיו נשואים וביניהם: אליעזר ומרים טובביץ; רות (אשלכר) ואריה לפידות, עדינה (אופיר) וחיים פורת; אביב ורות שניאור; אברהם ואביבה סוכובלסקי.

ההרצאות ניתנו ללא עזרים אלקטרוניים כגון מגבירי קול; מכשירי הכתיבה, המחברות והפנקסים היו עדיין בקיצוב, והפסקות חשמל היו חוזרות ונשנות. הקור באולמי ההרצאות היה חודר עצמות. בחצרות ובפרוודורים של רטיסבון היו כמרים ונזירות, ואחיות במסדרים דתיים שהסתובבו בגלימותיהם ובתלבושות סגוגניות של אנשי כמורה. פה פגשנו את האב דה קונדה, מנהל מנזר רטיסבון, ואת האב לנדאו, יהודי מומר שהיה מורה קשוח ברטיסבון, וכן ראשי מנזרים של טרה סנטה, סן גיזף, נוטר דאם ועוד. אלה היו מתכנסים לתפילה בימי ראשון ובחגים של הנוצרים, ואחריהם צעדו פרחי כהונה ונזירות.

האדמיניסטרציה של הפקולטה למשפט הייתה בבניין טרה סנטה שבו הייתה גם המזכירות האקדמאית. בפרוודורים השתרכו טורים ארוכים של סטודנטים שבאו לבקש סטיפנדריות, הקלות בשכר הלימוד, או הדרכה מקצועית ותלושי מזון למנוה. בחצר רטיסבון התגוררו עדיין מספר משפחות מפליטי העיר העתיקה וצפון ירושלים. הספרייה המשפטית הייתה בחיתוליה. סטודנטים רבים חיכו בתור לקריאה ולעיין בקובצי פסקי דין וספרות מקצועית, כאשר הספרנים עשו כמיטב יכולתם לעזור לפונים אליהם. על לוחות המודעות היו פניות והצעות לשותפות

לשכירת חדרים ולעזרה במתן שיעורים, הצעות למפגשי חברה וחוגי בית, וכן רשימת תוצאות הבחינות.

ירושלים דאז הייתה עיר אקדמאית לסטודנטים ולפרופסורים. בחצרות וברחובות וכן בפרוזדורים פגשנו את צוות המורים וביניהם את פרופ' בנטוויטש, פינברג, ש.ד. גויטיץ, ברגמן, בובר, דן פטינקין, וכן שופטים של בית המשפט העליון והמחוזי. בחצרות הקמפוס ראינו אופניים ואופנועים ומעט כלי רכב מנועי. היה זה ביטוי לתקופת הצנע שלאחר מלחמת העצמאות. המצוקה הכלכלית הביאה בעקבותיה שביתות והפגנות נגד הנהלת האוניברסיטה בנושא שכר הלימוד. המורים מצדם ניסו לעזור בהשגת מלגות ומענקים למחוסרי אמצעים וכן בדחיית מועד ההתייצבות לשירות מילואים.

בל"ג בעומר תשי"ד (21.5.1954) צעדו הבוגרים לכיוון אולם אדיסון בירושלים, ומילאו את האולם ב-124 מסיימי המחזור ובני משפחותיהם. הבוגרים נקראו לקבל את תעודותיהם מידי פרופ' אקצין ופרופ' מזור. אחד הבוגרים, גדעון לבנון, היה טייס שנפל בשמי ישראל, והתעודה שלו נמסרה לאביו.

בטקס השתתפו פנחס רוזן שר המשפטים, ראשי האוניברסיטה, ד"ר א. וינשל בשם הסתדרות עורכי הדין, ד"ר משה זמורה, נשיא בית המשפט העליון, וכן חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלה. בין הבוגרים היו 21 נשים; 33 בוגרים סיימו לימודיהם בהצטיינות; 4 מונו מיד כאסיסטנטים. בין הבוגרים היו III סטודנטים שקיבלו את השכלתם התיכונית בישראל, מהם 51 ילידי הארץ (ראה רשימת הבוגרים מקבלי התעודות בהמשך).

הבוגרים נקלטו מיד במוסדות המדינה, במערכת המשפטית, בבתי המשפט, במשרד המשפטים, בצבא, במשטרה וכן במשרדי עורכי דין, לאחר שעשו את התמחותם בהתאם לחוק. לבוגרי מחזור זה היה ברבות הימים נציג בין הכלואים בבית הסוהר... לציון מיוחד נביא את העובדה שכמה מן הבוגרים ממחזור זה חזרו אחרי לימודים באוניברסיטאות בחו"ל, והוסמכו כפרופסורים. בין אלה היו: ראובן ירון, רות (אשלבכר) ובעלה אריה לפידות, שלמה שוהם, שלמה כרם, ויחזקאל דרור.

בוגרים אחרים מצאו את מקומם ברבות הימים בין שופטי בית משפט העליון וביניהם: צבי טל ומרדכי בן דרור; ובבתי המשפט המחוזיים והשלום: אריאל חנוך, בן זמרה, אמנון הומינר, מנחם הרניב, יוסף חריש, אהרון טומשוף, חיים פורת, עדינה פורת, מלכיאל סלוצקי, רות אור ומרים ברנשטיין.

רשימת מקבלי תעודות שסיימו במחזור הראשון

1. אור רות	31. הורוביץ מאיר	63. לב גרשון	93. פורת (אופיר)
2. אורנשטיין	32. הירשברג אליהו	64. לבנון גדעון הי"ד	עדינה
אבשלום	33. המבורגר אמנון	65. לוי אסתר	94. פלאטו יונתן
3. אחיטוב דוד	34. העצני אליקים	66. לוי יוסף	95. פלבן מרדכי
4. אפרת עדי	35. הרניב מנחם	67. ליפשיץ רינה	96. פלדמן מרדכי
5. אריאל חנוך	36. הרצוג יעקב	68. לנג אברהם	97. פנחסוביץ תמרה
6. ארנון יגאל	37. הררי אברהם	69. לנדוי אלחנן	98. פריימן רות
7. בורלא יהושע	38. הררי אליקים	70. לנקין אליהו	99. פרנק חנה
8. בלוך עוזיהו	39. וינר יגאל	71. לפידות אריה	100. קוטלר שמעון
9. בן אור יוסף	40. וולונסקי אליעזר	72. לפידות אשלכר	101. קולני דב
10. בךדב שבתאי	41. ויטקובסקי מיכה	רות	102. קורוסנסקי יריב
11. בן דרור מרדכי	42. ויינרט רות	73. לרר משה	103. קימלן אריה
12. בן זמרה יעקב	43. ורבה משה	74. מאיר אברהם	104. קסוטו אבנר
13. בן זמרה עמנואל	44. זכריה שבתאי	75. מולדובסקי משה	105. רוזנטל אברהם
14. בן ישי שולמית	45. זלצמן יהודה	76. מוסקונה יוסף	106. רוטלוי דוד
15. בקר ישראל	46. זק דוד	77. מיכמן (וינס)	107. רוטשטרייך אילה
16. ברגר מנחם	47. חיים שמחה	תמרה	108. רוזנוב דניאל
17. בר נבון חיים	48. חלד אמנון	78. מינקוביץ מאיר	109. שביט יצחק
18. ברנשטיין	49. חריש יוסף	79. מלצר אהרון	110. שהם שלמב
אלכסנדרוביץ מרים	50. טובבין אליעזר	80. מנוח ברוך	111. שומר אלכסנדר
19. גולדמן טוביה	51. טובבין (ביבלי)	81. מצא שמואל	112. שטיין רות
20. גיל ישראל	מרים	82. מצגר יוסף	113. שיאוביץ צבי
21. גלעדי שרה	52. טובבין משיח	83. מקליס אברהם	114. שכטר זאב
22. גרטנר יחיאל	53. טומאשוף אהרון	84. נוימיק בעז	115. שמיר רפאל
23. גורן יונה	54. טל צבי	85. נכט דן תיאודור	116. שמיר שמואל
24. גשן דניאל	55. טל שלמה	86. סלונטי יגאל	117. שמש מרים
25. דעואל מיכאל	56. ירון ראובן	87. סלוצקי מלכיאל	118. שניאור אביב
(בר יוסף)	57. ירון אילן	88. סנובסקי משה	119. שפירא בתיה
26. דרור יחזקאל	58. כהן אהרון	89. עוזיאלי יוסף	120. שפירא יונתן
27. דרור (כץ) נעמי	59. כהן יהודה	90. עמיר חיים	121. שקד דבורה
28. דרווי יצחק	60. כרם שלמה	91. עמית שמואל	דורית
29. הדני יוסף	61. כרמי יוסף	92. פורת חיים	122. שריה בן ציון
30. הזמינר אמנון	62. לאונר נעם		123. שרים אברהם

7

מקימי מעפר דל, מאשפות ירים אביון

לפני יובל שנים היה הדבר. הייתי תושב שכונת טלביה והתאהבתי במקום וחיפשתי דירה שמסביב לה תהיה חלקת אדמה, שבה אוכל לטעת עצי פרי ועצי נוי.

בחיפושי הרבים חרשתי את השכונה שהוקמה בשנות המנדט הבריטי על ידי יזמים ערבים נוצרים אמידים. אלה רכשו את האדמה מן הפטריארכיה היוונית אורתודוקסית, ולאחר תכנון וחלוקת השטח ליחידות של דונם ועם סלילת כבישים ישרי זווית, שהם כבישי סרגל לאורכה ולרוחבה של השכונה, הקימו במגרשים בתים מפוארים למגורים ואלה מצטיינים בארכיטקטורה ייחודית ובאבנים בגוונים שונים. תכנון רחובותיה הרחבים של השכונה נעשה על ידי שבעה מהנדסים גרמניים.

השכונה נבנתה ביוזמתו של הקבלן ואיש העסקים הערבי נוצרי, קונסטנטין סלמה. הבתים שנבנו בשכונה הם במגוון עשיר של דגמים שמאפיינים בניית רווחה של ערבים עירוניים ואמידים, מתקופת המנדט, וכן של משפחות ארמניים, כגון מטוסיאן וקלביאן. בתקופת המנדט גרה בשכונה זו האליטה של החברה הגבוהה המנדטורית וכן קונסוליות של הולנד, שווייץ, בלגיה, תורכיה, וגואטמלה, וכן משפחות בודדות של יהודים, ובהן המוציא לאור ראובן מס.

עם עזיבת הפקידים הבריטיים שגרו בה ונטישת בעלי הבתים הערבים במלחמת העצמאות, החלו להסתנן לשכונה משפחות יהודיות, חלקם פליטי הרובע היהודי. לעתים דירה אחת שימשה מגורים לשתיים ושלוש משפחות, והרהיטים של הערבים נאספו באחד מחזרי הבניין לשמירה.

בחילופי האוכלוסים שבאו לאחר מלחמת העצמאות, החלו קבלנים לחפש גגות לבנות קומות נוספות על הבתים המקוריים וכך יצא שבזכות תכנית השימור שרשויות התכנון הכינו, תוספות אלה נבנו על פי רוב ברוח הבנייה המקורית, כשיוקרתה של השכונה נשמרת בבתיה וברחובותיה. הבתים המקוריים שמרו לפעמים על גגות רעפים אדומים ממרסי.

מבנים בולטים בשכונה נמצאים בכיכר סלמה וסביבתה. אלה נבנו בקווים גיאוגרפיים ובסימטריה קלאסית ואדריכלית בסגנון הבינלאומי, עם גינות עצי נוי ועצי פרי שסוגרים עליהם גדרות, ושערי כניסה שעליהם ראשי תיבות של שמות הבעלים.

בניין אחר נבנה בשנת 1938 כביתו של סוחר יהודי מצרי, אדוארד אגיון. הבניין עוצב בסגנון הבינלאומי של שנות השלושים והוא משמש כיום כבית ראש הממשלה. מול בית ראש הממשלה נבנתה לזמן שוקן ספריית שוקן בתכנון אריך מנדלסון. לבניין יש צביון נוקשה ונזירי.

ברחוב אחד העם נבנה בשנת 1932 על ידי עו"ד שלום הורביץ, פרקליט אמיד ומוביל בתקופת המנדט, בית שעוצב בקווים ישרי זווית. בבית זה שפע תמונות, פסלים וכוונניות של ספרים יקרי ערך. פה התקיימו ישיבות של ועדות חקירה ממלכתיות.

בית אחר הוא בית מטוסיאן, שנבנה על ידי ארמני, מנהל־חשבונות ומורה, שהתגורר בקומת הקרקע. הבניין ניזוק קשות בתקופת הדמדומים, מיד עם הקמת המדינה, כאשר מחסן נשק של הלח"י ששוכן במרתף הבית, עלה באש. הבניין שופץ ונוספו עליו תוספות שעיוותו את יופיו המקורי.

בית פאר מסוגנן ומקושט באריחים מקרמיקה ארמנית צבעונית, נבנה בשנות השלושים בפירת הרחובות אלקלעי-דיזרעאלי, על ידי הקבלן והסוחר האמיד אוגוסט גלאד. וילת גלאד נבנתה בשנות השלושים על ידי משפחת גלאד, אנשי עסקים אמידים שעסקו בהדפסת גלויות והוצאתן לאור והיו סוכנים של חברת מניות. הבית מוקף גינה גדולה ובה שיחי בוגנוויליה, אך היא נסתרת עקב הבנייה המואצת שחונקת את המראה היפה של הווילה.

וילת שרובר המפוארת נבנתה בשנת 1958 על ידי מיילס שרובר, תעשיין ואיש עסקים מוונצואלה. האדריכלות היא טיפוסית לווילות שנבנו בדרום אמריקה בשנות החמישים והיא משתרעת על שטח גן של שישה דונם ובו בריכת שחייה. מולו נבנה תיאטרון ירושלים בתרומתו של שרובר. ליד התיאטרון ומול וילת שרובר הייתה וילת הרון אל־רשיד שנבנתה בשנת 1926, על ידי ערבי נוצרי, חנה בושרה. הווילה היא בניין תלת קומתי מפואר עם אריחי קרמיקה. הבניין שימש בסוף המנדט כמפקדה של חיל האוויר הבריטי ואחריו שימש את מטה חיל האוויר הישראלי, וכיום משמש כבית מגורים לשרים ולשופטים.

טלביה היא שכונה שהשקט והשלווה נסוכים בה. השכונה ספוגה במוסדות מדע והשכלה. הגנים שבהם הם: גן השושנים, גן מנחם (ע"ש אוסישקין), מוסד שז"ר, בית הפרקליט, מוסד ון ליר ומוסד בית ילדים מוצא, וכמובן בית נשיא המדינה.

יעקב יהושע בספרו ילדות בירושלים – טלביה (קוממיות) אומר בעמוד 31: שלוש תקופות אפשר למנות בתולדות בנייתה של השכונה. תקופת המנדט שנמשכה קרוב לעשרים וחמש שנה, תקופת הקמת המדינה שבה הוקמו מבנים חדשים על המגרשים הריקים, וקומות נוספות

על בניינים ישנים, והתקופה השלישית היא התקופה שלאחר שנת 1967 שבה הוקמו מבנים גדולים מסביב לשכונה, שהם מבני תרבות ושררה. הוא עצמו גר פה עם משפחתו עד לפטירתו.

מגוריי בשכונה זו החלו בינואר 1949 בבית רשאר ברחוב אלקלעי 6, ביתו של צלם ארמני ידוע. החל משנת 1960 ואילך פנו אלי קבלנים שהיו מעוניינים לקנות את הנכס באלקלעי 6 כדי לבנות במקומו בית רב קומות. הם הציעו לי סכום נכבד, שאפשר לי לקנות בית אחר. בשנת 1961 רכשתי בית שהיה מול דירתי ברחוב אלקלעי 9. כוונתי הייתה לבנות דירת פנטהאוז על גג הבית. תוך טיפול ברכישה התברר לי כי ניתן לבנות בית אחר על גינה שהייתה בחזקת יעקב מאירי, אחד הדיירים בבנין. בעסקת קומבינציה עם יעקב מאירי, רכשתי את הבית בשלמות כולל המגרש שמסביב. ואז היה בארץ שפל כלכלי ולכן לא ניתן היה לבנות מיד.

שנה לאחר הרכישה חלה התאוששות בשוק הבנייה וקבלנים החלו לתור שוב אחר גגות לבניית תוספות לבנייה, וכך יצא שבערב אחד התקבצו ובאו לדירתנו שני קבלנים שונים, שהושבתים בחדרים נפרדים, עד אשר אשתכנע בבחירת הקבלן המתאים.

בשעות הלילה המאוחרות נפל הפור והחלטתי לבחור בקבלן אבן מוביל בשם ציון ברוך, ואחר ניסוח זיכרון דברים, חתמנו על הסכם קומבינציה לפיו הקבלן יבנה שמונה דירות בארבע קומות, ומתוכם אקבל דירה בת שלושה חדרים בקומה ראשונה; דירה בת ארבעה חדרים בקומה שנייה, וכן מחסן ועוד תשלום מזומנים של כשלושים אלף שקלים.

הבניין הושלם ערב מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, וכך יצא שבזמן שאשתי מרתה עמדה ללדת את בננו בבית החולים שערי צדק, העברתי את מטלטלינו לדירתנו החדשה.

הליך הבנייה החל בשנת 1965, תוך חפירות לעומק, והנה הגענו לרגע המיוחל של הנחת אבן הפינה לבית. על אבן זו הנחנו לבנים ופיזרנו מטבעות זיכרון שהוצאו על ידי מדינת ישראל, וליווינו את פיזור המטבעות בברכות להצלחת הבונים והדיירים לקיים את הפסוק "מְקִימֵי מַעְפָּר דְּלֵי מְאֻשְׁפוֹת יָרִים אַבְיוֹן".

8

אוטומטיזם או אינסטינקט לעומת שיקול דעת

פעמוני אזהרה: נתקלתי בשלושה אירועים, שהיו למעשה פעמוני אזהרה, וציוו שעלי לקבל החלטה לגבי עתידי. הגעתי לגיל תשעים ואחת והמשכתי לנהוג ברכב, אך האירועים הבאים צלצלו באוזניי לשנות ממנהגי.

האירועים היו: נהיגה אחרי משאית שהמתינה שהכביש יתפנה. הנהג שבמכונית שלפניה איחר לעצור את מכוניתו וכך נתקלתי בפגוש המכונית שלפניי. החלק הקדמי של מכוניתי נמעך ובנס לא היו נפגעים.

מקרה אחר ארע בצומת רחובות כאשר ניסיתי להאט את מהירות מכוניתי בלחיצה על דוושת העצירה, אך התגובה להחלפת הדוושות אחרה לבוא. הכביש היה פנוי אותה עת וכך עבר האירוע בלי תאונת דרכים.

אירוע שלישי היה בכביש בירושלים שהיה עמוס ברכבים. התנועה בכביש התנהלה בכבדות והיה הכרח להקטין את המהירות ולהשתמש במעצורים, אולם הרגל לא נענתה מיד להוראה.

פיענוח

פעמוני אזהרה נחרתו בזיכרוני, והם ציוו לשקול אם להמשיך הנהיגה ברכב. התמרורים הפעילו את חוש הראייה, השמיעה והמישור, חושים שמתבלים במהלך החיים. אדם חייב לשקול את תוצאות מעשיו מכיוון שהוא עלול לסכן את החברה ואת עצמו. הזיקנה היא כידוע תהליך ביולוגי, שיש בו תופעות מורפולוגיות ותפקודיות. ירידת חדות החושים אינה מופיעה בצמידות לכל החושים יחד.

הייתי צלול בדעתי ובעקבות האזהרות החלטתי בעצמי להפסיק לנהוג ברכב. אולם מאחר שנתקלתי בתמרורים הנזכרים התעמקתי לבדוק מה אני יודע על ששת החושים: ראייה, שמיעה, מישור, טעימה, ריח וחוש שיווי המשקל, בדקתי גם את מערכת המשפט בנושאים אלה. בחקירתי נפתח בפני אשנב בתחום הגנטיקה (ביולוגית) והפסיכולוגיה וכן שיקולי בתי המשפט באשר לאחריות הפלילית או הפטור של הנאשם.

רישום ותחושה: זה כושר האורגניזם החי לקלוט באמצעות קולטים מיוחדים רישום אירועים מסוימים המתרחשים בעולם החיצון או בפנים הגוף ולהפוך אותם למצבי גירות של האורגניזם עצמו. החושים קשורים למערכת העצבים.

שיקול דעת לעומת אינסטינקט

שיקולי בית המשפט סובבו תמיד סביב האחריות הפלילית במבחן (סעיפים 15+33 (א) לחוק העונשין התשל"ז-1977), שלפיהם נבדקת תקפותם של טיעונים בשאלת התנהגות חסרת רצייה (אוטומטיזם — שיטת יצור תגובה הנשלטת על ידי תכנית ערוכה מראש לביצוע תהליכים מכאניים המחליפה את עבודת האדם).

הוראה שבסעיף 15 (א) לחוק העונשין התשל"ז 1977 כוללת שלושה חלקים:

1. אין אדם נושא באחריות פלילית למעשה או למחדל שאירעו שלא מרצונו.
2.או מאורע שאירע במקרה.
3. והוא כשאין בהם משום עבירת רשלנות.

סעיף 33 לחוק העונשין התשל"ז-1977:

א. רואים אדם כמנסה לעבור עבירה, אם הוא מתחיל להוציא את כוונתו אל הפועל במעשה גלוי לעין ובאמצעים המתאימים להגשמתה, אולם אינו מגשים את כוונתו עד כדי עשיית עבירה.

- ב. אין נפקא מינה – זולת לעניין ענישה – אם עשה העבריין את כל הדרוש מצדו, לגמר ביצוע העבירה, או אם גמר הביצוע נמנע על ידי נסיבות שאינן תלויות ברצונו, או שמרצונו חדל מן הביצוע.
- ג. חוסר אפשרות לבצע את העבירה למעשה, מחמת נסיבות שאינן ידועות לעבריין, אינו מעלה ואינו מוריד.

איבוד ההכרה בעיצומה של נהיגה או התקף אפילפטי שאירע בשלב נהיגה או רפלקס תגובה בלתי מודעת לגורם חיצוני אינו מועבר על ידי העצבים למרכז החשיבה (כך נהג שנעקץ ומגיב לעקיצת דבורה או אדם הנמצא תחת השפעה היפנוטית, פועל בלי מודעות). אלה אינם נחשבים כפעילות רגילה והם חסרות מחשבה פלילית, ולכן אינם מטילים אחריות פלילית על הנאשם. בהעדר רצייה או התנהגות רצונית אין גם המעשה פלילי בר חבות (ראה ע.פ. 118/53, מנדלברוט נ' המדינה, ר' פס"ד 338, 339; ע.פ. 186/55 מידאן נ' המדינה, יא' פס"ד 769).

מתוך הספר: המוח ומערכת העצבים, האנציקלופדיה הרפואית החדשה, עמ' 81

אוטומטיזם (אבדן הכרה של נהג) פוטר אותו מאחריות פלילית כי היה נתון במצב שבו לא שלט על תנועות גופו והוא חסר רצייה. לטענה פטור זו תנאים מצטברים:

1. קיום מחלת נפש.
2. התנהגות שאינה בת כיבוש.
3. התנהגות הנובעת ממחלת נפש.

« לעיון נוסף »

ראה ת.פ. ת"א 630/66 גרינברג נ' המדינה, פס"מ נה' 335; ת.פ. ת"א 904/75 המדינה — קרביץ תשל"ט (1) פס"מ 279.

בעניין אדם שעבר עבירה ואינו חייב בדין בשעה שלא היה בעל רצון חופשי (חולה מחלת פרנויה), ראה ע.פ. 228/76 בוטל נ' המדינה, ל"א פס"ד (2) 141 וכן המדינה נ' — רוהן תיק פלילי 173/69 סח פס"מ (2) 144.

וראה עוד פרק עקרון הרציה בספר "עיקרים באחריות פלילית" יובל לוי אליעזר לדרמן (עמ' 239-310). וכן דיני עונשין א מאת ש"י פלר ע"מ 662.

מדור ב

משפחת מזרחי ועבאדי

9

אילן יוחסין מפואר של משפחה בירושלים במאה ה־17

בלוס אנג'לס, קליפורניה, גדלים וצומחים עצי הסקויה מזה למעלה מ־2,200 שנה; בנבאדה שבארה"ב, יש עצים שגדלים מזה 3,200 שנה, ואילו בגליל העליון בישראל גדלים עצי זית ומניבים את פריים מזה מאות בשנים. עצים אלה גדלים בכפר דיר חנא. הבולט בהם עץ זית בן למעלה מ־980 שנה. על אורך חייהם ותולדותיהם של העצים אנו לומדים מן הטבעות שבגזע. השוואת אורך חיי הצומח עם חיי אנוש, ובמיוחד חיי משפחתי במאה ה־17 אפשרה לנו ללמוד להבין את חיי היהודים בעיר העתיקה בירושלים במאה ה־17. לכן, אנסה להשוות טבעות או חוליות של אחד מאבות משפחתי שהשאיר אחריו צוואה בכתב משנת 1643 בה ציווה לבניו לשמור על הבית, לא למכור ולא לשעבד אותו עד להופעת המשיח כיוון שרצונו היה לחזור לגור בבית זה עם תחיית המתים.

בחיפוש של שורשי אילן זה הופתעתי לגלות רצף וחיים מעניינים של הקהילה היהודית ברובע שרף בעיר העתיקה בירושלים שבעבר גרה בו משפחתי.

בתביעה שאני ואחי רפאל הגשנו לבית המשפט המחוזי בירושלים בעשור הראשון לאחר מלחמת ששת הימים, ביקשנו את שחרור הנכס כדי לקיים את דברי המצווה. חיפשתי תעודות בעלות על הבית ופרטים על הזיקה של משפחתי עם המצווה. משלא מצאתי את שטר הבעלות מן המאה ה־17, השופט בזק הציע אז שהצדדים יסכימו לתליית לוח זיכרון על הבית, עליו ייכתב שמו של המצווה עם ציון הקשר והזיקה לתובעים עם הבית והצוואה. ההצעה נתקבלה ובוצעה והצוואה וזיקתה נחשפו בלוח אבן כדלקמן:

נוסח הצוואה

בדורות שאני ברוך מזרחי נתן לי הקב"ה בתים בתוכי ירושלים חובב"ה ואלו הם הבתים בית ח' סוף למין הנגס
 לפניהם שלו לזר בית הכבוד רחמיים שלו דבוק בצימו של החכם ה"ר יוסף רביש י"ז והחזו י"ר יהודה י"ז
 ופתחו לזר מזרח וזר מערבים שלו לזר דרך המזק הבית שאני שכן בו ולמעלה ממנו עלייה וספחה לזר מערבים ועלייה
 הארת כנגדה ופתחה מזרחית ובית קמן פתחיה בחופן כהם בין הכל ה' בתים ואני ארבעתם לבני הם והספרים יש
 לי אחר פסירתי נמלת חנות כמנהג חך בהגלי שהבתים יהיו לדירה בלבד ולא יהיה להם רשות לה לזר ולא לבניהם
 ולא לבני בניהם עד סוף כל המעשה לא למכור ולא למשקן ולא ישעבדו אותם לשים תבונה לא לכחזר יש בניהם
 ולא לכחזר בטוהיהם עד שולם גם אם ירלו לעשות מנאקלה בניהם בפנין הבתים הדבר הלו בלונג גם כן ה"ד כל
 נחשה יש לי שם יורה גדולה וכו' לחקים ואכתמה ישתמשו טולם כהם ואם בחולי ח"ו לא יהיה קום שם אדם ממספוחו
 הבתים יהיו הקדש לפירות שלהם לבעלי מזרה שחלקן פירותיהם בניהם ולא יהיה להם רשות הבניהם לה למכור ולא למשקן
 אלא יהיו קמים לפירותיהם ואם יבא שם אדם ח"ו לערער כדי למכור או למשקן בין מבני בין מבני בניהם בין מבניהם
 מעשה הוא מובדל מערה ישראל כל זה כנה החזרה אלה יהיו קמים עד ביאת משיח ב"ב ואח"כ יחזרו הבתים אלו
 כל זה פשיטו כדי להיות לי דירה פה ירושלים חובב"ה בכוחות משהו והספרים גם כן לא ימכרו ולא יתקטנו אלא לזר
 כהם הם ובניהם וארעם עד סוף כל הדורות ואם ח"ו לא יהיה קום שום אדם ממספוחי יהיו קדש לבעלי תורה ללמוד
 כהם ולא ימכרו ולא יתקטנו. וכל זה היה ביום ר"ח תשן שנת תתקס"ה אלפים וארבע מאות וארבע עשרה והסל"ב וקום.
 כפניו לחזק הח"ה סורה החכם הנז' לשל על כל מה שכתוב לע"י ונרציה תחתיו שמוחזי פה ירושלים וקום כתי

ישראל בנימין ישראל כמחור"ר עזריא שבת פולאשמו

פ' מה שכתוב הוא מובדל מערה ישראל רובה לומר הרי הוא בתרם ובגזוי ובשפתה
 ובזמננו לנו ישכון בשח.

גם לחזק ב"ד ח"מ מארשים ומקיימים כל הכתוב לעיל ונזכרים כנה החזרה שלא יוכל שום אדם לערער על זה ולקבל
 זה הטלוק ככל הכתוב לע"י גם פירש ובריו כפניו החכם ממוס"ד ברוך הנז' שמה שכתוב למעלה ואם בחולי ח"ו
 לא יהיה קום שום אדם ממספוחי הוא בין זכר בין נקבה ולרציה האמת ח"ס שנית.

ישראל בנימין ישראל כמחור"ר עזריא שבת פולאשמו

הצוואה

אולם לאחר מכן המשכתי לחקור את תולדות המשפחה במאה ה-17, בגאווה והתפארות שמילאנו אחרי הוראות הצוואה וכן שלמשפחתי יש שורשים עמוקים נדירים וצמודים בתולדות ירושלים מאז ועד היום.

כך גיליתי כי במאה ה-17 היתה עלייה שבה "הספרדים בירושלים מתרבים מאוד מאוד, ממש למאות, ובונים בניינים גדולים ואנחנו חושבים כל זה לסמן גאולה במהרה בימינו אמך" [דברי ישעיה הלוי הורוויץ, בעל ספר שני לחות הברית (השל"ה הקדוש), באגרת ששלח בסוף 1621 — האגרת הובאה באוסף אגרות א"י מאת אברהם יערי, עמ' 220], ושם נאמר כי בירושלים יש יותר מת"ק (500 ש"ש) בעלי בתים חשובים ספרדים ובכל יום ויום מתרבים ב"ה (ברוך ה'). ונתגלו פה פרטים נוספים.

בשנת 1030 להיג'רה (1620), ברוך בן דוד היהודי שהיה עולה חדש בירושלים קנה מאיבריהם חסן אל-ביטר 7 קרט מ-3 חדרים בשכונת אל רישה ו-7 קרט מבור מים שבבית תמורת תשלום של 50 גרוש וטבעת כסף עם אבן טובה וערימת מטבעות נחושת. המכר נרשם בספרי בית הדין השרעי בספר 400 דף 104.

הבית והלוח שנתלה

בשנת 1035 להיגרה (1625), ברוך בן דוד המשרקי (המזרחי – ש. ש.) קנה עוד 5 קרט של הבית ו-5 קרט אורווה. בתשלום שנעשה בטבעת עם אבן מצבה וכן מטבעות נחושת. (העסקה נרשמה בספר 194 דף 114). השונו זאת עם מחקרה של מינה רוזן, בעמ' 317, על הקהילה היהודית בירושלים במאה ה-17. ונוכחנו כי היה רישום מסודר של שטרי בעלות של המקרקעין בספרי בית הדין השרעי בירושלים. ראה עוד מחקר של אוריאל הד על תעודות עות'מאניות מירושלים במאה ה-17.

בשנת 1034 להיגרה (1624) ברוך בן דוד המשרקי (המזרחי – ש. ש.) הגיש בקשה לתת לו היתר לבניית קשת (גשר) לכניסה למקרקעין שלו שגבלו עם רכושו של שמואל בן משה שרתון. לאחר שבית הדין חקר בדבר, הוא נעתר לבקשה והדבר נרשם בספר 275 דף 110. מכאן אנו למדים על קיום מנהל תקין ותכנון ופיקוח על מקרקעין ובניה.

בשנת 1041 להיגרה (1631), שמואל בן משה שרתון, שהיה שותפו (או שכנו) של ברוך בן דוד הנ"ל, הגיש בקשה להיתר בנייה. לאחר בדיקה בית הדין, ניתן לו ההיתר המבוקש וזה נרשם בספר 210 דף 118.

ברוך מזרחי שערך את צוואתו בשנת 1643 היה יהודי בר אוריין והייתה לו ספריה תורנית וכלי נחושת. הוא ציווה את בניו לשמור על הבית, הספרים והכלים, לגור בבית, לא למכור ולא לשעבד אותו ולא לעשות בהם כל עסקה כיוון שרצונו היה לחזור לגור בבית עם הופעת המשיח ותחיית המתים.

בשנת 1055 להיגרה (1645) בית הדין השרעי דן בתביעות הדדיות שהיו בין ברוך בן דוד לבין גרושתו ובנו (עאריב) והסכסוך נרשם בספר 544 דף 35.

בשנת 1055 להיגרה (1645) בית הדין השרעי פסק וציווה על עוודה בת מאיר ובעלה עאריב (גרשון) שיפנו את החדר שהחזיקו בבית ברוך היהודי. הצו נרשם בספר 109 דף 141.

בשנת 1058 להיגרה (1648) נתברר כי חיי משפחת עאריב ועוודה בת מאיר עלו על שרטון ובית הדין דן בתביעת המזונות שלה ושל בתם מזל (ראה ספר 66 דף 140).

בשנת 1061 להיגרה (1650) ביקש אברהם בן ברוך המשרקי שינתן לו רישיון לפעול כשוחט במקום אביו. (הרישיון ניתן ונרשם בספר 283 דף 145).

בשנת 1074 להיגרה (166), שנים בודדות לפני הופעת נביא השקר שבתי צבי, בירושלים פרנסי הקהילה בירושלים קבלו הלוואה מן הערבי סלימן וזו נרשמה בספר 457 דף 163.

בשנת 1074 להיגרה (1663) ברוך בן דוד, שהיה רב ושוחט ובעל רכוש, יחד עם מכובדים אחרים, נתנו ערבות הדדית לחוב של הרב פרימו וחבריו. הערבות נרשמה לזכרון בספר 451 דף 163.

לקראת סוף המאה נערך מפקד בעלי רכוש יהודים, משלמי מס גולגולת, ממנו עולה לפי פירוט עם פירוט שמות וכתובות, שבאותה עת היו בירושלים כ-150 ראשי משפחות יהודים שהיו בעלי רכוש. (לפי מחקרו של אוריאל הד היו 152 ראשי משפחות).

למקרא התעודות נתברר כי ברוך מזרחי שעלה להתיישב בירושלים היה תלמיד חכם, רב ושוחט, היה מבוסס כלכלית, רכש מקרקעין, האמין וקיווה לביאת המשיח ותחיית המתים, נתן ערבויות לפרנסי הקהילה היהודית, השתתף ופעל בהנהגת הקהילה היהודית בירושלים והתגורר בביתו הפרטי. בית זה עבר מאב לבן במשך כל הדורות מאז 1643 עד לנפילת הרובע היהודי בעיר העתיקה לידי השלטון ההאשמי הירדני. במלחמת ששת הימים חזר הרובע לידינו והמדינה החליטה להפקיע לשפץ את ההריסות ואת הרובע וליישב אותו בהקדם. כך נגאל ושופץ בית ברוך מזרחי ולוח הזיכרון מהווה תזכורת כדי שהדורות הבאים יחזיקו בו עד ביאת המשיח ותחיית המתים של המצווה. בית זה מצוי ברחוב המלאך פינת הנבל בעיר העתיקה בירושלים.

» לעיון נוסף «

1. יצחק בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 218–228.
2. מינה רוזן, הקהילה היהודית בירושלים המאה ה-17.
3. אגרות ארץ ישראל נוסעים יהודים, אוסף א. יערי.
4. עאדל מאנע, על שלטונו של הפחה פרוק, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך באוניברסיטה העברית.
5. רישום קניית בית ברוך מזרחי בעיר העתיקה.

למעלה: רישום קניית בית ברוך מזרחי בעיר העתיקה; למטה: התרגום לעברית.

410/104

זו כתב בית דין בר תוקף וחוקי... המספר את אשר אירע וגרסו במושב בית הדין של השריעה בירושלים... בני מולאנא... השופט עבד אל-רחמן... ברוך בן דוד היהודי אל-משקרי שזה לא מומן בא לגור בעיר ירושלים קנה בכספו לצמו בלבד מהאיש הנקרא אבראמיס בן חסן אל-ביטאר, והוא מכר לו את אשר שייך לו, נמצא במעלותו וידו מונחת עליו ללא מתנגד או מערער עד למועד עריכת הסכם מכירה זה דהיינו את החלק הבלתי מסוים ששיערו שבעה קיראט מכלל כל שלוש התדרים התחתונים הנכונים בתוך הבית העומד על תילו והבני בעיר ירושלים בשכונת אל-רישה והידועים בעבר כבית עבד אל-טאלי. (הבית נמצא בשותפות עם בטרסו בן עבד אל-טאלי, אמו ושמואל היהודי על פי זכות השארית. אחד התדרים נמצא בקרבת גרם המדרגות; השניו בבית הנוכר ופתחו פונה מערב. התדר השני נמצא במסדרון הנמצא שם ופתחו פונה דרום. התדר השלישי נמצא בקרבת פתח המסדרון ופתחו פונה צפונה. גבולות הבית הנוכר הם מדרום - בית עזאי שותפו; ממזרח - בית שמואל... ברוך הצורך היהודי, מצפון - הדרך ובה פתח הבית שממנו המעבר אל התדרים הנוכרים, מערב - הדרך השברת. [הוא קנה גם] את החלק הדומה [דהיינו שבעה קיראט] מהשרותים הנמצאים בבית הנוכר ומבור המים הנמצא בבית הנוכר. [הוא קנה את הנכס] על כל זכויותיו, דרכיו, גדותיו, האותיות, היחידות הבלות אליהם, זכות המעבר אליהם, מה שידוע בהם ומיוחס להם, ועל כל זכות הקשורה להם כחוק. [וזהו] קניה בת תוקף וחוקית ומכירה ברת ציות הכוללת הצעה וקבול, שתנאיו מחייבים ובני תוקף במחיר ששיערו שלשים גרוש, שכל גרוש שווה שלושים מטבעות כסף מצרות, בתשלום מייד, שהמוכר קיבל בידו בנוכחות [הצדדים], יחד עם טבעת כסף עם אבן מחצבה שערכה לא ידוע וערמת מטבעות נחושת. בכך וזכותו בחובו של הקונה הנוכר מכל הסכום הנוכר מכל חלק ממנו זכויו חוקי ובדרך חוקית, זכויו של קבלה ולקיומה. הסכם המכירה הוא נערך ביניהם בעניין זה בהצעה וקבול חוקיים ובני ציות, בקבלה ובלקיומה בני תוקף וחוקיים, לאחר ראיית [הנכס] וזיהויו ועריכת הסכם חוקי בהיפרדות גוף בהסכמה הדדית והאחריות לבעלות על הנכס קיימת. תוכן העניין מחייב כפי שברוך כחוק. הם אישרו זה לזה את העניין כמות שהוא. הם אישרו זה לזה את העניין כמות שהוא. תוכן ענין זה התאמת כחוק מבני מולאנא השופט הנוכר של השריעה והוא... מסק על כך כחוק. גרסם ב-6 בחודש דיו אל-קעדה שנת 1030.

10

גלגולי הפרוכת

בחיפושי אחר שורשי משפחת מזרחי הגעתי לבתי הכנסת בירושלים. חיפשתי תשמישי קדושה בתקוה שבהקדשה שבספרי או בכלי הקודש, כגון פרוכות ואצבעות אמצא שמות ותאריכים וכן חיזוק לקשרי המשפחה שהיו ידועים לי.

חיפושי נערכו לצערי אחרי מות אבי, אליהו מזרחי, ושנים רבות אחרי נפילת העיר העתיקה בידי הירדנים, אף שהיה זה אחרי מלחמת ששת הימים. ההרס והביזה של ארבעת בתי הכנסת של רבן יוחנן בן זכאי בנפול העיר העתיקה בידי הירדנים, השמידו כל זכר ולא נשארה פליטה מכל ההוד וההדר בתשמישי הקדושה העתיקים.

אך לפעמים מה שלא עושה השכל עושה הזמן. גורלם של דברי הקדושה הטריד אותי והמשכתי בחיפושי במוזיאונים (מוזיאון ישראל, היכל שלמה, מוזיאון בנות ירושלים) וכן בספריות (הלאומית ואחרות) וזמן רב העליתי חרס.

והנה הזדמנתי לתערוכה אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה ה-19 ופה נמשכה תשומת לבי למפית שבת ולדברי ההסבר שבקטלוג המוזיאון לרקמות שבמפות ובפרוכות. מכאן הופנתי למאמרו של ד"ר ברנט בקטלוג של המוזיאון היהודי בלונדון 1974 על פרוכת הנמצאת שם ועליה נאמר שהיא נושאת הקדשה בזה הלשון:

“הצעיר יוסף מזרחי הי"ו הקדש לק"ק גדול, בנו גבריאל הי"ו ואחיו דוד רפאל מזרחי הי"ו”.

בעמוד 67 אומר המחבר אינהורן: השם “מזרחי” ודאי אינו אשכנזי וכנראה ניתנה הפרוכת במתנה לבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי, שהיה הגדול בין ארבעת בתי הכנסת הספרדים הסמוכים זה לזה.

פרוכת זו נזכרת בספרו של רוזאנס כרך 5 דף 269 — “דברי ימי ישראל בתוגרמה” — כאשר הוא מתאר את תולדות פנחס יוסף בן ר' משה מזרחי, הוא אומר שם, “כאשר שב ממסעו התישב בירושלים ויהי שם למרביץ תורה עד ימיו האחרונים והוא הקדיש פרוכת לק"ק גדול לשמו ולשם בנו גבריאל ואחיו דוד רפאל, ונמצא כעת במוזיאון היהודי במינכן”.

על אף שלא תליתי תקוות רבות, עקב השואה, החלטתי לכתוב לאוצר המוזיאון במינכן ולברר האם הפרוכת הנדונה נמצאת שם ומה גורלה.

תשובה על כך לא קבלתי, והנושא נשאר בגדר תעלומה.

בד בבד פניתי למוזיאון היהודי בלונדון, וראה זה פלא, התברר לי כי פרוכת זו היא הפרוכת שרוזאנוס מזכיר שהיא במינכן.

נשארה איפוא השאלה כיצד התגלגלה פרוכת זו מירושלים למינכן ומשם ללונדון.

עיון נוסף בספרו של רוזאנס שהביא תצלום מפרוכת זו, תוך כדי אי דיוק לגבי פרטיה, חושף בפנינו את מצב יהודי ירושלים בסוף המאה ה-18 וליתר דיוק בשנת 1782, שם נאמר "שבעת הזאת הכרחי מכתבי ירושלים להוציא כספי וכלי הקודש של בתי הכנסת ולמכרם מחוצה לארץ". ועד היום נשארה במוזיאון היהודי במינכן (בואריה) פרוכת מרוקאית שהקדישו ר' יוסף מיוחס ואחיו (טעות ברורה למעיין בתצלום) לק"ק גדול בירושלים ותמונתה תבוא בציונים בסוף הספר "עמ' 278 שם).

יהודי ירושלים נעשקו ע"י בעלי שררה וזרוע, וכדי להשתחרר מעול החובות ולהשתחרר מטענות המוסלמים לעניין בית הקברות שבהר הזיתים ובית הכנסת, הוכרחו יהודי ירושלים ללוות כספים בריבית קצוצה דאז (25%) כדי לפייס את המעלילים עד אשר יצא דבר מלכות ולבטל הגזירה.

אך עדיין נשאר לנו לברר כיצד הגיעה פרוכת זו האמורה ללונדון? ברשימה של גב' נטלי רוטנשטיין בעמוד 23 של קטלוג המוזיאון בלונדון, היא משאירה בעיון נוסף את מקורותיה של הפרוכת והיא קובעת כי הפרוכת היא ממקור מזרח תיכוני עד שרקמה דומה תביא אותנו לציין מקום מיוחד.

מה שהכותבת לא ידעה אותה עת, היו דברי רוזאנוס בשני המקומות שציינו לעיל, וכן לא היה ידוע לה מה פירוש "לק"ק גדול" ומי הם בני המשפחה הנ"ל.

והנה ק"ק גדול — הוא בית הכנסת הגדול, ק"ק גדול רבן יוחנן בן זכאי שחותמתו העתיקה מובאת בזה, וכן פרטי משפחת מזרחי ששמשה בקודש בתפקידים שונים במשך דורות רצופים בבית כנסת זה.

מכאן ראייה נוספת לאימות האמרה "יגעת ולא מצאת אל תאמין". כך נזדמן לנו להוכיח רציפות תולדות משפחת מזרחי וטביעות יד ההיסטוריה היהודית במאה ה-18 בירושלים.

11

חיפוש שורשים בצוואה עתיקה והציפייה לבוא המשיח ותחיית המתים

צוואה היא מקור אמין לחוקר גנאולוגיה. צוואה היא הוראת המוריש להעברת רכושו החומרי והרוחני, כולו או מקצתו, לאחר מותו.

בצוואה אפשר למצוא הוראות של מוסר ואורח חיים שהמצווה נותן לבאים אחריו. כך למשל הוראת אברהם אבינו לבניו ובני ביתו לשמור על דרך ה' לעשות צדקה ומשפט¹, וכך צוואתו של אחיתופל אל בניו².

הצוואה יכול שתהיה בכתב או בעל פה. הצוואה במקרא היא בעל פה. במשפט העברי אנו מבחינים בין "מתנת בריא" שניתנת מיד בקנין, לבין "צוואת שכיב מרע" (של חולה המרותק למיטתו) ונכנסת לתקפה רק לאחר מות המצווה³.

הספר "צוואות השבטים" הוא אחד הספרים החיצוניים שנכתבו כנראה בשנים האחרונות של המאה השנייה לפני הספירה. יש בו דברי בניו של יעקב אבינו לבניהם. בצוואה ניתנים פרטים על המצוות ויש בהם דברי מוסר ודברי נבואה אפוקליפטיים⁴.

בצוואות שנכתבו בימי הביניים, מוצאים אנו אלמנט ספרותי עברי שכולל הוראות מוסר ודת ומקצת מהן מצויות בתלמוד. להוראות אלה יש אופי תיאורטי של כללי התנהגות.

1 ראה בראשית פרק יח, פסוק ט.
2 ראה שמואל ב, פרק יז, פסוק כג.
3 ראה צוואת בריא וצוואת שכיב מרע בדיני ישראל — מאת א. קימלמן — עבודת דוקטורט משנת תשנ"ג.
4 ראה אוסף ד. וואכשטיין, מפתח הצוואות קס' יא-יב' תרצ"ד-תרצ"ו, וכן א. יערי, צרור צוואות קס' — תשנ"ט, וכן *Finding Your Fathers*, Dan Rothenberg, וכן ראה הוראות חוק הירושה תשכ"ה-1965, פרק שלישי. ספר צוואות השבטים בספרות החיצוניים — מאת א. כהנא כרך א' עמ' קנא-רטו.

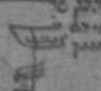

רבים וטובים כתבו על צוואות למיניהן. השופט ש.ז. חשיך בספריו הביא דמויות של בעלי דין הנאבקים בבתי המשפט בנושא זה.

סיפור שנראה לי כאגדה נתגלה לי לאחר מכן שהוא צוואה אמיתית (מראש חודש חשון שנת חמשת אלפים וארבע מאות וארבע [1643]) של אחד מאבות משפחתי ושמו ברוך מזרחי. הצוואה נכתבה בירושלים בעברית צחה, ובה ציווה המוריש לבניו ולבני בניו שלא למכור או לשעבד את ביתו עד לבוא המשיח ותחיית המתים, ולשמור על הבית וכלי הנחושת והספרים שלו עד ביאת המשיח ותחיית המתים והחזרתם לידיו, למגוריו.

צוואה זו נכתבה לפני הופעת נביא השקר שכתאי צבי בשנת 1666, והיא מצביעה על אמונה, ציפייה וערגה להופעת המשיח ותחיית המתים.

בצוואה נמצאו האלמנטים הבאים: היא נערכה בפני שלושה עדים שהם בית דין⁵, וניתנו בה פרטים על רכוש המצווה כולל ביתו [בית זה עמד על תילו במשך כל הדורות מאז כתיבתה ועד ימינו, ובני המשפחה שמרו עליו עד מלחמת העצמאות. לאחר מלחמת ששת הימים (1967), הופקע הבניין על ידי מדינת ישראל בהפקעה של הרובע היהודי בעיר העתיקה. במלחמת העצמאות הוא ניזוק ולאחר מלחמת ששת הימים הוא שופץ על ידי החברה לפיתוח ולשיקום הרובע היהודי בעיר העתיקה].

אנחנו כ' דינא דקק פפרים החתומים מטה הזקקנו לנו בעשר נקב שבין הכותב אלכזר חסיה מזרחי הן וכך סגנו
 נגד הדברי התורני וכן ממורה מרכאל נ' כהרי רחמימח' כי הדעות שניהם פשוטים. והבננו גם החזק לשמוע הדור
 אמתים ועמל התובט הוא הכותב נ' הגל קדמונ' וטנו כפני סגנו הגל כי בכתב דרומית מבית המזרח אל הכותב נמשחת
 טנה סגנו הגל והדבוק אחריה בתל פשוך לכל חלוץ הכותב הגל הנוטה לחצר הרמ' כחפזי נ' וענן שפה כפה נמסר על עובי סנה
 הבית הגל ותחת כפה הגל קבע סס ברב סס. גם הרב כפן הכרו תוך דף נכתב זו והאפל חלוץ הגל והלונות חדר השנה גם -
 פתחו בת' השלה והאכספריה חלטה סברוח פמוני כחצר סכנונוטיס לנג הבית של הכותב הגל. והאכספריה הגל האפיל חלוץ הגל
 וחלונ' החזקה גם כרוח מזרח שלסגנו פתחו וחלונ' עריתו מניצ מהם הזור לחצר הכותב הגל. ועפי לזנות שבינו כל הזור והאפילות
 ותשמים בכתב אפניה סגו נאסנו ונתנגנו כ'טנו נפטר במזנון אחר חבלת קינן מייסם ומהותם סמוזים הא' פירו נאפיה (בכתב חזק)
 ככל תופק על החצר הגל אל מפסחת הכותב אפין ראות לאום יורה נמכו אום זכות כל דתק' לזור כחצר הבית נאפיה הגל הרב
 חזק ח חמו חכ ע' לו. עז' לת' כלה הכותב להנגס כל חו' אפי' ספר הפאר יהיה נתינון החצר הגל שבז' לת' כלה כי חס' לעמוד
 על קו הדיו חו' יסוב לתקן המעוות חו' יחוש לעצמו וטרם נמד שאל הכותב הסכמתנו כי בבית נגדו נמלא חזרוו בת' להרכ -
 פרי החריץ זל חג' שגדיו לת' עלה של מזרחי רק אפיונו למורים הבתים אלת' אחריו נג' הרוב לת' סמס חס' נפכים כי שפולה מטה
 זו להפסוק נגד הטות הגל וקבל סגנו הרמ' כהרי נ' להפסוק בממונו וכל דינון והפסוק נג' יהיה רק יעבור להכותב הגל המסמס
 פפרים בערך החוסט של הקטק חו' חס' על מהמונ' יבא כאלום וחלון כל דתק' נאפיה כפינוני כ' ראו' ונגז' הדבר ונאפיל לחזור
 כי כפינוני יבא תורה קור' זכות הכיס תנו' בו. וסקנה מטה נגד התביעות הגל וכלה נאפית השכן טובב נאמור ונגשות מטה
 זו כרוח נריכה. וכדבר הכתל פסקנו שהרמ' כהרי נ' ונפיה בתל דרומית הבית הגל תהרדקשית הכיפה למעלה כנובה קומת חס'
 וכוחב עב' צובל הכיפה נעזייה כעובי הכתל עלמו כפן לקו. ולכל צובל הכותב ככתב זה יבשה רוסס מונל' להורות כי ג' -
 כתב זה להכותב יונא' לת' צפופין נוטיס למזרח כי במסך זמן בככותב בני המספחה כנג' הבית הראות כילס להסמס כתב זו
 עמ' הגזון. ומשפתה חין ראות להסכן הזו להסתמס אחרי כתל הבית מלמטה עד רור' וגם נאחזרי כתל סענ' קרן הבית הנז'
 מזרובית דרומית נא' יאפיל עוז כנסם חיקום ושוקת ככ סב' יטיח כפיר והנזח המניע לבית מחמת השוקא הגל עביו לתקן הא'
 הרמ' כהרי נ' הגל נבנין הכתל מממונו. וקנינו מיד הכותב אלכזר חסיה מזרחי נ' ומיד הר' מרכאל כהרי' הגל נ' כנגס כמלכב
 חק' כחחול' לניסם כל הגזל וההוה פעהק בז' כיום רק כמלו מח' הקופה לז'. ובאנו על החקום כפאל לז' אילול משנתנו הגל

והכל ס'
 נדמה ס'
 מספר אפילו ס'
 וקיס'
 וידיים ארצו הקומ' תטה חין קפלונו עליונו כל הגל כקנוס כמלכב כחחול' סקע מדי' כהזק' הגל
 חס' מ'
 חס' מ'
 חס' מ'

הצוואה

המצווה, ברוך מזרחי, לא הזכיר את מוצאו, שמות הוריו ושמות צאצאיו. הוא עצמו לא חתם על הצוואה. העדים עליה היו שלושה דיינים ידועים והם:

1. ישראל בנימין
2. ישראל עזרא
3. שבתאי פולאשטור

ישראל בנימין היה אז אב בית דין. מוצאו היה ממצרים. הוא האריך ימים עד 1668. בצעירותו היה מפלפל בחכמה עם רבים מגאוני דורו, והורה דעה בפסקיו השנונים עם הגאונים ר' יעקב קאשטור (בעל התשובות מוהריק"ש, ר"מ מונסון, והגאון ר' בצלאל אשכנזי חתום עליהם). "מלבד עוצם ידו וגבורתו בעניין התלמוד והפוסקים, היה חכם הרזים בחכמת הקבלה...", היה עיוור בעין אחת והיה מן החכמים ביותר, גדולים ונבונים בתורה בירושלים... באחרית ימיו קבע בית תלמודו בעיר הקודש ונהג להתפלל בק"ק ת"ת [= ב"כ אליהו הנביא, אחד מארבעת בתיה"כ] בירושלים. אז התנהלו כל סדרי הת"ת ע"פ תקנותיו, והבאים אחריו הלכו בעקבותיו.⁶

שבתאי ד. פולאשטור (פולאשטור בתורכית – שכווי גדול), היה חבר להרב יצחק טרויא, מתלמידי הגאון ר' יוסף איסקופי ועלה ירושלימה והרביץ תורה בתלמידיו ונפטר שם.⁷

צוואתו של ברוך מזרחי נשמרה במשפחה מדור לדור. צאצאיו שמרו עליה וקיימו אותה בינם לבין עצמם וכן כלפי כלי עלמא. אין חולק שהצוואה היא אותנטית. היא הובאה במלואה בספרו של הרב רפאל חזן.⁸ שם נשאל הרב מה יהא גורל הבית אם לא יימצאו בנים זכרים שיקיימו את דברי הצוואה, והאם הבנות חייבות לקיים הצוואה. לאחר שקלא וטריא מעמיקים השיב הרב חזן כי בהיעדר גברים יורשים גם הבנות יורשות, ועליהן יהיה לקיים הצוואה.

הצוואה הודפסה שוב בתחילת המאה ה-20 והובאה בפתח הספר "שור"ת פרי הארץ" כרך ג' עמ' ד'. הצוואה הוצגה בדיון על השגת גבול של מיכאל רויטמן שחרג מתחום ביתו ובנה מרפסת מעל לתחום ביתו של ברוך מזרחי. אלעזר מזרחי, סבא רבא של כותב רשימה זו, תבע לדין תורה את משיג הגבול. בית הדין ישב על המדוכה, ולאחר שיקול הציע לצדדים להתפשר ביניהם באופן שרויטמן, שהיה מדפיס ומוציא לאור של כתבי קודש, ידפיס את כתב היד שבידי אלעזר מזרחי, ולא יהיה צורך להרוס המרפסת. אלעזר השיב כי בהתאם לצוואה הוא מנוע מלהסכים להצעת הפשרה אלא אם כן הראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר יתן הסכמתו. זו ניתנה לבסוף והספר יצא לאור כאשר הצוואה מופיעה בו בעמוד הראשון. ברור אפוא שלא הייתה מחלוקת על האותנטיות של הצוואה אף על פי שחסרו פרטים על משפחת המצווה.

השם הפרטי של המצווה הוא ברוך. שם זה היה נפוץ בירושלים. בזמן כתיבת הצוואה היו אז כ-150 משפחות יהודיות, ולא מצאנו בצוואה מי היו הוריו של המצווה. לכן ערכנו חיפושים

6 ראה עליו ב"תולדות חכמי ירושלים", פרומקין חלק ב' עמ' 27-28 (הציטוט משם).

7 ראה קורא הדורות – תולדות חכמי ירושלים, פרק ב' עמ' 36.

8 "שור"ת חקרי לב" כרך יב (חלק חושן ח"ב, סימן לו).

בספרי בית הדין השרעי (שהיה בית דין מוסמך באותה תקופה והיווה בית משפט וארכיון נוטריוני) בספריו של פרופ' אמנון כהן על "יהודים בפני בית הדין השרעי בירושלים". כל אחד מספריו של א. כהן הקיף מאה שנים, בדקנו גם ספרי היסטוריה ודפים עתיקים. בספרו של דרור זאבי⁹ על המאה ה-17 במחוז ירושלים, ומצאנו בעמ' 12 (בהערה 35) כי יהודים רכשו בתים ממוסלמים בשכונת אל-ריישה (הרובע היהודי) בירושלים. המחבר הפנה לסיגל (ספר) בית הדין המוסלמי כרך 107 דף 324, מס' 1401, 20, רביע תאני משנת 1033 (10.2.1624).

מהדבק הדברים ומחקרה של מינה רוזן בספרה¹⁰ עולה כי שליח בשם ר' ברוך יצא לקושטא ולארצות המזרח, פרס וארם נהריים בשנת 1624 ובקושטא הוא התלונן על המושל איבן פרוך כמי ששחט את בני ירושלים (האגרת הובאה במלואה בעמ' 486)¹¹.

עיון נוסף בספרו של א. יערי הצביע על ברוך גד שיצא בשנת 1645 בשליחות ירושלים לארם נהריים (בבל) ופרס, ובשובו הוא סיפר שנפגש עם אחד מבני עשרת השבטים ושמו מלכיאל; בשובו לירושלים הוא הביא איתו איגרת מאת "בני משה". סיפור זה נבחן לפרטיו על ידי א. יערי¹².

בספטמבר 1621 ברוך בן דוד אלאשרקי (ברוך בן דוד המזרחי) הופיע בפני בית הדין המוסלמי השרעי בירושלים ונרשם בספר שהוא קנה מאיברהים בן חסן אל-ביטאר שבעה קרט משלושה חדרים תחתיים בבית הנמצא בשכונת אל-רישא בעיר העתיקה בירושלים. בית הדין ציין בחיגיה שברוך בן דוד בא לא מזמן לגור בעיר ירושלים. נעיר פה כי ב-1625 הגיעה לירושלים שיירת עולים מאיטליה¹³.

ברישום אחר מדצמבר 1627 נכתב כי ברוך בן דוד הרב המשרקי (המזרחי) קנה 5 קרט של בית הרוס רובו ו-5 קרט של אורווה ממשפחת אל גיעוני וצוין שם כי ברוך בן דוד המשרקי קיבל רשות והסכמה של שכנו לבנות קשת בחצר הבית הנ"ל ולרכוש ממנו שני קרט בחצר הבית.

תשע עשרה שנה לאחר מכן, נרשם בספרי בית הדין המוסלמי כי ברוך בן דוד היהודי קנה מזהרה המוגרבית את כל החדר במערב הבית בשכונת אל-רישא.

נתברר עוד כי ברוך בן דוד היה שליח הקהילה בירושלים לקושטא ב-1624¹⁴.

ברוך אל משרקי (המזרחי) הוא יהודי מירושלים. הוא אביו של אברהם שהיה שוחט בשנת 1650¹⁵ וכתב ספר "זכרון לבני ישראל" שפורסם שוב ב-1795 על דיני שחיטה¹⁶.

9 "המאה העותומנית" – על המאה השבע-עשרה במחוז ירושלים.

10 "הקהילה היהודית בירושלים במאה השבע-עשרה", עמ' 334.

11 ראה שם בעמ' 486. דיון על האגרות שבספר זה בעמ' 309-310.

12 ביטאון "סיני" כרך ו' (ת"ש), עמ' קסג ואילך.

13 ראה רוזן עמ' 39. ראה עוד ש. סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה א רב, עמ' 348.

14 ראה אגרות השליח בספרה של מינה רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה-17, עמ' 334.

15 ראה אמנון כהן במאה ה-17, עמ' 192.

16 ראה א. כהן שם, עמ' 192.

נראה אפוא כי ברוך גד הוא ברוך המזרחי. ברוך גד שהיה שליח ירושלים לבבל (לארם נהרים) ולפרס 1695¹⁷.

השם "מזרחי" (המשרקי בערבית) הוא תואר שניתן לברוך בן דוד שהיה רב ואחד הפרנסים הספרדים. ברוך היה בעל בעמיו ובעל אמצעים וחתימתו כערב לחובות אחרים התקבלה ברצון. נראה לנו כי הביטוי "מזרחי" הודבק לזיהוי נוסף של הרב ברוך שהיה שליח במסעותיו למזרח. בסיום התברר לנו שהיו שלוש גרסאות למוצא המשפחה ואלה הן:

א. צאצאים של הרא"ם (ר' אליהו מזרחי) מי שהיה הרב הראשי והרופא של הסולטן שחי בקושטא בשנים 1450–1526.

ב. צאצאי המורישקוס – יהודים שמעולם לא עזבו את ירושלים. גרסא זו מעלה ספקות למי שמצוי בדברי ימי ירושלים.

ג. צאצאים של מגורשי ספרד מ-1492 שהגיעו לירושלים דרך ונציה. לגרסא זו יש חיזוק במציאתה של פרוכת ונציאנית עתיקה מהמאה ה-16 שעברה במשפחה.

ניתן לאמור איפוא שעד כה לא מצאנו את חולית הקשר למוצא משפחת ברוך מזרחי, עורך הצוואה, עם אחת מהגרסאות הנ"ל, ובכל זאת אנו מצפים לביאת המשיח במהרה בימינו.

17 ראה עליו בא. יערי, סיני כרך ו (ת"ש) עמ' קסג ואילך וכן א. יערי, שלוחי עמי, עמ' 145 ועמ' 271.

12

חותם ופנקסים עתיקים של בית הכנסת הריב"ז

איזהו בית הכנסת הראשי בירושלים ומהו העתיק והגדול מן השניים – בית הכנסת הידוע בשם "חורבת יהודה החסיד" או ק"ק הריב"ז – זה היה הסכסוך והמחלוקת בין הראשון לציון יעקב מאיר ואחריו הראשון לציון בן ציון חי עוזיאל לבין הרב הראשי האשכנזי ר' יצחק הרצוג, וכל אחד מהם עמד על שלו. סכסוך זה פרץ עקב הון עתק ששמחה בליליוס השאירה אחריה והקדישה אותו ערב מותה בשנת 1926 לטובת בית הכנסת הראשי בירושלים כדי שישתמשו בהכנסתו השנתית לתמיכה בעניים, נצרכים וחלשים בירושלים. בצוואה לא צוין שם בית הכנסת. אחרי דיונים משפטיים ממושכים הוחלט לטובת ק"ק הריב"ז, והוקמה מועצת עיזבון בליליוס בשיתוף שתי העדות, כשלאספרדים הייתה בה נציגות של שני שלישי.

ק"ק גדול הריב"ז (רבן יוחנן בן זכאי) בעיר העתיקה, בירושלים, הוא בית כנסת עתיק, מפואר, מקום תפילה ומקום התכנסות של יהודי ירושלים בעצרות המוניות ובחגיגות וטקסים מלכותיים. בחגים, בתפילות ובימי אבל, נפגשו פה בניה ונבחרו ופרנסי הקהילה היהודית. תפילה שבקעה מתוכו, זעזעה מוסדות וההחלטות שנתקבלו בכינוסי עם ובטקסים למיניהם הרקיעו שחקים והדיהן הגיעו למרחקים. כאן היה דופק החיים ומרכזו דת-רוחני ליהדות הספרדית. ומבין כתליו פרץ וחדר לחלונות גבוהים.

בבית הכנסת הריב"ז התפללתי במשך כ-25 שנה, מימי ילדותי ועד מלחמת העצמאות. נהגתי להתפלל בבית-אל זה עם אבי, אליהו מזרחי, אשר כיהן כגבאי, בעל תפילה ותוקע בימים הנוראים. לא נתתי דעתי אז לספרים ולחותמת שאבי שקד לשמור עליהם באהבה כעל בבת-עיני.

תוך חקירת שורשיה של משפחת מזרחי הוותיקה בירושלים, נתגלגלו לידי ספרי הגבאים וחותמת עתיקה של בית כנסת הריב"ז, ותמונות עלו לפני מחיים שחלפו ואינם, אך דמותם הרוחנית והמורשת שהשאירו אחריהם ניצבים ומלווים אותנו. נוכחתי לדעת מה יקרים וחשובים להיסטוריה וליוזאיקה הם הכתבים שאבי הותיר אחריו. קודם לכן הייתי אדיש למראה כתובים אלה כיוון שהיו כתובים בכתב יד חצי קולמוס ובכתב יד רש"י מרוהט. לכשנתפנתי קצת

מעיסוקי הרגילים ורציתי לחוש אירת בית אבא וסבא, חזרתי ועיינתי בספרים אלה ומצאתי מראות נוף אנושיים וחיים שנעלמו ואינם.

סביב בית כנסת ק"ק הריב"ז הוקמו עוד שלושה בתי כנסת: ק"ק אמצעי, איסטמבוליס וק"ק ת"ת (ע"ש אליהו הנביא). אלה היו מלאים עד אפס מקום בימי חג ומועד, בכינוסי-עם, ולהבדיל בימי אבל לאומי. להבטחת הכנסות לקיומם ולהחזקת השיבות שנתקיימו בהם, עמדו פרנסי העדה דאז וקבעו בספר "התקנות" שיצא בירושלים בשנת 1852, שכל עולה רגל לירושלים, ל"זיזארה", יעלה ויבוא לבית-אל זה, בשבת הראשונה, ובשבת שלאחריה לק"ק תלמוד תורה, וזאת כדי שיתרום כמתנת ידו. היה והאיש לא נשאר במקום יותר משבוע אחד, יעלה ויבוא לקריאת התורה בשני בתי הכנסת האלה אחד אחר השני.

מתי הוקם מרכז דתי-לאומי זה, אין אנו יודעים בדיוק. מ.ד. גאון, ההיסטוריון של היהדות הספרדית וחוקר מקורותיה, ברשימותיו שפורסמו בלוח ירושלים של לונג, אומר: "ערפל כבד מכסה את תולדות בית כנסת הקדוש הזה, ואפשר לאמר כי החקירות סייעו יותר לערבוב התחומים ולטשטוש המושגים המקובלים בעם מאשר להבהרת המצב". לעומתו, אליהו אלישר (שכיהן שנים רבות כנשיא ועד עדת הספרדים), ברשימתו ב"פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים" חלק א' עמוד 61, קובע כי "האגדה מספרת כי ק"ק האיסטמבוליס הוקם ב-1516 לכבוד השולטן האיסטמבולי סלים הראשון אשר הבטיח כי ירשה ליהודי ירושלים לשחזר בתי הכנסת שלהם אם יכבוש את ירושלים".

ב"יהודי המזרח בארץ ישראל" של גאון עמ' 140 תחת הערך "אברהם בכר" נאמר כי "זה טרח הרבה להשיג רשיון מהממשלה המרכזית (הטורקית – ש.ש.) לשקם את ארבעת בתי הכנסת אשר לעדת הספרדים בירושלים והשתדל בבנינם בשנים תקצ"ה (1835) והם ק"ק תלמוד תורה, ק"ק ציון או ק"ק גדול ריב"ז, אמצעי וק"ק איסטמבוליס. בשנים מבתי תפילה אלו, ק"ק איסטמבוליס וק"ק ת"ת חקוק לזכרון על שמו ופעלותיו". סיפור זה מתיחס כנראה לשיפוצים יסודיים שנעשו בזמנו בארבעת בתי כנסת אלה [בתקופת הכיבוש המצרי].

ברנהרד נוימן בספרו "העיר הקדושה ותושביה", שיצא לאור ב-1877, מוסר כי בעת התיקונים שנעשו ב-1845, נתגלה לוח אבן עם הכתובת שקבעה שהבנין נבנה 465 שנים קודם לכן, דהיינו בשנת 1380.

שיפוצים רבים נעשו במקום במשך הדורות, בזמן שלטון התורכים והמנדט הבריטי, אך בכל זאת שיני הזמן חרטו את סימניהם על המבנה: לא פעם דלפו מי גשמים מן הגג וטפטפו על המתפללים. זכורני מילדותי כמה חרדתי כאשר הקירות, הקישוטים וציורי הקיר הנאים בק"ק הריב"ז הראו אותות טחב ורקב. אך המבנה עצמו והחומרים ממנו הוקמו ההיכל, תיבת שליח הציבור והשיש שברצפה וכן לוחות הזיכרון בקירות נסכו במתפללים אמונה עזה בנצח-ישראל והרגשת חיבה למקום. כך נמשך הדבר עד מלחמת העצמאות שעה שירושלים נפלה בידי הירדנים, ואלה הפכו את המקום הקדוש לעיי חורבות, פרוץ לרוח אשר שימש לדיר עזים וכבשים.

ימים ספורים לאחר מלחמת ששת הימים והחזרת העיר העתיקה לידינו, ביקרתי במקום יחד עם אבי ז"ל ומשלחת של העדה הספרדית, בראשות הרב א. פרדס זצ"ל, רבה הראשי של ירושלים, ויל"א א. אלישר וד. סיטון, נציגי העדה. יחד נוכחנו מה גדול ההרס ומה רבה העבודה לשיקום המקום הקדוש. בו במקום נתקבלה החלטה לשקם מיד ההריסות ולהחזיר עטרה ליושנה. ואכן, תוך שנים אחדות זכינו לראות מקום קדוש זה שב ולובש צורה נאה ומכובדת וזאת הודות לפרנסי העדה, ראש העיר טדי קולק והנשיא שז"ר שנרתמו יחד בדביקות ובלהט למשימה קדושה זו ושתפו והדביקו בהתלהבותם ענקי רוח ונדיבים.

גורלם של אוצרות הקודש (ספרי תורה עתיקים, כתבי יד יקרים, ספרי קודש, נרתיקים, טליתות, תפלין, רימונים, ידיים ואצבעות לקריאה בתורה, פרוכות, מנורות שמן (קריאס) מנפט ופמוטים ונברשות למיניהם ועוד) שנצטברו במשך דורות בארבעת בתי כנסת אלו לא ידוע מאז נפילת העיר העתיקה בידי הירדנים והשוודים. ולכן נקדם בהערכה ובברכה כל ידיעה שתעזור לאיתורם ולהצלחתם.

נחזור לספרים, לחותם ותמונות שעברו במשפחתנו מאב לבנו. אלה מצביעים על ההנהלה ושמות בעלי התפילה והמכהנים בקודש והמתפללים בבית כנסת זה במשך כמאה שנים מ-1847 עד 1947 ועל אורחים (שנקראו ברישומים אלה – אורחי פרחי) מישראל ומעבר לים, וכן יש בהם פרטים על ההכנסות וההוצאות וגובה התרומות. בכסף, תורכי (מגידי, בישליק), צרפתי (נפוליאונים), מצרי (לי"מ), מגדטורי (מיל, גרוש, לא"י) ואמריקאי (דולר). מעניין לציין את שינוי הערכים בשווי הכסף והתרומות וההוצאות בשנים השונות.

ידעתי אמנם כי בני משפחתי שרתו בקודש, לפרקים כרבנים, ראשי ישיבה, גבאים, שליחי צבור ובעלי תפילה שהתפרסמו בקולם הערב. אך לא נתתי דעתי על כך, עד שרשימותיהם של סופרים וביניהם: יעקב יהושע (שהנציח בספריו הנפלאים ורבי המכר את ירושלים בדורות האחרונים), שאול מלאכי ברשימותיו, ויעקב אלעזר, בספרו, העלו שוב זיכרונות של בית אבי וסבי ועל קשריהם עם בתי הכנסת.

חקרתי ומצאתי את מפקדי התושבים שנערכו לפי פקודת השר מונטפיורי. לפי ספירה שנעשתה ב-1839, היו אז בירושלים 3,000 יהודים. במפקד זה ואחריו נתקלתי באחד מאבות המשפחה משה יהודה מזרחי שב-1855 היה בן 35 ושימש כרב, סופר בית דין, עסקן, גזבר וחזן של בית הכנסת הריב"ז. הוא היה אחד החותמים על הפשרה עם הגורמים האשכנזים והפרושים ביחס למגורה עתיקה מכסף שמשקלה 1,405 גרם. מידי שנה בשנה היו שני בתי הכנסת הריב"ז ו"החורבה" מחליפים את מקומה כדי שתדלק מגורה, שנה אחת בבית כנסת אחד ושנה שניה בבית כנסת שני, ומכאן תמיד פרץ ריב. החובות שרכצו אז על ק"ק הריב"ז היו רבים ולכן נמצאה דרך לפשרה של העברת המגורה לצמיתות ל"חורבה". פשרה זו פורסמה ב"זיכרון לחובבים הראשונים", פ. גריבסקי, חוברת י', עמ' 24. משה יהודה מזרחי שנפטר ב-1870, היה כנראה סופר ובעל רכוש והוא ואחיו שלמה וחיים הלוי כספים ל"חורבה" והחוב בסך 500 גרוש וחוזר להם לפי שטר שובר שפורסם שם בעמ' 25.

רציפותה של משפחת מזרחי בירושלים במשך כ-100 שנה, 4 דורות לפחות, וקשריה ההדוקים עם ק"ק ריב"ז, מוכחים שוב מתוך הספרים והחותמת הנזכרים שעברו כאמור מאב לבן. להלן פרטי הספרים ותמונת החותמת וכותביהם:

א. החותמת היא עגולה ועשויה ממתכת חרוטה ובה ציור עתיק של בית הכנסת. מסביב לעיגול כתובים פרטי בית הכנסת. הידית שלה עשויה גליל מעץ בגודל 15 ס"מ.

ב. פנקס תרומות והוצאות בשנים התרנ"ד (1894) – תת"ו (1896), ובו נמצאות רשימות נוספות לשנים תרע"ה (1914) – תרע"ו (1915). הפנקס בכריכה קשה, בכתב יד בעברית וברש"י וקצורי מלים, כתוב בדיו, היא מכילה 60 דפים.

ג. פנקס תרומות מסודר, לפי אלפון ובו שמות התורמים וההוצאות לשנים תרס"ו (1906) – תרע"ג (1916). בתוך פנקס זה מצויות סימניות – כרטיסיות, ובהן מספרים שניתן לקפל בקצותיהן – תזכורת לגבאים מה הייתה התרומה בימים נוראים. חוברת זו כרוכה, כתובה בכתב-יד, בדיו ובעפרון העתקה, בכתב רש"י וחצי קולמוס. יש בה רשומים בראשי תיבות וקיצורי מילים והיא מכילה 92 דפים. פנקסים אלה נכתבו בכתב ידם של:

1. אלעזר אליהו מזרחי, סופר בי"ד ונכבד העדה, וקדוש בעיני יהודים וערבים כאחד. חזן בביה"כ הריב"ז, מוהל וכותב לחשים וקמיעות. נפטר כ"ז כסלו תרס"ז (1906).

2. שמואל משה מזרחי, סופר בית דין ושלחן ציבור בבית כנסת הריב"ז בעל קול נעים, ומוהל. רשימת הנימולים על ידו. הוא השתתף ולקח חלק פעיל בשיבות בי"ד. והיה מגבאי ביה"כ הריב"ז. נולד ב-1868 ונפטר בכ"ז תשרי תרע"ט (1918). היה ידוע כנעים זמירות ובעל מוואלים (נעימות) רבות שהיה מתאים אותן לאירועים החגיגיים.

ד. מחברת הכנסות מתרומות והוצאות לשנים תרפ"ג (1923), אלה היו בגרושים מצריים. זוהי מחברת לתלמידי בית ספר (בדפוס ש"ש כנראה) שיש בה 8 דפים והיא בעטיפה דקה – ורודה, כשעליה פרסומת בתי-מסחר. ההוצאות 8337 ג"מ והכנסות 6518 גרוש מצרי.

ה. מחברת הכנסות מתרומות ובה רשימת הוצאות לשנים תרפ"ד (1924) – תרפ"ה (1925). מחברת לתלמיד בי"ס (נראה שהיא מתוצרת אנגליה) ובה 8 דפים עם עטיפה אפורה עבה ויש ועליה תמונות; היא כתובה בדיו ובעפרון בעברית ובחצי קולמוס. התרומות בגרושים מצריים. סה"כ הוצאה 10,964 ג"מ והכנסה 9,350 ג"מ.

ו. מחברת הכנסות מתרומות ורשימת הוצאות לתקופה תרפ"ה (1925) – תרפ"ו (1926) ובסופה הכנסות והוצאות בשנת תרצ"ג (1933), וכן רשימה משנת 1933 של הציוד ודברי קודש שבביה"כ, ורשימה נוספת בלי תאריך. העטיפה כחולה בכריכה קשה, ובה 16 דפים, כתובה בדיו ובעיפרון. התרומות בגרושים מצריים (ג"מ) ואחרי כן במילים ארץ ישראל (מא"י).

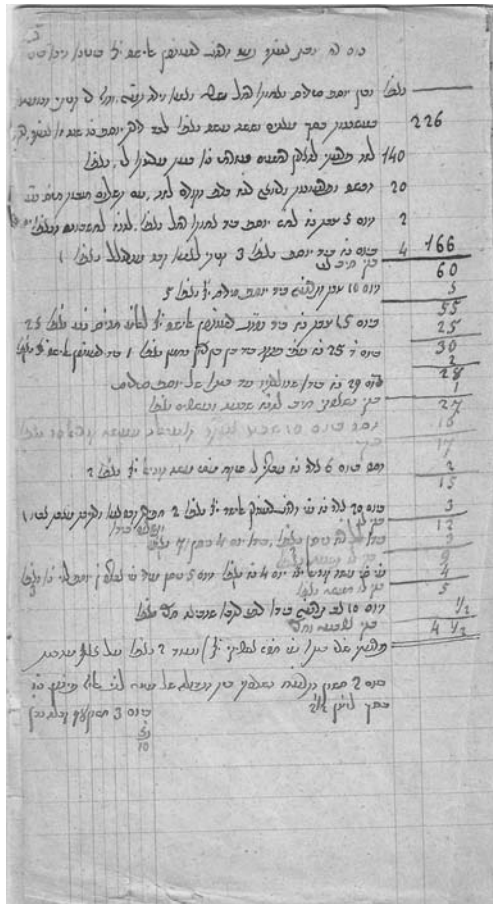
חלק מפנקסים אלה נכתב בכתב ידו של אליהו מאיר מזרחי, אבי, שהיה אחד מגבאי בית כנסת הריב"ז והיה חזן עם קול ערב, ותוקע ידוע בשופר. קולו בחגים ובשבתות ובתפילות שחרית ומוסף, וביחוד ברכת "כתר יתנו לך", "ברכת הכוהנים" וה"הלל" נחרתו לזכרת בלב כל שומעיו. בשוכו לירושלים אחרי מלחמת העולם הראשונה התגורר בשכונת אוהל משה בעיר החדשה. הוא המשיך במסורת אבותיו וירד עם בניו מידי שבת בשבת ובימי חג ומועד ועבר

לפני התיבה עד לנפילת העיר העתיקה. ענו ונחבא אל הכלים, נולד בכ"ח בניסן (1894) — נפטר בכ"ו אלול תשכ"ח (59.69).

ז. מחברת הכנסות מתרומות ורשימת הוצאות לתקופה תש"ג (1943) — עד חשון תש"ח (אוקטובר 1947) (שימו לב לתאריך ערב החלטת האו"ם על החלוקה 29.11.47) מחברת זו בלי עטיפה ויש בה 16 דפים כתובים בכתב יד, בדיו בעיפרון העתקה בעברית. הסכומים בלירות א"י. הכנסה 57,042 לא"י הוצאה 90,060 לא"י והגרעון 33,018 לא"י. נזכור כי ההכנסה הממוצעת בשנת 1947 של משפחה בת 4 נפשות הייתה אז 25 לא"י לחודש.

גלוי ספרי הגבאים וגילוי חותמת ביה"כ ריב"ז נתן לנו הזדמנות לשלב בסיפורנו פרק נוסף ממשפחת מזרחי הוותיקה בירושלים העתיקה במשך כ-120 שנה (משנות השלושים של המאה התשע עשרה ועד ערב מלחמת העצמאות ב-1948). ארבעה דורות של משפחה זו שמשו ברציפות ובדבקות בקודש ושמרו על הגחלת והמוסדות של אבותיהם בבית-אל זה. זכינו והעלינו דמותם הרוחנית והקשר שלהם לבית כנסת זה שסביבו הם חיו ופעלו.

החומר המוחשי, להבדיל מן הרוחני, של בני משפחה זו בימים שקדמו לתקופה בה עסקנו בפרק זה, נעשה דליל ככל שאנו חוזרים אחורה. בפרקים הבאים נשתדל בכל זאת להתחקות אחרי מורשת אבות אחרים של המשפחה וקורותיהם בירושלים החל מן המאה ה-17, ובמיוחד "נרות המזרחי" שידלקו בירושלים והאירו את ימי הביניים והעתים בספריהם הקדושים "אדמת קודש" ו"פרי הארץ" ספרים ששמשו מורי הלכות לדורות הבאים (במערכה, שנה שבע עשרה גליון 204, עמ' 18).

עמוד ממחברת הכנסות מתרומות ורשימת הוצאות לתקופה תש"ג-תש"ח

13

כתב יד עתיק מסודות הקבלה נתגלה בכריכת ספר ישן שהתגלגל במחסן של דירה נטושה

במסיבה חברתית בבית ידיד פרופ' א. הרפז, שנתקיימה לפני כמה חודשים, נפגשתי עם פרופ' ר. ירון, חברי מן המחזור הראשון של הפקולטה למשפטים, מי שנתפרסם ברכישת אוסף ששון, ומומחה במשפט רומאי. השיחה קלחה על השנים שעברו מאז לימודינו בפקולטה. העלינו זיכרונות וגלגלנו שיחה על תחביבים בשעות הפנאי. כך יצא ששמעתי סיפור מרתק על כתב יד עתיק שפרופ' ירון גילה בכריכה של ספר ישן שהוא רכש בחנות לספרים עתיקים בארץ. כתב היד היה יחיד במינו, ולאחר חקירות נתגלה שהוא קודקס חוקים מלא מן המאה ה-15, של אחת ממדינות אירופה.

כך נתברר לי כי כורכי ספרים במאות שעברו, השתמשו בכתבי-יד או בדפי ספרים ישנים שהודבקו בלחץ כדי שיהוו כריכה קשה של ספר.

נזכרתי שבבית הורי היו ספרים שעברו בירושה מזה דורות, ולא היה לנו יחס מיוחד אליהם כי לא עסקנו בכתוב בהם. שיני הזמן, רטיבות וחרקים למיניהם אכלו אותם. חלקם נזרק לפח הזבל וחלקם הונח בעלית הגג, בה המשיכו מכרסמים למיניהם לכלות את הנותר מהם.

לאחר המסיבה החלטתי להציץ שמא אציל משהו ואעלה איזה כתב יד עתיק. בבואי למחסן דירת הורי, שהיה עזוב מאז פטירתו של אבי ז"ל, מצאתי קורי עכביש שכיסו ספרים רטובים ולחים ובהם דפים רקובים ורקומים בחורים של חרקים למיניהם. למרבה הפתעתי מצאתי שם ספר בלי שער, מודפס בחלקו ברש"י בחלקו בעברית. הוא נראה לי עתיק. הכריכה שלו הייתה בלויה וקרועה קמעה, אך מתוך הקרעים בצבץ כתב יד עתיק.

צלצלתי לידידי ירון וזה שמח לעזור ולברוק החומר שנתתי לו. לא ארכו הימים וקבלתי הספר בחזרה עם דר"ח מעניין שאני מביא אותו בלשונו המליצית של מחברו — ש. צוקר — מעובדיה המוכשרים של הספרייה הלאומית.

בדקתי את הקטע. הוא בלי ספק מכתבי ר' חיים ויטאל: בתוכנו הוא מתאים ל"ספר עץ חיים" היכל ד' (היכל אבא ואמא) שער ב' טו (שער הזיווגים פרקים ה-ו/המקביל

לשער ההקדמות מתוך שמונה שערים לרח"ו, דרוש יא (בענין אבא ואמא, בינה ותבונה יעקב ולאה ורחל, ירושלים תשכ"א, עמ' קפד-קפה).

אך אין הטכסט זהה עם הנ"ל אלא מתאים בתוכנו בלבד. אילו היה זה קטע גדול יותר הייתי ממשיך לחפש את העריכה המתאימה (כגון בספר "מבוא שערים") והייתי דומה אז למחפש ספינה קטנה על פני הים הגדול, אך כיוון שהקטע הוא קטן הכמות והאיכות, אמרתי אשים כאן קנצי לחיפוש (כדי שלא אדמה למחפש "גרגיר חרדל בתוך הים הגדול – כדימוי החביב על ר' חיים ויטאל או האר"י רבו...).

שמחתי לקבל את תוצאות המחקר ובמיוחד נהניתי מן הפיוט והמליצות של מחברן, וכמעט ואמרתי סוף לדבר, אם כי המשיך להעסיק אותי מחקר על מיהו מחברו הנעלם של הספר שהיה, כאמור, בלי שער ובלי שם.

ברם, מה עושה אדם שמתפנה מעסקי יום-יום? מתחיל הוא לעסוק באהבה בתחביב והוא מגלגל שיחה ועוסק בעניינים שבשאר רוח. כך יצא שתוך כדי מציאתו של כתב היד שבכריכה הצצתי שוב לספר עצמו וניסיתי להעלות מי הוא מחברו ומה דמותו של המקובל חיים ויטאל, שחי בתחילת המאה השש עשרה, והנה נתגלה בפני עולם המקובלים ותולדות חייהם של חיים ויטאל והאר"י הקדוש.

רבי חיים ויטאל, הידוע בשם מהרח"ו, נולד בצפת שהייתה אז בשיא פריחתה הכלכלית והרוחנית. נולד בשנת ש"ג לערך (1542) ונפטר בדמשק בשנת ש"פ (1620). רבותיו בתלמוד ובתורת הסוד היו משה בר חיים אלשיך שהסמיכו כרב בדמשק; ומשה בר יעקב קורדוברו, אבי חכמי הקבלה בדורו ואחד

מראשי עמודיה. מספרים על ר' חיים ויטאל כי שנתיים וחצי עסק בחכמת האלכימיה ויהגה איך להוציא זהב ממיני מתכת שונים. הוא היה תלמידו של האר"י הקדוש (רבי יצחק לוריא אשכנזי) שנולד בירושלים ב-1534, חי בצפת מ-1568 עד לפטירתו ב-1572. זה הניח יסודות חדשים לשיטה הקוסמית בקבלה.

תמונה של הדפים שנחשפו מתוך הכריכה

מסופר כי שני בעלי הקבלה נפגשו על שפת ים כנרת, מול חלון בית כנסת עתיק יומין, ושם השקה האר"י את חיים ויטאל מבארה של מרים וימסור לו רזי רזים ומפתח הסודות של חכמת הקבלה. חיים ויטאל חיבר ספרים רבים בקבלה וכולם נשארו אצלו בכתב יד. סמוך לפטירתו בדמשק, ציווה כי יקברו את כל חבריו עמו ובקשתו נתקיימה. מסורת מספרת כי הר"י צמח, בעת בקורו בדמשק, בכדי להשתטח על קברו, הוציא משם כמה כתבי יד שנדפסו אח"כ, ואלה נודעו בספרי מהרח"ו. החיד"א בשה"ג מקדיש לו ערך גדול ומפורט ונאמר שם כי האר"י ציווה ששום אחד מתלמידיו לא יכתוב דברי תורתו זולת מהרח"ו. משום מה לא הרשה מהרח"ו להעתיק את כתביו בחייו; אלא שבשנת 1587 לערך, חלה במחלה קשה והיה מוטל זמן רב חסר הכרה ואילו חכמי צפת שיחדו את אחיו הצעיר כדי שירשה להם להעתיק 600 גליונות מתוך כתביו. כך ניתנו הגליונות למאה סופרים ואלה העתיקום במהירות במשך שלושה ימים.

ר' יעקב צמח בספרו "קול ברמה" מזכיר שקנה בכסף מלא מחיבורי האר"י וחיים ויטאל "שהיו גנוזים עד אז". לפי האגדה עשה הרבה עם ר"ח אזולאי הפסקות וייחודים, עד שהר"ד חיים ויטאל נתגלה אליהם בחלום והתיר להם לחפש בקברו ולהוציא משם כתבי היד שציווה לגנוז. באופן זה בזבו את כל הונו, ובימיו האחרונים חי בדוחק גדול ונאלץ למכור אחדים מחיבוריו שבכ"י ודווקא החשובים שבהם לכל המרבה במחיר.

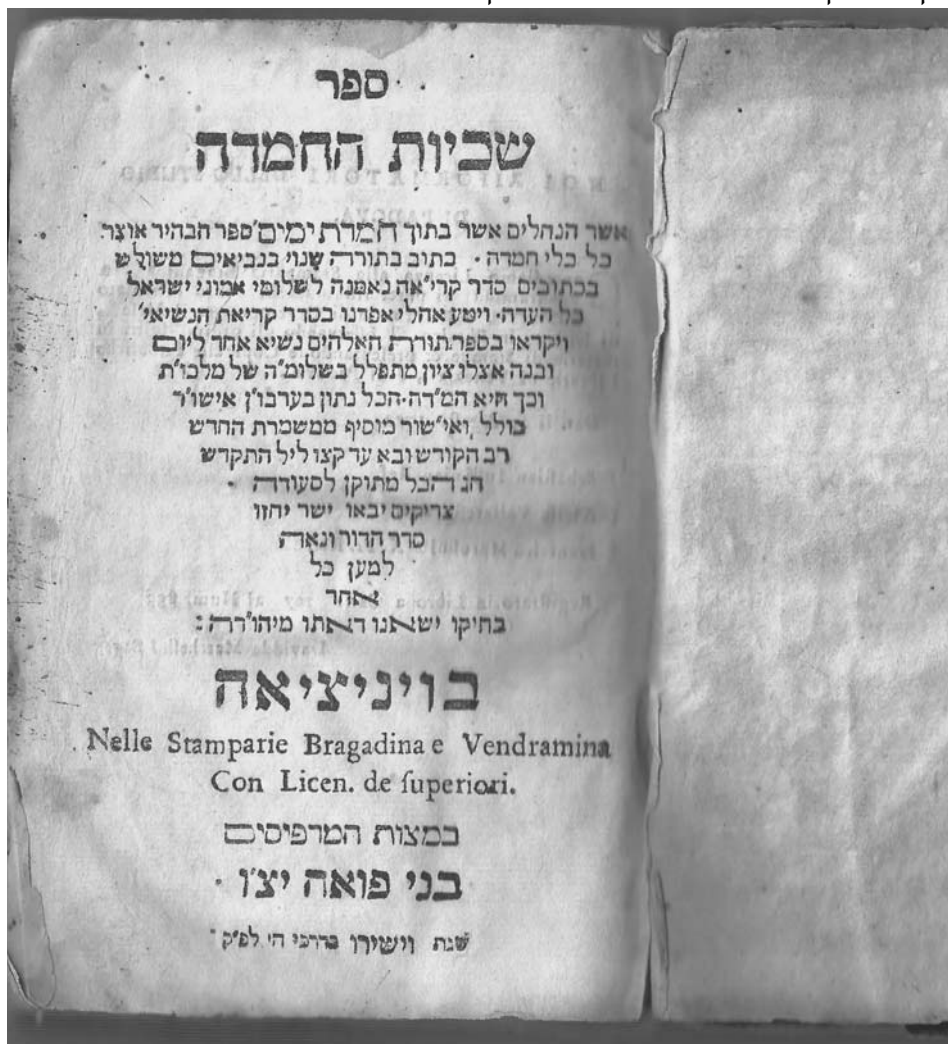
עיקר פעילותו הספרותית של ר' חיים ויטאל, קובץ בשני חבורים מקיפים ספר "עץ הדעת". הראשון היה השם הכולל לכל הכתבים שבהם קיבץ את תורת רבו האר"י, ואלה עברו כמה עיבודים שבהם השקיע יותר מ-20 שנה. המהדורה הראשונה נשארה בידי בנו וזה לא הרשה להעתיקה אלא הוא ערך אותה מחדש וסדר ממנה "שמונה שערים" שנפוצו הרבה ונחשבו אצל מקובלי ארצות המזרח וא"י לנוסח המוסמך ביותר של קבלת האר"י. במשך 200 שנה נפוצה מהדורה זו רק בכתבי יד שבהעתקתם עסקו סופרים ומקובלים רבים. רק במחצית השנייה של המאה ה-19, נדפסו כל "שמונה השערים" בשבעה כרכים בירושלים, בהשתדלות מקובלי "ישיבת בית אל".

ואולם עדיין לא פתרנו מה לכתב-יד עתיק זה בכריכתו של ספר לא נודע. עיינתי שוב בספר ומצאתי שם הקדמה של המדפיס המהלל את המחבר דוד פארדו מק"ק אספלטרו. אשתי הציצה באטלס וגילתה לי כי אספלטרו היא ספליט שעל הים האדריאטי, ביוגוסלביה של היום. מכאן חזרתי שוב לדוד פארדו.

כאן הצטרף לחיפוש בני, צבי אליהו, בן ה-10, ותוך עיון (באנציקלופדיה העברית ובספרו של פרומקין על "תולדות חכמי ירושלים" כרך ג, עמ' 94), העלה כי הגאון דוד פארדו נולד בוונציה 1718 ונפטר בירושלים ב-1790. בתחילה היה מלמד תינוקות ואחר כך ראש העדה ורב בק"ק ספאלטו (איספלט) בדלמציה, שביוגוסלביה של היום. היה רב, מחבר ופייטן, זמן מה שרת כרב העיר ספליט, ב-1760 חזר לסרייבו ושירת שם במשך 13 שנה; ואחר כך עלה והתיישב בירושלים ונמנה על גדולי רבניה ועמד בראש ישיבת "חסד לאברהם". חיבר חיבורים רבים ופירושים על המשנה, ביאורים לדברי רש"י מפירוש התורה, וכן חיבר "מכתם לדוד" שאלות

ותשובות; פיוטים ותפילות שחיבר נכללו במחזורי הספרדים; נוסח שלו "לעבודה" ליום הכפורים, שנתקבל בנוסח הספרדים נכלל בספר "שפעת רביבים".

בדיקה נוספת בספרייה הלאומית גילתה לי כי שמו של הספר הוא "שכיות החמדה" ושם מחברו דוד פארדו זמן הדפסתו 1811 בווינה. אני מביא בזה תצלום השער שלו עם העיטורים בדף הראשון. כל אלה היו חסרים בספר הישן שהיה בבית הוריי.

תצלום השער של ספר שכיות חמדה עם העיטורים בדף הראשון

הנה כי כן, כתוצאה מהתעניינות בכתב יד גנוז שנמצא בכריכת הספר העתיק, נתגלה לנו שוב סיפור עלייתה ופריחתה הכלכלית והרוחנית של צפת במאות ה-16-17 וסיפור עלייתם של גולי ספרד לצפת סודם של מייסדי חכמת הקבלה, ואחר כך עלייתה ופריחתה של ירושלים במאה ה-

14

מוסתערבים, מורישקוס או רומניוטים

לפני כשלושים וארבע שנים ואחרי שחרור העיר העתיקה בירושלים נלווינו אחי רפאל, אשתי מרתה ואני לאבי, אליהו, לביקור ברובע היהודי. שם הציג בפנינו אבי בית עתיק הצביע עליו כבית השייך למשפחתנו. הוא סיפר שבית זה עבר מדור לדור בליווי צוואה של ברוך מזרחי, שנחתמה בירושלים ב-1643, עם הוראת המצווה לדורות הבאים אחרינו שלא למכור ולא למשכן נכס זה עד בוא המשיח, כיוון שהמצווה ביקש לחזור לגור בו עם תחיית המתים. את הצוואה לא ראינו אז.

הבית נראה לנו כחורבה בין החורבות שהירדנים השאירו מאחוריהם. מתוך הבית יצאה פתאום זקנה ערבייה שהתגוררה באחד החדרים בו. היא זיהתה מיד את אבינו ואמרה שהיא זוכרת שאבינו היה מתלווה לסבי בזמן שזה בא לגבות את דמי השכירות.

לאחר מות אבינו, מצאתי בדירת הורי גיליונות דפוס צהובים שהתפוררו למגע יד אדם. מעיין בהם נתגלתה לי צוואה ופרטי משפט על השגת גבול, משפט שהתנהל בתחילת המאה ה-20 בין סבא-רבא שלי, אלעזר מזרחי, לבין שכנו, המדפיס רויטמן, שבנה בחצרו וחרג מתחום המקרקעין שלו ונכנס לתחום ביתו של ברוך מזרחי.

כאשר מצאתי גיליונות הדפוס דאגתי לכוון אותם לספרים וחלקתי הכרכים בין בני המשפחה. כך התחלתי לחקור בתולדות המשפחה כשאני מתקדם בזהירות ובצעדי צב. היה זה מחקר מעניין וקשה בתולדות ירושלים והיישוב היהודי בה.

מפי אבי שמעתי כי משפחתנו היא אחת מארבע המשפחות הראשונות שעלו לירושלים אחרי גירוש ספרד.

מפי דודי, יצחק עבאדי, וידידו, פרופ' יואל ריבלין, שמעתי גירסה אחרת, שאנחנו צאצאים של הרא"ם — מי שהיה רב ראשי וחי בקושטא בשנים 1450–1526.

גירסה אחרת אמרה שמשפחתנו היא מן המוסתערבים, דהיינו יהודים שמעולם לא עזבו את ירושלים.

אחרת אמרה שמשפחתנו היא מן המורישקוס – יהודים דוברי ערבית שחיו מסביב לאגן הים התיכון.

במחקרי בניתי עץ משפחה ותוך כדי כך נתגלו לי תגליות מעניינות בחומר ובכתב; כגון ספרי הגבאים של הריב"ז (בית הכנסת העתיק של רבי יוחנן בן זכאי) ובו רשימת תורמים מן היחידים בבית הכנסת ורשימת ארחי-פרחי (תיירים) של בית הכנסת במשך מאה שנה שקדמו לנפילת הרובע בשנת 1948. כמו כן נתגלו לי כתובות מעניינות ופרוכות עתיקות מן המאה ה-17 – אחת משתי הפרוכות הגיעה למוזיאון היהודי בלונדון, ואחרת תלויה בחדר האורחים בביתי. כמו כן נתגלה לי כתב יד עתיק של חיים ויטל, מתלמידיו של האר"י הקדוש המקובל מצפת. כתב יד זה היה טמון בכריכת ספר עתיק שנתגלגל בדירת הורי. חיפשתי ועיינתי בספרי הנפוס] = מרשמי האוכלוסין] הטורקיים וכן ברשימות המפקדים של מונטיפיורי, שנערכו במאה ה-19. על אלה ואחרים כתבתי רשימות, ואלה יצאו בחוברות "במערכה" של ועד עדת הספרדים בירושלים, ובבטאון "עתמול" של אוניברסיטת תל אביב, וכן ב"דיעות אחרונות", ב"גירוסלם פוסט", וכן בחוברות "לביית אבותם".

כפי שיתברר להלן, לא הצלחתי לפתור איזו מן הגרסאות על תולדות משפחתי היא הנכונה. האם אנו מן המסעתרבים – התושבים הוותיקים דוברי ערבית בירושלים לפני גירוש ספרד, או שאנו מן המורישקוס – יהודים דוברי ערבית שעלו מאגן הים התיכון, או שאנו מצאצאי מגורשי ספרד או מצאצאי הרא"ם.

לכשעצמי שמחתי שהתשבץ שהונח בפני לא נפתר, זאת כיוון שככל שחקרתי הרביתי ליהנות מחקירת תולדות ירושלים וחקירת תולדות עמנו וארצנו. כך, למשל, עיינתי וקראתי בתולדות יהודי תוגרמה, מאת אברהם רוזאנס, וכן בספריו של יצחק בן-צבי – ארץ-ישראל ויישובה, שאר ישוב, מחקרים ומקורות; וכן מאמרים וספרים שנכתבו ע"י ברנרד לואיס ואמנון כהן וכן אוריאל הד. קראתי עוד רשימות מאירות עיניים של מאיר בניהו – על תולדות בית המדרש פרייה, וספרו של יעקב ברנאי על יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, וכן ספרה של מינה רוזן על הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, וספרו של דרור זאבי על המאה ה-17 במחוז ירושלים, ומאמרים שונים וביניהם תולדות ישיבות ירושלים בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח מאת שלמה זלמן הבלין, וכן קורא הדורות של קונפורטי ועוד. בחקירותי בארכיונים ובכתבי יד עתיקים נפגשתי עם חוקרים ונהניתי להציץ במיקרופילם של רשימות שנמצאות בלשכת המסחר במרסיי, רשימות של רבי חובלים של אניות ששטו בים התיכון במאות האחרונות. נהניתי לשוט ולשוטט במקומות שונים, אך עד כה לא הצלחתי לפתור את תעלומת המוצא.

במאה ה-17 לא נערכו מפקדי אוכלוסין בארץ, אולם ברנרד לואיס, אוריאל הד ואמנון כהן ניסו לחשב את מספר התושבים בארץ ובירושלים על פי פנקסים טורקיים של מס גולגולת (גיזה) שהיה מוטל באותה תקופה. פנקסים אלה נכתבו בטורקית באותיות ערביות שהניקוד חסר בהן. לפיהם מספר התושבים היהודיים בירושלים בחצי הראשון של המאה ה-17 הגיע

לכאלף איש. לפי חישוביו של אוריאל הד, היו בצפת, ירושלים, עזה, שכם וחברון ובכפרים כעשרת אלפים יהודים, ואלה היוו כ-3% מתושבי הארץ.

ספרי נוסעים ומסעות של נוכרים הביאו למסקנות אחרות, אך אין לסמוך עליהם לדעת פרופ' יהושע פראוור ואחרים.

צוואתו של ברוך מזרחי ב-1643 פורסמה לראשונה ב-1820 בספר שו"ת הנקרא "חקרי לב" מאת הרב חזן. היא פורסמה שוב ב-1905 יחד עם פרטיכל המשפט שהתנהל בין אלעזר מזרחי לבין רויטמן, והיא הוצעה כפשרה ופורסמה בהמלצת בית הדין הרבני דאז ובאישורו של הרב אלישר, המכונה "ישא ברכה".

גם הרב יעקב גולדמן, מי שהיה מזכירו של הרב הראשי הרצוג, הפנה את תשומת לבי לפרסומי הצוואה.

לצערי, התייעוד שנשתמר בכתב ממחצית המאה ה-17 הוא מועט, ואנו החוקרים צועדים ומגששים וחוקרים כל בדל של ידיעה.

כך, למשל, חיפשתי את שמו של אביו של ברוך, ולא מצאתי. השם הנלווה – מזרחי – הוא שם סתום, ולא גיליתי מקורו, אם כי ייתכן שהשם מורכב מאותיות מזרחי. בתקופה שאותה אנו חוקרים, משלמי המיסים נרשמו תחת שם פרטי ושם האב, כך שלא ניתן היה לגלות את שם המשפחה. גם שמות שלושת חברי בית הדין הרבני שהיו עדים לצוואה. תגובה לא קיבלתי. לא מצאתי את שמו של ברוך בין הרשימות שפורסמו באותה תקופה ואני משער שיתכן והוא היה פטור ממיסים הואיל והיה תלמיד חכם, שהיה פטור מתשלום מיסים באותה תקופה.

החותמים על הצוואה היו שלושה חברי בית דין, ואלה שמותיהם:

ישראל בן בנימין, שהיה יליד מצריים ונדדע בירושלים כאחד מעמודי ההוראה;

וכן ישראל בן עזרא;

וכן שבתאי פולשטרו.

שמו של האחרון היה שבתאי, והוא היה אחד מחכמי סלוניקי, שעלה לירושלים מפולשטרו שביוון. הוא התיישב בירושלים והרכיב תורה בתלמידים בירושלים ובחברון. לא מצאתי שמות חברי בית דין זה בתעודות אחרות מאותה תקופה, אם כי רבנים אלה היו ידועים בירושלים ובמצריים ובסלוניקי. הצוואה נערכה ונחתמה בירושלים לפני הופעתו של משיח השקר שבתאי צבי, ב-1666. מעניין לציין פה כי חלום הופעת המשיח ותחיית המתים היה נפוץ אז בקהילה היהודית של אותה תקופה, וזה גרם לכך שזרם העלייה לירושלים ולצפת הלך וגבר באותן שנים על אף הגזירות ומעשה הסחיטה של הפחה אבן פרוך.

כאמור, הצטערתי שהעליתי חרס בכפי. ועל כך שלא הצלחתי לפתור את החידה של מוצא משפחתי. העיון בספר "קורא הדורות" של קונפורטי וכן עיון בכתב יד של אלמוני מהמאה ה-17, העשירו אותי בידיעות, אך החידה נשארה לפיצוח.

לאמר את האמת, אני שמח שכך הם פני הדברים, מאחר ואני ממשיך בחיפושי ובחקירותיי.

15

משפחת עבאדי ועליית יהודי סוריה לישראל

דומה שההיסטוריוגרפיה היהודית קיפחה את השבט הספרדי, בכך שריכזה את אלומותיה ותיאוריה על יהודי אירופה, חנחה בכך את העולם היהודי של ארצות ערב, וזה של האימפריה העות'מנית.

משפחת עבאדי

במחקרנו זה נעסוק במשפחה יהודית טיפוסית שחיה עד שנות ה-80 של המאה ה-19 בעיר חלב הידועה גם בשם ארם צובא ואחר עברה לדמשק, היושבת על רמה בגובה 650–750 מטר מעל פני הים, בתוך נווה מדבר גדול. זהו אגן ירוק שמגדלים בו עצי פרי, ירקות ותבואות.

דמשק במאה ה-19 היתה תחת השלטון העות'מני. אולם ב-1832 נכבשה ע"י איבריהים פשה, בנו של מוחמד עלי, שליט מצרים. ב-1840 נאלצו המצרים לפנות את דמשק בלחץ המעצמות האירופיות, והעיר חזרה להיות תחת שלטון עות'מני.

בתקופת השלטון העות'מני אירעה בדמשק עלילת הדם המפורסמת מ-1840. היה זה כאשר, בפברואר 1840, נעלם באופן מסתורי ראש המגזר הפרנציסקני שבמקום. מיד נפוצה שמועה שהוא נרצח על ידי היהודים למטרה דתית, כדי להשתמש בדמו לאפיית מצות לפסח. עלילה זו הסעירה את הרוחות ופגעה ביהודי דמשק, ועוררה סערת רוחות בעולם היהודי. אדולף כרמיה ומשה מונטיפיורי שינסו מותניים ועשו מאמצים דיפלומטיים ואחרים כדי לבטל את עלילת הדם ולשחרר את מנהיגי היהודים שנזרקו לכלא בדמשק. רק לאחר התערבות של כרמיה, המדינאי הצרפתי היהודי, ומשה מונטיפיורי, הבנקאי היהודי וראש העיר לונדון, וכן לחץ המדינות האירופיות, הושג פירמץ מן הסולטן הטורקי, עבדול מגיד, שהכריז כי עלילת הדם היא עלילת כזב וציווה לשחרר האסירים (ראה א.י. ברור "יהודי דמשק אחרי העלילה בשנת 1840" — ציון יא 83).

בכל תקופת השלטון העותומאני, דמשק הייתה עיר רדומה, אם כי מסגדים רבים נבנו בה. איבריהם פשה דאג לפיתוח המסחר והתעשייה בדמשק. מירדת פשה, מחבר החוקה הטורקית הראשונה, שמשל בדמשק ב-1878, עשה בשטח החינוך וגם תיקן את הרחובות והשוק. עלילת הדם בדמשק הסבה את תשומת לב היהודים במערב לגורל אחיהם היהודים במזרח ולמניינם. בנימין השני, שביקר בדמשק ב-1848, העריך את מספר היהודים שם ב-4,000 נפש. ל.א. פראנקל העריך אותם ב-1856.7 ב-5,000 נפש. בשנת 1871 היו בה 6,000 יהודים. המתיחות בין יהודים לנוצרים נמשכה וניכרה ב-1860, כשהנוצרים הפיצו שמועה שהיהודים התנכלו לרכושם והביאו לפרעות של מוסלמים. בפסח 1871 הייתה בדמשק עלילת דם שניה.

משנות ה-70 של המאה ה-19 ואילך הקהילה היהודית בדמשק החלה בהצטמקות מתמדת. יהודים נפגעו במשבר המשק של הקיסרות העותומאנית שנוצר בייחוד מן התחרות בסחורות אירופאיות ובתעשיית האריגים. מספר הסוחרים היהודים הלך והצטמק. בידי היהודים נותר המסחר הזעיר בלבד, ורבים מהם הפכו לרוכלים שסובבים בין הכפרים ובין הבדואים.

בין בעלי המלאכה בלטו יהודים רבים, אך כמה מלאכות חשובות, כגון: אריגה, טוויה, צביעה ופיתוח נחושת, נשמטו בהדרגה מידי היהודים. רוב אוכלוסיית היהודים חי חיי עניות מנוונת. הרמה התרבותית ירדה וכן אבדו ערכי המסורת ופשט גם ניוון מוסרי בחוגים מסוימים.

אפרים ניימארק, שביקר בדמשק בתחילת שנת תרמ"ד (1884), מתאר (ב"האסיף", כרך ה, עמ' 39), את הירידה של העשירים לשעבר שלחמו מלחמת קיום כבדה להביא טרף לביתם. הסיבה העיקרית לירידה הכלכלית של דמשק הייתה פתיחת תעלת סואץ וירידת ערכם של ניירות הערך הממשלתיים. יהודי דמשק פסקו לקבל את המשלוחים מבגדד על גבי אלפי גמלים.

בדמשק נשארו בעיקר הנחשלים. בעלי מרץ ויוזמה נדדו לביירות ולאלכסנדריה ולמדינות ים רחוקות.

במשך המאה ה-19 הנהגת הקהילה בדמשק הייתה נתונה בידי עשירייה ולא בידי ועד נבחר.

ב-1880 נפתח בדמשק בית הספר לבנים מטעם "כל ישראל חברים" "אליאנס" וב-1883 נפתח בית הספר לבנות.

על אף חידוש חיי התרבות והחינוך של היהודים בארצות האסלאם (באסיה ובמערב שבאפריקה), ועל אף שגדלה שכבה דקה של יהודים אמידים, סוחרים, בנקאים, עורכי דין ורופאים בארצות אלה, הייתה זו תקופה של שקיעה וניוון לעומת תקופת ההשכלה והספרות, הרבנית והחילונית, שהתפתחה במקביל באירופה.

אברהם עבאדי

בתקופה זו ניכרת תנועת הגירה במימדים צנועים בקרב יהודי המזרח. חלק מהם פנה לאמריקה הצפונית וחלק אחר פנה לארצות המזרח הרחוק, ומיעוט מהם עלה לארץ ישראל. את מצבה של דמשק היהודית לפני מלחמת העולם הראשונה תיאר אברהם אלמליח ב"הפועל הצעיר" כך ה, חלקים ח-יב.

על רקע היסטורי זה פוגשים אנו את משפחת עבאדי, שעלתה מחלב (ארם צובא) ודמשק לירושלים בשנת 1883. משפחה זו הכתה שורשים בארץ ישראל. תולדות משפחה זו שזורים בחיי היישוב היהודי בארץ ישראל מאז שלהי השלטון העותומאני, המנדט הבריטי והקמת מדינת ישראל, וכוללים את סיפור ההשתלבות, העשייה והפיתוח בתחומי הרוח, המעשה והיצירה. תולדות משפחה זו משמשים מודל בזעיר אנפין של ההתיישבות בישראל במאה וחמישים השנים האחרונות.

זקן המשפחה, יצחק עבאדי, אשתו — שרה, וארבעת בניו ובנותיו: (1) בוליסה (2) אברהם (3) משה (4) סלחה, עלו לירושלים והתיישבו בה.

עליית המשפחה נבעה מכוח התחייה הלאומית ומן ההכרה ברעיון ההתיישבות בארץ ישראל שהטיפו לו רבי יהודה ביבס, מקורפו, ולאחריו תלמידו ר' יהודה אלקלעי, בימים שלפני הקמת התנועה הציונית המודרנית, בהנהגתו של הוגה הרעיון ואבי התנועה — תאודור (בנימין זאב) הרצל.

יצחק עבאדי שכינויו היה דהב, אבי המשפחה, היה חלוץ שהלך לפני המחנה. הוא היה נשוי לשרה ונטש את עיר מולדתו חלב (ארם צובא) בה כיהן כרב, עבר לדמשק ומשם עלה לירושלים.

בהגיעו לירושלים היו בה כ-12,000 איש, מהם 3,000 יהודים. הוא התיישב בירושלים ב-1887/8 עם משפחתו, והשתתף בפרי עטו ובחידושי תורה בקובץ "המאסף" שהוצא לאור ע"י ר' ב"צ קואינקה (ראה "המאסף" שנה ב' תרנ"ז [1897] ס'ה). בתחילה גר בעיר העתיקה ולאחר מכן בשכונת אבן ישראל. אחר כך עבר לגור בשכונת נחלת ציון.

קורות צאצאיו:

1. בוליסה, נישאה ליהודי מחלב בשם דואר והשאירה אחריה בן בשם דוד עבאדי.
2. אברהם יצחק, יליד חלב 1870, התחתן בסוכות תרמ"ח (1887), נפטר ב"א בתמוז תרע"ו (1916), מת בזמן מלחמת העולם הראשונה מטיפוס הבהרות (ראה עליו בעיתון "החרות" ט"ז תמוז תרע"ו). באותו חודש נפטרו 138 יהודים ממגפת הכולירה. הוא היה סוחר ידוע בירושלים. קנה בית למגורי משפחתו ב-1906 בנחלת ציון בירושלים. עדין נפש שידו הייתה פתוחה לצדקה. חינך את בניו ברוח דתית לאומית. היה מחובשי בית המדרש ומוקירי תלמידי חכמים ולומדי התורה. בזמן מלחמת העולם הראשונה פרש חסותו על חניכי בית היתומים הספרדי, ועזר להם מכספו ומתרומות שאסף מאחרים, להמציא להם בגד ללבוש ולחם לאכול. בחג הפסח כינס לביתו יתומים והשתדל שבעלי בתים אחרים יקבלו אצלם את שאר החניכים. היה איש

מזל טוב ושרינה מזרחי

צנוע ותמים. הצרות שבאו עליו בשנותיו האחרונות דיכאו אותו. בשנה אחת נפטרו אשתו – סולטנה (בט"ו חשוון תרע"א) וכן בנו הצעיר שנקטף בצעירותו. אשתו, סולטנה, הייתה ממשפחת רבנים, משפחת מזרחי. אחיה אלעזר היה ספרא דדיינא בבית הדין הרבני הספרדי והחזיק ישיבה בביתו. הוא היה נציג וממונה מטעם "פקידים ואמרכלים" מאמסטרדם על החלוקה לקהילה

הספרדית בירושלים. אלעזר נפטר בכ"ז כסלו תרס"ז (1906) (ראו עליו ועל כסותך השכנים שלו עם יחיאל רויטמן בספר "פרי הארץ" כרך ג; וכן בגאון, יהודי המזרח, עמ' 393). היה סופר בית הדין, גבאי קופת מזון ותמחוי, וגבאי וחזן ק"ק ריב"ז.

אחרי מות סולטנה הנ"ל, בל' אב תרע"א (1911), אברהם נשא לאשה את שמחה עזריאל, אחות הרב רפאל עזריאל, שהיה חתנו של הרב יעקב מאיר, שברבות הימים נבחר לראשון לציון.

3. משה, נולד בכ"ז טבת תרנ"ג (1883), נפטר בח' באב תרצ"ז (1937) בתל אביב. הוא היה סוחר בכלי בית וכלי מטבח. בתחילה עבד וגר בעיר העתיקה בירושלים. אחר כך עבר לגור בנחלת ציון, בבית שהוא ואחיו אברהם רכשו יחד. משם עבר ליפו ואחר כך לתל אביב. עסק ביבוא והרבה לנסוע לחו"ל להזמין סחורה בכתי החרושת, וחרט שמו ופעולותיו בתולדות ירושלים ויפו. כל אחד מבני משפחתו קיבל כוסות לשתייה שעליהן חרוט ומצויר שמו. משה נשא לאישה את מלכה בכורה (בוקס), בת אחיו אברהם, שנולדה בט"ו כסלו תרמ"ט (1888). רעייתו האריכה ימים עד גיל 95 ונשארה בצלילות הדעת עד ערוב ימיה. נפטרה ב"ר טבת תשמ"ג (22.12.1983). על אף שהתחתנה בצעירותה, בגיל 14, היא הייתה שותפה פעילה בעסק בעלה והייתה מלאת שמחת חיים. הייתה בעלת חכמת חיים, ובפיה היו פתגמים, משלים ואימרות כנף, שהייתה מעלה אותם בחן בלדינו מתובלת בערבית.

4. סלחה, נישאה ליעקב לניאדו, יהודי מסוריה שגר ביפו. השאירה אחריה 5 ילדים: 1) אסתר מוטרר ילידת 1880 (2) מלכה לניאדו (3) יפה לניאדו (4) מזל לניאדו (5) אליהו לניאדו.

אברהם השאיר את הצאצאים הבאים:

א. בוקס-מלכה-בכורה, שנולדה בירושלים בט"ו כסלו תרמ"ט (1888). התחתנה ב"ר אלול תרס"ג (1903) עם דודה משה. היא התאלמנה ב"ר 1937 וטיפלה לבדה בעסק במסחר ובגידול בניה ובנותיה. נפטרה ב"ר טבת תשמ"ג (22.12.1983). ואלה צאצאיהם:

1. יצחק משה שנוולד בד' סוכות, י"ט תשרי תרס"ה (1904), נישא לאסתר חנוך ונפטר בירושלים ביום כ"ז טבת תשמ"ה (1986). ילדיהם: א. אילנה, ילידת 2.2.1947. ב. שרה פנסו, ילידת 16.10.1948. ג. משה, יליד 7.8.1951.
2. שרה שנוולדה ב-4 בספטמבר 1913, ונפטרה בניו גרזי באוגוסט 1987. נישאה ביולי 1933 למיכאל ארצי (אבוטבול) סוחר מירושלים, שנפטר ב"א תשרי תשנ"ד (1993) בניו גרסי. צאצאיהם:
 1. יהודית טורצקי, 22 יוני 1934, כיום בניו גרזי בארה"ב. ילדיה: אלי, ארז, אופיר וליאור.
 2. דני ארצי, יליד 20 יולי 1935. בוגר בית ספר תחכמוני ירושלים. נשוי לגודי לבית גולינסקי ילידת 10.22.1961. היה בעל מפעל בניו גרזי, וכיום גמלאי. ילדיהם: ג'פרי רוני, יליד 11.12.1964, סטיבן עוז יליד 26.12.1969 וריצ'ארד 25.12.1973.
 3. משה ארצי, יליד 21 נובמבר 1943, הנדסאי ובעל עסקים בניו גרזי. נשוי לציפי, וצאצאיו הם: סיגלית ילידת 29.4.1969, רוני, יליד 23.6.1970, סטפני חגית, ילידת 15.10.1975.
3. רחל נולדה בירושלים 5.8.1915 ונישאה לפיליפ קליסקי יליד לונדון, עיתונאי וסופר. היה פקיד בכיר במע"ץ במנדט, וניהל את משרד הרישוי, עד לסיום המנדט הבריטי. עבר עם משפחתו לניו יורק ושם נפטר. רחל, נפטרה בניו יורק ואחריה נפטר בעלה פיליפ. צאצאיהם:
 1. נעמי גזנס, ילידת ירושלים וכיום בניו יורק, מזכירה במשרד עו"ד ונוטריון. אלמנה.
 2. רוני מרקן, ילידת לונדון. מרפאה בדיבור.
 3. מוריס, יליד ירושלים 1943, מוסמך לארכיאולוגיה, עסק בבניין וכיום בעל מאפיה אזורית בקליפורניה.
4. רבקה, נולדה בירושלים באוגוסט 1917, נישאה לשמעיה כספי (מקודם פדידה) (נפטר לפני 25 שנה בתל אביב). צאצאיהם:
 1. מאיר, יליד 29.8.1942, ניהל סוכנות נסיעות "נתור" ואחר כך ניהל משרד נסיעות בניו יורק. גרוש עם 3 צאצאים.
 2. משה, יליד 12.8.1946 היה תת ניצב במשטרת ישראל, משפטן בחב' ביטוח מגדל. נשוי לחנה ולהם 3 צאצאים: תובל, מיכל, מואה.
 3. רוני, יליד 14.11.1952, קבלן שיפוצים בקליפורניה, לוס אנג'לס.
5. עליזה ילידת ירושלים ב-26.5.1922 נישאה ליהושע (סלבו) בצראווי (ברצבי) שנפטר ב-25.6.1988. צאצאיהם:
 - א. ורדה גלעד, חיה בניו יורק שבארה"ב, פסיכולוגית ילידת 27.07.50, נשואה לעמוס, איש עסקים. ילדיהם:
 - (1) אייל; (2) איתי; (3) טום; (4) ליץ
 - ב. יוסף בר צבי, יליד 20.4.1954, סא"ל בגמלאות. מנהל עסק לתשתיות תקשורת. גר בגני תקווה עם בת זוג, נורית לובינסקי ולו 3 בנות מנישואיו הראשונים עם שרון ברייטל:

(1) שירי פישר בר צבי, ילידת 9.8.1980, מנהלת פרסום ביבואנית הרכב כלמוביל, נשואה לצביקה פישר, מהנדס בחברת אלקטרה. גרים בכפר סבא והורים לאורי, יליד 20.09.2009.

(2) קארין שקד-בר צבי, ילידת 29.12.1982, גננת לגיל הרך, נשואה לרועי שקד, סמנכ"ל בחברת הביטוח הראל. גרים בפתח תקווה והורים לשירה, ילידת 25.6.2009.

(3) דורין בר צבי, ילידת 17.9.1989, סטודנטית לחשבונאות באוניברסיטת הר הצופים בירושלים.

ג. משה בר צבי, יליד 2.12.1958, בעל חברה לשיווק בינלאומי. נשוי לאירית קלאי, בעלת חברה לאירועים, גר בתל אביב. ילדיהם:

(1) עדי בר צבי, ילידת 20.1.1987, בעבר סוֹן בחיל האוויר וכיום עובדת במחלקת החדשות של ערוץ 2 וסטודנטית לתקשורת.

(2) אורי בר צבי, יליד 8.12.1991, מנכ"ל כושר בצה"ל.

6. רפאל מנחם, יליד 27.7.1924, סוכן נסיעות, גר בניו יורק, נשוי ללינדה קופלוף. צאצאיהם: (1) משה יליד 8.11.1976 (2) מזל מלכה ילידת 2.4.1973.

7. אליעזר, יליד 3.6.1926, עסק במסחר בפריז ונפטר בנתניה. היה נשוי למרים לבית סבן ובנם הוא משה.

ב. שלמה, יליד ירושלים כ"ב חשון תרנ"א (1890). נפטר במצרים בזמן מלחמת העולם הראשונה.

ג. משה, יליד ירושלים בכ' טבת תרנ"ג (1893), נפטר בקליבלנד שבארזה"ב. עקבותיו נעלמו לפני מלחמת העולם הראשונה. רק בעקבות פתיחת מזלות וקריאת כף יד של צועניות בירושלים, וחיפושי אחיו, יצחק, בחליפת מכתבים עם שלטונות ההגירה בארצות הברית, חודש הקשר עימו. אשתו פרנסיס.

צאצאיהם: (1) קרל (2) אלברט.

ד. יצחק אברהם, נולד בכ"ט תשרי תרנ"ח (1898), נפטר ב"ג טבת תש"ל (22.12.1969).

למד בת"ת של הספרדים, תלמיד מצטיין בכי"ס למל, "העזרה" ובימ"ד למורים. התייתם בצעירותו. סיים לימודיו בתרע"ד. בתחילה היה מורה אחר כך עיתונאי. יחד עם חבריו: איתמר בן אבי, אברהם אלמליח ודוד סיטון ייסדו את חברת "הסולל" וערכו את היומון "דואר היום". היה עיתונאי ובלשן. רשימותיו פורסמו בארץ ובתפוצות, ב"דאר היום", "הארץ", "הבקר", "פולשטיין וויקלי", "בריד אל יום", ובעתונות חו"ל בארצות הברית ובאנגליה. עם הקמת המנדט הבריטי הצטרף למזכירות הראשית, והיה המתרגם בוועדות חקירה ממשלתיות בתקופת המנדט. בחדרו במזכירות הראשית המנדטורית ישב חאג' אמין אל-חוסייני, מי שהיה אחר כך המופתי הירושלמי, שונא ישראל ומוסלמי קיצוני שגרם למאורעות ב-1929 ובשנים 1936-1939, יצחק היה

נשוי למילדרד, בת ירחמיאל יוסף, ממונטריאול קנדה (אחותו של ד"ר ברנרד גיזוף (דב יוסף), מי שלימים שימש מושל ירושלים ושר המשפטים בישראל). מילדרד נפטרה בא אלול תש"י. הקימו יחד בית ועד חכמים ובית פתוח לאנשי רוח ומעשה לחברה הגבוהה בישראל, שכללה שכבות שונות של היישוב. היה המתרגם הראשי בממשלת מנדט. בין חבריו נמנו סופרים – פרופ' יואל רבלין, דב קמחי, הפקידות הבכירה הראשית של ממשלת המנדט, יהודים, ערבים ונוצרים. התפטר ב־1944, כתב את "בינינו לבין האנגלים". התפרסם בתרגומו הקלאסיים "ספר השימוש של ארץ ישראל" מאת לוק וקיטרוש 1924; "זכרונות" ר. סטורס, מי שהיה המושל של ירושלים בתחילת המנדט, "יומן ארץ ישראל" של קולונל קיש, וכן פרשת השליחות של הועדה האנגלו אמריקאית מאת ברטלי קראם בירושלים 1947. "הדרמה כפי שראיתה כמו עיני" – מאת גרסיה גרנדוס ירושלים 1949. ערך ספרים רבים, השתתף ב"אוצר לשון המקרא". יצחק עבאדי היה מועמד לבחירה כנשיא המדינה בשנות ה־60.

יצחק חי משלהי השלטון העותומאני, תקופת המנדט ואחר כך במדינת ישראל. יצחק הוא סמל לאוטודידקט שהגיע לתפקידים רבי מעלה בשלטון המנדטורי. הוא פילס דרכים והשאיר טביעת אצבעות בתחומי הספרות והרוח. במהלך חייו חל גידול באוכלוסייה היהודית בארץ ישראל מ־56,000 איש בסיום מלחמת העולם הראשונה ל־650,000 איש.

ראה עליו בספר "ירושלים ואנשים בה" מאת א. אלחנני, עמ' 273; תדהר כרך ג, עמ' 1294 יט; הנ"ל, כרך יט, עמ' 5716 וכן ב־*Universal Jewish Encyclopedia*, N.Y., 1939-1948.

צאצאיו:

1. כרמל ילידת 29.8.1924 כתבה ספר על אמנות הראי הדיברה השניה בעשרת הדיברות: *The Second Commandment and Its Interpretation in the Art of Ancient Israel*, 1973. הייתה נשואה לד"ר עדיה קוניקוב מנהל בכיר בקק"ל, בנקאי, איש עסקים וכספים שכתב ספר על הקטקומבות ברומא וכן על הכלכלה בממלכת ירדן ב־1946. נפטר ב־12.09.2004. צאצאיהם: א. נורית, בתו מנישואים קודמים, ילידת 2.10.1941, יועצת אמנות. ב. דני, יליד 7.1.1947, ארכיטקט. ג. רוני-יעל, ילידת 7.1.1949, פסיכולוגית.
2. מרים, ילידת 23.09.1929 נישאה לאליאסף (טבוליצקי-תובל), שנפטר ב־20/1/2001 והיה איש עסקים וקבלן בניין. צאצאיהם: א. דורון, יליד 24.9.1950, מוסמך לניהול בתי מלון. חי בארה"ב ועוסק בתרגומים. ב. דפנה, ילידת 16.4.1956. נפטרה ב־2.2.1996 בירושלים, אסיסטנטית ומומחית לרפואת מחלת הסוכרת והפסיכותרפיה.
3. אריאל, יליד 3.5.1934 כיום גר בקראקס, ונצואלה, לאחר שסיים לימודיו. במשפטים בירושלים עסק בעסקים בינלאומיים. צאצאיו: א. שרון, ילידת 22.11.1966; ב. טלי, ילידת 15.7.1969; ג. אלונה, ילידת 22.11.1970.
- ה. מזל טוב, נולדה בירושלים בו' אב תר"ס (1900) ונפטרה בי' אדר א' תשכ"ז (20.2.1967). התחתנה בכ"ג אב תר"פ (28.7.1920) עם אליהו מזרחי יליד 1894, בנו של ר' שמואל מזרחי (נפטר

בכ"ז תשרי תרע"ט [1918]), נכד הרב אלעזר מזרחי. אשה יפה וטובת לב שגידלה משפחתה באהבה ובצניעות, בשכונת אהל משה בירושלים. בעלה אליהו נפטר בכ"ב אלול תשכ"ט. השאירה אחריה צאצאים:

1. שמחה, ילידת 13.9.1921, נפטרה בו' אדר תשנ"ו, נישאה ליוסף חזות (לשעבר מהנדס חשמל במע"צ ירושלים) נפטר בד' טבת תשנ"ט. צאצאיהם:
 - א. אריאל, מהנדס מכונות, יליד 17.9.1948. נישא לתמר יעקובי, ילידת 16.10.1953. צאצאיהם: (1) אמרי, יליד 2.1981; יפעת ויעלה, ילידות 25.4.1983.
 - ב. נורית, ילידת 7.4.1950, מטאורולוגית נפטרה בכ"ו אלול תשמ"ח (8.9.1988).
 - ג. אילן — יליד 31.1.1953, ד"ר לפילולוגיה נשוי לאולגה וחי בחיפה.
2. שמואל משה (מזרחי) שמיר, יליד 1.5.1923 (ט"ו אייר תרפ"ג), עו"ד. נשוי למרתה זיוניץ, לשעבר יועצת ליו"ר הכנסת. צאצאיהם:
 - א. אירית, מזכירה במשרד עו"ד, ילידת 2.9.1955
 - ב. יעל דונר, בוגרת אקדמיה למוסיקה ועובדת סוציאלית, ילידת 24.7.1961. נשואה ליוסף דונר עו"ד וכיום מנהל חברה בירושלים. צאצאיהם: (1) יעקוב (קובי) יליד 27.9.1988 (2) מאיה ילידת 15.7.1990 (3) גילי ילידת 1.9.1997.
 - ג. צבי אליהו בוגר כלכלה ומנהל עסקים ובוגר הפקולטה למשפטים, עו"ד. יליד 21.7.1967. נשוי לכלנית (לבית למדן) ילידת 4.8.1966, פקידה בכירה במשרד התרבות. צאצאיהם: (1) תמר, ילידת 5.1.1995 (2) גיא שמואל, יליד 20.8.1999 (3) ליה ילידת 11.11.2004.
3. שולמית, ילידת 4.9.1927, נישאה לניסים יעיש, ששימש בתפקידים דיפלומטיים שונים במשרד החוץ, נפטר 21.8.2010. הייתה חברה בהנהלת ויצ"ו העולמית, וחברת דירקטוריון קק"ל. צאצאיהם:
 - א. אביטל, מהנדס אלקטרוניקה, יליד 28.11.1951, נשוי לפנינה שולמן. צאצאיהם: (1) נועם, מוזיקאי, יליד 1981 (2) אלון, יליד 1983.
 - ב. אמנון, יליד 18.6.1954, טרפיסט ומומחה ברפואה סינית, נשוי לענת מוזס.
 - ג. מיכאל, יליד 17.5.1957. בוגר המכללה לאומנות, עבד במשרד ראש הממשלה. צאצאיו: (1) ליאור, ילידת 31.9.1988 (2) נמרוד, יליד 1990.
4. רפאל אפרים (מזרחי-שמיר), יליד 21.7.1929, (י"ב תמוז תרפ"ט), עו"ד, נשוי לזרדה שוחמי (שוכמן), שהייתה מורה וכיום גמלאית. חיברה ספר על ירושלים בתש"ח. צאצאיהם:
 - א. רוני, יליד 29.11.1953, פרופסור באוניברסיטת תל אביב.
 - ב. דפנה ערן, ילידת 10.8.1955, פסיכולוגית.
 - ג. גדיה, ילידת 22.2.1970, עובדת סוציאלית.
5. אביבה, ילידת 10.4.1934, בוגרת סמינר למורות מורה ומפקחת מטעם משרד החינוך נשואה ליואל שר, יליד פריז 25.1.1933, שירת במשרד החוץ, בתפקידים

- דיפלומטיים שונים בארץ ובחו"ל, כסגן המנהל הכללי של משרד החוץ, כשגריר באירופה, אפריקה ואסיה וכיום גמלאים. צאצאיהם:
- א. גלעד, יליד 2.6.1953, עו"ד, בעבר היה ראש לשכת ראש הממשלה וריכז את המו"מ בין ישראל לבין מנהיגי ערב ויר"ש. נשוי לרות לבית קפלנסקי. צאצאיהם: 1) גיא, יליד 12.10.1984, 2) נטע, ילידת 28.10.1986 (3) כרמל, יליד 11.6.1988 (4) מאיה, ילידת 26.10.1992.
- ב. אייל, יליד 4.11.1957, תסריטאי ומנהל האגף לתרבות בקרן ירושלים, היה נשוי לקלייר וצאצאיהם: 1) זואי דניאלה, ילידת 2.4.1995, 2) תיארו גבריאלי, יליד 18.8.1997 (3) רמי ליאור, יליד 13.8.2002.
- ג. נוגה, ילידת פריז 20.5.1966, פקידה בכירה במשרד התיירות. נשואה לדוד גרמן, מנהל בית ספר אורט. צאצאיהם: 1) עילי, יליד 13.6.1993, 2) אלה, ילידת 15.2.1996.
6. חמדה, ילידת 4.8.1940, לשעבר מנהלת לשכת מנכ"ל בנק טפחות וכיום גמלאית נשואה לשלמה ברקן, מי שהיה סגן המנהל הכללי של המכס בישראל, כיום גמלאי. צאצאיהם:
- א. דלית, ילידת 19.10.1963, בוגרת האוניברסיטה. תולדות האומנות ויחסים בין-לאומיים, דוברת מכון היצוא. נשואה לכוועז ירדני. ילדיהם: תמיר, יליד 25.9.1995, הילה, ילידת 1.9.1998.
- ב. ניר, יליד 5.7.1967, טייס מצטיין, קצין בכיר בחיל האוויר. בעל תואר שני מאוניברסיטת NDU וושינגטון, נשוי ללירון. ילדיהם – יובל, יליד 25.6.1994, מאיה, ילידת 20.5.1997, עידו, יליד 8.10.1998.
- ו. יוסף נסים עבאדי, יליד כ"ה כסלו תרס"ג (9.12.1902). נפטר בארה"ב בפיטסבורג. אשתו הראשונה ריאה, מתה צעירה. אחריה התחתן עם מרים פרנק. עסק במסחר ובקבלנות בניין. צאצאיו מאשתו הראשונה:
1. ארלין, ילידת 1930 חיה כיום ביוסטון, טקסס. בעלה סוחר במכוניות.
 2. עמי, עורך ומפיק תוכניות טלוויזיה, גר בדנבר, קולורדו.
- ז. רחל שרה נולדה בירושלים י"ז באלול תרס"ד (1905). ונפטרה ב-8.1.1999. נישאה ב-15.7.1927 לד"ר יעקב לוטסיג, הרנטגנולוג הראשון בירושלים, יליד קולומא, פולין. למד רפואה בווינה. הגיע לארץ ישראל ב-1925 ופתח קליניקה לרנטגן בירושלים ב-1928 ובין לקוחותיו היו יהודים, ערבים ונוצרים, וכן משפחת המלך עבדאללה מירדן, וראשי השלטון המנדטורי. חבריו היו אנשי רוח וחכמי הרפואה. נפטר בח' אדר תשמ"א (14.3.1981). רחל הייתה אחות סוציאלית ב"הדסה", פעילה בתנועת הצופים, בועד למען החייל, בקליטת עלייה ומועדוני קשישים. קיבלה אות יקר ירושלים ב-18.4.1979. צאצאיהם:

1. שמעון ירון, יליד 9.4.1929, מהנדס גשרים ובניינים, נשוי לגזאן (לבית סטרן) ילידת 8.8.1935. צאצאיהם:
 - א. יונתן, יליד 27.6.1963.
 - ב. דניאלה, ילידת 3.12.1965, נשואה למיכאל צולר, יליד 1.8.1955 ולהם בת אלכסנדרה, ילידת 25.1.2002.
 2. ירדנה, ילידת 29.8.1933, נישאה למאיר בר-אוריון ב-1963 (יליד 1929), ששירת במערכות הביטחון. עבדה 27 שנים באוניברסיטה בתל אביב בתכנית לימוד עיתונות. צאצאיהם:
 - א. רונית ילידת 1956.
 - ב. דליה ילידת 1964, נשואה לאורי רוזנברגר ולהם הילדים מתן, יליד 13.11.93, יאיר יליד 8.12.96 ואלון יליד 21.11.2001.
 3. רות ירון, ילידת 19.3.1936, סוכנת נסיעות. נפטרה בירושלים, ב-16.8.2010.
- המשפחה השתלבה בחיי ירושלים בתחומים שונים מאז ראשית המנדט הבריטי ועד ימינו. זוהי משפחה טיפוסית למעמד הבינוני האקדמי והמעשי בישראל.

מדור ג

העיר העתיקה
והתקופה העות'מאנית

16

חצר גבול אלמנה ותלמוד תורה בעיר העתיקה בירושלים

האוכלוסייה היהודית בעיר העתיקה נתרכזה בראשית המאה ה-19 סביב בתי הכנסת הספרדים, ברובע היהודי, ב"חצר גבול אלמנה".

בתקופה זו הוקמו ונבנו בתי חסד למיניהם, הן על ידי העדה היהודית והן על ידי הכנסיות הנוצריות.

חצר גדולה נבנתה ברובע היהודי ליד בתי הכנסת של הריב"ז. הייתה זו שכונה בפני עצמה. חצר זו אשר שימשה בתחילה מעין מחנה-מעבר לעולים ולאחר מכן שימשה מקום מגורים קבוע למשפחות זקוקות ולמקרים סוציאליים, ובעיקר לאלמנות מרובות ילדים. יעקב אלעזר, בספרו "חצרות בירושלים" מתאר החצר במילים אלה:

צורתה הייתה ריבוע, שבמרכזו מעין בימה עגולה, מלאת עפר, ובמרכזה עץ עבות שפרש את צילו על מרבית החצר. החדרים נבנו בצלעות הריבוע, ולכל צלע היה יתרון משלו. החשוב היה הדרומי שחלון קשתי קטן לכל חדר פנה דרומה לקליטת קרני השמש. מול החלון הייתה דלת כניסה ועוד שני חלונות מימין ומשמאל. תקרת הבית הייתה בצורת קשת... החדרים שבצלע המזרחית היו במתכונת הצלע הצפונית... הצלע המערבית הייתה ללא אור כמעט... כמשך הזמן נבנו על החצר שלוש קומות. שני אגפים שימשו את תלמוד תורה ואת ישיבת תפארת ירושלים; אגף שני הכיל את בתי הדין של העדה; אגף שלישי שימש את התמחוי. כולם יחד היוו יחידה אחת. קומת הקרקע שימשה חצר הקדש, ונקראה חצר גבול אלמנה. בשתי הקומות שפנו דרומה נמצאו חדרי הלימוד.

ישעיהו פרס, ברשימתו "לתולדות תלמוד תורה של הספרדים בירושלים", בקובץ ליובל ה-75 של ת"ת הספרדים, בעמ' 12 כותב, מפיו של לונץ, כי הת"ת נוסד בשנת 1840 (ת"ר). ואילו המגרש לבניין התלמוד תורה נקנה בשנת תרל"ב (1872).

בכתב שליחות שניתן לרחמים יוסף פרנקו (החרי"ף), בחודש סיון תרל"ג (1873), על ידי כוללות הספרדים בירושלים, ניתן תיאור חלקת הקרקע שנרכשה מחורבות הרציון, במטרה להקים בה בתים נאים ומהודרים.

הבתים המתוכננים היו עם "עליות וחדרים, תחתיים שנים ושלישים. בפיאנו הראשון (בקומה ראשונה) בתי גבול אלמנה ומחסה ליתומים לדור בהם אלמנות עניות ובניהם יתומים.

בפיאנו השני, בתים מיוחדים לבית תלמוד תורה... בפיאנו השלישית בתים מפוארים להכנסת אורחים... ובתי המדרש הגדול הכללי מחכמי עיקר"ת ונקראה בשם תפארת ישראל... " (ראה העתק כתב השליחות בכתבי יד של מכון בן צבי כ"י 51 מס' 6).

עוד נאמר שם כי "ובנינו חמשה עשר בתים, אמנם חסר מהם מלאכת חרש דלתות וברית...".

לפי ר' בנימין הלוי, שהיה אחד הפרנסים והמנהלים של הת"ת, הקרקע נקנתה ב-1251 להיגרה על ידי חכם רבנו משה תורגמן ממונה הכולל, בחוזה שהצביע על כך שהקרקע נקנתה והוקדשה בו במקום לכולל הספרדי. השטר נכתב בסוף חודש מוחרם שנת 1251 להיגרה דהיינו בשנת 1835. על השטח נבנה חדר לאכסון אלמנות והוא נקרא גבול אלמנה, בקומה העליונה נבנו עליה חדרים לת"ת ולתמחוי.

ואל משה סלומון, "בעיתוננו" יהודה וירושלים (מהדורת קרסל) בעמ' 56, משנת תרל"ז-תרל"ח (1877-1878) מוסר כי במשכן החסד לאלמנות "גבול אלמנה" גרות 140 אלמנות עניות. ב-1874, א' סיון התרל"ד, נחנך בית ת"ת מפואר, לפי תבנית הבניינים בעת ההיא והוא הכיל שלוש דיוטות מרווחות. בראשית תר"ן (1890), נפתחה ישיבת "תפארת ירושלים".

חצר גבול אלמנה נקנתה ב-1835, ונבנתה בחלקה לפני 1873, אולם בנייתה הושלמה ב-אוגוסט 1877.

אלעזר אליהו מזרחי, סבא רבא של כותב רשימה זו, שימש כגזברו הראשון של מוסד זה מיד לאחר הקמתו.

לוחות זיכרון משיש פיארו וקישטו את הכתלים בארבעת המוסדות, והם הועתקו והובאו ברשימותיו של החוקר אברהם בן יעקב, בקובץ הני"ל בעמ' 31. המעיין בהם נוכח כי הבית נקנה מכספם של יעקב אליהו דוד ששון, ואחיו עזרא אליהו דוד ששון, ונבנה מכספם של ראובן ששון, משה מונטיפיורי, הברון רוטשילד, משיח בן יעקב באו ואחרים.

ברשימתנו "רישום מקומות קדושים ואתרים בעיר ירושלים", שפורסמה בספר "רישום ועסקאות מקרקעין", מאת אליהו כהן, הוצאת החוק והפסק, עמ' 173, הצבענו על כך שיש אדם או ישות משפטית, מחזיקים בקרקע או בניין, במשך שנים רבות, מכוח ירושה או מכוח חזקה מימים ימימה ואין בידיהם תיעוד על רישום בספרי המקרקעין, או מפה, פרט אולי לחודים חיצוניים שאיש לא טרח לרשום בשטר ההקדש.

לפי הכתוב בלוחות הזיכרון, החצר הייתה מקנת כספם של ה"ה ששון, בתקופה זו לא היה קיים מוסד לרישום מרכזי של המקרקעין אך אולי ניתן למצוא העתקים משטרי הבעלות או המתנה בין השנים 1835–1874 וסמוך אחרי תאריך זה, בספרי בית הדין השרעי בירושלים.

חוק הטאבו העות'מני משנת 1860 קבע כידוע כי כל העברת בעלות במקרקעין תיעשה על ידי רישום בטאבו. מכאן ברור שאם הקרקע נקנתה על ידי ה"ה ששון אחרי 1869, יש יסוד להנחה שהקנייה אכן נרשמה בטאבו.

בחורף 1939, לאחר שחלק מן המבנים שבחצר גבול אלמנה שקע, שופצו הבניינים לפי תכניתו של המהנדס א. לומברוזו.

החלטה לשיפוץ נוסף נתקבלה בוועד העדה בסיון תש"ד, אך השיפוץ לא בוצע בגלל חוסר תקציב.

בחצר זו נתאספו באפריל 1948 אחרוני הלוחמים ושרידי היישוב היהודי, ערב נפילת הרובע לידי הלגיון הירדני.

ב-14 באפריל 1968 הופקע שטח הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים על ידי שר האוצר. מיד לאחר מכן הוחל בשיפוץ ובשיקום הבניינים שניתן לשפצם.

חלק מן החצר שופץ. נבנו בתי הת"ת וכן בניין הראש"ל, וחצר בתי הדין; ואילו המבנים הרעועים שבחצר, מבנים אשר שימשו בעבר כבתי מחסה לעניים, נהרסו ונעלמו. המבנים ששופצו משמשים כיום ישיבה ובנייני עזר, אולם שמחות ומזנון לאירועים וכינוסים.

ועד העדה הספרדית בירושלים — שהוא יורשו של כוללות הספרדים מתקופת העות'מנים — ניגש במרץ להחזיר עטרה ליושנה. בעזרת קרן ירושלים, קרן רוטשילד וראש העיר טדי קולק, בית הת"ת שופץ וחזר לאכלס תלמידים של בית רבן.

17

חצר דרבי צדוק ויושביה

ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים היו במאה ה-19 חצרות, שהיו מעין שכונות, שבהן רחשו חיים רבים. שכונות-חצרות אלה נקראו על שם העדה והכולל, שבניהם השתכנו בהם או על-שם בתי כנסת, ישיבות או בעלי החצרות. כך מצויה היתה שכונה-חצר קראית בעיר העתיקה, שהסתופפה סביב בית הכנסת הקראי העתיק וכן חצרות מפורסמות אחרות כמו "חצר גבול אלמנה" שבתחילה שימשה כמעין מחנה מעבר לעולים, וברבות הימים הפכו חדרי החצר להיות מקום מגורים למשפחות דלות אמצעים, אלמנות מרובות ילדים, על כן נקראה "גבול-אלמנה". היא היתה בנויה בצורת ריבוע, כשהחדרים נבנו בצלעות הריבוע. במשך הזמן נבנו על החצר עוד שתי קומות ששימשו את בתי הדין של העדה הספרדית, וכן תלמוד-תורה וגם ישיבה, תפארת ירושלים. ליד החצר היו ארבעת בתי-הכנסת – על שם הריב"ז (רבן יוחנן בן זכאי), בית הכנסת סטמבולים, בית הכנסת אליהו הנביא, ובית הכנסת האמצעי "קהל ציון".

חצר אחרת היא חצר ה"חורבה" שברחוב היהודים, שבה היה מרכז העדה האשכנזית-פרושית, עם בית כנסת מפואר שכונה ה"חורבה", וכן ישיבה ובית דין של העדה. "שכונה" אחרת היתה חצר "אור החיים" (על שם הרב חיים בן עטר), חצר "בתי מחסה", "חצר פורת יוסף", "חצר המוגרביים", "חצר ורשא", "חצר חב"ד", "חצר יחזקאל יהודה", "ישיבת חמד בחורים", "ישיבת חסד אל", "חצר ברוך קוקיה" וחצר "החוש דרבי צדוק".

בשלטון המצרי

בחצרות נמצאו נוסף לדיירים, מוסדות דת וצדקה ושירותיהם, כגון בתי כנסת, ישיבות, מקוואות, תנורים, ובורות מים. חצרות אלה פעלו לרוב כיחידות נבדלות וסגורות במידה מסוימת של בני עליות מארצות נפרדות בגולה, או כיחידות של קהילות שהסתופפו סביב מנהיג או רב העדה.

אחת החצרות הראשונות שנרכשו בירושלים ברובע היהודי במאה ה-19, היתה "החוש דבי צדוק". חצר זו היתה קבוצה של חצרות, תחתיות שניות ושלישיות. החצר נרכשה בתקצ"א (1831),

על ידי צדוק הלוי מקרויז. בתקופת הכיבוש המצרי של הארץ, ובפרט בתחילת השלטון המצרי, (1831), נשמו היהודים לרווחה כאשר הכובשים, ובראשם מוחמד עלי המצרי הודיעו על ביטול ההפליה לרעה ועל רצונם לדאוג לסדר ולבטחון בארץ. משחזר השלטון לידי התורכים ב-1840, הם הכריזו על תיקונים בשלטון שכוננו "תנזימת" שהביאו לרווחה מסוימת לישוב היהודי בירושלים. לפי החוקים החדשים נצטוו השלטונות ועושי דבריהם להיזהר מלפגוע בבני המיעוטים הדתיים ובוטלו הגבלות רבות על רכישת נכסי דלא נידי בידי זרים.

במאה ה-19 קשה היה לרכוש מקרקעין בארץ. התושבים הערבים נמנעו למכור אדמותיהם ולכן התפתח מוסד ה"חזקה" בין היהודים, שנמצא לו הסדר בתקנות הקהילה.

"חזקה" פירושה שכירות של מבנה לתקופה מסוימת, וזו הייתה נעשית בין בעל בית מוסלמי או ה"ווקף" (הממונה על הקדשים, תרומות, למוסדות דת מוסלמים) לבין השוכר היהודי. אדם זר שהיה מנסה לבטל התקשרות זו או שרצה לשכור מערבי בית בו גר יהודי, בתום תקופת השכירות, היה נחשב משיג גבול והיה צפוי לחרם מצד בית הדין הרבני. בעל החזקה נקרא "חזקר", והיה מתפרנס מרווח שהיה לו משכירות משנה. זו הייתה נעשית בסכום שעלה על השכירות שהבעלים היה מקבל.

סופר שחצר דרבי צדוק נרכשה תמורת שק אורז שצדוק הלוי מקרויז נתן למוכר הערבי.

בית כנסת וכולל הו"ד

צדוק הלוי עלה לירושלים בשנת תקפ"ב (1822) מהעיר מוהילב, ברוסיה, שהייתה עיר מרכז לחסידות חב"ד, והיו בה כארבעים בתי כנסת.

צדוק הלוי, איש אמיד, הירבה לעשות צדקה, עזר והקים מפעלים ובתי כנסת בירושלים. בחצר שהוא קנה הוא הקים בית כנסת לאנשי כולל הו"ד (הולנד, דויטשלנד ואונגריה), בשם "אהבת ציון לעדת ישרון", שנוסד ב-1855, וכן היה מן המייסדים והגבאים של ישיבת "עץ חיים".

הוא יצא בשליחות הפרושים, תלמידי הגר"א בירושלים, בשנים 1829-1837 לצפון אפריקה. ספר השליחות וכן שטר הפיטורין והשיחרור שקבל מכולל הפרושים, לאחר שחזר משליחותו נמצאים באגף כתב היד בבית-הספרים הלאומי בירושלים.

צדוק הלוי יצא לאמריקה בשליחות כוללות הספרדים וכולל הו"ד בשנת תרי"ט (1849), יחד עם החוקר יהוסף שווארץ, מחבר הספר "תבואות הארץ" ו"דברי יוסף". הוא חזר לארץ בחורף תרי"ב (1852) ונפטר בתרכ"א (1861). הוא הובא לקבורה בחלקת בית הקברות הספרדי. השאיר אחריו אשה, חיה בת אלקנה, שנפטרה בתרכ"ה (1865), וכן בת יחידה, רחל, שנולדה בתקע"ה (1815), ונפטרה בתרנ"ג (1893).

היה איש ישר ורב פעלים, כך עולה מבין כתבי השליחות ומתוך תיאורו שבספר "שליחי ארץ ישראל" של אברהם יערי. לעומתו וזאת טען יהושע ילין בספרו "זיכרונות לבן ירושלים",

כי היה "גבר אלמים". יהושע ילין מספר על סכסוך שכנים בקשר לפתיחת חלונות בכותל הישיבה "חסד אל", בחצר השכן שלמה יחזקאל (חותנו של ילין), פרטי הסכסוך ומעורבותם של הקונסולים של אנגליה, מצד אחד, וקונסול אוסטריה, מצד שני. סכסוך זה, שבו היה מעורב צדוק הלוי סופר בכתבים ובעיתונים רבים באותה עת.

משחזור ר' צדוק משליחותו, נחלקה הבעלות של החצר לשלושה. בחלק של כולל הורודנא הוקם בית הכנסת, "בית הלל", וכן הוקם שם המשרד של כולל הורודנא. חלק שני היה של יוחנן צבי הירש מרקוס, משלנק, וגיסו אברהם אלקנה זאקס. חלק זה נמכר ב"ט מר חשון תרמ"א (1880) על ידי יוחנן צבי הירש מרקוס שלנק ואשתו מיכלה, וכן על ידי אברהם אלקנה זאקס, ואשתו דובה לכולל מינסק. החלק השלישי היה בידי משפחת מרקוס. בעלי החצר היו מיקירי ירושלים העתיקה, ביניהם יוחנן צבי הירש מרקוס תלמיד של החת"ם סופר שעלה לירושלים ב-1838. כותבי הזיכרונות מתארים אותו כמי ששקד על התורה והעבודה ועסק בבניין הארץ. היה מן המייסדים של ישיבת עץ החיים, בית חולים ביקור חולים ובתי מחסה. הוא נפטר בשנת 1884.

בין דרי החצר היה הרב זאקס, שנולד ב-1800 בגרמניה, ועלה לירושלים ב-1830. יצא לאירופה בשליחות כולל הפרושים וכולל הו"ד ב-1835, 28 שנים אחר כך יצא שוב לאסוף כספים למענם במצרים, תורכיה, רומניה, אוסטריה, גרמניה, דניה, שבדיה, רוסיה ופולניה. הוא נפטר בשנת 1870. בין השאר הגיש תזכיר לקיסר פרדיננד בווינה ובו הציע לקחת תחת חסותו את מפעל ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. בזמן שהותו בווינה ב-1839 למד רפואה במשך שנה.

בין המשפחות הראשונות שאכלסו חצר זו היו גם משפחת אליעזר ברגמן, שעלה מגרמניה ב-1847 כשהיה בן 24, וממייסדי כולל הו"ד. בירושלים הוא עסק במסחר באריגים. הלשון הגרמנית שהייתה שגורה בפיו הייתה לו לעזר רב בקונסוליות האוסטרית והגרמנית. נפטר ב-1852 בברלין. יהוסף שווארץ, יליד 1805, הנחשב כחוקר היהודי הראשון בידיעת ארץ ישראל בזמן החדש, כתב את "דברי יוסף" ו"תבואת הארץ", יצחק פראג אופלטקה, עזריאל זליג האזורף, ויהודה ליב גולדשמידט.

חצר זו שימשה גם שכונה ראשונה של כולל הו"ד (יוצאי הולנד, דויטשלנד ואונגריה), כולל זה היה מן הכוללים הראשונים שנפרדו ב-1837 מכולל הפרושים. עד אז היה כולל הפרושים היחיד בין כוללות האשכנזים בעיר העתיקה בירושלים.

כולל זה מנה בתחילה 12 בתי-אב שחיו בחצר זו. רוב בני הכולל היו צעירים. כולל הו"ד עשה רבות ליישוב ירושלים. עם בוא צעירים אלה לארץ השתדלו להידמות לתושביה במלבושים, במראה החיצוני ובמבשרם. הם ראו עצמם נעלים על אחיהם האשכנזים בני רוסיה ופולניה, והתחברו ואף התחתנו עם הספרדים.

בימי המאורעות של 1936-1939 הוקם קיר בטון צפונית לחצר כדי להגן עליה. בימי המצור על הרובע, הוקם קיר בטון נוסף ברחבת חב"ד בחלקו המערבי. בשנת 1948 בני החצר הוגלו לירדן יחד עם תושבי הרובע היהודי, והחצר נותרה בהריסותיה עד למלחמת ששת הימים. לאחר מכן המקום שופץ ואוכלס מחדש ככל הרובע היהודי בעיר העתיקה.

18

בתי מחסה

שכונה ראשונה שנבנתה בין החומות

שער הכניסה לשכונת בתי מחסה

הקמת שכונת בתי מחסה ברובע היהודי בעיר העתיקה ירושלים נועדה לאכלוס משפחות מעוטות אמצעים והייתה מפעל של כולל הו"ד (הולנד ודויטשלנד) שנפרד מעל "כולל הפרושים". התכנית הועלתה כנראה בשנים תרט"ז-תרי"ז (1856-1857). בין יוזמיה העיקרים היו עסקני הכולל עזריאל זליג הויזדורף, משה זקס, מאיר שינבאום ויוחנן צבי הירש משולנג. הרעיון בא לידי הגשמה כאשר נתאפשר לרכוש מגרש רחב-ידיים בפינה הדרומית-מערבית של הרובע היהודי תמורת 84 אלף גרוש, לאחר מותו של יוסף פרץ הבעלים הרשום של הקרקע.

התוכנית לבנית בתי מחסה עוררה תגובות מסוייגות בקרב יהודי ירושלים בגלל צרות עין. החשש היה שמגביות נוספות להקמת השכונה, עשויות לפגוע בהכנסות ה"חלוקה". היחידים שסמכו ידיהם על התכנית והבטיחו עזרתם היו ראשי העדה הספרדית שקיימו גם בעבר קשרים הדוקים עם כולל הו"ד, והיו בטוחים שחלקם בבתי המחסה לא ייגרע.

המגרש נמצא בתוך החומות בחלק המזרחי של הר ציון, בחלקת תל גופרית (תל אל-כברית), השטח המקורי היה בן 21 אלף אמות מרובעות, דהיינו כ-9.5 דונם ומחירו היה 84 אלף גרוש. היה זה סכום עתק באותה עת, והוא ניתן כנגד שיעבוד כספי החלוקה של כולל הו"ד, וההלוואות שנלקחו בריבית עד שהשדה עבר לרשותם. השדה הכיל את שדה אבולקיר, ארמת עמר וגיאבאלי (חצר). החלקה נקנתה, בחלקים ובשלבים, והיא הסתכמה בסוף לשטח כולל של 55 אלף אמות מרובעות לערך שהם כ-24 דונם, שהם כחמישית משטח הרובע היהודי. שירטוט השטח נעשה על ידי אדריכל רוסי ופורסם בפתח די"ח שבין בשנת 1864. חלקה קטנה, מובלעת ב"שדה המקנה", נשארה בידי בעלים ערבים.

הקניה נרשמה זמנית על שם מושאל של מאיר שינבאום, זה ויתר על נתינותו הזרה, כדי שיוכל להירשם כבעלים של הקרקע. מיד לאחר הרכישה ב-1858 הוטל על עזריאל זליג הויזדורף לצאת לשליחות לחוץ לארץ כדי לגייס כספים לתשלום החובות. הויזדורף פרסם מאמרים רבים בעיתונים יהודים באירופה כדי לגייס תרומות למפעל. עורך "המגיד", אליעזר זילברמן, נרתם לעשות תעמולה למפעל החדש והודיע שהוא יביא "עזרה כללית לכל אחינו וישועה גדולה תצא לכולם שמה". בארצות שונות הוקמו ועדים למען בתי המחסה, בראשם עמדו אישים נודעים כמו הברון וילהלם קארל פיריהוט רוטשילד, מפרנקפורט דמיין.

שליח נוסף: הויזדורף עבר מעיר לעיר, אמסטרדם, רוטרדם, בריסל, ברלין, שטוקהולם פריז ועשה תעמולה לשכונה החדשה. באייר תר"ט (מאי 1859) הועבר סך של 31 אלף גרוש ראשונים על חשבון החוב שהכולל נטל על עצמו בשעת הקניה. בשנת תרכ"ו (1866), עם שובו של הויזדורף נתעורר צורך להמשיך בגיוס כספים נוספים, ובתרכ"ז (1867) הוא יצא שוב לדרך, הפעם לאמריקה.

בשעת החפירה להקמת יסודות הבנין נתגלו בשטח חורבות עתיקות ושרידי חומות בצורות. בינתיים נתעוררו קשיים כספיים נוספים והוחלט על יציאת שליחים נוספים לחוץ לארץ, ואמנם אחד מראשי הכולל משה זקס, יצא לדרך, במטרה לעניין במפעל את יהדות מזרח-אירופה עמה קיים קשרים בעבר בדבר התיישבות בארץ. הוא עשה את דרכו מאלכסנדריה, לאיזמיר, גלנץ, פסט, איזנשטט, וינה, מקורוטישין, ברסלאו, פרנקפורט דאודר, ברלין, המבורג, וילנה, ואחר כך לארצות סקנדינביה. הוא פנה בכתב ובעל-פה ליהודי רוסיה, גליציה והונגריה ושידל אותם להמשיך במפעל. שליחים אחרים יצאו אף הם לאסוף כספים, וביניהם חיים צבי שניאורסון, יוסף נסים בורלא, ומשה בן חיים מרדכי מיוחס.

באדר א' תרכ"ב (1862) עמדו ארבעה בתים בני קומתיים על תילם, ובקיץ כבר נבנו שמונה בתים. בשבט תרכ"ה (1865), פרסם משה זקס, שחזר לירושלים, כי הוקמו כבר 16 דירות. כפי שציינו, שרדה מובלעת קטנה בתוך השטח, שהערבים סירבו למכור אותה מחמת קדושת המקום, כי היו בה קברי השייחים אלאזק ובלאס. מאיר שינבאום סיפר, כי הערבים צרו על פתח משרדי הטאבו התורכי, שבהם הועברו קרקעות, כדי למנוע את העברת החלקה לידי הקונים. בחגים הסירו הערבים את השמירה כיוון שלא חששו שהמכר יתבצע ביום חגם של

היהודים. ביום שני של ראש השנה (או ביום הכפורים) עזב מאיר שינבאום את בית הכנסת ומיהר למשרדי הטאבו וסיים את העברת החלקה, מבין משפחת דג'אני.

הכולל לא השתמש בשטח זה להקים עליו בניינים והוא הפך לגן ציבורי. נראה שסיפור זה על ההעברה בראש השנה או ביום הכיפורים איננו אלא אגדה.

בביקורו של השר מונטיפיורי, בשנת תרל"ה (1875) כבר עמדו על תילם 37 בתים, לאחר שמשפחות מכובדות תרמו מכל רחבי הגולה. ב-1871 נסתיימה בניית בית רוטשילד הגדול והמפואר בשכונה.

ב-1891 כותב לונץ כי במקום 76 בתים, חמישה בתים מיועדים להכנסת אורחים וגרים על פי גורל בני ארצות אשכנז, הולנד, אוסטריה והונגריה, שבנו את המקום, שהם שני שלישי ממספר התושבים. שלישי התושבים הם בני עדות אחרות. הם גרים בבתים במשך שלוש שנים חינם, ובבתים הבנויים בנדרת היחידים ישבו עניי כל הקהילות במשך שבע שנים.

דוד ילין שאביו היה ממוצא אשכנזי ואמו ממוצא עירקי, מבקר בספרו "ירושלים של תמול" את השתלטות "שומרי החומות" לידי הונגריה, על חלוקת הבית. הוא מספר על תביעות שהגיעו לערכאות ועל ניסיון להשתלט גם על הבתים שנבנו על ידי הברון רוטשילד והגביר גוסטס הורם מברלין והרב שמעון סופר מפרסבורג והרוטיג מקופנהגן. האיש שעמד בדרכם היה משה יצחק גולדשמידט, אחד הפקידים המצטיינים של בתי המחסה בירושלים. לאחר שתביעתם נדחתה בערכאות, הם יזמו את התפטרותם של יתר הנאמנים, ובדרך זו הדיחו את גולדשמידט, והקונסול האוסטרי השתלט על הנחלה ועל בית הועד. אך לבסוף התערבו האפטרופוסים מחוץ לארץ, הרב עזריאל הילדסהימר מברלין, הגביר גוסטב הירש מברלין והרב שמעון סופר מפרסבורג. אלה החזירו את גולדשמידט לתפקידו והוסיפו עליו שני נציגים, אחד מיוצאי הונגריה והשני מכולל היר"ד.

בניית השכונה כולה נסתיימה ב-1910. במרכז השכונה היתה חצר מרובעת רחבת ידיים, מוקפת בתי מגורים. לכל משפחה היתה דירה של חדר ופרוזדור ומטבח. שטח הדירה היה 30 מ"ר. בין המתגוררים במקום היו הרב צבי פסח פרנק, הרב קצנלבוגן, הרב מינצברג, הרב אברהם בנימין ברגמן והרב זוננפלד. גם בית כנסת גדול ונאה נבנה במקום והוא נקרא "בית מאיר ואהל יצחק", על שם הרב מאיר בן יצחק פרנקל איזנמן מפרנקפורט דמיין. 90 שנה עמדה השכונה ושימשה בית מחסה לעניים ותלמידי חכמים, לאלמנות ולבעלי מלאכה. למעלה מ-100 משפחות גרו בשכונה נאה זו על למלחמת העצמאות.

בימי מלחמת העצמאות בסוף חודש מאי 1948, נפלה השכונה יחד עם כל הרובע היהודי בעיר העתיקה, לידי הליגיון הירדני. בתקופת השלטון הירדני אוכלס המקום בפליטים ערבים. לאחר שחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים הופקע הרובע היהודי בשטח של כ-120 דונם, לצורך שיקום ושיפוץ. השכונה נבנתה מחדש בצורה מרווחת ומהודרת. בתי רוטשילד, על שתי הקומות שוקמו ומשמשים לאכלוס משרדי החברה לפיתוח הרובע היהודי. בית רוטשילד על קשתותיו היפות משקיף כיום על חצר רחבה ובה גינה שבתוכה שרידי עמודים עתיקים שנתגלו בשעת השיפוץ.

19

בית רוטשילד ובתי פקידים ואמרכלים

בעיר העתיקה בירושלים ברחוב שערי השמים יש בתים הידועים בשמות "בית רוטשילד" ו"פקידים ואמרכלים".

בתים אלה נרכשו ונבנו על ידי גוף וולנטרי שנוסד באמסטרדם ועסק במאות ה-18 וה-19 בארגון תרומות ומגביות שהיו במערב אירופה, והעברתן במרוכז ליישוב היהודי בעיר העתיקה בירושלים. גוף זה נוהל על ידי בנקאים יהודים באמסטרדם – בני משפחת לאערן. פעילות גוף זה החלה בוילנה ומשם עברה לאמסטרדם. הכספים רוכזו ונשלחו לכולל הפרושים בארץ ישראל החל מן השנים הראשונות לעליית תלמידי הגר"א, ונמשכה החל משנת 1810 עד שנת 1822.

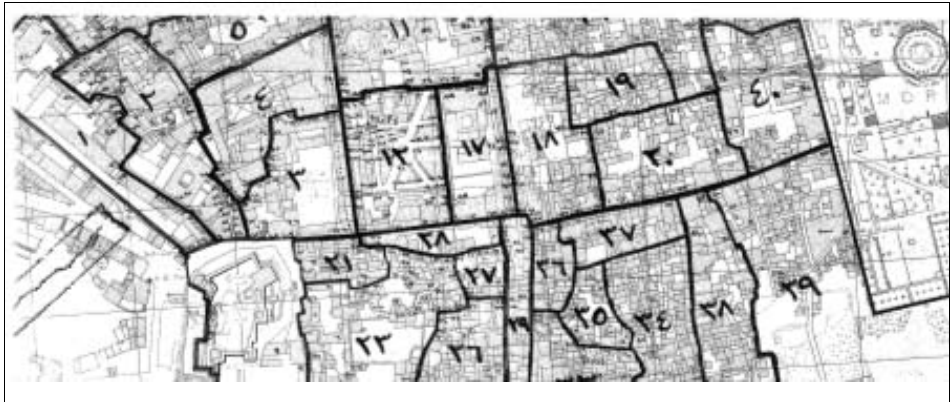
התרומות במערב אירופה בקהילות הספרדים נאספו על ידי שד"רים והועברו לחלוקה בארץ ישראל. המטרה של גוף זה הייתה לצמצם את הופעת השד"רים מארץ ישראל, ולצמצם שליחת שד"רים נוספים. "פקידים ואמרכלים" היה גוף פעיל במאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, ובא לעזרת היזמים להקמת בתי המחסה שבעיר העתיקה בירושלים. אלה הוקמו במחצית השנייה של המאה ה-19.

יעקב ישראל דיהאן

יעקב ישראל דיהאן, עיתונאי משורר ומשפטן שעלה מהולנד לארץ ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה, עלה לארץ ישראל כציוני, אולם כאן, שינה את דעותיו והפך לקנאי דתי קיצוני והתנגד בחריפות להקמת כנסת ישראל ומוסד הועד הלאומי. הוא התחבר לרבנים חיים זוננפלד, משה בלוי ולקנאים דתיים אחרים ובשנת 1924 עמד לצאת לחו"ל לקטרג על הציונות. אולם, כדור מרצחים פגע בו ביום 30.06.1924 בכניסה לבית החולים שערי צדק ברחוב יפו בירושלים, והוא מת (ראה דויד ילין במכתב מלונדון י"ט תמוז תרפ"ד, עמ' 204, שם רומז דויד ילין שדהאן היה הומוסקסואל). היה זה הרצח הפוליטי הראשון בתקופת השלטון המנדטורי.

זמן קצר לפני שדה-האן נרצח, הוא טיפל ברישום מקרקעין בלשכת המקרקעין בירושלים בשמו של הבנקאי קארל וילהלם לבית רוטשילד מפרנקפורט דמיין, שהניח צוואה משנת 1896, בה ציווה שההכנסות מן הרכוש יהיו לעניים ויועברו לוועד המרכזי של "בתי מחסה", לחלוקה בין עולי רגל לירושלים בחצר שנקראה דויציה פלאץ. בצוואה הוא הורה שנכסים אלה, דהיינו הבתים בירושלים, ירשמו על שמו לזכר אביו ואמו וכן בתו. עוד נקבע בצוואה שניתן לשנות את תנאי החזקה, אם וכאשר הועד המרכזי של "בתי המחסה" ימצא שההכנסה זעומה לטיפול במטרה זו, ודרושים כספים נוספים להחזקת הבתים. בצוואה נקבע שיורשיו וצאצאיו יוכלו לפקח על ביצוע ההוראות שבצוואה. אם נכסים אלה ישארו בבעלות היורשים, ובמקרה "בתי המחסה" לא ימלאו אחרי תנאי זה, ויידרש סכום נוסף במהלך השנים לשימור הבתים במצב תקין יוכל ועד זה לפנות ליורשים ולבקש תשלום נוסף שיידרש. הצוואה נכתבה בגרמנית ונחתמה ב-17.2.1896 וקיימה בפני הנוטריון הציבורי, ותרגומה לאנגלית נעשה ב-2.2.1924, ונרשמה בלשכת רישום המקרקעין בירושלים בתיק מס' 494/1924, לאחר הרישום היא הועברה לחברה למען בתים ליהודים ומהגרים בירושלים (בתי מחסה – ש.ש.), הבניינים והרכוש נמצאים בגוש 32 חלקות 10 ו-12 וגוש 31 חלקה 65 (ראה מפת גוש שומה של קרקעות בעיר העתיקה בירושלים; ראה "הלשכה" חוברת 101, עמ' 31-32, בספר 1015 דפים 1285-1286).

מפת גוש שומה של קרקעות בעיר העתיקה בירושלים

בבית רוטשילד שתי קומות ובכל קומה 3 דירות ומרתפים. בבתים אלה גרו משפחות נכבדות של הרובע. בשנת 1939 גרו שם משפחת יחזקאלזון, הצקלסון, וינוגרד, המבורגר, רבינוביץ, זלוטניק ומינצברג. (ראה ב"הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים" בסוף תקופת המנדט מאת פרופ' יהושע בן אריה, 2015, עמ' 30). שמות הנפקדים במפקד קהילת ירושלים משנת 1939 ב"בית רוטשילד" ו"בתי פקידים ואמרכלים".

בית רוטשילד בעת ביצוע השיפורים לאחר מלחמת ששת הימים

בית רוטשילד בימי שלטון ירדן ברובע

ל"פקידים ואמרכלים" היה נכס נוסף בעיר העתיקה בירושלים בגוש 24 ברחוב חב"ד ובו גרו משפחת גרינברג, ליפשיץ, גרובר, בוחבוט, שכטר ושפירא. בתקופת המצור על העיר העתיקה בשנת 1948, כונסו לבית רוטשילד ולבית פקידים ואמרכלים תושבים יהודים שבתיהם ניזוקו.

לפקידים ואמרכלים נכס נוסף בצפת. ב-1962 בית משפט העליון קבע בתיק ע.א. מס' 161-2/62 פד"י י"ז (1) עמ' 151 שהבתים שנבנו על אדמת מירי בצפת, יחשבו כהקדש לצורכי צדקה, בשם "פקידים ואמרכלים", ואלה יחשבו כנאמנים, ואם תופר חובת הנאמנות יוכל היועץ המשפטי לממשלה לפנות לבית המשפט ולבקש החלפת הנאמנים.

"פקידים ואמרכלים" נרשמו בתקופת המנדט כאגודה עותומנית והרישום חודש כחברה מחו"ל ב-25.6.1963. כדי לאפשר שיפוצו וחידושו של הרובע היהודי בעיר העתיקה.

לאחר מלחמת ששת הימים הופקע הרובע היהודי בהודעה שפורסמה בילקוט הפרסומים מ-18.4.1968. לאחר שיפוץ וחידוש "בית רוטשילד", הוא נמסר לניהול והחזקה של החברה לפיתוח ושיקום הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, ואילו הבתים של פקידים ואמרכלים נרשמו בלשכת רישום המקרקעין בירושלים ע"ש 'החברה למען בתים ליהודים ומהגרים בירושלים (בתי מחסה)'.
 התביעה לתשלום פיצוי הפקעה על הבית ברחוב חב"ד נידונה בה.פ. י"ם 555/99, ופסק הדין ניתן ביום 22/03/2009 על ידי השופטת אורית אפעל גבאי ופורסם באוסף "נבו".

הארגון של "פקידים ואמרכלים" מאמסטרדם פעל כמוסד צדקה במאה ה-19 וה-20. במקביל פעל גוף אחר שמרכזו היה בקונסטנטינופול, וזה עסק בארגון ואיסוף כספי צדקה שנאספו במזרח אירופה ובארצות בצפון אפריקה.

הארכיב של "פקידים ואמרכלים" נשמר וניצל מביזה בתקופת השואה ונמצא שמור בארגז עץ שהונח תחת אחד הגשרים באמסטרדם. ארכיב זה כולל כ-7000 עמודים בכתב יד צפוף, בסך כולל 15 כרכים. ארכיב זה הוא אוצר בלום וחשוב לחקר היישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19 (ראה השיבה לירושלים מאת א. מורגנשטרן, עמ' יז-יט).

20

ה"חורבה" קמה מחורבותיה

פִּינְחָם ה' צִיּוֹן נַחֵם פְּלִי-חֲרִבְתֶּיהָ וַיִּשֶׁם מִדְּבָרָה כְּעֶדֶן וְעֲרֻבְתָּהּ כְּגֵן ה'
שְׁשׂוֹן וְשִׁמְחָה יִמְצָא בָּהּ, תוֹדָה וְקוֹל זְמִרָה יִשְׁעִיהוּ נָא, ג

בית כנסת החורבה המשוקם בעיר העתיקה בירושלים

לאחר עבודת נמלים שנעשתה לשיפוצה ולבנייתה מחדש בפעם שלישית אנו חוגגים את פתיחתה מחדש של "חצר החורבה" בעיר העתיקה בירושלים (דיר אל-שיכנד).

עם עלייתו של ר' יהודה החסיד וחבורתו לירושלים בשנת 1700 התיישב ר' יהודה החסיד בחצר שנקנתה בשבילו ובשביל חבורתו. החבורה מנתה לפי מקורות גרמניים כ-800 עד 1,000 נפש. אך כנראה שהמספר הנכון לא עלה על 400 נפשות (ראה יצחק בן-צבי, א"י ויישובה מחדש עמ' 282).

העלייה הייתה במסע התעוררות לתשובה לארץ ישראל שהחל ברחבי פולין, מוהרי"ן (מורביה) והונגריה כשבראשה עמד ר' יהודה חסיד שהיה לבוש בגד לבן ובדבריו בישר את

ביאת הגואל הקרובה. היה זה עשרות שנים אחרי הופעת נביא השקף שבתאי צבי. העלייה לוותה בתמיכה חומרית של הבנקאי הוינאי שמואל אופנהיימר, שתמך בה בכסף והשיג עבורה הנחות שונות בדרך.

עלייה זו נועדה לחזק ולבסס את היישוב האשכנזי בירושלים. אך למרבה הצער והאסון, ר' יהודה חסיד נפל למשכב ביום השלישי לעלייתו וכעבור יומיים נפטר. עם מותו נתפוררה התמיכה ונפרמו הקשרים עם חוץ לארץ והתמיכה הכספית נותקה וחדלה.

העולים נתרוששו והקבוצה שעלתה לירושלים לוותה כספים בריבית ולא עלה בידה להתאושש ולהחזיר את החובות למלוים הערבים. האחרונים התפרצו לביה"כ של האשכנזים, שלחו בו אש ושרפו את ספרי התורה ואסרו את מנהיגי האשכנזים. השטח שנקרא דיר אל-שיכנו הוחזק על ידי הערבים עד לעלייתו של ר' מנחם מגדל משקלוב שעמד בראש הפרושים, תלמידי הגר"א (אליהו בן שלמה זלמן) שהתיישבו בירושלים בשנת 1816. (ראה על כך ב"שיבה לירושלים", אריה מורגנשטיין, עמ' 11 ואילך, וכן ראה א.ל. פורמקין, סיפור התחלת ישוב האשכנזים בירושלים "מאסף ציון" כרך ב' שנה ב' תרפ"ז, עמ' 142).

העולים מצאו במקום חורבות שנוערמו במשך מאה שנה והם ביקשו לשקם ההריסות ולבנות החצר ובית הכנסת מחדש. לאחר השתדלותו של אברהם שלמה זלמן צורת, אחד ממנהיגי הפרושים בירושלים, ב-1836 אצל מוחמד עלי, מושל מצרים שמשל על א"י וסוריה, ביום 8 תשרי אוול 1250 ה', ניתן פירמן (צו מלכותי) שאישר והרשה לראש הרבנים ובא כוח של העדה היהודית בירושלים לבנות ולתקן את בית הכנסת הקדמון אשר בירושלים. (ראה תרגום הפירמן לעברית בזיכרון לחובבים הראשונים, פנחס גריבסקי, עמ' 261). באותה עת מספר היהודים בירושלים היה כ-7,000 (ראה "היישוב היהודי בא"י בשנים 1840-1881", עמ' 19).

אבן הפינה של הבניין הונחה ע"י הברון אלפונס דה רוטשילד, אחיו של הנדבן הידוע. בני משפחה זו תרמו כספים רבים להקמת בית הכנסת ובמקביל נאספו תרומות רבות בארץ ובחור"ל. בין התורמים הגדולים היה הגביר יחזקאל ראובן, יהודי ספרדי תושב בגדד. (ראה על כך בתי הכנסת, פינקרפלד, וכן ראה יהודים בבית הדין המוסלמי במאה ה-19, אמנון כהן, עמ' 37).

פירמן נוסף אישר כי הקהילה האשכנזית אינה חייבת לפרוע את חובה מלפני מאה שנה (ראה א. כהן, עמ' 58, וכן חוברת מגנזי קדם – תעודות ומחקרים, פנחס גריבסקי, עמ' 89). החצר שוקמה ונבנתה מחדש. הבנייה נמשכה זמן רב ובסיום הבניה היא נחנכה מחדש בכ"ד אלול תרכ"ד (1865). כך עמדה חצר זו לתפארת עד 1948 שעה שהעיר העתיקה נפלה בידי הלגיון הירדני, והיא נהרסה לחלוטין, היא עמדה בחורבנה עד לשחרור העיר העתיקה וחזרתה לידי ישראל.

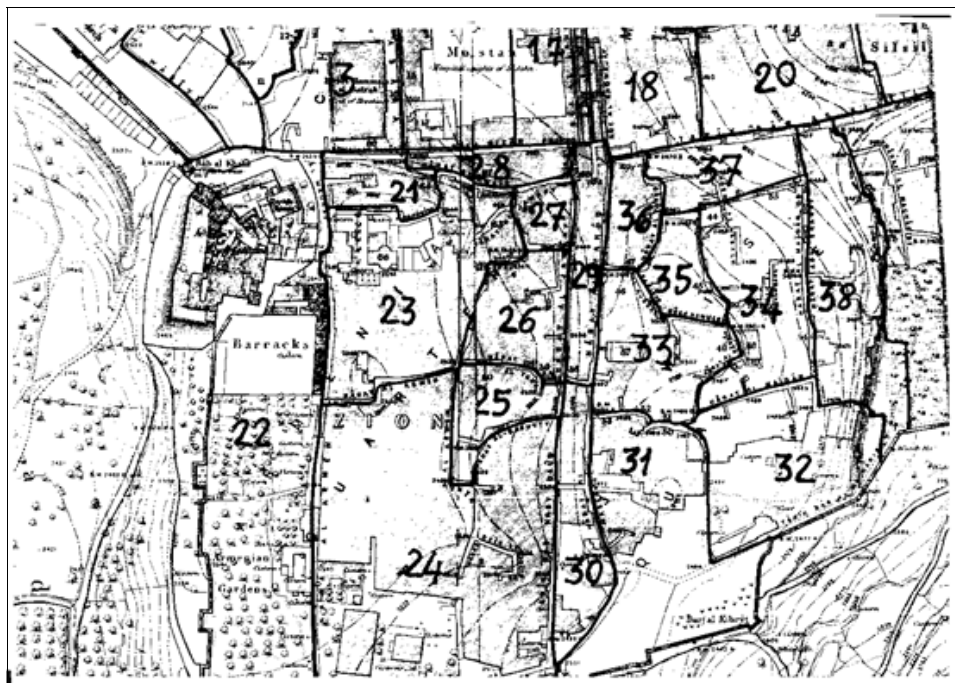
עד לשנת 1858, מועד חקיקת חוק המקרקעין העותומאני, לא היו תעודות קניין לגבי מקרקעין. מסירה וחזקה הספיקו והכול נהגו בהן בכבוד. (ראה מקרקעין בארץ ישראל, א. גרנות, עמ' 68). קודם למועד זה רישום עסקאות מקרקעין נעשה בבית הדין השרעי (ראה א. כהן, שם, עמ' 150). ראה הרשימה על רישום מקרקעין בעיר העתיקה בירושלים, מאת ש. שמיר, בספרו של

אליהו כהן, על רישום ועסקות מקרקעין, עמ' 171–175, וכן ראה שם מפת גושים בעיר העתיקה, שנערכה בסוף המאה ה־19.

תיאור השטח ומצוריו מופיע בתעודה משנת 1916 שנמצאה בעיזבון שבארכיון ר' שמואל סלאנט. תעודה זו נזכרת אצל גריבסקי, עמ' 217. (ר' שמואל סלנט יליד תקע"ו (1816) עלה לירושלים ב־1841, נפטר בירושלים בגיל 94, בשנת 1909); ראה גריבסקי זכרון לחובכים יז'; דיוקנאות בירושלים, עמ' 68 וכן זוננפלד, האיש על החומה, עמ' 228–250.

הרישומים בספרי המקרקעין העותומנים או בסיגילת (ספרי) בית הדין השרעי, לא נעשו בציון גוש וחלקה אלא על פי תיאור גבולות השכנים או תיאור החורבה וסביבתה שנמצא בפירמין הנ"ל משנת 1252 ה' (1836 ג') היא: "קימרונותיה (של החצר — ש.ש.) משלושת צדדיה הרוסים וכך קמרון (בגובה) שתי קומות, תחתונה ועליונה יש להרסם ולבנותם מחדש. אשר לצד המערבי הרי הקומה אשר מעל לחנויות (היא) הרוסה לחלוטין ואין כל שריד לקמרונותיה... מזרח. ביתם של בני נמר, צפון ביתם של בני נמר וכיום של בני אבו עכבי, מערב. הדרך ומדרומה. מערה השייכת לחצר וכן 11 חדרים..."

מפות או שרטוטים או בייקטיבים אחרים לא נמצאו.

בקטע המפה שהבאנו לעיל נמצאו המקרקעין של ה"חורבה" ושל הישיבה הגדולה "עץ חיים" בגוש 33 ברחוב היהודים בעיר העתיקה.

בתקופה מ-1865 ועד 1948 החורבה והחצר היוו מרכז דתי לאומי והקהילה התפארה בעמדתה זו כאשר הנציב העליון הראשון לארץ ישראל, הרברט סמואל, עלה פה לתורה וקרא את ההפטרה "נחמו נחמו עמי". לכאן הובאו למשמרת דגלי גדוד 40 של החיילים העבריים ממלחמת העולם הראשונה וכן היה פה בית הדין של הכולל האשכנזי.

בית הכנסת החורבה נקרא "בית יעקב" והיה בית הכנסת הגדול והראשי של עדת היהודים האשכנזים בירושלים. הבניין היה מרשים בארכיטקטורה בסגנון ניר-ביזנטי של האדריכל הטורקי אסעד אפנדי ובתקרה הגבוהה שלו. מקום זה שימש מרכז קדוש ליהודי ירושלים וגאוני ירושלים התפללו בו בעת שמחה ובעת צרה.

במאה ה-19 ארבעת בתי הכנסת של הריב"ז היו מרכז דתי לאומי לעדה הספרדית. לריב"ז ול"חורבה" הייתה בעלות משותפת על מנורת חנוכה מכסף, שבהתאם לתנאי ההקדש השימוש בה היה בתורנות שנתית, בריב"ז ובחורבה. כך נמשך ההסדר עד אשר הושג הסכם בין העדות לפיו החורבה שילמה לריב"ז, והגבאים של החורבה קנו ופרו את המנורה מידי הגבאים של הריב"ז. נציין פה אגב כי אחד מאבות משפחת כותב רשימה זו (משה בן יהודה מזרחי ס"ט) חתום על שטר המכר בתפקידו כגבאי בית הכנסת. ההסכם פורסם והובא בספרו הנ"ל של גריבסקי, עמ' 535.

ההתעניינות במקרקעין שגבלו עם החורבה משכה את תשומת לב "פקידים ואמרכלים" מאמסטרדם ומי שעמדו בראשו הבנקאים צבי ועקיבא לערן, והם החליטו לרכוש את הבניינים הסמוכים לצורך שיקום ובניין לתלמוד תורה "עץ חיים". אולם עקיבא לערן התנה כי הרכישה של השטח תהיה רכוש הפרטי. הכולל התנגד לכך. לבסוף נרכש המקום בעזרתם של ישראל מישקלוב וישעיהו ברדקי למטרת שיכון לתלמידי חכמים לכל ימי חייהם. (ראה שאלו שלום ירושלים, מהדורה מצולמת, עמ' נד, וכן ראה יהושע ילין, זיכרונות לבן ירושלים, 1924, עמ' 47-48). תלמוד תורה "עץ חיים" ובית הכנסת "מנחם ציון", הוקמו ב-1841-1842. לאחר מכן, נוסדה ישיבה קטנה ב"חורבה" ולאחר עשר שנים הגיעה הישיבה למעמד מוכר ומכובד (ראה על כך א. מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, וכן ב. גת, היישוב היהודי בא"י, עמ' 305).

ישיבה זו עלתה וגדלה בהנהלתו של שאול בנימין כהן. זה גאל את השטח סביב החורבה (שמנה 3 חצרות) ובנה בניינים חדשים לתלמידי חכמים. הבניינים הכילו חדרים מגורים לשמונה עשר איש. (זיכרונות איש ירושלים, אפרים כהן, עמ' 34, וכן ראה ראשיתו של ריב החצר בספר "פרשיות בראשית תולדות היישוב", שושנה הלוי, עמ' 115). בשנת 1864 הוקם הועד הכללי של כנסת ישראל ומטרתו הייתה לאחד את כל הכוללים. גוף זה קיים וממשיך פעילותו ממשרדו שברחוב הרב קוק. ישעיהו ברדקי, נשיא וראש עדת האשכנזים בירושלים, היה סגן קונסול אוסטריה וחכם באשי (רב ראשי) רשמי והיה חתנו של ר' ישראל משקלוב. ר' ברדקי קיבל פירמנ מן הסולטן עבדל מגיד במוחרם 1257 להיגרה (1857) וניתן לו יפוי כוח לייצג את הקהילה היהודית האשכנזית. הליכתו לביקור רשמי הייתה בליווי קווס (שומר ראש), חכמי העדה ומתורגמן. הקווס הלך לפניו בלבוש רשמי ובידיו מטה שבראשו גולת כסף. ר' ברדקי עמד בראש העדה והיה רב פעלים.

בנו של ר' ברדקי הוא שלמה, מי שהיה חתנו של ר' שמואל סלנט והיה חזן בבית הכנסת החורבה. ישעיהו ברדקי נתכבד בהנחת אבן הראשה בסגירת כיפת בית הכנסת. (ראה זיכרון לחובבים, גריבסקי, עמ' 3). נכדו היה ד"ר נתן (ברדקי) בר זכאי, מי שהיה שופט שלום בתקופת המנדט ומונה נשיא ביה"מ המחוזי בתל אביב לאחר הקמת המדינה.

עם שחרור העיר העתיקה נתברר שהמקום היה חורבה. ממשלת ישראל החליטה להפקיע את הרובע היהודי ולשקמו בצו שפורסם בלוקט הפרסומים ביום 12.2.1970. ההפקעה נעשתה לפי צילום אווירי של הרובע היהודי בעיר העתיקה. עבודות השיקום נעשו לאחר מכן. אלה נעשו בזהירות ובקפדנות ונמסרו לידי חברה ממשלתית ועירונית בשם "החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים". זו עסקה בשטח בזהירות וכיראה ותושבי הרובע והעם כולו ליוו והשגחו על צעדיה.

בשנת 2000 ת"ת הכללי והישיבה הגדולה "עץ חיים" בירושלים הגיש לבית המשפט המחוזי בירושלים בת.א. 2202/00 תביעה לפסק דין הצהרתי שיקבע שהוא הבעלים של הזכויות על המקרקעין של החורבה ותחום "עץ חיים". התביעה נדחתה ב-26.6.2005 ולא נקבע מה גבולות המקרקעין ומה טיב זכויות הקניין של התובע. התובע הגיש ערעור לבי"מ העליון בתיק ע.א. 10653/05.

לאחר שנים רבות של הצעות ובדיקות ומכרזים הוחלט על תכנית לשיקום החורבה וזו ברצעה והושלמה.

ארוך הקדוש בתוך בית כנסת החורבה המשוקם

מדור ד

דמוגרפיה וגנאלוגיה

21

מפקדי אוכלוסין בארץ ישראל וחיבותם למשפטנים

הקדמה

כלים חשובים, לכל שלטון או מחקר, הם מרשמי תושבים ומפקדים למיניהם. המידע העוסק במפקדים שונים נקרא סטטיסטיקה. החוקר אמור לאסוף נתונים כמותיים, להציגם ולהסיק מהם מסקנות. ברשימתנו זו נעסוק במרשמי האוכלוסין ומפקדי התושבים שנערכו בזמנים שונים בשלהי תקופת שלטון העותומנים בארץ ישראל, ולאחר מכן, נרשמו בסיוע מאגרי מידע נוספים במחקר גניאולוגיה.

מפקד אוכלוסין הוא ספירה של אנשים החיים במקום מסוים. מפקדי אוכלוסין נערכים למטרות שונות, לגביית מיסים, לגיוס אנשים, לקביעת מדיניות כלכלית, תכניות פיתוח, לבדיקת השפעת גורמים שונים: מוצא, עדה, דת, מסורות, הסביבה והחברה, על האוכלוסייה בכלל, ועל חלקים מיוחדים ונפרדים בתוכה.

מפקדי אוכלוסין אינם חביבים בדרך כלל על האדם, בגלל החשש "מעונש בידי שמים" ומשום "עינא בישא", של השלטון או הגוף העורך אותו. במאה ה-20 עדיין היו אוכלוסיות, בתבל ובישראל בפרט, שנמנעו או השתמטו מעינו של הפוקד. דוגמא אחת היא עדת "נטורי קרתא" בארץ. על-אף התועלת שמוסדות הרווחה למיניהם, כולל המוסד לביטוח לאומי, העניקו לחלק זה באוכלוסייה, בני עדה זו העדיפו שלא להתפקד בספירת אוכלוסין. הם הודיעו בצורה הפגנתית במפקד הראשון שנתקיים במדינת ישראל, כי הם ימנעו מלשתף פעולה. ברם לאחר מכן, הם בכל זאת התפקדו, בגלל משטר הקיצוב שהונהג אז בישראל, ובגלל וכתוצאה מן העובדה שהלידות נערכו בבתי חולים, ובשעת הלידה נרשמו פרטי הילוד וההורים. חשש אחר שדחף להימנעות מלהשתתף במפקדים ומרישום אוכלוסין היה החשש מהטלת מיסים או חשש מגיוס לצבא.

פחד וחשש מפני מפקדים קיים בעם ישראל בקרב חלקים מסוימים, מזמן קדום ועד ימינו.

מי שהיה גנו המדינה פאול אלסברג, ברשימה שפירסם בספר Studies on Palestine During the Ottoman Period בעריכת משה מעוז, עמ' 533, היפנה תשומת לב החוקרים ל-463 ספרי הנפוס, כמקור לחקר ההיסטוריה של פלשתינה בשלטון העותומני. סקר ומדריך אחר על מפקדי האוכלוסין העותומנים בארץ ישראל בשנים 1875-1918 שכתובים בתורכית באותיות ערביות, נעשה ע"י יונתן פייגיס, בהוצאה לאור של ארכיון המדינה במדינת ישראל ב-1997. מדריך זה ציין שהמפקדים העותומנים וספרי הנפוס הם אחד המקורות ההיסטוריים החשובים ביותר בנושאי הדמוגרפיה והכלכלה, וכן להבנת מציאות החיים בארץ ישראל בתקופה הרלוונטית. הסקר שבו 465 ספרים, כולל פרטים רבים על האוכלוסייה שישבה בארץ ישראל מאז 1875 ועד ראשית המנדט הבריטי. ספרי נפוס אלה פתוחים לעיון הציבור הרחב במיקרופילם, כולל אינפורמציה עשירה ומדויקת ביותר.

ספרי נפוס

ספרי הנפוס, מלווים במקביל בספרי מוכתרים וברשימות קונסולים, ורשימות בית הדין השרעי בירושלים וכן של הכנסיות הנוצריות, יחד הם מאפשרים לנו למצוא פרטים אישיים על תושבי הארץ ב-45 שנה שקדמו לממשלת המנדט.

ספרי הנפוס (ספרי נפשות), העותומנים, שמספרם מגיע ל-465 ספרים, ונמצאים בגנוז המדינה. אלה מכילים רשימות נישואין, גירושין, שינויי כתובת, רשימות יוצאי צבא. יש בהם ידיעות על התושבים המקומיים, והזרים, וכתובותיהם בחו"ל, השתייכותם הדתית או העדתית והמוסדית, הספרים מסודרים לפי מקומות, נפות, מחוזות, ערים, כפרים, פרברים ועדות למיניהם. בחלקם, ובמיוחד בירושלים, יש חלוקה לא רק להשתייכות דתית של יהודים אלא גם לאשכנזים ולספרדים, ולפעמים ההבחנה היא אף בין חסידים לבין פרושים.

בספרי הנפוס מצויים מפקדים שנעשו בשנת 1884 (המפקד בירושלים נערך רק בעיר העתיקה, לרבות הר ציון). רק התושבים המוסלמים המקומיים חולקו בו לפי רובעים. היהודים והנוצרים חולקו לעדות בלבד. מפקדים אחרים נעשו ע"י השלטון העותומני ב-1905, 1911, 1915. המפקד משנת 1915 נערך בעיר החדשה ובקרב יהודים בלבד, והוא קשור לקריאת המנהיגים היהודים להתעתמנות (התאזרחות עותומנית). המפקד הטוב מביניהם, אף על-פי שהוא היה חלקי, הוא זה משנת 1905, וזאת משום הכמות והחומר שהוא הכיל. משום טיבו, והדיוק שהושקע בו. ומשום שהוא הושלם במפקדים נוספים משנת 1911 ו-1912, ניתן להיעזר בו. ספרים אלה טובים במיוחד בכל הנוגע לדמוגרפיה ולכלכלה.

קטלוג ספרי הנפוס הוא כדלקמן:

101 ספרים מוקדמים, ובהם ספירת התושבים. אלה מכילים את הפרטים הבאים: שם העיר, היישוב, הכפר או הפרבר, הרובע, שם ראש המשפחה, מקצועו, הדת שאליה משתייך האיש, שנת הלידה וכן פרטי יתר בני המשפחה.

225 ספרי יסוד, ובהם רשימות מלאות ביותר של טפסי המפקדים מאז 1905. כנראה שאלה הכילו העתקים של טפסים קודמים לספירה זו. הרשום נעשה בדף רחב, כדי להוסיף בשוליו פרטים על הילדים שנולדו, או שנספו לאנשים שגרו באותה חצר, ע"י לידות או נשואים, וכן מקום להוספת חצרות או בתים שנבנו לאחר הספירה.

38 ספרים מכילים פרטים על לידות, מוות, נישואין וגירושים. ספרים אלה נערכו כרונולוגית, לפי התאריך בו נמסרו ההודעות במשרד הרישום בנפה, ולא בתאריך האירוע עצמו. הידיעות נמסרו לרוב ע"י המוכתר, שלא תמיד דווח על האירוע מיד לאחר המקרה. לפיכך, חסר כאן דיוק תאריך האירוע. בספר הלידות בדרך כלל מופיע רק שם המשפחה ולא שם הילוד.

ספרים אחרים מכילים רשימת יוצאי צבא, רשימות הזרים וספרי המוכתרים שלא מולאו לפי טפסים של רשימות המפקדים.

מפקד תושבי ארץ ישראל היהודים, ובמיוחד של יהודי ירושלים

מפקד זה נערך ע"י ועד הסיוע האמריקאי במשרד בא"י של ההסתדרות הציונית החדשה. הוא נעשה בחדשים אדר – תמוז תרע"ו מרץ-יולי 1916.

מפקד של בני היישוב בארץ ובירושלים נערך לצורך מנהלי לחלוקת העזרה שבאה בפרודוקטים ובכסף מארצות הברית במאי 1915. בירושלים נמנו אז כ-50 אלף נפש. (24,445 אשכנזים, 22,207 ספרדים ו-3,340 תימנים). ראה פרטים על המפקד והחלוקה בספרו של העתונאי אברהם אלמליח "ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם", כרך שני, עמ' 166.

מספרים אלה שונים מדברי ד. גורביץ שכתב כי במפקד זה מנתה האוכלוסייה היהודית בירושלים 26,605 איש. (ראה על כך בחוברת א' – ספירת יהודי א"י ביהודה, שומרון והגליל, מאת ד. גורביץ, וכן The Population of Jerusalem 1940, p. 14).

מפקד זה היה מעין מרשם תושבים יהודים בארץ, ובמיוחד בירושלים בשנת 1916, סיפר על כך שמואל מושיף, [[מי שהיה מזכיר ועד הסיוע והחלוקה שבראשה עמד דוד ילין]] בספרו ב"תוככי ירושלים" עמ' 48-53].

מחלקה לסטטיסטיקה ולאיןפורמציה הוקמה ע"י ועד הצירים בינואר 1920 והיא המשיכה בעיבוד החומר הסטטיסטי והאיןפורמטיבי שנמסר קודם לכן ע"י המשרד בא"י (ראה סקירת פעילות ועד הצירים לארץ ישראל – תרפ"א עמ' 27).

מפקד האוכלוסין הראשון בתקופת המנדט הבריטי התקיים ב-22/10/22. המפקד נערך למטרות סטטיסטיות לקבלת מידע כמותי כולל על גודל האוכלוסיה ותכונותיה השונות, הוא נמשך 6 ימים עד 28/10/22, והקיף 757,206 תושבים. (ספירה זו תוקנה ע"י פרופ' רוברטו באקי 763,600 נפש, בספרו: B. Bachi, The Population of Israel, Jerusalem 1977, p. 366).

המתפקדים נפקדו, כפוף לתנאי שהועד הפועל הערבי הציב לפני קיום המפקד. במפקד נמנו גם תושבי א"י ששהו ביום המפקד בחו"ל, שה"כ נמנו 757,182 נפש. 11% מביין הנפקדים,

דהיינו 83,800 איש היו יהודים ואלה היו 25% מתושבי הערים; בערים ירושלים, טבריה, וצפת הם היו את רוב האוכלוסייה.

זה היה מפקד דה פקטו, שבו נעשתה ספירת כל האוכלוסייה הנוכחת, דהינו כולל נתינים זרים עפ"י הקפיטולציות. מפקד זה היה תמציתי ופרימיטיבי, ועיקר מטרתו הייתה לקבוע את ההרכב העדתי של תושבי א"י לקראת הבחירות למועצה המחוקקת.

המפקד נערך כהכנה לקראת בחירות למועצה מחוקקת שהובטח להקימה עם נציגות מתאימה ועפ"י חלוקה והשתייכות לעדות (ייצוג פרופורציונאלי). הרעיון להקים מועצה מחוקקת היה להקים מועצה לפי השיטה העותומנית, לפי ההשתייכות הדתית של בוחרים, כל 200 בוחרים, גברים בני 25 ומעלה אזרחי ארץ ישראל, יכלו לבחור נבחר אחד. למועצה היו צריכים להיבחר 8 מוסלמים, 2 נוצרים, 2 יהודים יחד עם עוד 11 חברים מטעם הממשלה.

הערבים החרימו את הבחירות למועצה המחוקקת בטענה שההצבעה בבחירות אלה תהיה הודאה והכרה בחוקת הארץ דהיינו המנדט, הרעיון להקים מועצה מחוקקת בוטל ע"י ממשלת המנדט ובמקומו הוחלט להקים מועצת ארץ ישראלית שחבריה יהיו ממונים ע"י הממשלה, והרכבה יהיה: הנציב העליון ועשרה פקידים ועוד 8 מוסלמים 2 נוצרים ו-2 יהודים. לכשפורסם דבר המלך במועצתו הודיע הנציב העליון שהחברים המוסלמים התפטרו ולכן המועצה המחוקקת הפכה גוף שבו שימשו רק פקידים בריטים.

הקהילה היהודית השתתפה במפקד משנת 1922, ואילו הערבים החרימו את כינון המועצה המחוקקת. ממשלת המנדט החליטה לפיכך לבטל את כינון המועצה המחוקקת.

המפקד נערך תחת פיקוח של J.B. Baron, מי שהיה מנהל משרד המכס והמסחר. זה ערך את הדו"ח שלו וכתב עליו דו"ח שפורסם בשם Palestine Report and General Abstract of the Census of 1922, Jerusalem 1923.

מפקד זה היה, במידת מה, מבצע חפז וללא הכנות יסודיות. (ראה ע. שמלץ, קתדרה 36 עמ' 133).

מפקד אוכלוסין שני בא"י המנדטורית נערך ב-18.11.1931 במפקד זה נמנו בארץ 175,606 יהודים (כ-17% מכלל התושבים). סה"כ נמנו 1,035,154 נפשות; מהם 759,952 מוסלמים; 90,607 נוצרים; ו-9,589 אחרים.

מקובל לחשוב שמפקד זה היה מהימן וללא טעויות או הטיות משמעותיות. מפקד זה נערך בפיקוחו של מי שהיה עוזר המזכיר הראשי של ממשלת המנדט, C. Mills והדו"ח שלו היה:

Census of Palestine 1931, Population of Towns and Villages and Administration Areas, Jerusalem 1932. ספירה זו נתאפשרה והצליחה לאחר שהנציב העליון פרסם הודעה רשמית שבאה להרגיע את האוכלוסייה, ובה הצהיר כי חל איסור להשתמש במידע שנרכש במפקד. הודעה מרגיעה זו באה לרגל העובדה שבאותה עת היו הרבה עולים או תושבים בלתי ליגליים באוכלוסייה היהודית והערבית.

איפה נמצאים הפנקסים וגיליונות המפקדים מ-1922 ומ-1931?

ספרי המחלקה לסטטיסטיקה היו, בזמן מלחמת העצמאות באזור הקרבות, והם הועברו למקום מבטחים בימי הקרבות תחת מטר יריות. העברה זו הייתה בתקופה בה היה קשה מאוד למצוא מקום מתאים לספריה בירושלים.

הרישומים והפנקסים משנת 1922 ומשנת 1931 נעזמו בשקים ונראה שנזרקו לאחד החדרים של הספריה הנוכחית של לשכת הסטטיסטיקה, נראה שהם הונחו שם בלי סדר או שמירה, וספק אם ניתן כיום להיעזר בהם או לעיין בהם.

מפקד הבוגרים היהודים של כנסת ישראל

נערך על ידי היישוב היהודי ב-12/9/39, היה זה מפקד אוכלוסים יהודים – מתנדבים לשרות המולדת. והתפקדו בו 136,000 יהודים.

רשימות מפקד זה נמצאות בארכיון הציוני המרכזי. המפקד מסומן ב-J/4. המפקד של תושביה היהודים של ירושלים נערך לפי שכונות ורחובות שונים בירושלים.

במקביל למפקד זה נמצאת רשימת הבוגרים המסומנת לפי אלף-בית, רשימת הבוגרים של כנסת ישראל בשנת 1942, מסומן ב-J1/2332 בארכיון הציוני.

היישוב היהודי מנה אז 475,000 נפש.

יהודי ירושלים מנו 75,150 + 5,700 אנשי אגודות ישראל, סה"כ 80,850 נפש שהם 61% מן האוכלוסייה הכללית בירושלים.

במדינת ישראל נתקיימו מפקדים אחת ל-10 שנים בקרוב.

רישום מנהלי של אוכלוסיית מדינת ישראל

מפקד 1948 נערך ב-8/11/48. לצרכי הקמת מירשם תושבים. הוא נערך במצב של עוצר שנמשך 7 שעות. פוקדים עברו בבתים. רישום זה נערך בשיתוף עם הלשכה לסטטיסטיקה, והוא בא גם לצרכי קבלת מידע על אוכלוסיית ישראל והרכבה. תוצאת המפקד היתה 782,000 נפש, 713,000 אלף יהודים ו-69,000 ערבים.

המפקד נערך עפ"י תקנות שעת חירום (רישום תושבים) תש"ח-1948. שהוחלפו אחר כך בפקודת מרשם התושבים תש"ט-1949.

מטרת עריכת מפקד זה הייתה בעיקר לערוך ולהכין רשימת בוחרים לכנסת ישראל הראשונה, ולהוציא פנקסי זיהוי. הוא כלל פרטי שמות, משפחה ופרטי, פרטים על ההורים והילדים, תאריכי לידה, מקומה, המין, המצב המשפחתי, יום העלייה וההתיישבות, מקום המגורים, האזרחות, הלאום והדת, שפת הדיבור, ידיעת קרוא וכתוב, משלוח היד והמקצוע,

כתובת המעון והעבודה, נישואין וגירושין, לידות, אימוץ, אפטרופסות, יציאה משטח המדינה או מקרה מוות. לכל תושב שמלאו 16 שנה ניתנה תעודת זהות עם תמונה לזיהוי. (ראה רישום התושבים 8/11/1948 כרך שני פרק ה' שיצא ע"י הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה).
נתוח העליה ההמונית לישראל בשנים 1948–1953, ממדיה והשפעותיה על אוכלוסיית ישראל – נעשה ע"י משה סיקרון.

מפקד שני של אוכלוסין והדירור נערך ב-21/5/61

מפקד זה נערך עפ"י חוק מרשם האוכלוסין.

במפקד זה נמנו 2,234,200 תושבים; מהם 1,981,700 יהודים ו-174,900 מוסלמים, 51,300 נוצרים, 26,340 דרוזים.

מפקד זה התייחס הן לאוכלוסייה דה יורה והן לאוכלוסייה דה פקטו. נתוני המפקד שימשו גם לעדכון כתובות התושבים בכרטסת התושבים ע"י עריכת השוואה בין כרטסת המפקד לבין כרטסת התושבים. המפקד נעזר גם בכרטסת התושבים ע"י השלמה חלקים של אלה שלא נפקדו בעת המפקד ונמצאו בכרטסת התושבים.

בתקנות בדבר קבלת פרטי רישום משנת תשל"ה נקבע כי אדם שיש לו ענין לכאורה רשאי לקבל ידיעה על פרטי הרישום של נרשם בעניינים הבאים: שמות ההורים, מקום לידה, מצב משפחתי, מין, לאום, תאריך כניסה לישראל ומספר הזוהות. וכן תעודת לידה, תמצית רישום ותעודת פטירה.

בשני המפקדים נקבע כי הפרטים שבמפקד יהיו חסויים, פרט לשר הפנים, שר הבטחון, היועץ המשפטי, המפקח הכללי של המשטרה, ומי שביהמ"ש או בית הדין הסמיכו כרושם הנישואין במגבלות שנקבעו שם.

גליונות אינדיבידואלים של מפקד זה מצויים בגנוך המדינה.

מפקד שלישי נערך ב-22/5/1972.

פה נמנו 3,225,000 נפש, מהם 2,752,700 יהודים; 300,472 לא יהודים.

מפקד רביעי נערך ב-4/6/83.

במפקד זה נמנו 4,037,600 נפש; מהם 3,349,900 יהודים שהם 83%; 687,600 לא יהודים שהם 17%, ובירושלים 428,600 נפש שהם 10.6% מכלל האוכלוסייה.

מפקד חמישי נערך ב-5/11/95

במפקד זה נמנו 5,612,300 נפש; מהם 4,522,300 יהודים (שהם 80.6%), ו-1,090,000 לא יהודים (שהם 19.4%), סה"כ בירושלים 602,700; 420,900 יהודים (שהם 69.82%) ו-181,800 לא יהודים (שהם 30.2%).

מפקדי אוכלוסים בירושלים המזרחית נעשו בזמן שלטון הממלכה ההאשמית. אלה נעשו באוגוסט-ספטמבר 1952 וב-1961. במפקד מנובמבר 1961, נמנו בירושלים המזרחית, בגבולותיה דאז ותחת שלטון ירדן, 75,000 אנשים ומהם 54,081 מוסלמים, 10,795 נוצרים ו-9,810 בני דתות אחרות, + 96 יהודים בשטח האוניברסיטה העברית (הכל כמובן במסגרת גיאוגרפית פוליטית כפי שהיתה אז).

פרטים על מפקדים אלה ברשימתו של ע. שמלץ, "האוכלוסייה הערבית בירושלים מאז תקופת המנדט 1918 מ-1990" / "המזרח החדש" ל"ה תשנ"ב עמ' 6-43.

מפקד אוכלוסין ביהודה ושומרון, עזה וצפון סיני נערך ע"י הממשל הצבאי בספטמבר 1967 ונמנו בו ביר"ש 600,000 איש, ובחבל עזה וצפון סיני 38,000 איש. במזרח ירושלים נתפקדו אז 68,600 איש לא יהודים. המפקד נערך בהנהלת פרופ' בקי, גב' אבן טוב, ר. בר און, רוטר, וד"ר שמלץ.

במפקד בשטח המסופח לישראל העניקה ישראל מעמד של תושב קבע למי שעמד בשני התנאים הבאים:

1. נוכחות פיזית בשטח המסופח בשעת המפקד.

2. היה תושב בשטח.

במפקד זה נמנו ביר"ש 598,637 נפש, בצפון סיני 33,441, בעזה 356,261 נפש, וברמת הגולן 6,396, סה"כ 994,735 נפש.

במפקד זה לא נמנו בין תושבי הקבע אנשי מזרח ירושלים אשר שהו זמנית מחוץ לשטח המסופח.

במרץ 1968 החל הממשל הצבאי להנפיק ולחלק תעודות זהות באזור, וב-8/1/69 הונהגה חובה לגברים בלבד, מגיל 16 שנה ומעלה, לשאת תעודת זהות.

פס"ד מנחה בנושא מפקדי אוכלוסין ניתן בבג"צ 88 282/282. פס"ד מב' (2) 424, בעתירה שהגיש מוברק עווד נגד ראש ממשלת ישראל, היתה זו עתירה של מי שהתברר כי הוא הטיף לאינתיפאדה ולהתקוממות בלתי אלימה נגד מדינת ישראל.

מאגרי מידע

חומר עזר מאפשר להצליב מידע ולקבל מידע נוסף על פרטים לא-חסויים שבמפקדים נמצא במאגרי מידע שונים. נבחן נושא זה עפ"י הוראות חוק של הגנת הפרטיות.

ראינו כי החוקים שעל פיהם נערכו מפקדים ורישומי תושבים קבעו שהמידע בהם הוא חסוי. לכן עלינו לבדוק אם נוכל להיעזר במקורות מידע אחרים, והאם נוכל להצליב אינפורמציה שנמצאת בספרים שלהם הפתוחים והנגישים לציבור החוקרים והמתעניינים.

חומר עזר להצלבת מידע והשגת מידע נוסף נמצא במאגרי מידע/הגנת הפרטיות חוק הגנת הפרטיות התשמ"א-1981. חוק זה חולל רפורמה, בנושא הסודיות. החוק קבע עילת נזיקין נוספת של פגיעה בפרטיות. הוא בא להסדיר את האיסור וההגבלה של שימוש במידע שנשאב ממאגר מידע שמקורו: בילוש, האזנת סתר, צילום, העתקת מכתב או כתב, שימוש בשם אדם וכינויו, תמונתו או קולו, הפרת חובת סודיות, שימוש בידיעה על עניינים פרטיים של אדם, פרסום או מסירתו של דבר שהושג בפגיעה בפרטיות, ופרסום של ענין הנוגע לצנעת חייו האישיים של אדם, מצב בריאותו, מצבו הכלכלי, הכשרתו המקצועית, דעותיו ואמונתו.

בחוק נקבע שרשם מאגרי מידע ינהל פנקס מאגרי מידע, וכל אדם זכאי לעיין בעצמו או ע"י בא כוחו שהרשהו בכתב או ע"י אפוטרופוסו במידע שעליו המוחזק במאגרי מידע.

מידע או ידיעות נוספות ניתן לשאוב מגופים ציבוריים, במסגרת התנאים שנקבעו בחוק הגנת הפרטיות, אם המידע לא חסוי עפ"י חיקוק או עפ"י עקרונות של אתיקה מקצועית.

להלן נסקור מקורות שהם פתוחים לכל ואין עליהם מגבלות.

א. פנקס בוחרים לכנסת, לעיריות, למועצות מקומיות ולועדי קבילות. פנקסים אלה מכילים מידע מצומצם ומוגבל לאלמנטים ולכישורים שנקבעו למתפקדים, כגון גיל, מגורים ואזרחות, ניתן להצליב המידע שבפנקסים אלה עפ"י מספרי תעודות זהות ו/או כתובות של מתפקדים.

ב. פנקסי רישום מקרקעין

המידע שמצוי בפנקסים אלה הוא על זכויות קניין אדם במקרקעין, מידע זה מוגבל לרכוש מסוים או לאדם מסוים, בכל הנוגע למקרקעין, והמידע מתקבל מנסחי רישום מספרי מקרקעין, בהם מצוינים הגוש והחלקה ומתייחסים לאדם מסוים.

ג. מדריכי טלפון

ספרי הטלפון מכילים ידע על המנויים של טלפון, כתובותיהם, ומספרי הטלפון בהם ניתן להשיגם. יש ומתברר כי המידע על מנויי הטלפון ספציפיים הוא חסוי, ואז שמם אינו מצוי בספרי הטלפון.

ד. ספרי "מי ומי"

ספרים אלה מתפרסמים אחת לשנה יש באלה מידע מקורי, לרוב בדוק, על האיש ובני משפחתו ופועלו. המידע בספרים אלה מוגבל למי שהוא או המוציא לאור שלהם חושבים שהאיש הוא בעל מעמד או ייחוס, וכן למי שמעוניין להתבלט לעיני החברה. המידע המצוי בספרים אלה הוא אמין, לרוב, וההנחה היא שהוא נבדק ע"י בעל הדבר, לפעמים נמצא בהם גוזמה והתפארות עצמית מיותרת.

ספרי חברות קדישא

ספרים אלה מוגבלים למידע על מי שהלך לעולם האמת. הספרים של החברות מכילים מידע מלפני כ-150 שנה ואילך. לפעמים הם כוללים מידע על קרובי משפחה וצאצאים וכתובותיהם של מי שטיפל בהבאתם לקבורה של הנעדרים.

מידע בתקשורת

זהו מידע שעיתונאים טרחו להביאו בדפוס או באמצעי תקשורת. מידע זה טעון בדיקה וביקורת לאמינותו. הוא מוגבל לרוב לסנסציות אישיות ולעניינים פוליטיים, או פלייליים, או עניינים חריגים לענייני היום יום. המידע מתפרסם בדפוס ובאמצעי תקשורת. מידע זה הוא כלי עזר שניתן להצליבו עם מקורות אחרים.

הבאנו לעיל פרטי המפקדים שנערכו בארץ ישראל במאה העשרים. אך לא בדקנו האפשרות שלנו להשתמש במידע הבא ממאגרי מידע אלה. הצבענו לעיל כי חוקי המפקדים ומרשמי התושבים קובעים הגבלות מסוימות של חסיון על המידע שבהם, לפיכך נוכל להצליב ידיעות ממאגרי מידע אחרים.

חוק נוסף חופש המידע תשנ"ח 1998

מטרת חוק זה היא לעגן בחקיקה את הזכות לקבל מידע המצוי ברשות הציבור, במישור הממלכתי והמוניציפלי והתאגידי שבשליטתם. מידע זה כתוב, מוקלט, מוסרט, מצולם או ממוחשב לגבי פעילותה ותחומי אחריותה של כל רשות, והסבר על תפקידיה וסמכויותיה, וכן קובע איסור על רשות ציבורית למסור מידע מסווג המפורט שם, הוא לא חל על הרשות המחוקקת, הרשות המבצעת ועל הרשות השופטת.

חוק זה מסדיר חוקית את הגישה למידע שמצוי בידי רשויות ציבוריות וקבלת עותק ממנו בזכות שניתנת לכל אזרח ישראלי או תושב.

לסיכום נציין שחוקר גנאלוגיה יכול לאסוף מידע שהצטבר במפקדים למיניהם אם וכאשר יצביע על הסכמה בכתב של האיש שלגביו מתבקש המידע, או אם הוא קיבל המידע ממקור אחר.

» לעיון נוסף «

- 1 Great Britain Military Hand Book on Palestine, Cairo 1910
- 2 Great Britain Government of Palestine Village Statistics, 1938 Jerusalem 1938
- 3 Great Britain Government of Palestine Village Statistics, 1945 Jerusalem 1945
- 4 מפקד יהודי ארץ ישראל 1839 לפי כתב יד מונטיפיורי עם מבוא מאת הדסה אסולין.
- 5 מפקדי האוכלוסין העותמניים בארץ ישראל 1875-1918, עם מבוא מאת יונתן פגיס.

22

רישום לידות, נישואין, גירושין ופטירות במאה ה־19 בארץ ישראל

מקובל לחשוב כי באימפריה העות'ומנית, שהשתרעה מבגדד במזרח ועד מרוקן במערב ומן המפרץ הפרסי בדרום ועד קרים ונהר הדנובה בצפון, ששלטה על ארץ ישראל במשך 400 שנה, לא היה רישום מרכזי של לידות, נישואין, גירושין ופטירות, אך עיון בספרי הנפוס (ספרי נפשות) סותר דעה זו.

בספרי הנפוס העות'ומנים מצויים

10 ספרי מפקד נפתיים שעסקו בלידות.

7 ספרים לרישום נישואין.

8 ספרים לרישום פטירות וגרושין.

לצדם יש ספרי מוכתרים בעברית ובטורקית.

תאור ספרי הנפוס שבגנזך המדינה (465 ספרים וכן ספרים בלתי רשמיים של המוכתרים של העדות) הובא ברשימתו של פאול אלסברג, הגנז של ארכיון המדינה ברשימתו על "מקור להיסטוריה של פלשתינה (א"י) בתקופת השלטון העות'ומני". הרשימה הובאה בספר Studies on Palestine during the Ottoman period, העורך משה מעוז, בע' 533-544.

ספרי הנפוס נערכו עפ"י חוק המרשם האזרחי משנת 1884. חוק זה תוקן ב־1905, והובא בתרגומו לצרפתית בספר George Young. ספרי נפוס אלה אינם קלים לקריאה ויש צורך במיומנות ונסיון רב לאתר שמות של מפקדים יהודים.

להלן תצלום תעודת זהות (תזכרה עותומניה) משנת 1313 ה' ע"ש ויניציה אלוף:

ותרגומה:

ויקטוריה בת שמואל ובוליסה אלוף

לידת 1313 הגירה (מנין הגירה)

1312 מאליה (שנת כספים).

בת דת משה (יהודיה).

פלך ירושלים

מקום ירושלים

מגורים: רחוב השלשלת

מס' הבית 1/308; מס' המקום: מבנה 1.

חוק זה חוקק במטרה לקיים מרשם תושבים ולקבוע חובת רישום במשרד שירכז את רישום הלידות, הפטירות, הנישואין והגירושים.

ספרי הנפוס לא נרשמו לפי לוח כרונולוגי. הם אינם מעודכנים. הם נרשמו לפי המועד בו נתקבלה הודעה במשרד הרישום או בפרובינציה, ושמות הנולדים שמצוינים בו, מופיעים לרוב בשם המשפחה ולא בשם פרטי. הרישום בספרים אלה נעשה בחלוקה עפ"י דתות ועדות בערים ובכפרים.

ספרים אלה הועתקו לסרטי מיקרופילם וסומנו בארכיון המדינה בישראל במספרים אלה:

1885–1878	106 לידות	ספרי נפוס	GN 1212778,25
1885–1878	106 פטירות		
1913–1905	161 לידות		
	165 לידות	ספרי נפוס	GN 1212789,34
1917–1914	166 פטירות	ספרי נפוס	GN 1212790,35
1910–1905	167 נישואין	ספרי נפוס	

ארץ ישראל במאה ה-19, הייתה פרובינציה של האימפריה העות'מאנית, ונשלטה ע"י פחות מתחלפים ששלטו מערי מגוריהם על הפלך שנפל בחלקם. כך יצא שארץ ישראל הייתה בשליטת פחה מדמשק, עכו, שכם, ירושלים. כל פחה שלט על הטריטוריה שלו והאנשים שנכללו בתחומי הפלך שלו. הרשות הממשלתית המרכזית לא התערבה בניהול האוטונומי של העדות למיניהם.

הארץ הייתה דלילת אוכלוסין. בשטחה המערבי של ארץ ישראל, בגבולות שנקבעו אח"כ ע"י המנדט הבריטי, מנתה האוכלוסייה כ-200 אלף איש בלבד בראשית המאה ה-19, ואילו בסוף המאה גדלה אוכלוסייה זו.

משרת הפחה נקנתה מן הסולטן בקונסטנטינופול (איסטנבול של ימינו). הפחה היה ממונה למספר שנים ומוחלף באחר שבא במקומו. מי שכיהן כפחה לא היה חסיד של רישומים רשמיים. וכך יצא שרישומים אלה ואחרים נכללו לפעמים בספרי בתי הדין למיניהם בערים השונות (סיגילת של בית הדין השרעי), או ספרי הכוללים היהודים למיניהם או ספרי הכנסיות הנוצריות. הרשימות כללו לידות, נישואין, גירושים ופטירות, אם כי לא הייתה חובה ברורה בנדון.

ספרי הנפוס בארץ ישראל עסקו בתושבים בעלי נתינות עות'מאנית. בעלי נתינות זרה נרשמו בקונסוליות השונות, או בבתי הדין של העדות. (ראה מפקדי האוכלוסין העות'מאנים בא"י, 1875–1918, בהוצאת ארכיון המדינה תשנ"ה, עם עריכה ומבוא מאת יונתן פגיס).

בנוסף על ספרי הנפוס היו רישומים של ספרי מוכתרים. ספרים אלה לא היו בשימוש רשמי של השלטונות, אלא היו בשימוש של מנהיג העדה או הכפר, או המוכתר. הנכבד המקומי הכין מדי פעם בפעם רשימה של תושבים בני קהילתו, בעיקר לשימוש, אך לפעמים גם בהוראה מן השלטונות.

הרישום בספרים אלה הושלם בתחיקה מנדטורית. עם כיבוש ארץ ישראל הוצאה ב-16/5/1918 פקודת בריאות הציבור 1918 (מובאת בחוקי ארץ ישראל, כרך 2, דף 1260) ונקבעה בה חובה להודיע על כל לידה למשרד הבריאות תוך 15 ימים, חובה זו הוטלה על ההורים, הרופא והמיילדות שהשתתפו בלידה, האימם ומוכתר הכפר או השכונה.

נקבע עוד כי משרד הבריאות, שהפך אח"כ למחלקת ההגירה והסטטיסטיקה, יחזיק וינהל פנקס לידות וינפיק תעודות לידה, בתנאים שנקבעו בחוק. לאחר פקודה זו, הוצאה פקודה לרישום נישואין וגירושין, וכן רישום של פטירות.

רישום נישואין וגירושין בקונסוליות האנגלית, הגרמנית, האמריקאית ועוד, בתקופת העותומנים, היה תולדה של הסכמי הקפיטולציות שנחתמו עם הממלכה החולה של הסולטן העותומני. בהסכמים אלה הוקנה מעמד נכבד לנציגי המעצמות, דהיינו לקונסולים. אלה השתדלו להרחיב שליטתם בדרכים שונות וביניהן רישום נישואין, גירושין לידות ולעיתים ברישום פטירות של בני חסותם.

מפקדי מונטיפיורי (פנקסים אלה הם כלי עזר לחוקר גניאולוגיה לגבי תושביה היהודים של ארץ ישראל).

כלי עזר אלה יש בהם סיוע לבדיקה של המעמד האישי של מי שהתפקד בהם. יש בהם אינפורמציה על משפחות, לידות, נישואין, ופטירות במאה זו.

מפקדים אלה נערכו בטפסים שהוכנו מראש לצורך מפקד של יהודי הארץ ופרטיהם. הראשון נערך ב-1839. הרשימות נועדו לשימוש כבסיס לתכניות לשיפור מצבם של היהודים בארץ ישראל, אך למעשה השתמשו בהם לחלוקת נדבות.

בקהילה היהודית, שנקראה אז "מילט אל יהוד", נערכו במאה ה-19, החל מ-1839, חמישה מפקדים בפקודת משה מונטיפיורי. הרשימות המקוריות שמורות בג'ואיש קולג' ברמסגט שליד לונדון, ואילו העתקים שלהם במיקרופילם, נמצאים בספרייה הלאומית, במכון לכתבי יד של האוניברסיטה העברית. (ראה מפקד יהודי א"י מ-1839 עם מבוא מאת הדסה אסולין, בהוצאת מרכז דינור, תשמ"ז) וכן במכון יד בן צבי.

המפקדים נערכו בשנים 1839, 1849, 1855, 1866 ו-1875. (פרטים עליהם ברשימת ש. שמיר על "מפקדי תושבים", בחוברת "לבית אבותם", מס' 5-6 בהוצאת החברה הגנאלוגית הישראלית, אדר תשנ"ב-1992, עמ' 5-9).

עיון מבוקר במפקדי מונטיפיורי, מאפשר לתת תמונה נאמנה של מבנה היישוב היהודי בארץ ישראל במאה ה-19, מצבו הכלכלי ופיזורו הגיאוגרפי (ראה אסולין שם ע' י). מנין התושבים היהודים שנפקדו במפקד מ-1839 בירושלים היה 6,408 יהודים, ובסוף המאה הוערך מספרם ב-41,000 יהודים.

רשימות רפואיות

כלי עזר אחר לחוקר תולדות המשפחה הם ספרי בתי החולים, הרופאים, המיילדות והמנהלים בירושלים.

רופאים ומרפאות למיניהם פעלו בא"י בתקופת התנ"ך והתלמוד. בתקופה מאוחרת יותר ובמיוחד במאות ה-16, 17, ו-18 רופאים רבים בקרו בארץ כתיירים, ואגב סיורם הגישו עזרה לאוכלוסיה המקומית. אלה לא הטביעו חותמם על הבריאות והתברואה בארץ. עידן הרפואה המודרנית התחיל כאשר באו ארצה ראשוני הרופאים בעלי ההשכלה האקדמאית במטרה לעסוק במקצועם.

החל משנת 1842 ואילך היו רישומי עזר נוספים של בתי חולים, רופאים, וכן ספרי קונסוליות.

ב-1842 נפתח בירושלים בית החולים של המסיון הבריטי בראשו עמדו המומחים; הרופא אלקט גרשטיין והרוקח מלויל ברגהים. ב"ח זה הוקם ע"י החברה המסיונרית הלונדונית להפצת הנצרות בין היהודים. ב"ח זה נועד ליהודים בלבד, וכדי למשוך אליו חולים ניהלו אותו על טהרת הכשרות.

אחריו נפתח ב-1854 ע"י אלברט כהן, שליחה של משפחת רוטשילד; בית החולים רוטשילד, ביה"ח "משגב לדך" ב-1889 ע"י גבירים יהודים מסלוניקי, בית החולים "ביקור חולים" שנפתח ע"י העדה הפרושית ב-1867 ובית החולים שערי צדק שנפתח ב-1897, ע"י ד"ר וואלך.

הרופאים שפעלו בארץ ישראל עד אמצע המאה ה-19, היו ללא השכלה פורמלית אקדמאית. אלה פעלו ברפואה מתוך יומרה או מחוסר פרנסה אחרת. חלק מהם שימש בתפקיד של חובש בצבא, או שהיה שמשו של רופא צבאי. לרבים מהם היה נסיון מעשי רב, הן בדרכי השימוש ברפואות שונות ועוד יותר בהבנת נפש הלקוחות שלהם. חובשים אלה לא חיכו ללקוחותיהם במרפאות. הם היו סובבים בכפרים להביא מזור לחולים (ראה שמואל אביצור, "חיי יום יום בארץ ישראל במאה ה-19, עמ' 159).

עד אז לא היו בארץ ישראל רופאים מוסמכים, ואילו בתי החולים שנפתחו לא היו נגישים ופתוחים לכל חולה או לכל יולדת. הלידות היו מתבצעות, בדרך כלל, בבית המשפחה. לפעמים בעזרת מיילדת, ולפעמים בעזרת בנות המשפחה.

בשנת 1888 נחקקה בטורקיה פקודה האוסרת על עיסוק ברפואה ורוקחות וכן במיילדות, בלי תעודה מוכרת. בעלי דיפלומה מחוץ לארץ נצטוו לשלוח תעודותיהם לבדיקה בקושטא הבירה. אלא שבחיי יום-יום לא שינתה פקודה זו דבר, ורופאי אליל נשתמרו, אם כי יותר ויותר ב"שולי החיים" (ראה ש. אביצור, שם, עמ' 160).

בסוף המאה ה-19 עלה מספרם היחסי של הרופאים בירושלים על זה שבערי אירופה, בגלל ריבוי בתי החולים שהוקמו ע"י מוסדות נוצרים דתיים, ומוסדות חסד יהודים.

פתיחת בית החולים המסיונרי בירושלים גרמה לחרדה רבה בקרב היישוב היהודי וכעבור שנה שלח משה מונטיפיורי רופא יהודי לירושלים מטעמו ועל חשבוננו ואתו בית מרקחת. הרופא ד"ר שמעון פרנקל (יליד 1809 נפטר 1880) פתח מרפאה בירושלים ב-1843 וקבל חולים, חילק רפואות וביקר את החולים למיניהם במשך 15 שנה.

הבאנו לעיל רשימה חלקית של בתי החולים שפעלו בירושלים בסוף המאה ה-19 וחפשנו אחר ארכיונים עתיקים של אלה כדי למצוא בהם תיעוד נוסף על לידות ופטירות. כמו כן חפשנו את ספרי הכוללים ואת ספרי המזהלים וספרי חברות קדישא, וספרי קבלנים לעסקי מצבות (כמו משפחת פרנס) (ראה מיכל פרנס, ראי להווי הספרדים בירושלים במאה ה-19) או ספרי ורשימות המיילדות.

בחיפושינו נוכחנו לדעת כי ספרים אלה היו מפוזרים ולא רוכזו במקום אחד. לא נמצא אוסף מרוכז אעפ"י שהפנקסים שעסקו בנישואין וגרושין, וכן בקבורה ובמצבה, שרדו בחלקם במשרדי העדות של העדה הספרדית, והעדה האשכנזית, בועד הכללי של כנסת ישראל, בכנסיות נוצריות, וכן בסיגלת של בתי הדין השרעיים. רישומים אלה אינם נגישים לציבור הרחב, וחוקר שורשים נאלץ לחטט ולטרוח ולתת סמנים ופרטים נוספים לפני שיעלה בידו להגיע לרישום מקורי.

חיפוש אחר שעשינו היה למצוא רשימות של מיילדות יהודיות שפעלו בירושלים, ובערים צפת, טבריה וחברון. אלה טיפלו ביולדות בלי הבדל עדה. ביניהן היו; אטקה גודל, בתו של אחד ממייסדי מאה שערים; המיילדת חיה בר, שהציגה תעודות מוינה לפני כל רופאי ירושלים (ראה יעקב יהושע, ילדות בירושלים הישנה, עמ' 585); המיילדת — פיגלה, האשכנזיה יפת התואר שהיתה ממונה על מחלקת היולדות ב"משגב לדך"; רחל די-הרוש; ובכורה די-חפץ; או גולדה-פייגה החירשת, מדם יצחקי; רחל בקלה אלקלעי, שילדה את בני משפחתו של הסופר יעקב יהושע (שם, עמ' 88).

דרכים אחרות למצוא עזרים לרישומים בנושאים שלנו הם: רישומים בספרי מחזור לתפילה. בעבר וגם כיום, נהגו לרשום תאריכי לידה, נישואין או פטירות, בשער ספר תפילה, בסידור לימי חול — חוקת עולם. כותב רשימה זו מצא את תאריכי הנישואין ותאריכי לידות הילדים במשפחתו, בסידור תפילה שסבו, אברהם יצחק עבאדי, רשם על חלקו הפנימי של הכריכה, כדלקמן:

(גיזת) התחתנת בסוכות 1887 תרמ"ח

נולדה לי בתי בכורה מלכה ב-15 כסלו 1889

נולד לי בני שלמה ב-24 חשוון 1891

נולד לי בני משה ב-20 טבת 1893

נולד לי בני יצחק ביום שישי 29 תשרי 1898

נולדה בתי מזל-טוב יום שבת ט"ו אב 1900

נולד בני יוסף נסים א' חנוכה 25 כסלו 1902

נולדה בתי רחל שרה ביום שני 17 אלול 1904

יעקב יהושע בספריו על לידות בירושלים, הביא רשימה של רופאים שפעלו בירושלים וביניהם:

ד"ר מאזראקי, היוני שדבר ספרדית צרודה.

ד"ר אהרן מזיא, 1858–1930, שחבר את המלון הרפואי הראשון.

ד"ר אברהם אבושדיד, מי שהיה חמיו של איתמר בן אב"י (בנו של אליעזר בן יהודה).

ד"ר אהרון יראמנס 1859–1924, שעבד ב"שערי צדק".

ד"ר סגל וד"ר א. טורו, רופאי עיניים.

ד"ר אשור — רופא גרמני, נוצרי טוב לב.

ד"ר נחום קורקודי.

חיפשנו רשימות וספרים של רופאים אלה בתקווה שנוכל להשלים חקירתנו על המאה ה-19, אך בדיקתנו העלתה חרס.

23

עליות הגרוזינים לישראל ודמויות נבחרות בעדה

העלייה מגרוזיה לארץ ישראל החלה לזרום בשנת 1848, לפני עליית ביל"ו ועליית יהודי תימן "אעלה בתמר" 1882. ניצני עלייה זו, שהייתה בלי רישיונות ובדרכים משובשות, נראו גם עשור קודם. כך למשל במפקד מונטיפיורי מ-1839 נפקד סימן טוב גורגי ואשתו שעלו מגורגיסטן¹.

קהילות היהודים בגרוזיה היו באותו זמן תחת שלטון ספק מוסלמי ספק רוסי, בערי הקווקז ובעיירת מרכז, והקשר בין הקהילות לא היה הדוק. לכל קבוצה בכל אזור היה דיאלקט שונה ונפרד, והמסורת והמנהגים שלהם היו רופפים. היהודים מגרוזיה היו בעלי גוף וקומה, זקופים, בריאים וחזקים. שליחי הקהילה היהודית בירושלים שהגיעו לקהילות היהודים הגרוזינים, שהיו פזורות, עוררו אותם בדברי תורה, מנהגים ומסורות שכמעט נשכחו מהם וכך עוררו בקרבם את הערגה והשאיפה לשוב לארץ הקודש. בין השדר"רים היה השדר"ר משה בן דוד אליגולא שבא עם אגרת מירושלים.

משפחת יעקב חכמישווילי פתחה את העלייה לארץ ישראל בשנת 1848 וזו זרמה לארץ ישראל בגלים ובקבוצות משפחתיות. משפחת חכמישווילי עסקה בבנקאות, במסחר ובנכסי דלא נידי. בהגיעה לירושלים, היא קנתה בית ברחוב היהודים בעיר העתיקה, הפכה אותו לארמון, והקימה בו בית כנסת. ראש המשפחה עסק במסחר, ואילו אם הבית טיפלה בענייני חולין ובגמילות חסדים. משגולה המשפחה הוסיפו דירות למשפחות הצעירות.

אפרים קוקיא

אחריה עלתה ב-1870 משפחת אפרים קוקיא, שאף היא קנתה בניין בעיר העתיקה בירושלים והפכה אותו לארמון עם ריצוף שיש איטלקי ווילונות יפנים². (ראה עליו ביהודי המזרח בא"י, מאת משה גאון, עמ' 620).

1 ראה עמ' 97 במפקד יהודי ארץ ישראל בשנת 1839 לפי מפקד מונטיפיורי בהוצאת מרכז דינור שבו הפוקד ציין ליד שמו של סימן טוב גורגי שהוא מדבר ולובש כאיש אשכנזי.
2 ראה הפרטים ברשימתו של יעקב אלעזר על חצר ארמון קוקיא בעמ' 15 בספרו "חצרות בירושלים העתיקה".

יוסף קוקיא

אחד מצאצאיו הוא יוסף קוקיא, שהשתלם בלונדון והוסמך להיות Barrister at Law ובישראל הוסמך כעורך דין והיה מנכ"ל משרד המשפטים.

בין העולים היו משפחת מיכאלי, גורל, צוינה, דברה, אפרימה, ברדגן, ספיה, בלווה, ידידיה, גאנה ועוד. העולים מגרוזיה היו בעלי הון ונהגו מחסינות רוסיה. הם עסקו במסחר עם אלפי צליינים ותיירים מרוסיה.

עליה זו זרמה לא"י עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. חלקה השתקע בעיר העתיקה בירושלים ברחוב הגיא ליד בית המרחץ של חמם אל עין וכן ברחוב חברון.

משהתרכו הגרוזינים ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים,

המקום נעשה צר להכילם ולכן בשנת 1877 הקימו שכונה ליד שער שכם ברחוב הנביאים, ובה הקימו ת"ת ובתי כנסת, תנור אפיה, מקווה ובורות מים. השכונה נקראה "אשל אברהם" והיו לה שמות נוספים: "בית שמואל", "קריה נאמנה". חלק אחר מעולי גרוזיה התיישב בנחלת שמעון שלייד קבר שמעון הצדיק בשיך גיראח.

תושבי השכונה נפגעו במאורעות הדמים בשנים 1920, 1929, 1936 מידי מרצחים ושוודדים ערבים והחלה נטישה של השכונה. ב-1939, אחרוני התושבים הגרוזינים עברו להתגורר בשכונות נחלת שבעה, זכרון משה, אחוה ויגיע כפיים, וחלקם התמזג בשכונות של הספרדים דוברי הליטוני. משפחת קוקיא וחכמישויילי קנו קרקעות לאורך הדרך מירושלים ליפו, ואלה מצויות היום במרכזה של ירושלים.

בשלהי המאה ה-19 פרץ סכסוך בין העדה הספרדית לבין נציגי העולים הגרוזינים, כאשר העדה הספרדית עיכבה מתן רישיון לקבור נפטרים גרוזינים ובאה בתביעות כספיות. הגרוזינים הזעיקו לכן את הקונסול הרוסי לרב שמואל סלנט, כדי שזה יתן הוראה לגחש"א של האשכנזים לקבור אותם בחלקה האשכנזית עד אשר יוצא להם רישיון לבית עלמין משלהם. בשנת 1891 הם קנו חלקת קרקע נפרדת בהר הזיתים בירושלים, והקימו חברה קדישא ב-1894 והקרקע הוקדשה לבית עלמין לגרוזינים. מסיבה זו, אנו מוצאים קברות גרוזינים שנבנו בחלקה האשכנזית ובחלקה הספרדית. ראה הפרטים בעיתון "החבצלת" תרנ"ד גיליון 19.

בין נכסי עולי גרוזיה היו בשנת 1893: בית כנסת בעיר העתיקה; בית כנסת בשער שכם (מיסודו של אליהושויילי) 1898; בית כנסת בשער שכם מיסודו של דוד דברה; בית כנסת בנחלת שמעון; בית כנסת בשכונת יגיע כפיים מיסודו של מיכאל ביניה; ובית כנסת בשכונת זכרון משה, שהייתה שכונה מסורתית וסובלנית.

מיד לאחר הקמת המנדט הפעילו הבריטים את חוק האגודות העות'מניות משנת 1913. הגרוזינים התאגדו, הקימו ורשמו במשרד מושל המחוז אגודה בשם "הועד הכללי לעדת הגרוזינים בישראל" (מספרה 11/37). בין מטרתיה היו הדאגה והעזרה, חומרית ורוחנית, לבני

העדה הגרזינית. עוד נקבע שם שהאגודה תפתח מקומות עבודה, ותפעל לעזרה סוציאלית ותרבותית, וכן תסייע לחולים, תקים ותייסד קופת עזר וגמילות חסדים לתלמידי רבנים, ותקיים חברה קדישא ובית עלמין נפרד לבני העדה. לועד המנהל נבחרו: בנימין קוקיה, פנחס קוקיה, רפאל מיכאלשוילי ומיכאל בניה.

על תזכיר ההתאגדות חתמו בין היתר יוסף אפרימה, בלווה שוילי, יצחק ברדגן, אליהו דברה ורחמן ואחרים.

שם האגודה הוסב אחר כך לשם "התאגדות ארצית של יוצאי ועולי גרוזיה". בין העולים ב-1892 היתה משפחת דוד מיכאלי שהתיישבה בתחילה בעיר העתיקה בירושלים ואחר כך עברה לנווה יעקב, ומשם עברה לשכונת זכרון משה בירושלים. אברהם, בנו של דוד מיכאלי, נולד ב-1906, למד בחדר, אחר כך בבית ספר אליאנס (כל

משפחת מיכאלי

ישראל חברים) שבו למד צרפתית, ומשם עבר לבית מדרש למורים מיסודו של דוד ילין.

אברהם עבד בתחילה כעיתונאי פיליטוליסט בעיתון "דואר היום", עיתון מיסודו של איתמר בן אבי' ולהשלמת פרנסתו הוא תרגם לעברית את המלל בסרטים בקולנוע, שהוקרן בצד הסרט. בנוסף על כך, הוא כתב רשימות

בביטאון "הד המזרח" ועבד כמורה. מאחר והוא שלט בערבית הוא יצג עיתונים בין-לאומיים ביונייטד פרס. כמו כן, התמחה מיכאלי בדיני קניין.

אברהם מיכאלי נישא לבלהה קוסובסקי שלמדה בב"ס לבנות ע"ש אוולינה דה רוטשילד (שידוע גם בשם מיס לנדאו). לבני הזוג נולדו הבנים:

1. דן — יליד 10/06/33 שהוסמך כרופא בדנבה. הוא היה קצין רפואה ראשי לצה"ל, מנהל בית חולים סורסקי ומנכ"ל קופת חולים כללית ואחר כך היה מנכ"ל משרד הבריאות. ספרו האוטוביוגרפי בשם "נייטיב מירושלים בשירות הביטחון והבריאות" יצא לאור ב-2006 בהוצאת משרד הביטחון בישראל.³

2. רבקה – ילידת 1938, שחקנית ידועה שהחלה עבודתה בקול ישראל וברבות הימים הפכה לשחקנית מובילה בתיאטרון.

3. נפתלי – יליד 15/02/46, עו"ד שעובד בחו"ל.

בשלהי תקופת המנדט, אברהם עבד כמזכיר ומתרגם בבית המשפט העליון. תוך כדי עבודתו הוא נרשם ללמוד משפטים, לאחר שנה שלמד באוניברסיטה העברית. כאשר סיים לימודיו, הוא השתלב כמתמחה אצל עו"ד פאוזי ביי אלחוסייין שאצלו עבד אח"כ כעו"ד במשך כמה שנים, ונרקמו ביניהם יחסי ידידות שנשמרו שנים רבות.

אשתו, בלהה, עבדה בדפוס ירושלים שהיה בית הדפוס של ג'רוזלם פוסט וכן מנהלת בהוצאת שוקן ואח"כ עבדה כמתרגמת בכנסת. גם היא הוסמכה במשפטים ועבדה עם בעלה אברהם והבן נפתלי בלשכתם הפעילה במתן שירות יעיל ואמין ללקוחותיהם.

בזמן מלחמת העצמאות אברהם מיכאלי גויס לשירות מודיעין ושרת ביחידת "שפן", שהייתה זרוע של המודיעין, ואילו בלהה גויסה למפקדת הבנות במחנה סטון בקטמון בירושלים. לאחר מלחמת העצמאות, אברהם מיכאלי פתח משרד עצמאי ועסק בענייני קרקעות ותרגום מסמכים עתיקים מתורכית וערבית וכן פענח כתבי יד שנכתבו בחצי קולמוס, וידיעותיו והכשרתו היו מבוקשים לכל העדות – אשכנזים, ספרדים, רבנים ובני כוללים ופלחים למיניהם.

העלייה מגרוזיה לא"י במאה ה-20 נתגברה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, שעוררה שוב את הערגה לשוב לישראל. אלפי יהודים זרמו ועלו לישראל. אלה התיישבו במקומות שונים בארץ, באשדוד, בת ים, אשקלון, ירושלים, באר שבע, לוד ועוד. חלק אחר מן הקהילה היגר לארה"ב, לרוסיה, לבלגיה ולספרד.

העדה בישראל כיום מונה כ-100,000 איש.

24

שבט נויברגר ומורשתו במאה ה־20

המאה ה־20 פתחה בפני העולם את תורת היחסות של אלברט איינשטיין, ואחריה באו מחקרים שהביאו לטיסת האסטרונאוטים לירח ולכוכבי לכת אחרים וכן התגלו גלים אלקטרונים וגלי אור (על יד הנרייך הרץ 1897–1957), ונפרצה דרך לחלל עם תקשורת אלחוטית והעולם נראה כנקודה ביקום.

במאה העשרים התפשטה והתפרצה האנטישמיות באירופה המרכזית והמערבית ומאידך חלה התחזקות בשאיפות המדיניות הלאומיות בין היהודים.

במאה זו חלה התפתחות עצומה בתרבות, ברוח ובחומר, בחינוך ובתוחלת החיים ושיפורם. כאן אנו מוצאים את שבט הנויברגרים ותרומתם לשיפור החיים לדורות הבאים.

אלברט נויברגר נולד ב־15/4/1908 בהספורד אשר בבואריה שבגרמניה, ונפטר ב־14/8/1996 בלונדון. הספורד הייתה בהיולדו עיירה כפרית שהיו בה ב־2,811 תושבים ובהם 125 יהודים. היהודים בעיירה זו היו דתיים אורתודוקסים והיו להם בית מדרש ששימש גם כבית כנסת, מקווה

חנות נויברגר בהספורד

הספורד, בואריה

ובית עלמין, וכן היו להם מוסדות לחינוך. רבים מן התושבים היהודים היו סוחרי בקר וצאן והיו להם גם רופא וטרינר, מורה, קצב ושני חקלאים. בימי החרם הכלכלי מ-1933/4 משמרות של אנשי ס.ס. עמדו וחסמו הכניסה לחנויות היהודים, אך אזרחי העיירה ונכבדיה התעלמו מהם, נכנסו לחנויות היהודים בדלת האחורית לקניות.

עד לשנת 1938, 60% מתושביה היהודים של העיירה עברו לגור בתוך גרמניה והיתר היגרו לארצות הברית, אנגליה וארץ ישראל. אך 16 מן היהודים ששרדו במקום ב-1942, הוגלו ושולחו למחנות השמדה באיביציה ולובלין ואבדו בשואה.

העיירה שכנה ליד עיר מחוז וירצבורג שנבנתה ב-1719. היו בה 125,000 תושבים וביניהם משפחת נויברגר לדורותיה. העיר יושבת על נהר מיין, ויש בה כנסיות מן המאה ה-12-14, עם בתי מגורים מפוארים לנזירים ואנשי כמורה. פרטים על בני משפחת נויברגר לדורותיהם, מופיעים במילון ביוגרפי *Jews in Wurtzburg 1900-1945*, שבו נעשה ניסיון לבנות ביוגרפיה קולקטיבית נרחבת של הקהילה היהודית במקום. הפרטים למילון זה נאספו ב-1980 בעזרת הארכיביאית קורדוליה קרמפר ואגודת התרבות היהודית בוירצבורג. המילון הורחב ופותח על ידי פרופ' ריינר סטראץ. בחוברת זו יש פרטים רבים של לידות ופטירות וביוגרפיות קצרות של עמך ושל אחרים שהצליחו ונעשו מפורסמים. תיקים רבים בארכיון וירצבורג, אבדו בהתקפות האוויר הקשות ב-16/05/1945 שהסבו 5,000 אבידות בנפש. בהתקפות אלה אבד גם האינדקס של הקטלוג של התושבים. בטעות היסטורית, הנאצים שכחו להשמיד ארכיון זה ולהעלים את פעולות הגסטפו. כך אנו מוצאים בקטלוג זה תיעוד על 1,100 מתוך 18,000 תיקים אישיים העוסקים בתושבים היהודים. תיקים רבים מכילים תולדות חיים של יהודים שנרדפו אחרי הפוגרום מ-09/11/1938. פרופ' סטראץ שאב ידיעות על חברי הקהילה מתיקים אלה וכן מרשימת משלמי המסים ומרשימות בוחרים ורשימות סטטיסטיות. ברשימות נמצאו גם כתובות צאצאי היהודים שנתפזרו בכל העולם- אנגליה, דרום אפריקה, ניו זילנד, ארצות הברית וישראל. בפוגרום שהיה בשנת 1938 בית הספר היהודי נסגר ואחר כך השתמשו בו כמקום ריכוז היהודים לפני משלוחם למחנות ההשמדה. חוברת זו נמצאת בספריה הלאומית בירושלים, במוסד ליאו בק בניו יורק, באוניברסיטת הארוורד ובקיימברידג' וכן בארכיון הציוני המרכזי של תולדות העם היהודי.

אביו של אלברט נויברגר, מקס מאיר (1877-1931), ואמו ברטה (לבית הלר 1888-1974), היו יהודים אורתודוקסים והעניקו לצאצאיהם חינוך תורני אורתודוכסי. האב עסק במסחר באריגים וחזה מראש את המשבר הכלכלי בגרמניה שיבוא לאחר מלחמת העולם הראשונה, והצליח לעבור את המשבר בלי שמשפחתו תיפגע. מלמדים (תלמידי ישיבה מפולנייה) ומורים הוזמנו להתארח ולגור בבית נויברגר, ללמד את הילדים לימודי קודש בעברית, ובנוסף להם הוזמנו לבית כמרים שלימדו את הילדים יוונית, לטינית וגרמנית, והרחיבו דעתם של הקטנים בהשכלה כללית.

מקס מאיר היה הבן של שמואל וגרצל (לביית זלץ) נויברגר נולד בוירצבורג ברחוב הראשי מס' 199. בית זה שרד עד היום. לזוג מקס וברטה נולדו שלושה ילדים: אלברט — יליד 1908, גרטה — ילידת 1912 והרמן נפתלי — יליד 1918.

אלברט נויברגר

אלברט נתקבל בגיל 9 כתלמיד בבית הספר בהספורד והמשיך לימודיו בגימנסיה בוירצבורג ואח"כ באוניברסיטה שם. בשנה הראשונה הוא למד באוניברסיטה בוירצבורג ניירולוגיה, רפואה וכן מדע המשפט ואחר כך החליט להתמסר למדע הרפואה. הוא סיים לימודיו בהצטיינות, זמן קצר הוא למד באוניברסיטה בברלין ונוכח באי שקט ששרר בגרמניה ולאחר שיקול דעת הוא עבר בינואר ללונדון ב־1933 ופתח דרך חדשה למחקר בבייכימיה בחקר חומרי האורגניזם והשינויים הכימיים החלים בגוף.

בהיותו בגרמניה אלברט היה חבר בתנועה הדתית הציונית ב־1932. בחושיו החדים אלברט חזה מראש את הסכנה שריחפה באוויר עקב עליית הנאצים לשלטון. הוא הצליח להימלט מן התופת לפני עלייתו של היטלר. הגירתו לאנגליה גררה את אחותו להגר לארץ ישראל ואילו אחיו הרמן נפתלי היגר לארה"ב וכך ניצלה ושרדה המשפחה בתקופת השואה.

אלברט נויברגר היה אחד המדענים הבולטים בתחום הבייכימיה, אשר תרם וקידם תחומים מדעיים רבים במהלך עבודתו ושימש בתפקידים רבים באנגליה, ישראל ובעולם. התרומה המדעית הגדולה שלו הן בזכות הראשונות והן בזכות החידוש, הייתה בגילוי הגליקופרוטאינים — חלבונים מסוכרים.

בשנת 1936 החל נויברגר בחקר חלבון הביצה של עופות (Ovalbumin). בחירתו זו אפשרה לו להפיק כמויות גדולות יחסית של חלבון לחקירת תכונותיו. הבחירה הייתה חכמה, מפני ששיטות הבידוד והניקוי של חלבונים מתוך התא באותו זמן לא היו מן המתקדמות ונדרשו כמויות גדולות של חלבון למחקר.

במהלך עבודתו בודד נויברגר את החלבון, אך תמיד גילה נוכחות של סוכרים, אשר התלוו לחלבון, למרות שהשתמש בשיטות בייכימיות שונות וחדישות לתקופתו הוא ניסה בדרכים שונות לקבל חלבון נקי.

בשנת 1938 פירסם נויברגר מאמר שקבע תיאוריה חדשנית לתקופתו, שהיא נכונה גם לימינו. הוא קבע שישנם בתא חלבונים מסוכרים-גליקופרוטאינים. לטענתו, הסוכרים המלווים את החלבונים אינם תוצאה מזיהום בתהליך הניקוי של החלבון, אלא סוכרים המחוברים באופן טבעי אל החלבון. לפי התיאוריה של נויברגר, אין צורך להמשיך לנקות את החלבון, אלא צריך לברר מי הם הסוכרים המחוברים אליו, מה תפקידם, מתי ובאיזה שלב הם מתחברים לחלבון, מתוך הנחה שהסוכרים הם חלק מן החלבון ולהם תפקיד.

התיאוריה של נויברגר הייתה חדשנית לתקופתו. הוא קבע אותה למרות שהשיטות, אשר היו קיימות בזמנו, היו מוגבלות. ידיעותיו בתחומי הבייכימיה והכימיה, והתוצאות שקיבל

לאורך שנים במעבדה חזקו ועודדו אותו להסיק מסקנות ואשרו את קביעותיו והביאו להתפתחות המדע בתחום.

במשך 25 שנה, בשל מלחמת העולם, לא חזר נויברגר לחקור תחום זה, הוא המשיך את מחקרו מאוחר יותר עם שותפים, בערך בשנת 1956. בתקופה זו הצליח נויברגר ביחד עם עמיתיו לזהות את הסוכרים המחזברים לחלבונים שונים, כמו בחלבון הביצה ולאשש את נכונות התיאוריה שלו משנת 1938, כשהוא משתמש בשיטות חדישות יותר של בידוד וזיהוי מולקולות בתא.

גילוי הגליקופרוטאינים, החלבונים המסוכרים, היווה פריצת דרך בשני כיוונים חשובים:

א. בתחום הזיהוי, בידוד וניקוי המולקולות הללו מהתא.

ב. בתחום חקר פעילותם וחשיבותם בתא החי.

ובפירוט:

א. כמות המגוון והחלבונים בתא החי היא גדולה ביותר ולכן היה קושי בזיהוי ובידוד של חלבונים ספציפיים. העובדה שהחלבונים מסוכרים, אפשרה בידוד פשוט יותר שלהם, שהסתמך על הסוכרים המחזברים לחלבונים. בכך נפתחה הדלת לזיהוי גליקופרוטאינים ומעורבותם בתהליכים שונים בגוף החי.

ב. זיהוי התהליכים בהם מעורבים הגליקופרוטאינים ותפקידם הספציפי בתא הוביל ללימוד תהליכים שמתרחשים בתא תוך שימת דגש על תקלות המביאות למחלות וניסיונות לתקן פגמים בתא ולרפא מחלות אלה.

רשימה חלקית של תהליכים בהם מעורבים גליקופרוטאינים:

* שומרים על יציבות חלבונים שונים בתא: כמו חלבוני מערכת החיסון שמצויים בדם.
* גליקופרוטאינים נמצאים בממברנת התא ומשמשים כעין תג זיהוי. זוהי מעין כתובת הכתובה על פני החלבון ומורה לו על מקומו, תפקידו: סוגי דם (A,B,AB) נקבעים על ידי גליקופרוטאינים בממברנת כדוריות הדם של כל אדם. ארגון תאים לרקמות נקבע על פי זיהוי של גליקופרוטאינים; הכוונת חלבונים לאזורים שונים בתא נעשית על פי סימנים גליקופרוטאיינים.

* החלק הסוכרי בגליקופרוטאינים משתנה לאורך זמן, ותלוי בגיל התא, בתנאי הסביבה, כתגובה לחומרים בסביבה. ניתן למנוע מחלות של הזדקנות אם ימנעו שינויים אלה בסוכרים.

* לחלק הסוכרי של הגליקופרוטאינים תפקיד בזיהוי התאים בגוף: מפגש בין תא ביצית לתא זרע, התארגנות תאים לרקמות ואיברים בעובר המתפתח. להבדיל, תאים סרטניים מפסיקים להכיר אחד את השני, כנראה בגלל שינויים בגליקופרוטאינים.

* חלק מההורמונים בגוף הם גליקופרוטאינים.

* התקפה של וירוסים וחיידקים של הגוף מתרחשת במקרים רבים על ידי קישור לגליקופרוטאינים בממברנת התאים המותקפים.

מתוך רשימה חלקית זו רואים שהגליקופרוטאינים הם קבוצה גדולה וחשובה של מולקולות בתא, בעלי תפקידים מגוונים וחיוניים. הם מעורבים בתפקוד התא במצב נורמלי, ובעיה בתפקודם תביא למחלות אשר אפשר יהיה למנוע במידה ויהיה ידע מספיק אודות מולקולות אלה.

אלברט נויברגר היה איש משפחה חם, עדין וצנוע, עם ראש צלול, חודר ושקול והיה מורה מעולה, אשר הכשיר מדענים רבים שהגיעו לגדולות, זכו לפרסים ואף לפרסי נובל בתחומם. בהגיע אלברט ללונדון, הוא חי חיי פוליאיט, התעניין וכתב רשימות במדעי החיים, במשפט, ברפואה, היסטוריה וספרות, בנוסף למדעי הטבע. הוא עבר שתי בחינות בכימיה אורגנית ואנאורגאנית, שבהן התחיל בוירצבורג בעיסוקו ברפואה קלינית. במשך הזמן הוא עסק ולימד כימיה שבמהרה הפכה להיות עיסוקו העיקרי.

בהיותו בלונדון הוא הצטרף לצוות בראשותו של פרופ' הרינגטון, שהייתה לו השפעה רבה על תלמידו במחקר בביוכימיה ובמיוחד בגליקוליזה (אחד מתהליכי היסוד בחילופי החומרים בגוף) וכן עסק במחקר המטבוליזם של פרוטאין, ומילא מקומו של אלכסנדר פלמינג, מגלה הפניצילין. עבודת גמר שכתב זיכתה אותו בציון לשבח. מחקר זה עסק בפירוק הסוכר ובחומצת החלב.

ב־1944 הוא מונה כיועץ רפואי ותזונתי למטה הכללי הבריטי בניו דלהי שביבשת הודו, והועלה מדרגת רב טוראי במילואים לדרגת תת אלוף (בריגדיר). בהודו הוא היה מעורב אינטלקטואלית ורגשית והוזמן לייעץ למועצה הרפואית ההודית המרכזית במחקרים ובבעיות התזונה שם.

כשאלברט הגיע לגיל 80, הוא כתב אוטוביוגרפיה עשירה על עולם המדע ועל החוקרים איתם הוא בא במגע. שם האוטוביוגרפיה הוא: *An Octogenarian Looks Back*. דברי ההספד החמים של פרופ' נתן שרון, אחד מתלמידיו ומרצה וחוקר במכון ויצמן, פורסמו בעיתון אינדפנדנט מ־19/8/1996.

ב־1950 אלברט קשר קשרים אמיצים עם ישראל ועם הנשיא קציר, נשיא מכון ויצמן, וכן עם אברהם הרמן, נשיא האוניברסיטה העברית ומוסדותיה. בהיותו מושרש במסורתו של העם היהודי, הוא דבק בערכי תרבותו ועזר לאוניברסיטה העברית, תוך ידיעה וניסיון והתמסרות לפיתוחה. בתור אחד המנהיגים בחבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית, הוא התמסר לאוניברסיטה ולקהילה האקדמית. על כן, הסנאט של האוניברסיטה העברית בירושלים, החליט להעניק לו במרץ 1968 תואר של דוקטור כבוד שמילא אותו גאוזה ואפשר לבני הזוג להתמסר בלב ובנפש לקידומה של האוניברסיטה העברית.

קשריו עם האוניברסיטה הביאו לבחירתו כיו"ר חבר הנאמנים בירושלים ובלונדון. האוניברסיטה ראתה בו חוקר מהולל ממפלסי הדרך במחקר מודרני בביוכימיה ומוביל עיקרי בפיתוח ענף זה וקידומו. מחקריו של פרופ' נויברגר מכסים קשת רחבה של בעיות ונושאים בשטחים ניכרים בביולוגיה וביוכימיה. הוא כבש את מקומו הבולט בתרומתו בפיתוח דרכים

מתודיות בחקר חילוף החומרים ובקביעת טיבו של אורח חיים של מרכיבי הגוף החי, בבידול האנזים ובביר-סינתזיס של חומצות אמיניות וביתר תרכובות התא. ידיעותינו על ההרכב הכימיקלי של הפרוטאין והרכבו הוא פיתוח עצמאי של דעותיו וניסיונו של אלברט נויברגר, והביא להנחת כללי היסוד של המחקר והפיתוח של משך החיים של עצמים. הוא היה מורה ברוך כשרון שתלמידיו זוכרים אותו כמורה מוביל, עירני וחד בעל חושים בפיתוח רעיונות חדשים ושינוי המחשבה המדעית שהייתה לפניו. הוא הכשיר אקדמיות מקצועיות באנגליה וארצות אחרות והיה חבר בחברה הממלכתית הבריטית.

ב-1943 אלברט נשא לאישה את ליליאן אידה לבית דרייפוס, ילידת 15/10/1912, נפטרה ב-20/05/2007. בנעוריה למדה אמנות ציור ופיסול בבית ספר לאמנות "סלייד" בלונדון. עבודותיה הוצגו בבית חולים סן-מרי בלונדון. כישוריה ויכולתה האמנותית בלטו שוב מאוחר יותר בחבורות מסעות שהיא כתבה בשובה ממסעותיה בעולם. חוברות ותיאורים אלה לוו באיורים וציורים מרהיבי עין של אמנית ברוכת כשרון. היא הקדישה את חייה לגידול משפחתה ולפעילות התנדבותית בקרב קבוצות שגורלן לא שפר במלחמת העולם השנייה, ופעלה ללא לאות כעובדת רווחה באיט אנד של לונדון במאמץ לתת מענה לצרכי האוכלוסייה המקומית. היא ליוותה את בעלה ובני משפחתה במסירות בכל פעולותיו בשדה המדע והחברה, וכן בפיתוח קשרי ידידות עם שוחרי האוניברסיטה העברית בבריטניה וקידומו של המכון לכימיה באוניברסיטה העברית. על פעולותיה אלה היא נתקבלה כעמיתת כבוד באוניברסיטה העברית במאי 2007.

ליליאן אידה לבית דרייפוס הייתה אחותו של צ'ארלס, יליד 1911 שנפטר ב-2008, והשאיר אחריו את בתו מרגרט בן נתן ילידת 1949. אח אחר שלהם הוא ג'ון, יליד 1918 שנפטר ב-2003, והשאיר אחריו את בתו אנגלה.

ליליאן הייתה אשת שיחה רחבת אופקים, הרפתקנית, מלאת הומור ומלאת סקרנות. היא אהבה לטייל בעולם ובמיוחד במזרח הרחוק. ב-2005 היא השתתפה בטיול לקמבודיה וכשהקבוצה הגיעה לרגלי הר שבראשו היה מקדש בודהיסטי בוטהנשי, והיה צורך לטפס 291 מדרגות, היא לא ויתרה על הסיוע ועלתה להר כשהיא יושבת מאחורי הנהג של אופנוע.

ליליאן נויברגר

בביקוריה הרבים בירושלים היא אהבה לטייל ברגל לכותל המערבי ולסמטאות העיר העתיקה. בסיוורה הרבים בעיר העתיקה בירושלים, היא ציירה את בית ברוך מזרחי ברחוב המלאך פינת הנבל. היא הייתה ציירת אמנית ופסלת ועבודותיה חולקו בין בני ביתה.

לזוג אלברט וליליאן נולדו חמישה ילדים, שבנעוריהם קיבלו חינוך בבית עם מורים פרטיים, וכשהגיעו לגיל 9 המשיכו לימודיהם הפורמאליים בבתי ספר ובאוניברסיטאות. ילדי בני הזוג גדלו בחממה תרבותית ולכשגדלו אנו מוצאים אותם בין המובילים במדעי הטבע ועולם החסידות.

ילדי בני הזוג הם:

1. דיוויד אדמונד, יליד 10/01/1948. דיוויד קיבל חינוך עצמאי בווסטמינסטר סקול ולמד כימיה בקרייסט-צ'רץ באוקספורד. לאחר לימודי כלכלה וניסיונות בתחום זה, הוא בחר בקריירה משפטית וב-1974 הוא הוסמך כעו"ד Barrister ונודע כעו"ד בעל נאומים יוצאי דופן מלאי הומור וציטטות מסופרים שונים כקפא.

בשנת 1987 הוסמך להופיע כעו"ד בבתי המשפט העליונים (Q.C.) בשנת 1990 מונה כרשם בית המשפט, ובשנת 1996 מונה לשופט ביה"מ (Chancery). ב-2001 מונה כנשיא ביה"מ עד 2004 והועלה להיות Lord Justice בבי"מ לערעורים וחבר מועצת המלך. ב-2007 קיבל תואר הברון נויברגר מאבוטצבורי במחוז של דורסט ונתכבד לשבת בבית הלורדים בין לורד מינגם וגיסתו הברונית נויברגר.

בשנת 2009 מונה לתפקיד שומר המגילות (Master of the Rolls) שהוא התואר הגבוה ביותר במערכת המשפט האזרחית, והשני במערכת המשפט האנגלית, ואת למרות שהיה השופט הצעיר ביותר בבית המשפט העליון המיועד.

בין השנים 2006–2007 הוא עמד בראש ועדת חקירה של הבר שהציעה המלצות להרחבת הנגישות של שכבות שונות למערכת משפט.

מאז 2000 הוא דיקן האוניברסיטה לאמנויות בלונדון. דיוויד היה יו"ר של הועדה המייעצת בנושא אמנות בתקופת השואה מאז 1933 והקן לסכיזופרניה מ-2003.

פסיקותיו של הלורד נויברגר הן בחלקן בעלות משמעות חברתית נרחבת באנגליה ובאירופה. כך למשל בדצמבר 2009 דן הלורד נויברגר⁴ בשאלה האם רשמת לענייני נישואין יכולה לסרב, מחמת אמונתה הנוצרית האדוקה, לרשום זוגות חד מיניים כנשואים. במועד זה חוקי אנגליה השתנו לאחר תחילת עבודתה ואפשרו מחד, רישום נישואים חד מיניים ומאידך מנעו יחס שונה לזוגות רגילים וחד מיניים.

הלורד נויברגר קבע כי חופש הדת אמנם מאפשר לכל אדם להתנהג בחוגו הפרטי על פי אמונותיו הפרטיות, וקבע כי בחוג הציבורי של האדם ובמיוחד עובד המדינה, יכולה המדינה להורות לו לעבוד לפי חוקיה, ולפיכך לעובדת אסור היה לסרב לרשום נשואים של זוגות חד מיניים.

הלורד נויברגר נתן בשנת 2004 פס"ד של מעוט בו קבע כי אין קבילות לראיות שהושגו בעינויים, ובפס"ד ביולי 2009 בעניין דבי פורדי (Debbie Purdie) שם הצליחה חולה סופנית במחלת ניוון השרירים לקבוע כי לא ניתן יהיה להעמיד את בעלה לדין על סיוע בהתאבדותה אלא אם כן יקבעו קריטריונים ברורים ומפורשים.

תיק חשוב אחר בו טיפל הלורד נויברגר ב-2005⁵ דן בשאלה אם בפירוק חברה לאחר מינוי מפרק מפעיל יכול לתת עדיפות לתשלום דמי הודעה מוקדמת וזכויות עבודה נוספות לעובד על פני המפרק המפעיל ולורד נויברגר פסק בשלילה.

Lilian Ladele v. London Borough of Nilington [2009] EWCA in 1357 4

In the matter of Huddersfield v. Krasner [2005] EWCA CIV 1072 5

לאחרונה בפברואר 2010 נתן הלורד נויברגר החלטה שאילצה את משרד החוץ הבריטי לפרסם את עניין מוחמד בינים (Mohamed Binyam). בתמצית הייתה זו חקירה על חטיפתו של האחרון ע"י שירותי הביון האנגלי והאמריקאי והעינויים שסבל בתקופת שביו. פסקי הדין שחלקן החריף נגדו הביא לדיונים בפרלמנט הבריטי ולסערת רוחות בכלי התקשורת בעולם. ב-1976 דיוויד נשא לאישה את אנגלה אולדסוורת, מפיקת טלוויזיה וסופרת, ונולדו להם שלושה ילדים שהוסמכו כפרקליטים (Solicitors):

א. ג'סיקה, נולדה ב-13.11.1977, נשואה לנייל בראון יליד 1981.

ב. ניקולס – נולד ב-22/4/1979.

ג. מקס – נולד ב-25/05/1981.

2. ג'יימס מקס, יליד 4/11/1949, נשוי לבלוינדה קוהוג.

ג'יימס הוא חניך ובוגר ביה"ס בווסטמיניסטר אוקספורד. הוא פרופ' לרפואה באוניברסיטה בברמינגהם. הוא אחד העורכים של העיתון Transplantation וחבר האגודה לרפואה ולהשתלה. היה יועץ רפואי בבי"ח של המלכה אליזבת בברמינגהם שהוא חלק מבתי החולים האוניברסיטאיים בברמינגהם.

פרופ' ג'יימס נויברגר פרסם למעלה מ-92 מאמרים בעיתונים הרפואיים המובילים בעולם, ובשנים האחרונות התמקד במחקר בהשתלות כבד.

לבני הזוג נולדו אוליבר 23/11/1980, פרנצ'סקה 15/07/1982, אדמונד 25/08/1984, אוקטביה 15/05/1988.

פרופ' נויברגר ניסה במאמריו האחרונים לאפייץ את הקריטריונים להצלחת השתלות הכבד, והביא ליצירת ועידה בינ"ל שקבעה קריטריונים אחידים לקביעת השתלות מתורמים מתים וקריטריונים לדיווחים אחידים על מצב הגידולים והתקדמותם לצורך קביעת ההשתלות. סיכומי הועדה נתפרסמו במרץ 2010 והם עשויים להביא רפורמות חברתיות ורפואיות בתחום זה.

3. אנטוני ג'ון, יליד 30/11/1951, נשוי לג'וליה שוובה.

אנטוני הוא פרופ' לכלכלה ופיננסים בלונדון, יועץ לבנקים להשקעות, שווקי מסחר ומשרדים ממשלתיים וחברות מסחריות. נשוי לג'וליה ברנית ורבנית, ילידת 27/2/1950, פעילה סוציאלית וחברה בבית הלורדים כנציגת הגוש הליברלי דמוקרטי.

אנטוני נויברגר – הוא פרופ' למימון השקעות Finance אשר פרסם מאמרים רבים וחשובים בעיתונות הכלכלית העולמית. המאמרים קבעו כללים חדשים לפיקוח על פנסיות, כאשר הם לוקחים בחשבון את משבר הפנסיות וסיכוני הענף.

מאמרים אחרים עסקו בתפקיד האופציות במשק בעל התפלגות אקראית (Stochastic) ולא קבועה.

המודלים הקיימים כיום קובעים את שווים של האופציות ע"פ התפלגות ידועה (לתנודות מחירי המניה), בתהליך של ארביטראג' (היינו בד"כ קניה/מכירה של אג"ח ומכירת/קניית מניות), ומאחר ופעמים רבות ההתפלגות של מחירי המניות אינה ידועה לציבור או נלמדת

במהלך חיי האופציה. במודל מהפכני שפיתח פרופ' נויברגר הוא מבקש לקבוע כללים למחיר האופציה כאשר התנהגות מחירי המניה אינה צפויה מראש.

רעייתו של פרופ' אנטוני נויברגר היא ברונית ורבנית ושמה ג'וליה נויברגר. הרבנית נויברגר ילידת 27/02/1950 היא הרבנית השנייה בתולדות אנגליה, והראשונה שהנהיגה קהילה. הרבנית נתפרסמה בדעותיה הליברליות. הרבנית לימדה בשנים 1977–1997 במכללת לאו בק בלונדון, ובשנים 1996–2004 הייתה בתפקיד צ'נסלור אוניברסיטת אולסטר. הרבנית נתמנתה לבית הלורדים בשנת 2004 והיא משמשת כיום המצליפה של הסיעה הדמוקרטית-ליברלית. הרבנית ניהלה בשנים 1997–2004 את הקרן המלכותית (העוסקת במחקר רפואי) והייתה פעילה בפעולות התנדבות בתחומים רבים. בשנת 2007 מונתה ע"י ראש הממשלה גורדון בראון לאחראית על מגזר ההתנדבות בבריטניה.

לבני הזוג נולדו הרייט 16/6/1979, מתיו 2/7/1981.

4. מיכאל שמואל, יליד 2/11/1953, נשוי לג'וליאן פִּימֶן, הוא ביוכימאי ואימונולוג. הוא למד בווסטמינסטר סקול ואחר כך היה מרצה במדעי הטבע בטריניטי קולג' בקיימברידג'. הוא קיבל את תואר הדוקטורט מהקולג' האימפריאלי בלונדון, והוא בצוות הניהול של הלימודים בטריניטי קולג' מאז 1985 ופרופ' מחקר התאים של אימונולוגיה מאז 2002. הוא מפקח על סטודנטים במדעי הטבע ובביולוגיה, וראש של המחלקה לפרוטאין וכימיה בקיימברידג'. הוא נבחר להיות חבר האגודה המלכותית ב-1993 וזכה בפרס ב-2003 ובמדליה נוארטיסטס ב-2002. פרופ' מיכאל נויברגר פרסם למעלה מ-135 מאמרים בעיתוני רפואה בולטים בעולם. בשנים האחרונות עוסק פרופ' נויברגר במחקר בנושא הביוכימיה של נוגדנים. במיוחד עוסק פרופ' נויברגר בשנים האחרונות במוטציות בחלבונים בעזרת שינויים גנטיים.

לבני הזוג נולדו ססקיה 5/9/92, לידיה 11/5/94, תומס 26/3/97, בנימין 20/2/2002.

5. ז'נט ילידת 27/8/1957 שנפטרה בפברואר 1985.

אחיו של אלברט נויברגר

א. גרטה אחותו סיימה לימודיה בתיכון וירצבורג ואחר כך למדה רפואה. היא נישאה ב-1933 לז'ילי פיפר והם עלו יחד לארץ ישראל ב-1934. היא הייתה מורה ומנהלת בית ספר תורני בשדה יעקב בעמק יזרעאל ונפטרה בעפולה. נולדו להם הילדים הבאים:

1. עלי (צופר) — עוסק במסחר ושיווק לחקלאים וגר ברמת ישי.

2. מרים (ילידת 1942) — נשואה למנחם נהיר, רופא בגמלאות ומוסמך בכימיה. הוא השתלם בטכניון והיא עבדה במחלקת המטולוגיה בב"ח רמב"ם עד 1946. מרים הייתה אחראית למרפאת פה ולסת עד 2004, ולהם שלושה ילדים:

(1) צבי — מוסמך במנהל עסקים וחשב בחברת אופיס ביזור, גר ברמת ישי ואב לבת

רננית.

(2) רחל – מורה, נשואה לאיינשיין, וגרה בגבעת שאול בירושלים. מורה במולטימדיה על יד בית טובי העיר בירושלים.

(3) יואב – פרקליט במשרד עו"ד ליקוורניק, למד באוניברסיטת בר אילן, נשוי ואב לארבעה ילדים.

3. נעמי נהיר (ילידת 1936) – היה להם משק חקלאי והיא הייתה חברה בתנועת הנוער "עזרא".

ב. הרמן נפתלי עזב את גרמניה ב-1938 לאחר שקיבל חינוך תורני ביישיבת מיר בפולניה, הוא היגר לארה"ב. הוא התיישב בבולטימור ובלט מיד בחריפות. ראש הישיבה, יעקב יצחק וודרמן צירף אותו לצוות המורים. ב-1942 הוא נשא לאישה את יהודית קרמר, גיסתו של הרב וודרמן. כאשר הגיע לבולטימור שבארצות הברית הוא נתקבל לישיבה "תפארת ישראל" ב-1940 ועבד בישיבה שחותנו הרב וודרמן ניהל.

שלושה שבועות לפני נישואיו של נפתלי הרמן, נפטר הרב וודרמן ואלמנתו עברה לגור בבית הזוג הצעיר ושהתה איתם 24 שנים עד שנפטרה ב-1968. נפתלי ואשתו הזמינו גם את אמו ברטה לבוא לגור איתם והיא חיה איתם עד 1974.

לאחר שנפתלי הרמן קיבל סמיכות מהרב וודרמן, הוא לקח חלק פעיל בהנהלת הישיבה והיה ראש הישיבה. ב-1950 הוא היה אחראי לגיוס משאבים לאחזקת הישיבה ולהרחבתה. הוא בנה קמפוס לישיבה ולבית המדרש וכן מגורים לתלמידי הישיבה. הקמפוס הגיע לשטח של 90 אקרים (שהם 360 דונם).

לאחר המהפכה באיראן, הרמן נפתלי הפך עולמות כדי לעזור ליהודי איראן במצוקתם והעלה מתוכם כ-1,000 תלמידים שצורפו לישיבת "נר ישראל". בשנות עבודתו כראש הישיבה הוא רכש כבוד ואהבה ממנהיגי הקהילה בבולטימור ופוליטיקאים, מדינאים וחברי קונגרס התדפקו על דלתו לבקש את עצתו והדרכתו.

במותו של נפתלי הרמן ב-2005, הוא השאיר אחריו חמישה ילדים והם:

1. הרב שייפטל – ראש ישיבת "נר ישראל" בבולטימור כיום.
2. הרב שרגא – ראש ישיבת "נר ישראל" בבולטימור.
3. הרב עזרא – דיקן ומזכיר הכולל "נר ישראל" בבולטימור.
4. הרב יצחק – פרקליט נודע בבולטימור.
5. הרב יעקב – פרקליט נודע בבולטימור.

25

אוצרות שמחכים לבעליהם

מי מאיתנו לא חלם בצעירותו על גילוי אוצרות וחידושים במדע? בנעורינו קראנו בשקיקה את אי המטמון מאת ר.ל. סטיבנסון ואת הרוזן ממונטה קריסטו מאת אלכסנדר דיומא, וכן את ספרי המסעות וההרפתקאות של ג'ול ורן לגילוי יבשות וארצות רחוקות, בהן טמונים זהב, אבנים יקרות ויהלומים, ומערות ובהן מגילות גנוזות. היו אלה ימי-חלום ותקוה, מלאים הוד, וספורים בעל פה ובכתב. אלה ליוו את ימי ילדותנו עד שבגרנו ופנינו לעיסוקינו ולענייני יום יום.

אך ראה זה פלא. מתברר כי סיפורי הילדות אינם רק דמיון, והם למעשה מציאות של ימינו. מידי פעם בפעם שומעים אנו מחד על אוצרות שנעלמו או שהוסתרו ע"י קדמונים, ומאידך על ארכיאולוגים, חופרים וחוקרים שבוחשים, חופרים וחוקרים בימי קדם, בספרות או בתעודות עתיקות כדי לגלות נסתרות, ועל תגליות במדעי הרוח והטבע, הפיזיקה, האסטרולוגיה והטכניקה. כשהדבר עולה בידי החוקרים, מיד נפוצה ידיעה מרעישה בעיתונות ובכלי התקשורת על תגלית מעניינת.

מן המפורסמת היא שבכספות ובחשבונות בנקים בשוויץ, ובמדינות אירופיות — אנגליה, צרפת, גרמניה וספרד, ובמדינות בארצות הברית של אמריקה, וכן באסיה — בסין, ביפן, הונג קונג וסינגפור, ופרס ועירק, יש לא מעט אוצרות שליליים ואנשים הפקידו בבנקים בתקוה שהם יחזרו לקחתם אחרי שתעבור הסכנה ושעת החירום. כך יצא שמלכים, שליטים ובעלי רכוש שצברו רכושם, בצדק או בעורמה או בסחיטה, השאירו רכוש מקרקעין ומטלטלים בארצות שונות. לכשהשלטון בארצם נתחלף, עקב הפיכה, כיבוש או סיבות אחרות, וחלקם הוצאו להורג או הוחלפו באחרים והרכוש הופקע או נתפש, חליפיהם, יורשיהם וקרוביהם נתקלו בקשיים ובהתנגדויות משפטיות שמנעו מהם גישה ואחידה באוצרות אלה. כך יצא שרכוש רב ועצום שוכב ומחכה לגאולה או עד שביהמ"ש יפסוק.

הספרות המשפטית בעולם מכילה פסקי דין רבים על מאבקים של מלכים, קיסרים או שליטים אחרים שהוצאו להורג או הודחו מכס השלטון, ועל חליפיהם, שתבעו את זכויותיהם.

רבים מן המשפטים שעוסקים בנושא שחרור נכסים אלה, מהווים פרקים הסטוריים מרתקים ומעניינים, ואלה מתגלים בעקבות מלחמות, הפיכות או שינויים בשלטון.

בארץ ישראל המנדטורית נידון נושא הרכוש של נתיני או אזרחי מדינות אויב בחקיקה מיוחדת, שעסקה בנכסי אויב. נכסים אלה הוקנו עפ"י החוק בצווי הקניה, שפורסמו מעת לעת, לאפטרופוס לנכסי אויב המנדטורי, וממנו הועברו אח"כ לאפטרופוס הכללי. האחרון שלט ברכוש שלטון מלא ולא מוגבל. הוא היה רשאי לרדת לנכסי המקרקעין, למכרם או להחכירם, ולתפוש חזקה בנכסי מטלטלין, חשבונות בנקים וכספות.

התחיקה המנדטורית בארץ ישראל ביחס לעסקים עם האויב נעשתה ב-1939 לפי דגם של מדינת האם – אנגליה, והכללים והפירוש והפסיקה היו כמו בבריטניה.

הרכוש שהצטבר בידי האפטרופוס עמד לרשות אוצר המדינה לצורך התחשבנות בגמר תקופת מלחמת העולם השנייה.

עם הקמת מדינת ישראל, נותרו בתחומי המדינה נכסים רבים, מקרקעין ומטלטלים, שנקראו "נכסי נפקדים", שעה שאוכלוסים ערבים של בין 600,000 לבין 760,000 איש עזבו או ברחו או גורשו מתחומיה בתקופה מדצמבר 1947 ועד ספטמבר 1949. רכוש פליטים אלה נתפש, והיה צורך להסדיר באופן חוקי את ניהול המקרקעין והרכוש שהנפקדים השאירו אחריהם. כך נחקקו חוקים מיוחדים, חוק נכסי נפקדים תש"י 1950, חוק רשות הפיתוח (העברת נכסים) תש"י-1950, וחוק רכישת מקרקעין (אישור פעילות ופיצויים) תשי"ג-1953. חוק נכסי נפקדים הוקם לרישום המקרקעין ושמירה עליהם. לאחר שרשות הפתוח הוקמה, קיבלה זו רשות לנצל רכוש זה לצרכי תקומה ופיתוח.

בחלקי ארץ ישראל המנדטורית, שנפלו לידי שתים ממדינות ערב, מצרים וירדן, הפעילו מדינות אלה, במקביל למדינת ישראל, את פקודת המסחר עם האויב משנת 1939. פקודה זו נוסחה, כאמור, במתכונת חוק מקביל שחוקק באנגליה ובארצות הברית, וכן צו המסחר עם האויב (אפטרופוס) 1939. אלה נחקקו כדי למנוע תשלום כסף לאויב (הישראלי) וכדי לשמור על נכסי האויב עד לסידורים שיעשו עם חתימת חוזה שלום. לכן נתמנה אפטרופוס על רכוש האויב, לו הוקנו נכסים על פי צוים שפורסמו עם הוראות מפורטות ביותר, להחזיק בנכסים ובכספים שישולמו לו, עד לסיום המלחמה, ואחרי המלחמה עליו לטפל ברכוש בהתאם להוראות שקיבל.

מטרה אחרת של הקנית נכסי אויב וניהולם היתה למנוע שליטה של האויב על נכסים שבתוך המדינה, ומניעת ההנאה של האויב מנכסים אלה וכן להבטיח שמירה עליהם עד לסיום המלחמה, וכל זאת כדי להבטיח שעם כינונו של הסדר שלום תהיה הודיות בקביעת גורלם בכל אחת משתי המדינות היריבות.

מאז ההכרזה על הקמת מדינת ישראל עברו למעלה מ-53 שנה, ועד כה לא נחתמו הסכמי שלום בין ישראל לבין ארצות ערב. כך יצא שגורל נכסי הנפקדים וכן נכסי היהודים בחלקי ארץ ישראל המנדטורית שבידי הרשות הפלסטינית, וכן נכסי היהודים שבארצות ערב טרם הוסדר, כיון שלא הושג הסדר מדיני, אם כי הצדדים מנסים לחתור במו"מ לפתור התביעה ע"י פיצוי כספי לבעלי רכוש מכל צד.

הסדר חלקי להחזרת רכוש היהודים לידי בעליהם המקוריים או לתשלום פיצוי כספי נמצא בחוק הסדרי משפט ומנהל, תשכ"ח-1968, והתיקונים שבאו לאחוריו. אלה קבעו שלא יראו את תושבי מזרח ירושלים כאויבים או כנתיני אויב לצורך הדין הישראלי. כך נתאפשר שחרור מקרקעין, שנותרו לפני 1948, לבעליהם המקוריים או חליפיהם עפ"י בקשתם. במקביל, נעשה הדבר בחוק נכסי נפקדים תשל"ג-1973 להסדיר את נושא השבת נכסי נפקדים ערבים לידי תושבי מזרח ירושלים, שהוקנו לאפוטרופוס לנכסי נפקדים. חוק זה לא אפשר השבה בעין של הנכסים, אלא רק נתן זכות להגיש בקשה לקבלת פיצויים לפי שווי הנכסים ב-1947, בתשלום פיצוי במשך 15 שנה. חוק זה כמעט שלא הופעל מסיבות מדיניות ואחרות, ובמיוחד עקב התנגדותם של מנהיגים ערבים ואיומים על ערבים שביקשו לקבל פיצויים או תחליף לתביעותיהם.

האפוטרופוס הכללי במדינת ישראל, מי שבא בנעליו של האפוטרופוס הכללי של ארץ ישראל המנדטורית, ממונה כיום על רכוש המקרקעין של נעדרים ועל נכסים שהיו מוקנים לממונה על רכוש המדינה לפי פקודת המסחר עם האויב 1939, ובירושלים הוא ממונה, עפ"י חוק הסדרי משפט ומנהל (נוסח משולב) תש"ל-1970, על כל המקרקעין בתחום ירושלים שהיו מוקנים לממונה הירדני על רכוש האויב. כמו כן הוא ממונה על רכוש עזוב, וגלוי חשבונות רדומים בחשבונות בנקים, ואלה שבידי מנהלי עיזבון או אפוטרופוסים על רכוש חסויים ונאמנים, שקיבלו לידיהם רכוש וחלפו 10 שנים מיום שקיבלו את הנכס לידיהם.

במסגרת פעולותיו של האפוטרופוס הכללי לאיתור בעלי רכוש עזוב, הוא פרסם, בין היתר, בשנת 1997 ועדכון שנעשה ב-2001, רשימות של כל הנעדרים שהשאירו נכסים בישראל, ואשר הוא, כאפוטרופוס כללי, מנהל. לאחר פרסום זה גברו הפניות אליו לשחרר רכוש שבידיו.

כאמור, במשפט הבינלאומי פומבי מוצאים אנו פס"ד רבים העוסקים במאבקים משפטיים על רכוש של שליטים שהופקד בידי בנקים או נאמנים ורכוש אחר, שנתפש ע"י השלטון המחליף, שעלה כתוצאה מכיבוש או מרד. בפס"ד שניתנו בעניינים אלה מוצאים אנו לרוב פרקים היסטוריים מעניינים ופרטים גניאולוגיים מאלפים. ממשפטים אלה נזכיר מן הזמן החדש את משפט הירושה של נפוליאון, משפטי הירושה של הצאר הרוסי, משפטי הירושה של הסולטן הטורקי, וכן משפט הירושה של מי שהפך לקיסר חבש היילה סלאסי.

בישראל, מעניין גורלם של נכסי בני עמנו שנספו בשואה, בה מליונים מבני עמנו באירופה ובאסיה הלכו לבית עולמם.

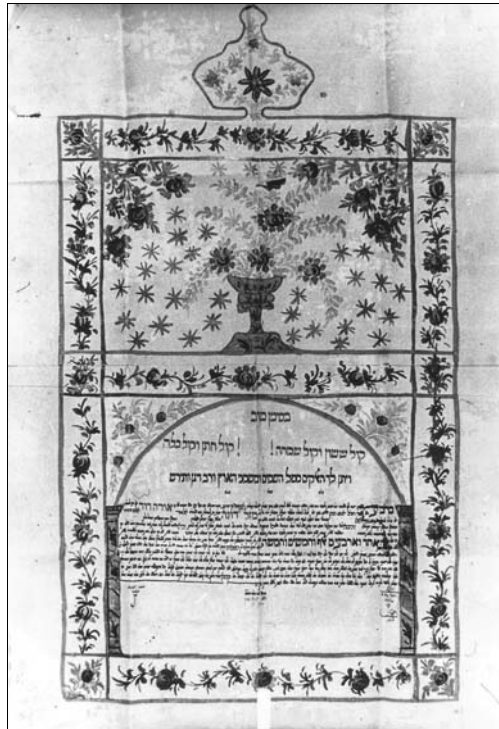
ממשלת גרמניה המערבית שילמה בשנים 1953-1963 לממשלת ישראל שילומים (כינוי לפיצויים) על גזל ואובדן רכוש יהודי גרמניה הנאצית והארצות שנכבשו ע"י הנאצים במלחמת העולם השנייה. עפ"י ההסכם מ-1952, התחייבה ממשלת גרמניה המערבית לשלם לישראל במשך 12 שנה סכום של 3 מליארד מארק (כ-750 מליון דולר) ולועדת הארגונים היהודים, 3 מליארד מארק. מלבד השילומים, התחייבה ממשלת גרמניה המערבית לשלם פיצויים אישיים ליהודים שנפגעו מידי הנאצים.

אחרי השואה באירופה התפתח ענף מיוחד, אשר עוסק בחקירות לגילוי והחזרה של רכוש נספים, יהודים ואחרים, שהושמדו או נעלמו בשואה במחנות ההסגר, לצאצאים הזכאים לרשת אותם. כתוצאה מן הלחץ הבינלאומי שממשלות וארגונים בין-לאומיים הקימו והפעילו על בנקים וחברות ביטוח, נדרשו אלה להצהיר על כספים או רכוש או זכויות של נספים שבידיהם. לחץ זה הביא להקמת מוסד בין-לאומי, בגרמניה ובאמריקה, מוסד שעוסק בריכוז התביעות לרכוש, לכספים, ולגילוי מטלטלים ואוצרות אומנות שהגיעו לידי המחזיקים. מוסד זה, הקרוי Claims Conference, עוסק בתביעות ממשיות נגד גרמניה, והוא יחד עם סוכנות אחרת של הוועידה היהודית לתביעות באוסטריה, הוקמו למציאת קרנות לסיוע, שיקום והחייאת פליטים או שרידים יהודיים מן השואה, לבניה מחדש של הקהילות והארגונים היהודיים שנהרסו ע"י הרייך השלישי, וכן לתייעוד ולמזכרת של השואה והשפעתה ההרסנית על חיי הרוח. על אף פעילותו בתחומי המדינות והבנקים, עדיין לא ניכרים תוצאות פעולתו בתחום חברות הביטוח שפעלו לפני ואחרי מלחמת העולם השנייה.

כך, אדם או גוף בישראל המעוניין והטוען שהוא זכאי לחלק במקרקעין או מטלטלין של קרוב שנספה או נעדר, במובן החוק הישראלי, או חסוי, יכול לגלות רכוש שמחכה לו ע"י פניה לאחד הגופים הבאים: האפוטרופוס הכללי או האפוטרופוס לנכסי נפקדים, או לוועידת התביעות או לסוכנות היהודית.

26

כתובה שעזרה לגלות נכס עתיק

מיד לאחר מלחמת ששת הימים החלו חיפושים בבתים, בארכיונים ובמשרדי הממשלה לאיתור תעודות בעלות וראיות אחרות על רכוש יהודים ואחרים, שבעקבות מלחמת העצמאות נשארו בגדה המערבית.

אישה קשישה הופיעה בלשכתי וסיפרה שלהוריה היה רכוש בשכונת מוסררה בירושלים והיא זוכרת את הבית בו גדלה. לא היה בידיה כל מסמך או ראיה בנדון. ביקשתי שתצביע לי על הבית ולאחר ביקור במקום, ערכתי בדיקה במשרדי מס רכוש, בעירייה ובמחלקת רישום

המקרקעין כדי לגלות הבעלות, אך חיפושי העלו חרס. הודעתי לה על התוצאות השליליות של חיפושי, והצעתי לה שתמשיך לחפש ניירות עתיקים שהגיעו אל משפחתה.

לאחר מכן, הלקוחה חזרה למשרדי עם ארגז ובו ערימת מסמכים שונים. בדיקת הערימה העלתה שאף אחד מהם לא מועיל לגילוי הרכוש.

בתוך הערימה שהגיעה אלי משכה את לבי מטפחת שבתוכה היו פיסות נייר בגודל של בול. חלקם היה בכתב חצי קולמוס וחלקם האחר היה בציורים ובצבעים. הודעתי לה אז שאני אנסה להדביק קטעים אלה כפי שעושים בתשבץ, ולאחר מכן אתן לה תשובה על ממצאי.

התשבץ העסיק אותי זמן מה ובסיומו נתברר כי היו אלה קרעי כתובה משנת 1882. הכתובה הכילה את התנאים המקובלים והיו עליה שמות בני הזוג, תאריך החתונה וחתימות הרב והעד, וכן חתימת החתן, ושמו של החתן, יחזקאל מרדכיה.

לכששאלתי את הלקוחה אודות בני הזוג שבכתובה, השיבה לי שאינה יודעת מי הם.

בעיון חוזר בפנקסים שבדקתי קודם, נוכחתי לדעת שהחתן נרשם כבעלים של הנכס שאנו חיפשנו במוסררה, נכס שהלקוחה זיהתה אותו כבית הוריה.

בזמן שלטון העותומנים בארץ, הרישום בפנקסי הקרקעות ובספרי האוצר נעשה לא על פי מספר זיהוי, אלא על פי שם פרטי, שם ההורים ושם המשפחה. את הרישום היו משלימים בזיהוי עדים.

מבדיקת עץ המשפחה של החתן ששמו היה מרדכיה יחזקאל חי, נתברר כי הלקוחה נשאה שם משפחה שונה (שם משפחת אימה לאחר נישואיה), אולם היתה נכדה של הבעלים הרשום שנפטר ב-1920 לפני היוולדה והיא לא הכירה את סבא וסבתא. יתר על כן, שמות אביה ושם בעלה היו עולים מבוכרה ולא היו גרוזינים.

לאחר הוצאת צווי ירושה נפרדים לכל דור ורישומם בלשכת רישום המקרקעין, הנכס הוחזר לה.

מבדיקת תולדות המשפחה וקורות החיים, למדנו פרטים על עליית הגרוזינים לא"י בסוף המאה ה-19 ועל התיישבותם בעיר העתיקה בירושלים, ואחר כך על יציאתם מחוץ לחומה ומגוריהם במוסררה, וישיבתם שם עד למאורעות הדמים מ-1929 ומ-1936. ואלה תוצאות העיון והחיפוש.

העלייה מגרוזיה לארץ ישראל החלה לפני עליית ביל"ו ועליית יהודי תימן "אעלה בתמר" 1882. עלייה זו הייתה בלי רישיונות ובדרכים משובשות.

קהילות היהודים בגרוזיה היו באותו זמן תחת שלטון ספק מוסלמי ספק רוסי בערי הקווקז, ובעיריית מרכז והקשר בין הקהילות לא היה הדוק. לכל קבוצה בכל אזור היה דיאלקט שונה ונפרד, והמסורת והמנהגים שלהם היו רופפים. שליחי הקהילה היהודית בירושלים שהגיעו לקהילות היהודים הגרוזינים שהיו פזורות, עוררו אותם בדברי תורה, מנהגים ומסורות שכמעט נשכחו מהם וכך עוררו בקרבם את הערגה והשאיפה לשוב לארץ הקודש. בין השד"רים היה

השד"ר משה בן דוד אליגולא שבא עם אגרת מירושלים, ובין העולים היתה משפחת חכמישווילי.

משפחת יעקב חכמישווילי פתחה את העלייה לארץ ישראל בשנת 1848 וזו זרמה לארץ ישראל בגלים ובקבוצות של משפחות. משפחה זו עסקה בבנקאות, במסחר ובנכסים דלא נידי. בהגיעה לירושלים, היא קנתה בית ברחוב היהודים בעיר העתיקה, הפכה אותו לארמון, והקימה בו בית כנסת לכלות המשפחה ולנכדים, ואילו אם הבית טיפלה בענייני חולין ובגמילות חסדים. אחריה עלתה משפחת יוסף קוקיה, שאף היא קנתה בניין בעיר העתיקה בירושלים, והפכה אותו לארמון, עם ריצוף שיש איטלקי ווילונות יפנים.

העולים מגרוזיה היו בעלי הון ונהנו מחסינות רוסיה. הם עסקו במסחר עם אלפי צליינים ותיירים מרוסיה. בין העולים היו משפחת מיכאלי, גורל, צוינה, דברה, אפרימה, ברדגן, ספיה, בלוזה, ידידיה, גאנה ועוד.

עלייה זו זרמה לא"י עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. חלקה השתקע בעיר העתיקה בירושלים, ברחוב הגיא, ליד בית המרחץ של חמם אל עין וכן ברחוב חברון. העולים היהודים מגרוזיה היו בעלי גוף וקומה, זקופים, בריאים וחזקים.

משהתרכו הגרוזינים ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, המקום נעשה צר להכילם ולכן הם פרצו את החומות וקבעו שכונתם ליד שער שכס ברחוב הנביאים, ובה הקימו ת"ת ובת"כ, תנור אפיה, מקווה ובורות מים. השכונה נקראה "קריה נאמנה" ונבנתה ב-1877 השכונה נקראה גם "בית שמואל" או "אשל אברהם". חלק אחר מעולי הגרוזינים התיישב בנחלת שמעון שליך קבר שמעון הצדיק בשיך גיראח.

במאורעות הדמים משנת 1920, 1929, 1936 נפגעו בני השכונה הגרוזינית מידי מרצחים ושודדים ערבים ואז החלה נטישה של השכונה. ב-1939, אחרוני התושבים הגרוזינים עברו להתגורר בשכונות נחלת שבעה, זכרון משה, אחוה ויגיע כפיים, וחלקם התמזגו בשכונות הספרדים דוברי הדינו, כאשר משפחת קוקיה וחכמישווילי קנו קרקעות לאורך הדרך מירושלים ליפו, ואלה משתרעים היום במרכזה של ירושלים.

עליית הגרוזינים לא"י במאה ה-20 הושלמה מיד לאחר מלחמת ששת הימים. מלחמה זו עוררה שוב את רוח יהודי גרוזיה ואז החלה עליה מסיבית להגשמת חלום העלייה לישראל. אלפי יהודים זרמו ועלו לישראל. אלה התיישבו במקומות שונים בארץ, באשדוד, בת"ם, אשקלון, ירושלים, באר שבע, לוד ועוד. חלק אחר מן הקהילה היגר לארה"ב, לרוסיה, לבלגיה ולספרד.

בעשור השביעי של המאה העשרים, קהילת היהודים הגרוזינים בישראל מונה כ-100,000 איש, רובם עלו לישראל ממגניעים אידיאולוגיים⁶.

27

המאבקים לעליית יהודים לא"י משנת 1882 ועד 1948

דבריי ימי א"י משנות ה-80 במאה ה-19 ועד לשנות ה-50 במאה העשרים מצביעים על עלייה דינמית שהביאה ברכה ושגשוג לישוב היהודי ולמדינה שבדרך.

העלייה בשנת 1882 הייתה בתחילה עליית יהודים בודדים ובמרוצת הזמן הפכה לעלייה מאורגנת בקבוצות. עליית היהודים באה מרעיון דתי של שיבת ישראל לארצם ואחר כך היתה לפעמים תוצאה מארועים ממלכתיים. היא לוותה בעזרה נדיבים (משה מונטיפיורי והברון רוטשילד והברון הירש). עליית יהודי אירופה הייתה מקבילה לעליית יהודי המגרב (צפון אפריקה) ועליית הגרוזינים והבוכרים.

העלייה הראשונה בשנת 1882 הייתה עליית יהודי תימן והיא באה במקביל לעליית ביל"ז של יהודי רוסיה, שעלו בעקבות פרעות שפרצו ברוסיה הצארית.

בעליה ראשונה עלו למעלה מ-29,000 נפש. היישוב היהודי בא"י מנה אז 27,000 איש. עלייה זו הייתה עליית ביל"ז וכן של "חובבי ציון", רומנים ורוסים ותנועת "החלוץ".

בעקבותיה באה עלייה שנייה בשנים 1904 עד 1915. עלייה זו לוותה בהתעוררות לאומית והביאה לא"י 35,000 נפש. אלה היו צעירים ורווקים ויוצאי משפחות חלוצים וקרוביהם. אלה היו חלוצים והגיעו מרוסיה. ביניהם היו חלוצים שברבות הימים הפכו למנהיגי מדינת ישראל וביניהם בן גוריון, קצנלסון, יצחק בן צבי, לוי אשכול ואחרים.

בשתי העליות ניכר אחוז גבוה של מבוגרים ועולים שעלו לבלות שארית חייהם ולהיקבר בארץ הקודש.

עלייה שלישית הייתה בשנים 1919 עד 1923. [כאן רואים את עמדת השלטון הבריטי שבאה לידי ביטוי בספרים לבנים. אלה נחשבו כמו חוזים לא מקודשים ולא בני אלמוות. העולים באו מארצות הבלקן ומאסיה והיו 35,000 נפש.] עלייה זו הייתה של חלוצים ובני המעמד הבינוני. חלקה הגדול בא מ"תנועת החלוץ" שהייתה מאורגנת ומסיבית, והיא שאבה עידוד מ"הצהרת בלפור" מיום 2/11/1917 שבה נאמר:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי יהודי בא"י ותסייע במיטב יכולתה להשגת מטרה זו".

לאחר שניתן מנדט לבריטניה בשנת 1924, ע"י חבר הלאומים, נתברר כי בריטניה אינה מזדרזת ואינה עושה את הדרוש לעידוד הקמת בית לאומי יהודי בא"י, ואנו נתקלים בעמדות שונות ונוגדות של ראשי השלטון בארץ ונוכחים לדעת שבריטניה מעלה נימוק חדש להגבלות העלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית בארץ.

עלייה רביעית הייתה בין השנים 1924–1927. עלייה זו לא הייתה מאורגנת ומתוכננת, היא הייתה עלייה של המעמד הבינוני, סוחרים, בעלי מלאכה ומעט תעשיינים, עולים אלה התפזרו והתיישבו בערים ובכפרים.

עלייה חמישית הייתה בשנים 1933–1939 ואז עלו לא"י למעלה מ-250,000 נפש שבאו מגרמניה, צ'כיה, אוסטריה וכן פולניה, רומניה, תימן, יוון וארצות ערב. ביניהם היו בעלי הון ובעלי מקצועות חופשיים ובעלי ידע מקצוע טכני.

בתקופת 1920–1948 פורסמו חמישה ספרים לבנים וביניהם:

1. ספר לבן שפורסם ביולי 1922 בזמן שווינסטון צ'רצ'יל היה שר המושבות. בתקופה זו בוצעה חלוקה של פלשתינה לשתי יחידות; אחת של עבר הירדן המזרחי והשנייה א"י המערבית. אז נקבעו הגבלות להגירת יהודים וקליטתם בארץ, לפי יכולתה הכלכלית של הארץ.
2. ספר לבן שפורסם באוקטובר 1930, בימי לורד פספילד, שהיה שר החוץ של בריטניה באותה העת, ובו נקבע איסור עליית יהודים לארץ, כדי להבטיח כביכול קיום כלכלי לערבים באותה העת, וזו הוצא לאור לאחר שהוגש דוח וועדת סימפסון שקבע שהייתה כאן מצוקה בא"י. ספר זה הוצא לאור לאחר שהוגש דוח וועדת סימפסון שקבע שהייתה כאן מצוקה כלכלית וחקלאית, וזו הביאה למשבר כלכלי ואי יכולת להתפרנס מעבודה חקלאית. ספר זה יצא אחרי הפרעות של שנת תרפ"ט–1929. עד לסוף תקופה זו העלייה נעשתה בהקצבת סרטיפיקטים שנמסרו לסוכנות היהודית. ההקצבה של הסרטיפיקטים נעשתה בכל חצי שנה והיא ניתנה במנות של 1,500 עד 8,000 נפש בכל הקצבה.
3. ספר לבן שלישי משנת 1938. יצא בעקבות דרי"ח וועדת פיל שהמליץ לחלק את הארץ לשתי מדינות, יהודית וערבית ומובלעת נוספת בירושלים שתישאר בידי בריטניה. ספר זה אסר מכירת קרקעות ליהודים והמליץ למנוע עליית יהודים לארץ. כך החלה עליית בלתי לגאליים (מעפילים). לכל אחת מן התקופות הנ"ל קדמו פרעות, הפגנות, מעשי רצח ומעשי טרור. הספרים הלבנים הוצאו ונועדו, כביכול, להשקיט את הרוחות ולהשכין שלום בארץ וכן גם להעלים או לשנות את הרעיון המרכזי של הצהרת בלפור של הקמת בית לאומי יהודי.

ואכן ממשלת המנדט הגבילה ושינתה את תנאי העלייה וקבעה מגבלות ותנאים להקצבות של אשרות כניסה והגבלות של מספר העולים והעמידה תנאים ודרישות להוכחת יכולת כספית מכל עולה ועולה. הדרישה הייתה בהתחלה שהעולה יהיה בעל הון של 1,000 לירות פלסטינאיות, והוקטן אחר כך התנאי לסכום של 500 לירות פלסטינאיות.

בעשור הראשון של שלטון המנדט גדל היישוב היהודי בארץ והגיע ל-160,000 נפש. בעשור השני עלו לארץ כ-150,000 נפש מפולניה ומזרח אירופה. בעשור השלישי של שלטון המנדט עלו לארץ כרבע מיליון יהודים, בין כעולים ברישיון ובין כמעפילים בלתי חוקיים.

בשנת 1935 גברה העלייה על אף ההתנגדות שבאה מן האוכלוסייה הערבית שדרשה איסור מוחלט של עליית יהודים והכריזה חרם כלכלי על הסחר עם יהודים, וכן הוכרזה שביתה כללית. בתקופת המנדט עמד בראש השלטון נציב עליון, והוא שלט בעזרת המזכירות הראשית. בעשרים ושמונה שנות שלטון המנדט שלטו בארץ שבעה נציבים וכל אחד ואחד מהם תפקד ופעל בהתאם להוראות השלטון המרכזי בלונדון ו/או לפי השקפת עולמו או יחסו של הנציב לישוב היהודי.

הנציב העליון הראשון היה סר הרברט סמואל, שהיה יהודי חבר הקבינט בלונדון. הוא קיבל לידייו את פלשתינה ושלט בה עד 1925. בין סמכויותיו הייתה לו סמכות לצוות על שילוח והעברה של אדם שאינו פלשתינאי והפקעת רכושו. סמכויותיו נבעו מפקודת העלייה מ-1925 בה נקבעה גם סמכות ראש מחלקת העלייה. בין הסמכויות היתה יכולת של חקירה ובדיקה של כוחו הכלכלי של עולה ובדיקת יכולתו להתקיים מרכושו. אדם שאינו פלשתינאי שהיה חשוד בכוונתו להיכנס או שלא לצאת מן הארץ היתה לנציב או למנהל מחלקת העלייה סמכות למנוע כניסתו, וכן הייתה לו סמכות למנוע כניסת חולי רוח, זונות, עניים, או מי שעשוי להיות למעמסה על היישוב, או אדם שנידון בארץ אחרת על עבירה של רצח ו/או נידון למאסר ולא קיבל חנינה וכן מי שלא מתאים לדעת המנהל לכניסה לארץ ועשוי לסכן את השלום או לעורר מדניים או לפעול נגד השלטון וכן מי שבהיותו בארץ אינו נושא דרכון בר תוקף.

הסרטיפיקטים ניתנו להנהלה הציונית בקיצוב תלת חודשי או חצי שנתי.

בשנת 1922 נערך מפקד אוכלוסין בארץ ובו נימנו אז 83,800 יהודים מתוך אוכלוסייה של 757,182 נפש. בספירה זו לא השתתפו יהודים חברי אגודת ישראל.

בין השאלות הקשות ומעוררות מחלוקת היה עניין המדיניות לגבי עליית יהודים. זו תפסה מקום בוויכוחים ובדיונים והחלטות בכל תקופת השלטון המנדט. לאחר שלטון הרברט סמואל מונה כנציב עליון הלורד צ'ארלס פלומר, וזה שלט בארץ מ-1925 עד שנת 1928. יחסו של זה לתנועה הציונית היה הוגן.

אחריו בא ג'ון צ'נסלור בשנים 1928–1931, שהחל בהכרזות ציוניות וקרא לעידוד עליית יהודים בארץ, ואחר כך שינה עמדתו. בתקופתו מונתה וועדת שאו וזו הגישה דו"ח לשר החוץ הבריטי סימפסון. על פי דו"ח זה הופסקה העלייה ופקידים שונים שהיו בממשל הורחקו מן השלטון. בניהם הורחקו: נורמן בנטביץ' (היועץ המשפטי) ואדווין סמואל.

אחרי צ'נסלר מונה כנציב עליון ארתור וקופ. שכיהן בא"י משנת 1931 עד 1938. בתקופתו נפתחו שערי העלייה לעולים מפולנייה, רוסיה וגרמניה וכן לעולים מארצות המזרח, רומניה, בולגריה, הונגריה, טורקיה ויוון.

בעשור השני לממשלת המנדט פורסמו גזרות והגבלות לעלייה, ואז החלה עליית המעפילים. עלייה זו נעשתה ביבשה (בגבולות של חמת גדר, מדבר סיני, קנטרה, וירדן) ודרך הים באוניות מעפילים. עליה זו הייתה של "בלתי לגאליים". הבאים בדרך הים עלו באוניות מעפילים רבות, שקיבלו שמות סמליים, וביניהן אוניית וולוס, בן הכט, אף על פי, יציאת אירופה, פרייטה ואקסודוס. בשנים 1945–1948 הפליגו לארץ ישראל 66 ספינות, ובהן היו 60,000 עולים. בתקופת הנציב וקוף שוב פרצו מאורעות דמים ופורסם ספר לבן כדי להרגיע כביכול את הרוחות. הנציב וקוף היה אוהד לממסד הציוני וליישוב, ובתקופה זו יש פעילות כלכלית ומסחרית והוקמו נמל חיפה, וכן נמל תל אביב.

בוועדה שכונסה בסנט גיימס בלונדון בפברואר 1939 בעקבות מאורעות תרצ"ז–תרצ"ט, הועלתה הצעה שהעלייה תוגבל ל-75,000 יהודים בחמש שנים. הצעה זו נדחתה ע"י ערבים ובעקבותיה החלו פעולות מוגברות של עלייה שלא בסרטיפיקטים ששיאן היה בשנים 1945–1948. שלטונות המנדט עשו הכול כדי לסגור הגבולות, בין בדרך של עצירת האוניות במקום עגינתן בחו"ל או בעצירתן בלב הים. כך אנו רואים בתקופה זו עצירה של רכי חובלים וצוותים של אוניות שנעצרו ונשלחו לארץ, ע"פ תקנות ההגנה לשעת החרום משנת 1945, למחנות מעצר שהותקנו לעולים שנתפסו כעולים בלתי חוקיים בעתלית ובקפריסין. על רקע זה אירעו פרשיות מעצר של עולי האונייה אקסודוס ואסון טביעת האנייה על כל נוסעיה.

הנציב העליון הרולד מק־מייקל היה הנציב האחרון והוא נחשב לעוין ליישוב היהודי. הוא היה פקיד צר אופק ומוגבל. האצ"ל הכריז עליו פס"ד מוות, אך הוא שרד עד ערב הקמת המדינה ביום 15.05.1948, אז נפתחו סופית שערי העלייה ובוטלו ההגבלות לעליית יהודים לארץ.

בפקודת סדרי השלטון והמשפט לשנת תש"ח 1948 נקבע:

"ההגבלות של העלייה (סעיפים 13–15 לפקודת העלייה 1941 והתקנות 102–107 לתקנות ההגנה (שעת חרום) 1945 מתבטלות בזה. כל יהודי שעלה בזמן מן הזמנים לא"י בניגוד לחוקי המנדט דינו כדין עולה חוקי למפרע מיום עלייתו לגבי כל דבר ועניין".

28

המעמד האישי בישראל

יהודים קראים, פלשים ונטורי קרתא

"מעמד אישי של יהודים בישראל" – מטבע לשון משפטי שהוא פסיפס מגוון ומסובך. מאמצים רבים נעשים כדי להצניעו או להתעלם מקיומו.

המעמד האישי של מוסלמים, נוצרים ויהודים נקבע בדבר המלך במועצתו פלשתינה, א"י, 1922 (כרך ג' חוקי ארץ ישראל 2569) סימן 51, 65 וסימן 83, והוא עוסק ב-11 נושאים הקשורים למעמד האישי והם ניתנו לבתי דין דתיים לשיפוט בלעדי בדבר המלך במועצתו. המטרה הייתה לשמור ולקיים לאוכלוסיית פלשתינה ארץ ישראל את דיניה האישיים בעניינים אלה, כפי שנתקיימו בתקופה העותומאנית.

סימן 51: עניינים של מצב אישי הם: משפטים בנוגע לנישואין או גירושין, מזונות, פרנסה, אפוטרופסות, קביעת יוחסין של קטינים ואימוצם, איסור שימוש ברכוש של פסולי דין, ירושות, צוואות וניהול נכסי נעדרים.

למוסלמים ניתנה בסימן 52 סמכות בלעדית בהתאם להוראות חוק הפרוצדורה בבתי דין מוסלמים משנת 1833 (ה) כפי שתוקן בפקודה ובתקנות.

מדינת ישראל אינה מדינת הלכה אלא מדינת חוק, ורבים בה רואים עצמם כבני העם היהודי – אם כי אינם שומרי הלכה.

בישראל יש קבוצות מבני עמנו שלגביהם מתעוררות בעיות בסוגיית הזהות היהודית ומעמד האישי; לעניין איסורי חיתון. בין אלה נמנים הקראים, הפלשים ובני ישראל ואנשי נטורי קרתא ועמיתיהם.

לכל אחת מקבוצות אלה יש תכונות ואלמנטים המפרידים אותם מן הכלל. יש כאלה המסתגרים בתחומם, בערים ובעיירות שונות ולהם רשות שיפוטית נבדלת מן המערכת הכללית של הלאום היהודי ואחרים שמהווים קבוצה אנטי-לאומית ואנטי-ציונית.

נדון כאן בקבוצות אלה ובמה שמפריד בינן לבין היישוב היהודי, החילוני והציוני במדינת ישראל.

א. מעמד אישי של הקראים בישראל

היהודים הקראים מונים כיום בישראל למעלה מ-25,000 נפש ובעולם יש עוד 10,000 נפש קראים. במפקד התושבים בארץ ישראל המנדטורית משנת 1931 נתפקדו בארץ רק 2 אנשים שנרשמו כקראים. לפני מלחמת העולם השנייה היו בארץ 80–100 קראים אשר היגרו כנראה לקהיר (ראה ספר מפקד התושבים של מילס כרך 1 דף 88). לאחר הקמת המדינה הקראים עלו בהמוניהם למדינת ישראל מכוח חוק השבות משנת תש"י, שתוקן ב-1970, והם לוקחים חלק בפעילות לאומית של הציבור היהודי משרתים בצה"ל. הקראים מתגוררים כיום בערים רמלה ואשדוד ובמושבים: מצליח לוד ורנן בסביבות באר שבע; קהילות קטנות שלהם נמצאות בערים בית שמש, בת ים, ירושלים, לוד, קריית גת, תל אביב ואופקים, ואילו המרכז נמצא בעיר רמלה.

השוני בין ההלכה של עדת הקראים היהודים לבין ההלכה של הרבנים מתבטא בארבעה נושאים:

- א. איסורי מאכלות
- ב. קביעה שונה של לוח שנה ומועדים
- ג. איסורי שבת
- ד. נישואין וגירושין

הפרשים האלה התעצמו במהלך השנים וההיסטוריה של הקראים מאז יסוד הקראות במאה ה-8 והם הביאו להקמת חיץ בינם לבין יתר חלקי האומה העברית. הקווים שמאפיינים יהודים קראים התפתחו במשך דורות ונמצא שזו כת יהודית הכופרת בסמכות התורה שבעל-פה. עדת הקראים נקראת גם "בני מקרא". כינויים אלה ניתנו להם כבר במחצית הראשונה של המאה ה-9. הופעתם כעדה התרחשה ברבע השלישי של המאה ה-8, והיא קשורה במנהיג דתי בשם ענן. מצב זה הביא בין היתר לאיסור חיתון בין קראים לבין רבניים. ההלכה שנתקבלה על דעת רוב הפוסקים היא שחל איסור להתחתן עם קראים כיוון שהם ספק ממזרים ואין מקבלים אותם אם רוצים לחזור (שולחן ערוך, אבן העזר, סימן ד' סעיף ל"ז).

כדי ללכד את הקראים, הוקמה בישראל עמותה בשם היהדות הקראית העולמית. זו נרשמה לפי חוק העמותות תש"מ-1980 במטרה לטפל בנושאים הקשורים בבני הקהילה. ארגון זה מאחד בתוכו את הקראים בישראל, וכן אלה שברוסיה, פולניה וארצות מזרח אירופה, יבשת אמריקה, מצרים, תורכיה, צרפת, שוויץ ומערב אירופה.

הקראים רואים ראשית המחלוקת בינם לבין הרבניים בימי בית ראשון, וטוענים ששרשי התורה שבעל-פה מקורם בפרישת ירבעם בן נבט. לדבריהם, זה ויורשיו אחריו בדו מלבם מצוות והשליטו אותן בכוח הזרוע.

במחצית המאה ה-9 דניאל אלקומסי, הקראי, פעל רבות להתפשטות התורה הקראית. הוא עלה לירושלים ושלח לגולה איגרות תעמולה בהן קרא לקראים לעלות אחריו, וכך הפך את ירושלים למרכז לקראים בכלל ו"לאבלי ציון" בפרט. הגאולה נעשתה מאז נושא מרכזי בספרות הקראים. בשלהי המאה ה-9 קהילות קראים נתפזרו כבר במרכז ומזרח עולם האיסלאם ממצרים עד חיראסאן במזרח.

המאות ה-10 וה-11 היו תור הזהב של הקראיות ואפיינו אותן:

1. תנופת התפשטות
2. פעילות ספרותית
3. התחדדות הפולמוס נגד הרבנים.

בראשית המאה ה-10 הקראים בירושלים היו חזקים יותר מן הרבניים ואילצו את היהודים הרבניים וראשיהם לעקור לרמלה. השכונה הקראית קמה בגבעה המזרחית של העיר ירושלים מדרום לחומת הר הבית או לרגלי המדרון המערבי של הר הזיתים, ליד כפר השילוח. מקורות קראים ועולי רגל מספרים שבירושלים הייתה אז מעין "ישיבה" קראית שמשכה תלמידים מכל הארצות.

היחסים בין הקראים לבין הרבנים בירושלים בתקופה זו היו מתוחים, ורק במאה ה-11 בגבור המצוקה, חלה הפשרה ביחסי שתי הקהילות. עם חיסול הקהילה הקראית בידי הצלבנים, חדלה ירושלים לשמש מרכז קראי ראשון במעלה ומאז לא חזרה עוד למעמדה זה. קיומו החומרי של מרכז הקראים בירושלים נתאפשר בעיקר ע"י הקהילה הקראית ברמלה, שם התרכזו הסוחרים העשירים והמקורבים למלכות.

קהילת הקראים בארץ ישראל נתחדשה אחרי כיבוש צלאח אל דין, בשנת 1187, בירושלים, וכן בחברון.

דיעות בדוקות על הקהילה הקראית בירושלים יש לנו רק מראשית המאה ה-14. קהילת הקראים בירושלים עברה מאז מלחמת קיום רצופה והפכה להיות קהילה קטנה ומדולדלת. הקראים החשיבו את התפילה בירושלים ועניינם התמקד בהחזקת בית הכנסת והחצר שמסביבו. החזקת מבנים אלה, מקורה לכל המאוחר בתקופה העות'מנית ושימשה מטרה למגביות שנערכו בהתמדה בקהילות הקראים בגולה ובעיקר בקרים. קשר זה נמשך כמתואר להלן.

היהודים הקראים בירושלים חכרו בסוף שנת 1564 חלקת קרקע מאדמת אבו טור. החלקה הייתה מגודרת היטב ושטחה היה 65 על 70 מטר. החכירה נעשתה על ידי אחד הקראים, הרופא שמש בן איברהים, והוכרזה כהקדש העדה הקראית של ירושלים; לנטיעה ולקבורת הנפטרים היהודים הקראים (כרך 82, דף 364, שם). חלקה זו נרשמה על ידי פקיד ההסדר הישראלי על שם העדה הקראית.

לקראת סוף שנת 1584 בא אחד הקראים בירושלים והתלונן כי בית שהוקדש לפני דור לטובת עניי הקראים, חדל לשמש למטרה זו (כמה מאנשיו של הסוכאשי של ירושלים השתלטו על חלק מחדריו שלא כחוק), ורק ולאחר התערבות הקאדי נלקח ההקדש ונמסר לידי התובע (כרך 64 דף 131 שם). נכסי הקראים בירושלים מופיעים במאה ה-16 מדי פעם בפעם כיחידה נפרדת. הם כפופים לניהולו של אחראי מטעמם, ומושכרים למי שחפץ בכך. בסוף המאה, חלה הרעה כללית במצב היהודים, ובין היתר נפגעו חלק מנכסי ההקדש של הקראים.

מפי עולה איטלקי שגר בירושלים ושלח אגרת אל יהודי בקארפו שבאיטליה, אנו למדים כי ב-1620 נמצא בירושלים בית כנסת קטן של קראים, שהתלבשו כמו היהודים, אך לא התערבו עימם, ומספרם בערך עשרים נפשות.

בין היהודים הרבניים לבין הקראים נתקיימו אז יחסי שכנות טובים. על כך אנו למדים מאגרות התיירים הקראים שבדור ההוא (שמואל בן דוד 1641–1642) ומשה בן אליהו (1654–1655). בירושלים ישבו בזמנו של שמואל בן דוד 27 קראים וביניהם 8 אלמנות זקנות ב-15 בתים (חדרים) בחצר בית הכנסת הקדום הנקרא ע"ש ענן (ראה ארץ ישראל וישובה, יצחק בן צבי, עמ' 236–237 וכן מסעות ארץ ישראל, אברהם יערי, עמ' 241). בית כנסת זה נהרס בשנת 1948 ועם איחוד ירושלים הוא שוקם מחדש. בבי"כ זה היה ספר תורה עתיק שנשדד ע"י הערבים ונמכר לסוחר עתיקות בשבדיה, אך לאחר מאמצים רבים הוא נפדה ונמצא עתה בגנזי בית הספרים הלאומי בירושלים (ראה ראובן קשאני העדה הקראית עמ' 67).

במאה ה-18 רוב יהודי ארץ ישראל חי מתרומות מחוץ לארץ, ורק מעטים התפרנסו מעבודה. בין מקבלי הסיוע היו בעלי בתים שקבלו את חלקם בתרומות אחת לשנה, על פי רוב ממשפחותיהם או מקהילותיהם בחו"ל. את הכספים העבירו "פקידי קושטא" על פי רשימה מיוחדת, עם מתן הוראות מדויקות לפקידי הקהילות בארץ למי לשלם את הכסף וכיצד. האשכנזים והקראים קיבלו את כספם על פי רשימות נפרדות (ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה ה-18, עמ' 290; פנקס קושטא מאגרות מתאריכים אלה: שנת תשט"ו (?), דף 36, ח' ניסן תקי"ב דף 105, כ"ה באדר תקי"ז דף 22; כ"ח באלול תקי"ט דף 28). ראה פנקס קושטא (במכון בן צבי, ירושלים, מיקרופילם 1857).

בראשית המאה ה-18, עם פטירת חכם הקהילה הקראית בעוניו ודלדול הקהילה, חדלה זו להתקיים בירושלים במשך 20 שנה. לאחר מכן, הקראים בדמשק הוסיפו והחזיקו את בית הכנסת בירושלים. שמואל בן אברהם הלוי עלה ב-1744 לירושלים עם משפחתו וחיידש את ישוב הקהילה בה. בסוף שנת 1748 עלה קראי עשיר מדמשק, החכם יצחק הרופא, ושילם את כל החובות של הקראים לשלטונות. הוא חי בירושלים 40 שנה ומת סמוך לשנת 1785. הוא הצליח להוציא את בתי הקראים מידי הרבנים, והוא ובניו ובני בניו עמדו בראש הקהילה בירושלים עד ראשית המאה ה-20.

הקראים חיו במצב ירוד במאה ה-19 ולאחריה וחייו בעיר מן התמיכה מקהילת קרים. מקור זה נפסק כמעט בזמן מלחמות.

עם פטירת החכם משה בן אברהם הלוי ב-1906 נחלשה למעשה הקהילה, ובירושלים לא ישבו מאז אלא קראים בודדים.

בימי המנדט הבריטי חיו בירושלים קראים בודדים שלא הגיעו כדי מניין. בסוף ימי המנדט היו בירושלים 3 קראים, ובנפול העיר העתיקה לידי הירדנים הם הוגלו עם השבויים למחנה שבויים במפרק שבידן וחזרו משם עם השבים.

תקומתה של מדינת ישראל חידשה את עליית הקראים ממצרים, מפרס ומעיראק. הקראים התיישבו בעיקר ברמלה וסביבתה וכן במושב "דנן" בצפון הנגב.

בתקופת המנדט רישום בעלות על נכסי הקראים נעשה בפנקסי העירייה ואנו מוצאים רשימות אלה בגושים הבאים:

* גוש 34

* גוש 29

* גוש 33

בעיר העתיקה בירושלים.

רשימה זו אינה מלאה. היא נערכה ע"י מנהל מחלקת ההקדשות במשרד הדתות מיד לאחר שחרור העיר העתיקה במלחמת ששת הימים.

ארגון העדה (Community, בתורכית millet) לא היה חייב להיות רשום בתקופת התורכים. לעדה ניתן מעמד מוכר ע"י השלטון התורכי בשנת 1840 כאשר הרב הראשי הקראי בקושטא הוכר כנציגות העדה עם זכות לחותמת נפרדת (ראה יונג, Corps de droits Ottomans כרך 2, עמ' 174).

בתקופת השלטון הירדני בירושלים נוהלו נכסי קראים ברישום נפרד מתיקי האפוטרופוס לנכסי אויב הירדני, ואלה עברו לניהול האפוטרופוס הכללי הישראלי כנאמן, וזה גבה את שכר הדירה מן הדיירים השונים (ראה תיקי האפוטרופוס ים 212; 253; 269; 283; 273; 330; 342; 344; 454).

גבולות חלק מן הבניינים נקבעו באופן בלתי תלוי בקהילה הקראית ע"י האדריכל יעקב פינקרפלד (ראה פינקרפלד, בית הכנסת לעדה הקראית בירושלים לזכר לונן, ירושלים תרפ"ח, עמ' 108).

עמותת היהדות הקראית העולמית בישראל פנתה לשלטונות מיד לאחר שחרור ירושלים מידי הירדנים וביקשה לשחרר את נכסיה, ובשנת 1976 הגישה בג"ץ מס' 139/76, שאח"כ בוטל עקב הבטחת מדינת ישראל להסדיר העניין בדרכי שלום ע"י הבאת העניין לדיון בפני ועדת הבעלויות שליד מנהל מקרקעי ישראל.

העדה הקראית ומסמכי הווקף שבידיה מצביעים על רציפות בהחזקה ובעלויות. מעמד זה נמשך עד לשנת 1917 כאשר ירושלים נכבשה ע"י הבריטים. אולם היישוב הקראי בירושלים

התדלדל והצטמק והזכויות הרכושיות שלו צומצמו כל הזמן, אם כי בתי המשפט הכירו בחלק מזכויות אלה וכן הכירו במנהלי ההקדש שנשלחו ממצרים ומונו ע"י הקהילה הקראית הגדולה שמרכזה עבר למצרים.

עם הקמת מדינת ישראל נתדלדלו מרכזי הקראים האחרים בעולם ובמצרים בפרט והמרכז חזר לישראל בזרם העלייה הגדולה ובמיוחד היהודים הקראים במצרים, עירק, פרס ועוד. קהילת הקראים אינה מכירה בשיפוט בתי הדין הרבניים והעדה הקימה בי"ד נפרד לטיפול בענייני המעמד האישי של בניהם (ראה יוסף סוהר- בי"ד לעדת היהודים הקראים בג"ץ 30/76 לא' פס"ד (1) עמוד 13).

הקראים תבעו שתניתן להם הכרה ממלכתית כרשות שיפוטית נפרדת. הוקמה ועדה מיוחדת לבדיקת המעמד האישי שלהם. הוגשה חוות דעת מלומדת לשלטונות ע"י ועדה בראשותו של ד"ר משה זילברג, אולם זו לא הביאה להפלת המחיצות בין היהודים הרבניים לבין היהודים הקראים, וכך יוצא שציבור הקראים טוען לכפייה דתית.

השוני בענייני נישואין וגירושין בולט כשמשווים כתובות וכתבי גירושין של יהודים רבנים ושל יהודים קראים. במסמכים אלה בולטים לעין ההבדלים, הן בספירה שונה של מגיין התאריכים, והן באופן חתימת העדים על הכתובה ועל הגט.

לפרטים נוספים ראה יצחק בן צבי, הקראים, בספר נדחי ישראל, תשכ"ג, עמ' 141-148.

* יוסף בן עובדיה אלגמל, המלכות הקראית בגלות ובארץ ישראל, 2 כרכים 1979.

* משה זילברג, המעמד האישי בישראל תשכ"ה.

* דו"ח הועדה לבדיקת המעמד האישי של הקראים, מובא ב"דעות" חורף תשכ"ה, עמ' 351.

* ד"ר מ. קורין, המעמד האישי של הקראים.

כיום אין נפקות משפטית לפסק ולתעודות גירושין שבית הדין הקראי מוציא (ראה בג"ץ 362/68 — לא פורסם), אולם במברק שנשלח ע"י ראש הממשלה דוד בן גוריון, למזכיר העדה הקראית נאמר שהעדה מוכרת כעדה יהודית קראית והיא אינה בגדר מעוטים לא ידועים (ראה בג"ץ 866/78, לד' (2) פס"ד 657 — מורד ואחרים נגד מדינת ישראל).

חוק שיפוט בענייני נישואין וגירושין (מקרים מיוחדים) משנת תשכ"ט-1969 התווה אמנם דרך לשיפוט מיוחד של קראים ואחרים אך הוא נשאר כאבן שאין לה הופכין והוא אינו מופעל כיום בישראל.

ב. עדת הפלשים בישראל

עדה זו מתייחסת בצורה מיוחדת לדת ישראל שלפני התפתחות התורה שבעל-פה.

יהודי חבש ידועים בשם פלשא-בית ישראל. הם היו מנותקים ממרכזי היהדות עד סוף המאה ה-19. מוצאם שנוי במחלוקת אע"פ שלא שנוי במחלוקת שהם רואים עצמם כיהודים לכל דבר.

בשנת 1954 אישר הרב הראשי הרצוג את הפסיקה שהפלשים הם יהודים, והראשון לציון עובדיה יוסף קבע והגיע למסקנה שהפלשים הינם יהודים שיש להצילם מטמיעה והתבוללות. בשנת 1975 ועדה בין משרדית שהוקמה ע"י ראש הממשלה בישראל הכירה בהם כיהודים הזכאים לאזרחות ישראלית מכוח חוק השבות.

רובם הועלו לישראל בשנות ה-80 של המאה ה-20.

קהילה זו מונה כיום בישראל כ-1,500 נפשות. בניה מרוכזים בעיקר בעיירות פיתוח בדרום הארץ ובנגב וחלקם מתגורר בפרדס חנה ועתלית.

באתיופיה (חבש) הם מונים למעלה מ-25,000 נפש.

הקהילה אינה מכירה בהלכות הרבנות והתלמודים, והם נוהגים במנהגים שונים מאלו של היהדות הנורמטיבית.

בעניין נישואין אין לקראים כתובה. הנישואין נכתבים בחוזה שנעשה בשני העתקים. אחד שנחתם ע"י הגבר נמסר לאישתו ואילו השני שנחתם ע"י האישה נמסר לגבר. בחוזה נקבע שהאישה היא שותפה בכל רכוש שהבעל ירכוש מכאן ואילך אך היא אינה שותפה ברכוש שהיה בעבר לבעלה עד שתלד לו בן. במקרה של גירושין, האישה נוטלת את חלקו לפי החוזה. במקרה גירושין הבנות נשארות אצל האב ואילו הבנים נשארים בידי האם והאב חייב במזונותיהם עד גיל שלוש. דת הילד נקבעת לפי האם. החתונה נערכת בפני שני עדים שיושבים בחגיגה לשני צדי החתן ומלווים אותו תמיד. ראה "מקראי יהדות" חוברת 30 מכ"ב בכסלו תשמ"ד.

באשר לגירושים, אלה נעשים בפני כוהני וזקני הכפר שמהווים ב"ד, בהרכב של 5-6 אנשים. כל אחד מבני הזוג מוסר את החוזה שבידיו ובית הדין קורע את שני החוזים והגירושין תופשים מיד והאישה מותרת.

ג. נטורי קרתא (שומרי החומות)

זוהי קבוצה דתית קיצונית. קהילה זו מתייחסת למדינת ישראל כמדינה יהודית חילונית אשר כופרת באלוקים. קהילה זו רואה בהקמת מדינת ישראל חטא וחילול הקודש והיא אינה מכירה במדינת ישראל ובחוקיה ונאבקת בה.

העדה מונה כיום כ-300 משפחות המתגוררות יחד בשכונת מאה שערים ובשכונות הסמוכות אליהם וכן בבית שמש 200 איש, ובבני ברק ומקצתם בניו יורק ובמקומות אחרים.

הקהילה התארגנה בהנהגתו של הרב יוסף חיים זוננפלד ב־1920 בתור קהילה חרדית נפרדת עם בתי דין עצמאיים ולכל יהודי חרד נתנה זכות לפרוש מ"כנסת ישראל". מי שגיבש, הטיפ וארגן את המאבק נגד הציונים ולמען האוטונומיה של קהילת החרדים היה ד"ר יעקב ישראל דה-האן שהשתקע בירושלים בשנת 1920.

קהילה זו התחזקה ב־1935 לאחר שחסידי סאטמר הצטרפו אליה ולאחר שנויים שנעשו במבנה הארגוני והפוליטי של אגודת ישראל. ארגונה בנפרד נעשה לשם מלחמה במגבית "כופר היישוב" שהמוסדות הלאומיים הטילו לצרכי ביטחון בתקופת מלחמת העולם השנייה. היה זה בתקופה ששיתוף הפעולה בין אגודת ישראל לבין המוסדות הלאומיים נתחזק.

בין המנהיגים הבולטים של קהילה זו נמנו הרב משה בלויא, ראובן יונגרייז ודיסקין. קבוצה זו ביקשה במלחמת השחרור למנוע את שלטונה של מדינת ישראל על העיר ירושלים והיא ניסתה לשדל ולהטיף שירושלים תהיה עיר בינלאומית.

קהילה זו אף הקימה רשות שיפוטית עם בד"ץ נפרד. בני הקהילה מסרבים לקבל תעודת זהות ישראלית ואינם מקבלים ביטוח לאומי. הם אינם מכירים בסמכות בתי המשפט בישראל. הם לא נוטלים חלק בבחירות לכנסת ולעיריות ומקפידים לחנך את בניהם בחינוך נפרד ממערכת החינוך הכללי במדינת ישראל ואינם משתפים בחינוך ילדיהם במשפחות חרדים שמקלים ראש או חפשיים. הם נאבקים להקים כיתות נפרדות לילדי האשכנזים ליהודים חרדים ממוצא ספרדי. הדבר הביא להתערבות בג"ץ ולסנקציות של מאסרים לסרבנים.

בני קבוצה זו חיים מכספי חלוקה.

פרטים נוספים על הקבוצה, תולדותיה וחייה ראה בספרים:

* הרב משה בלוי, על חומותייך ירושלים (פרקי חיים)

* רות בלוי (הגיורת), שומרי החומה, 1979

29

אסופית חיפשה ומצאה הורים, אחים וגם רכוש

המעמד והזכויות של ילדים מאומצים או אסופים ימשיכו להעסיק גניאלוגים ומשפטנים בעולם. להלן דרמה מארץ ישראל הקטנה:

תינוקת, בת יומה, הונחה בפתח בית חולים ידוע בירושלים, בשנת 1926. לא היו עליה סימני זיהוי או מידע על הוריה הביולוגיים. התינוקת נאספה על ידי האחיות הראשית, שהיתה ערירית, ואומצה על ידי כבת.

התינוקת גדלה והגיעה לפירקה. היא נישאה והביאה ילדים לאוויר העולם. בהגיעה לגיל שלושים התחילה האשה לחקור את שורשי משפחתה. בצר לה היא פנתה לפרקליט שיעזור לה לפתור את התעלומה. האם המאמצת הלכה לעולמה. בספר הלידות שנוהל על ידי השלטון בתקופת המנדט לא היו נתונים על הלידה. הפרט היחיד שהאשה ידעה להצביע עליו היה היום בו נאספה בפתח בית החולים. תיקי אימוץ הם, כידוע לכול, תיקים חסויים, ורק בהתמלא תנאים מיוחדים ניתן לעיין בהם. במקרה הזה חסר היה מפתח לכניסה לעיון בתיק האימוץ.

לאחר לבטים החליט הפרקליט לדפדף ולסרוק עיתון רשמי [שהיה ילקוט הפרסומים של ממשלת המנדט] ופרסומים של בתי המשפט מאותה שנה וסמוך לה, שמא ימצא בהם קצה החוט להמשך החיפוש. כידוע, אימוץ חוקי נעשה בצו בית המשפט לאחר פרסום מודעה בעיתון הרשמי. הפרקליט שטיפל בעניין קיווה לגלות בדרך זו אם אכן הוגשה בקשת אימוץ ומי היה המבקש או עורך הדין שטיפל בבקשת האימוץ ומי שייצג את האחיות הרחמנייה המאמצת.

בחיפוש נתגלתה מודעה על בקשה לאימוץ של תינוקת בת יומה, עם תאריך שהתאים ליום הלידה של האשה. במודעה צוין שמו של עורך הדין שטיפל בבקשה. בדיקה נוספת העלתה כי זה הגיע לזקנה ופרש לגמלאות והיה חשש שהארכיון שלו נשרף.

הפרקליט החליט אף על פי כן לצלצל לביתו של החבר שפרש לגמלאות כמה שנים לפני כן, בתקווה שימצא אותו בחיים וארכיונו נשמר, שמא יוכל אולי להיעזר בו. למזלו נמצא החבר הפורש בחיים. הוא זכר את בקשת האימוץ שטיפל בה עשרות שנים קודם לכן, אך הוא ביקש שהות לבדוק בארכיון השמור עמו שמא יוכל להוסיף מידע.

שיחת טלפון נוספת, ימים מספר אחר כך, הביאה לפריצת הדרך לגילוי התעלומה. התיק נשמר ונמצאו בו פרטים על חקירות לגילוי ההורים הביולוגים, שלא היו נשואים, שמסיבות שלהם ניסו להיפטר מן התינוקת הרכה. בדיקות נוספות וחיפושים נוספים בספרי המסים ובספרי המקרקעים וכן בספרי מרשם התושבים גילו את מקום מגוריהם של ההורים, וכך נתגלה שלאחד מן ההורים, שבינתים נפטר, נכסי מקרקעים שהיו רשומים על שמו... בהליך נוסף שביצע הפרקליט הוצאו צווי ירושה והאשה קיבלה את כל אחד מן הצווים שבהם פורטו האחים והאחיות שירשו יחד את נכסי ההורים.

30

פליאוגרפיה עברית

פענוח כתב־יד, זיהוי, קביעת מועד כתיבתו וקביעת מקורו הוא אחת הסוגיות הקשות במחקר של גניאולוג, ארכיאולוג והיסטוריון.

הכתב מלווה את האדם מאז תחילת ימי אנוש. את הכתב אנו פוגשים בפירמידות, בקירות, במערות, בפפירוסים, בעיתונים, במודעות אבל שעל הקירות ובמכתבים הנכתבים ביד.

הגניאולוג עומד בפני בעיות קשות ולמעשה ניצב בפני חידות רבות. פיענוח וזיהוי כתב היד הוא החלק הקשה בעבודתו.

תולדות אנוש עלי אדמות מצביעות על שימוש בחומרים שונים, שהיו בידי האדם לצורך הכתב. השימוש היה באבנים, בעץ, בקליפות עצים, בעצמות, בשנהב, בעור, במתכות ובדים, בלוחות טין, בכלי חרס, בפפירוס ובנייר. כמה טכניקות לכתיבה היו: חקיקה וחריתה, הטבעה וצביעה.

כתב היתדות הוא מן הכתבים הקדומים ביותר של האנושות. הוא פותח בידי השומרים סמוך ל־3,000 שנה לפנה"ס מכתב־ציורים של עם שקדם להם במסופוטמיה.

הארמים, תושבי סוריה וארם נהריים, האיזורים שמצפון לארץ ישראל, פיתחו בתקופת בית ראשון כתב משל עצמם. כתב זה התפתח מן הכתב הפיניקי, והיווה כתב אלפביתי הדומה לכתב העברי. שליטי אשור בחרו בלשון הארמית, ועשו אותה לשון תקשורת ומסחר בין עמי הממלכה הניאו־אשורית, ואחר־כך הבבלית, וכך הפכה לכתב הבינלאומי במקום כתב היתדות האשורי, שהיה מורכב ומסובך. על קיום כתב זה נודע לראשונה באירופה בשנת 1602 מפי אנטוניו דה גוביאה, שהיה שגריר ספרד ופורטוגל בחצר מלך פרס, אך פענוחו נעשה רק במאה ה־19.

פענוח כתב היתדות, חקר הבלשנות, הספרויות וההיסטוריה של בבל ואשור הקדומות נעשה ע"י ג.פ. גרוטפנד (G.F. Grotefend — בלשן גרמני, מפענח כתב היתדות) (1853–1775) בתחילת המאה ה־19. אחריו באה קבוצת חוקרים, ופתחו במחקר התרבויות העתיקות.

כתב החרטומים (הירוגליפים) הוא הכתב, בו נכתבה בלשון המצרית העתיקה. היה זה כתב ציורים מותאם לחריטה או לגילוף על אבן, או לצייר על עץ, חרס וכיו"ב. כתב זה היה בשימוש הכהנים-המלומדים, למעלה מ-3,000 שנה, עד לתחילת ימי הביניים. הכתב עוצב מיתדות לחריטה או לכתובה בולטת. גילוי ופיענוח כתב היתדות נתאפשר כאשר נתגלתה ב-1799 ע"י ז.מ. שמפוליון, קצין בצבא הצרפתי של נפוליאון, אבן הרוזט הדרלשונית (מצרית ויוונית) בפתחת הנילוס, אבן שהכילה כתובות (ציור, דמוטי-מצרי, ויווני). פיענוח זה היה המפתח להכרת ההיסטוריה והתרבות של מצרים העתיקה.

הכתב המצרי העתיק הירוגליפי (באותיות דפוס) נכתב בסימנים ואותיות שבנו כתב, תמונות, הברות והגיים (קונסוננטים), ואילו כתב היד המהיר לשימוש יום-יומי נכתב בדיו ועט (קנה סוף מחודד) על גבי עלי גומא מעובדים (פפירוס) ונקרא (היראטי). כתב יד זה נבדל מן התמונות שבכתב היתדות.

המצאת הכתב האלפביתי, בו כל אות סמלה הגה (צליל) אחד בלבד, לעומת כתב התמונות וההברות, היתה אחת המהפכות הגדולות בתרבות האנושית. מעתה יכול היה כל אדם לקנות לעצמו השכלה ודעת, להבדיל מן התקופה הקדומה, שבה עסקו בכתב מעמדות מיוחסים של אצילים וסופרים.

האלפבית הומצא בארץ ישראל — סוריה. ממצאי כתב זה היו הכנענים. שפתם היתה קרובה מאד ללשון העברית. שבטי ישראל אשר התנחלו בארץ ישראל אימצו את הכתב הכנעני בערך במאה ה-12 לפסה"נ. בכתב העברי יש 22 אותיות.

תושבי ממלכות יהודה וישראל השתמשו בכתב העברי הקדום במשך כ-500 שנים, מימי השופטים ועד חורבן הבית הראשון, כלומר עד ראשית המאה השישית לפסה"נ. הכתובת העברית הקדומה ביותר הידועה לנו היום היא "לוח גזר" מימי שלמה המלך. כתובת זו נחקקה על לוח חרס קטן. היא נמצאה בחפירות של מקאליסטר ב-1908, ליד התל של גזר הקדומה. זהו לוח חרס קטן, המכיל רשימה בת שבע שורות של חודשי השנה, תוך ציון חודשי הפעילות החקלאית האופייניות לכל קבוצה וקבוצה של חודשים. הלוח נמצא כיום באגף העתיקות באיסטנבול, תורכיה. [ראה מזרחי של ארץ ישראל של וילנאי, עמ' 228, וכן ספרו של נוה, בעמ' 20-21].

כתובת אחרת שנתגלתה לאחרונה בחפירות בכתף בן הינום בירושלים היא "ברכת כהנים". כתובת זו חרותה על קמיע. הקמיע שמור במוזיאון ישראל.

כתובת מפורסמת אחרת היא "כתובת נקבת השילוח". כתובת זו נחקקה באבן, נעשתה במצוות המלך חזקיה, במנהרה מתחת לחומת העיר, ליד עיר דוד בירושלים, בזמן המצור של צבאות סנחריב, מלך אשור, על ירושלים בירת יהודה. כתובת זו היא מסוף המאה ה-8 לפני סה"נ. [ראה ספרו של וילנאי, ירושלים, עמ' 125, וכן נוה, בעמ' 4].

בלוח זה האותיות הן זקופות וחדות. כתב־יד זה נקרא בשם "דעץ" או "רעץ", משום שרוב האותיות נראו כאילו הן רעוצות, כלומר שבורות. לוח זה הוא לוח חקלאי, ובו חודשי השנה ועונת העיבוד החקלאי.

מאוחר יותר אנו מוצאים אותיות מעוגלות יותר ורהוטות בכיוון הכתיבה. את אלה אנו מוצאים בכתיב לכיש, שנכתבו ערב חורבן יהודה.

גולי בכל התרגלו לארמית במקומות גלותם. עם שובם ליהודה אחרי הצהרת כורש, הביאו עימם את הלשון הארמית וכתב היד שהיה מקובל לידיהם. וכך אנו מוצאים שבמאות האחרונות לפני חורבן בית שני השתמשו לכתיבת הלשון העברית בשני סוגי כתב: העברי הקדום והכתב הארמי. הכתב הארמי הלך ודחק את רגלי הכתב העברי, עד שזה יצא לגמרי משימוש.

תושבי מדינת יהודה השתמשו בתחילה באותיות הארמיות, כפי שהיו מקובלות בכל רחבי האימפריה הפרסית. עם נפילת האימפריה הפרסית צומצם השימוש בלשון הארמית כלשון בינלאומית. היוונית החלה אז לתפוש את מקום הלשון הארמית. עמים שונים החלו אז לפתח את הכתב הארמי לצורכי כתבים לאומיים שלהם. הכתב היהודי הוא אחד מכתבים אלה. תהליך זה נתרשח במשך מאות השנים של ימי בית חשמונאי ובית הורדוס. כך נוצר כתב יהודי ידוע ככתב אשורי או כתב מרובע.

התעודות החשובות ביותר מימי בית שני הן מגילות מדבר יהודה, ידועות גם בשם "המגילות הגנוזות". הן נתגלו בסביבת חירבת קומראן, שליד החוף הצפוני-מערבי של ים המלח. רובן הגדול של המגילות כתובות בכתב יהודי, אך יש גם מגילות הכתובות בכתב העברי העתיק.

מגילות אלה נתגלו, כידוע, בעקבות מקרה, בו רעה בדואי ביקש לאסוף את אחת העיזים שנפרדה מהעדר שלו ונתחבאה במערה. במערה זו הוא נתקל בכדים, בהם היו גווילי עור. הוא לקח גווילי העור האלה ומכר אותם לסוחר בבית לחם, כחומר גלם לנעליים. הסוחר הממולח מכר חלק ממגילות העור לפרופ' א.ל. סוקניק, וחלק אחר לארכיבישוף הסורי האורתודוכסי בירושלים. האחרון העבירן לארה"ב. לימים נתגלה כי גווילים אלה שהיו במערות קומרן כתובים בכתב ספר. החומר שכתבו עליו הוא בעיקר גוויל ומעט פפירוס. כלי הכתיבה היה קנה, והדיו – דיו פחמית בעיקר, אך יש מעט קטעים שנכתבו בדיו מתכתית.

לאחר מלחמת ששת הימים, נערך מבצע רחב ויסודי לסקור את מדבר יהודה ולחקור את צפונותיו במבצע זה, שנעשה בחסות צה"ל ואשר בראשו עמדו מיטב החוקרים, הארכיאולוגים וההיסטוריונים של ישראל, נחשף חומר רב נוסף במערות קומרן בוואדי מרבעת ובנחל חבר. מקצת מחומר זה נחשף ונחקר, ואילו החלק המירבי הועבר למיקרופילם לחוקרים באוניברסיטאות שונות והיה חסוי בפני הקהל הרחב. לאחרונה פרץ ויכוח אקדמי סוער בנון. צורתו הסופית של הכתב היהודי נתקבלה, כאמור, סמוך לסוף תקופת הבית השני. מאז ועד היום חלו באותיות שינויים מעטים בלבד. מעתה, רק סגנונות שונים של אותיות, ולא שינוי של ממש.

לאחר מרד בר־כוכבא, פסק לגמרי השימוש בכתב העברי הקדום. הכתב היהודי המרובע היה לכתב היחיד לכתובת הלשון העברית.

אוצר גדול של כתבי יד בעברית נשתמר זמן רב בעליית גג של בית הכנסת שבפוסטט, שהיא קהיר העתיקה. זוהי הגניזה הקהירית. רק בסוף המאה ה-19 החל להופיע חומר מן הגניזה הקהירית. המלומד היהודי, סלומון שכטר, שהיה מרצה לתלמוד בקיימברידג', זיהה כמה דפים כטקסט עברי אבוד של משלי בן סירא. בעקבות ביקורו במצרים הוא הצליח להוציא כ-100,000 קטעי גניזה שהועברו לקיימברידג' בסוף המאה ה-19. מאז גלוי הגניזה רבים עוסקים במחקר ובפרסום כתבי־היד, ועד היום לא נשלמה המלאכה.

בכל ארץ מארצות הגולה התפתח כתב הספר הקליגרפי המהודר, שבו הקפידו על אחידות הכתיבה, והגיע לשיא שכלולו במאות התשיעית והעשירית לספה"נ. החל מן המאה ה-12 הגיע כתב היד לסגנון מיוחד המכונה "מזרחי". זה התפשט בכל איזור המזרח הקרוב, מבל ועד מצרים, ארץ ישראל, סוריה ולבנון, וכן לצפון אפריקה וספרד, ולאיטליה ואשכנז. כך ניתן להבחין בימי הביניים המאוחרים, בהבדלי סגנון בכתב עברי שנכתב בספרד, באשכנז, באיטליה או בארצות אחרות.

ספרי הקודש ומזוזות נכתבו בידי סופרים מקצועיים בכתב יד מפואר וקדני מאד. כתב זה נקרא כתב הספר. לעיתים כתבו בו משנה ותלמוד, הגדה של פסח, מגילת אסתר, סידורי תפילה, מחזורים וכתובות.

דברי פרשנות לכתבי הקודש נכתבו בכתב מעוגל וחופשי יותר, הנקרא כתב רבני. כתב קורסיבי, כלומר כתב פשוט ורהוט.

לאחר המצאת הדפוס, נודע כתב היד הרבני הספרדי בשם כתב רש"י. כתב זה נקרא ע"ש רש"י, כיוון שהספר הראשון שנדפס בכתב זה הוא פירושו של רש"י מן המאה ה-11 על התורה (נדפס ע"י אברהם בן יצחק גרטון בשנת 1475, בעיר רגיו דה קלבריאה שבדרום איטליה).

פיוטים, מכתבים וכתבים אישיים אחרים נכתבו בכתב רהוט (כתב חצי קולמוס). כתבי־יד זה התפתח בהשפעת הכתיבה הערבית כבר במאה ה-11.

שתי התגליות הגדולות בעת החדשה, "הגניזה הקהירית" ו"המגילות הגנוזות" שנתגלו במדבר יהודה, נתנו תנופה למחקר הכתב העברי.

מחקרים שנעשו מאז קידמו ומקדמים הרבה את מחקר האות העברית. עד היום אמנם לא התגבשה שיטת מחקר אחידה, שהתקבלה על דעת רוב החוקרים כשיטה מדעית אובייקטיבית, מכנית, להבדיל מן השיפוט הסובייקטיבי של העין האנושית.

בצד כתב הספר, היה קיים במשך כל הדורות כתב־יד רהוט — זה הכתב שאנו קוראים לו בלשון הדיבור אותיות כתב, בניגוד לאותיות דפוס.

בעוד אותיות הדפוס – כתב הספר – לא נשתנה מימי מגילות מדבר יהודה, עבר כתב היד הרהוט גלגולים רבים. בכל איזור היה הכתב העברי הרהוט מושפע מן הכתב הלועזי שהיה רווח בסביבה. כתב היד הרהוט הלך והתרחק מכתב הספר.

בכתיבה הרהוטה נוטה היד למשוך את האותיות שמאלה, בכיוון הכתיבה, ואף לחבר שתיים או שלוש אותיות.

הכתב האשכנזי, שהוא חצי רהוט, התפתח באשכנז (גרמניה וצפון-מזרח צרפת) במאות ה-12 וה-13, בהשפעת הכתיבה הגותית. משם עבר אל ארצות אירופה המזרחית. ממנו החלה להתפתח במאה ה-15 בקירוב הכתיבה הרהוטה, שהיא כתב היד בו אנו משתמשים כיום.

גניאלוג יהודי, שמגיעים לידינו כתבים עתיקים ומכתבים שהוחלפו במשפחה העברית, בכתב רש"י או בחצי קולמוס או בכתב אשכנזי, יחפש הדרכה במחקר פליאוגרפיה עברית, וכך הוא יכול לסגור את השורות של דורות קדומים.

» לעיון נוסף »

1. ספר הכתב העברי, מאת עדה ירדני, הוצאת כרטא, ירושלים 1991.
2. תולדות הכתב "העברי", בעריכת ד"ר י. נווה, הוצאת משרד החינוך והתרבות, ומודיעין ישראל.
3. האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ז עמ' 625 (ראה ערך "עברי, כתב").
4. The Hebrew Scripts, by Solomon A. Birnbaum, 2 Vol., 1971
5. Paleografia Ebraica, Carlo Bernheimer, Firenze 1924

מדור ה

מקרקעין והתיישבות

31

רישום מקרקעין בישראל

מכר המקרקעין הקדום ביותר הידוע לנו בישראל הוא מכר מערת המכפלה אותה רכש אברהם אבינו מעפרון החתי. החתים היו אימפריה גדולה שהשתרעה על שטח עצום מהרי אסיה הקטנה (כיום טורקיה) ועד קרית ארבע. אימפריה זו הגיעה לשיא כוחה בין המאה ה-19 לבין המאה ה-12 לפנה"ס. המכר לאברהם אבינו נתקיים באמצע המאה השבע-עשרה לפנה"ס. לממלכת החתים היה ארכיב עשיר כתוב בכתב יתדות על לוחות טין. רק בתחילת המאה ה-20 נתגלה אוצר זה בחפירות שבוצעו בביגזאוי, צפונית לאנקרה של היום, ורק בעקבות חשיפת ופענוח כתב היתדות החתי שהיה על לוחות החרס, נתגלה שאלה מכילים גם תעודות רישום של בעלות על מקרקעין (קושאנים).

הקניית מקרקעין בישראל בימי קדם ולפני חורבן בית ראשון (650–590 לפנה"ס) מתוארת בספר ירמיהו פרק לב, ט-יד. כאן רואים אנו חוקי קניין, ובהם תשלום תמורה, כתיבה בספר וחתימה בעדים, ומסירת ספר המקנה בפומבי כשהוא חתום בפני עדים וכשהוא נתון בכלי חרס למען יעמוד ימים רבים. עיינו הראות שאלמנטים של פומביות המכר, כתיבה בספר וחתימה בפני עדים, היו כבר בימי קדם.

בזמנים המודרניים, כמו בימי קדם, רישום של מקרקעין היה חשוב הן לצורכי המדינה וסדריה, והן לתועלת האזרח, אשר יכול לדעת על פי עיון בפנקס המקרקעין מה היא הזכות הקניינית שיש לבעל המקרקעין המבקש לעשות בהם עסקה, ואיזה שעבדים רובצים עליהם. מפעל רישום הקרקעות המקיף הראשון של סוריה וארץ ישראל, נערך, כנראה, בשנת 1313 על ידי הסולטן הממלוכי אנ-נאצר מוחמד בן קלאון. מאז נערכו עוד כמה סקרים קדסטריים, כגון בעשור הראשון למאה השבע-עשרה, ובימיו של מוחמד עלי, במחצית הראשונה של המאה ה-19. כמו בשטחי חיים אחרים, גם הניסיון שנרכש בעריכת סקרי קרקעות בארצות אירופה, החל חודר בהדרגה לארצנו. בשנת 1848 שתפו העות'מנים שלושה מהנדסים פרוסיים בסקר הקדסטרי שהחל אז בלבנון; ובמהלך המאה ה-19 התחילו לערוך במצרים סקר רישום קרקעות לפי הדוגמא האירופית שבמהלכו שילבו בו מזידות ומיפוי חלקות קרקע (ר' א.ב.ג. פולק — לתולדות הקדסטרים בארץ ישראל ובארצות השכנות (המשק השיטופי, חוברות 17 ו-18

משנת 1937 עמודים 327–329; וכן חוברות 19–20 משנת 1937 עמודים 356–358); וכן ראה דב גביש — קרקע ומפה, הוצאת יד בן-צבי, עמוד 31; וכן ראה א. הללי, ארצות הגליל ב', חיפה 1983, עמודים 575–610 — ברשימתו "הזכויות במקרקעין, רקע היסטורי כללי של התפתחות הקניין בארץ".

השיטה העות'מנית שהייתה נוהגת בארץ לפני הכיבוש הבריטי, ואשר הופעלה בישראל עד לחוק המקרקעין תשכ"ט–1970, בנוגע לרישום זכות בעלות על קרקעות מולק זכות השימוש ואכילת פרות (תצרוף) על קרקעות מידי ומוקופה, מתוארת בקצרה כך: בקושטא, בירת מדינת העות'מנים דאז, היה משרד מרכזי, הידוע בשם דפתאר חקאני. משרד זה, יחד עם המשרדים המקומיים באזורי השליטה, עסק ברישום הקרקעות. משרד זה היה רק משרד לרישום ומתן שטרי טאבו, בנוגע לזכות בעלות, זכות שימוש, איפותיקי, וכדומה. החוק העות'מני חייב את רישום המקרקעין בפנקסי המקרקעין בכל מקרה של העברת בעלות. שום מדידות מדויקות לא נעשו, וספרים מקומיים, שיראו בדיוק את האחוזות ואת שטחן, לא היו.

רשימות הדפתר חקאני, המרכזי ואלה של הטאבו המקומי, היו כוללות, על פי רוב, רק שמות של הבעלים, מקום הקרקע, מינה, גבולותיה שלרוב סומנו על ידי שמות השכנים הגובלים או עצמים שבשטח, ולפעמים בציון גודל השטח שבכל אופן לא היה מדויק. רשימות אלה היו מבוססות על רשימות מקומיות, שנערכו שלוש מאות ויותר שנה לפני כן. הממשלה העות'מנית התכוננה לסדר קדסטר כבר בשנת 1860, אבל הדבר לא עלה בידה.

הרישום בספרי האחוזה היה מסודר באופן פרימיטיבי, על כל החסרונות שיש בשיטה, שאינה כוללת קדסטר ומדידות מדויקות. עבודת הרישום הייתה מבוססת על חוק הקרקעות משנת 1274 הגירה (1858), על חוק הטאבו משנת 1275 הגירה (1858), ועל ההוראות לחוק הטאבו משנת 1276 הגירה (1859). בשעת הרישום התחשבו במשרדים אלה עם הוראות דפתר חקאני המרכזי. הקרקעות היו נרשמות במשרדים המקומיים על יסוד יומנים (יוקלמה), והיו נותנים קושאנים זמניים, ואת הקושאן האמיתי היו מקבלים רק אחרי אישור הקושאן בקושטא ברישום בדפתר חקאני המרכזי.

לפי ההוראות לחוק הטאבו משנת 1276 הגירה (1859), אין אדם רשאי להחזיק בקרקעות מידי ומוקופה, בלי שיהיה בידיו שטר טאבו.

המחזיק בקרקע מולק, רשאי היה להסתמך גם על פסקיו של בית דין דתי (היגיה שרעיה) כראייה לבעלותו על קרקע מולק.

החוק בתקופת העות'מנים קבע חמישה סוגי קרקעות:

1. קרקע מולק, שהיא קניינו הפרטי של אדם. על קרקע זו חלו דיני המגלה והחוק משנת 1291 הגירה (1874).
2. קרקע מידי — שהיא מנכסי המלכות. בעל קרקע מידי שהחזיק בה עם שטר טאבו היה רשאי להעבירה לאחר, אך העברה בלי רשיון הממשלה הייתה בטלה.
3. קרקע הקדש (וקף).

4. קרקע שברשות הרבים ושנועדה לשימוש לצורכי הציבור (ארדי מתרוקה).
5. קרקע מתה, אדמת טרשים שמרוחקת ממקום ישוב (ארדי מואת).

בתקופה העות'מנית חלו בארץ החוקים הבאים:

1. חוק הקרקעות העות'מני משנת 1274 הג'רא (1858).
2. חוק על סדרי הטאבו משנת 1275 הג'רא (1858).
3. הוראות בנוגע לשטרי טאבו בחוק הטאבו משנת 1277 הג'רא (1860).
4. חוק הירושה בנכסי דלא נידי משנת 1331 הג'רא (1913) על פיו יורשות גם הבנות, בעוד שלפי דיני הירושה במשפט העברי, הבנות אינן יורשות.
5. חוק העברת נכסי דלא נידי 1331 הג'רא (1913).
6. חוק שכירות של נכסי דלא נידי 1299 הג'רא (1882).
7. חוק המשכנתאות העות'מני משנת 1331 הג'רא (1913).
8. חוק חלוקת נכסי דלא נידי משותפים 1332 הג'רא (1913).
9. חוק על החזקת קרקעות על ידי אישיות משפטית משנת 1331 הג'רא (1913).

החוקים הנ"ל הובאו בתרגומם לעברית בספרו של משה דוכן "דיני מקרקעין במדינת ישראל", מהדורה שנייה, בעמ' 465 – 501, וכן בספרו של א. בן-שמש "חוקי הקרקעות במדינת ישראל, הוצאת מסדה, תשי"ג, ובאנגלית, בספרו של טיוט R.C. Tute, Ottoman Land Laws – with Commentary, 1927.

ספרו של דוכן עודכן בפסיקה ובחקיקה שהובאה בספרה של בתו, לאה דוכן-לנדוי, שהוציאה כמשלימה וכללה את הפסיקה מהשנים תשי"ג-תשכ"ג.

מיום פרסום חוק הקרקעות העות'מני, התקבלו בתור ראייה רק שטרי טאבו שנתנו מטעם הדפתאר חקאני (ר' א. כהן, רישום מקרקעין, עמ' 40).

הערך הראיתי של קושאן הוא כמו הערך הראיתי של כל מסמך רשמי אחר. הטוען ומי שסומך על קושאן טורקי, חייב לטעון:

א. שיש לו קושאן טורקי

ב. לטעון ולהוכיח את הזהות שבין החלקה המתוארת בקושאן שבידיו, לבין החלקה הנידונה בתביעה הסומכת עליו – בקשר לכל הגבולות באופן שלא נשארת כל פירצה. ראה ע"א 81/222, ל"ט פד"י (1) 605.

הוראות אלה עמדו בתוקפן עד לכניסתן של תקנות המקרקעין תש"ך-1960, אשר ברבות הימים הוחלפו בתקנות המקרקעין תש"ל-1969. תקנות אלה הותקנו לפי החוק ואפשרו רישום הערת אזהרה; אולם למרות קריאתו של ד"ר ס. וולף שקבע כי הגיע הזמן לרפורמה מקיפה בשטח שיטת הרישום – לא בוצעה רפורמה זו. (ר' רשימתו על תקנות מקרקעין ((סדרי רישום)) תש"ך – הפרקליט י"ז עמ' 188; וכן ר' רשימה "על הבעייתיות של הערת הזהרה ועל עסקאות נוגדות" – פרופ' מנחם מאוטנר, הפרקליט מ' עמ' 521).

בזמן שהעות'מנים עזבו את הארץ, הם לקחו אתם חלק גדול מהספרים ומהרשימות של המשרדים המקומיים. הממשל הבריטי שהגיע לארץ בשנת 1918, מצא מצב של תהו ובהו במערכת מרשם המקרקעין. השלטונות העות'מנים סגרו את משרדי הטאבו ונטלו עמם, בנסיגתם מהארץ, חלק גדול מפנקסי המקרקעין. פנקסי היוקלמה והדיימי, הנמצאים כיום בישראל, ברובם הגדול הם העתקים מדויקים מהפנקסים השמורים בטורקיה (ר' אייזנשטט, יסודות והלכות ברישום קרקעות, עמ' 26, וכן ר' תאורו של מרדכי בן-הלל בספרו "מלחמת העמים", כרך א, עמ' 524, וכן רשימתו של ש. רובינשטיין, "סקר קרקעות ואיתור ספרי המקרקעין", בעמ' 115, 136, ר-177).

ב-18.11.1918 פרסם השלטון הצבאי הבריטי פקודה שאסרה כל תנועה (העברה) של נכסי דלא נידי.

באוקטובר 1920 פורסמה פקודת העברת הקרקעות, ומשרדי רישום הקרקעות נפתחו כדי שכל עסקה בקרקע תרשם בספרים בכפוף לקבלת היתר ממושל המחוז, שאחר כך הוחלף במנהל מחלקת הקרקעות. עוד נקבע כי אין ערך חוקי לשום העברה שנעשתה מחוץ למשרד ספרי האחזזה. חוזה למכירת קרקע (מולק או מירי) אין בו העברת זכות והוא בטל אם לא נרשם בספרי האחזזה. ניתן היה להסתמך על טענה זו, בהליך משפטי, גם אם הצד שכנגד לא הזכיר אותה בכתב הטענות שלו, ובית המשפט רשאי היה לעוררה מיזמתו הוא (ר' ע"א 150/45, 1945 אל"ר 455).

עסקה שלא ניתנה עליה הסכמת הממשלה, בטלה ומבוטלת, ואילו עדות בעל-פה נגד תעודת רישום לא תתקבל מלבד במקרה של זיוף (ר' ע"א 87/50 כרך ר' פד"י עמ' 57).

בתקופת שלטון המנדט, הבריטים נמנעו מלבטל את החוקים העות'מנים, ובייחוד את חוקי הקרקעות שנשענו על קדושתם של דיני הדת המוסלמיים.

הבריטים בחרו לעקוף את חוקי הקרקעות העות'מניים על ידי חקיקה חדשה (ר' א. בן שמש, חוקי הקרקעות במדינת ישראל, תל אביב 1953, עמ' 245, וכן ש. רובינשטיין, סקר קרקעות ואיתור ספרי המקרקעין, כיוונים, עמ' 36 (אוגוסט 1987), עמ' 119-127).

כאמור, משרדי רישום המקרקעין נפתחו לקהל ב-1.10.1920, ומאז החל רישום העברת מקרקעין בארץ ישראל. אך על אף הרצון לשפר את הרישומים בספרי האחזזה, הם נמשכו, למעשה, במתכונת שהייתה בעבר, דהיינו, רישום שטרי המכר ורישום שטרי ההעברות, ולא על סמך מדידות שיטתיות. בלחץ התמורות והזמן, לא הייתה ברירה אלא לרשום תנועות במקרקעין כמעט ללא בדיקה מעמיקה של הזכויות בהן. פקידי המרשם השתדלו לעבוד על פי שטרי המכר שהוגשו להם, והקדישו את זמנם גם לבדיקת השינויים שחלו בגבולות הנחלות, עד כמה שאפשר על פי מפות שהיו זכאים לדרוש מתוקף "לוח המסים" שפורסם בעקבות פקודת העברת הקרקעות. השימוש במפות החל ממתן נקודות ציון לעצמים בשטח, וכלה בעדכון ותיקון, חייב לקיים קשר בין מחלקת המרשם לבין מחלקת המדידות. אך במקום זה הייתה תחושת אין אונים במערכת, בהעדר נוהל משפטי לצורך החקירה, לסידור זכות הקניין ולקשר המשפטי שבין

E. Dowson, Notes on Land Tax, Cadastral Survey and Land Settlement in Palestine, גנוך המדינה, חטיבה 65, תיק 02059 מובא בגביש עמ' 136).

משרד רישום המקרקעין בירושלים נסגר ב-13.5.48 כאשר הפקיד הבריטי שהיה ממונה בפועל על משרד זה הפקיד למשמרת את פנקסי הרישום בבניין י.מ.ק.א. ערב יציאת אחרון הבריטים של שלטון המנדט, ונפתחו שוב לתושבי ירושלים בתחילת ספטמבר 1948.

למערכת החוקים נוספו בתקופת המנדט הבריטי, בין היתר, החוקים הבאים:

א. פקודת העברת הקרקעות 1920 – שקבע חובת רישום שטרות ולא זכויות. רישום שנעשה על פי פקודה זו היה בר תוקף, אך אפשר לבטל רישום זה רק בפסק-דין שמבוסס על נימוקים חוקיים.

ב. פקודת הקרקעות (סידור זכות קניין) 1928;

ג. כללי דיני היושר במקרקעין שהוכללו והופעלו מכוח סימן 46 של דבר המלך במועצתו 1922;

ד. פקודת המדידות 1921;

ה. פקודת מודדי הקרקעות 1925;

ו. פקודת הירושות.

המערכת המשפטית בתקופת המנדט פעלה כמעט שלוש שנים, כשהיא מפעילה את ההוראות והחוקים שנצטברו מתקופת העות'מנים, וכן אלה שיצאו בתקופת שלטון המנדט. אולם כל אלה לא התאימו לעידן ההתחדשות שבא עם הקמת המדינה.

בתקופה מאז הקמת המדינה, נחקקו בישראל, בין יתר החוקים העוסקים בדיני קניין, החוקים הבאים:

א. פקודת סדרי השלטון והמשפט תש"ח-1948;

ב. חוק מס עיזבון תש"ט-1949;

ג. חוק מס שבח מקרקעין תש"ט-1949;

ד. חוק המקרקעין תשכ"ט-1969, ותקנות ניהול ורישום תש"ל-1969;

ה. פקודת הסדר זכות במקרקעין (נוסח חדש) תשכ"ט-1969;

ו. חוק יסוד מקרקעי ישראל תש"ך

ז. חוק נכסי המדינה תשי"א;

ח. חוק נכסי נפקדים תשי"י;

ט. חוק הירושה תשכ"ה;

י. חוק שיווי זכויות האישה תשי"א;

יא. חוק המכר (דירות) תשל"ג-1973;

יב. חוק המתנה תשכ"ח-1968;

יג. חוק השליחות תשכ"ה-1965;

יד. חוק הנאמנות תשל"ט-1979.

חוקים אלה ואחרים שנחקקו בישראל, מהווים את דיני הקניין בישראל, והם פסיפס שמורכב מחלקיקים מגוונים שלא ניתן לסווגם כולם לאחת משתי השיטות שמרכזת את המשפט הקונטיננטלי והמשפט המקובל. (ר' ויסמן, דיני קניין חלק ראשון תשנ"ג-1993, עמ' 34).

חוק המקרקעין תשכ"ט-1969, נכנס לתוקפו ב-1.1.70. הוא ביטל שלושה חוקים מתקופת העות'מנים, תשעה חוקים מנדטוריים, ושני חוקים ישראליים, וכן ביטל את הזיקה לחוק המקרקעין באנגליה לפי סימן 46 לדבר המלך במועצתו 1922, וכן ביטל את סוגי הקרקע.

החוק החדש הוכן על ידי ועדה שהוקמה בשנת 1950 אשר בראשה עמד השופט משה לנדוי (לימים נשיא בית המשפט העליון), והיה מבוסס על שיטות משפט מתקדמות. מטרתו הייתה לענות על צרכי המדינה המתפתחת, ולהבטיח רישומן של כל הזכויות וכל העסקאות במקרקעין. מטרה זו הציבו עוד השלטונות העות'מנים גם לפני מהפכת הטורקים הצעירים, ובעיקר אחריה, אך הדבר לא יכול היה להתבצע בגלל העדר מיפוי אמין של השטחים.

הצעת החוק הונחה על שולחן הכנסת בשנת 1964, ורק אחרי 5 שנים נתקבלה כחוק עצמאי בישראל, מנותק מהמקורות במשפט האנגלי. החוק קבע כי עסקה במקרקעין טעונה רישום. העסקה נגמרת ברישום, ורואים את השעה שבא אישור רשם המקרקעין את העסקה לרישום כשעת הרישום. עסקה שלא נגמרה ברישום, רואים אותה כהתחייבות לעשות עסקה. רישום על פי חוק זה הוא רישום במקרקעין בפנקסים המתנהלים על פי החוק או על פי התקנות.

בפנקסי המקרקעין ניתן לרשום רק אותם עניינים שבחוק כלשהו נקבע שהם ירשמו בפנקסי המקרקעין או שהם ניתנים לרישום בו. ואלה הם:

- א. עסקאות שהרשם אישרן לרישום;
 - ב. פסקידין, החלטות וצווים שניתנו ע"י בית המשפט או רשות מוסמכת אחרת על פי דין והוגשו לרשם;
 - ג. כל דבר אחר הטעון רישום או ניתן לרישום על פי החוק.
- כאמור, החוק ביטל את סיווג המקרקעין מתקופת העות'מנים, דהיינו – מולק, מירי, ווקף ואח' וקבע את המקרקעין הבאים:

- א. מקרקעין וכל הבנוי והנטוע עליהם וכל דבר המחובר חיבור של קבע;
 - ב. מקרקעי ציבור ומקרקעי יעוד.
- (ר' רשימתה של לאה דוכן-לנדוי, "בשולי החקיקה של חוק המקרקעין תשכ"ט-1969, ב"הפרקליט" כ"ו, עמ' 101-135; וכן ר' הערות ביקורת של יהושע וייסמן: "חוק המקרקעין תשכ"ט-1969, מגמות והישגים" בהוצאת המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי, ירושלים תש"ל.

פקודת הסדר זכות המקרקעין משנת 1928, זכתה ללבוש חדש, בנוסח חדש של החוקים משנת תשכ"ט. נוסח זה מהווה מהפכה בתחום שיטות הרישום של המקרקעין ושל הזכות שבהם. שיטה זו היא שיטת רישום אמינה ומדויקת, והיא מבוססת על מדידה ומיפוי של יחידת

רישום אשר מחולקת לגושים וחלקות, ועל רישום של בעלי זכויות ושעבודים בחלקות אלה, וכן העבירה את הסמכות השיפוטית של פקיד ההסדר לבית המשפט המחוזי.

בסיכום ניתן לומר שהעקרונות של הפומביות של עסקת מכר במקרקעין וחובת הרישום בפנקסים, מלווים אותנו בענייני מקרקעין מאז ימי קדם ועד היום.

ראה בנספח:

- א. תעודת רישום מספר היומן (יוקלמה) בתרגומה לעברית;
- ב. תעודת רישום מספר דיימי (קושאן) בתרגומה לעברית.
- ג. תעודת רישום שיטה ישנה בתקופת המנדט
- ד. תעודת רישום אחרי הסדר מקרקעין בתקופת המנדט
- ה. נסח רישום ישראלי

32

גושי שומה של קרקעות בעיר העתיקה בירושלים

בעלים של דירה, בית, קרקע, או זכות מקרקעין אחרת, יודע כי הנכס מזוהה לרוב עפ"י גוש וחלקה, וספר ודף של רשום.

ברם, נשאלת השאלה, מתי וכיצד התחילה שיטת רישום זאת בארץ? אנו מקבלים, בימינו, שיטה זו של רישום קרקעות כמוכנת מאליה. אך האם כך היו פני הדברים בעבר, והאם כך הם הדברים, כיום, בכל הארץ כולל שטח הגדה?

מסתבר, כי לא כך הדברים, לא בישראל ואף לא בגדה.

שיטת הרישום, שירשנו מן השלטון התורכי והמנדט הבריטי, לא הייתה אמינה. על כך יעידו משפטי קרקעות ופסקי דין רבים שהעסיקו ומעסיקים את בתי המשפט.

בישראל כיום, רישום קרקעות נעשה עפ"י חוק המקרקעין משנת תשכ"ט-1969, וכן ע"פ החוק להסדר מקרקעים (נוסח משולב), בשילוב חוק מס שבח מקרקעין, מנהל קרקעי ישראל והחברות המשכנות. לפני כן, נהגו לפי פקודת רישום מקרקעין משנת 1920, ולפניה חוק הקרקעות העות'מני משנת 1858 וחוק הטאבו מ-1858, וחוק הדיספוזיציה העות'מני משנת 1875.

חוק המקרקעין תשכ"ט-1969, (חוקים תשכ"ט ע' 259), החליף את הוראות רישום מקרקעין וחוק הקרקעות העות'מני, שהיה מכוון למשק חקלאי פרימיטיבי, בכפרים שהיו מבוססים ברובם על בעלות משותפת בקרקעות הכפר (מושע כפרי). חוק המקרקעין מתשכ"ט ביטל את הסוגים השונים של הקרקעות, (מולק, מירי, ווקף, מתרוכה ומואת) וקבע במקומם סוג אחד, וכן קבע שיטת רישום כוללת לכל המקרקעין, חוק זה הרחיב את המושג של יחידת מקרקעים שתכלול לא רק את הקרקע, אלא גם את הבנוי או הנטוע המחובר אליה.

פקודת העברת הקרקעות המנדטורית משנת 1920 (דריטון, חוקי ארץ ישראל, כרך 2, פרק פ"א ע' 881), קבעה הוראות לרישום העברת הקרקע על בסיס החוקים העות'מנים. פקודה זו נחקקה לאחר סגירת משרדי הטאבו, בתקופת מלחמת העולם הראשונה. השלטון העות'מני, בעזבו את הארץ, לקח חלק גדול מן ספרי המקרקעין שהיו במשרדים המקומיים, והממשל הצבאי הבריטי הוציא צו מ-18/11/1918, ובו איסור על כל תנועה בנכסי דלא נידי (דוכן, דיני קרקעות, 368). משרדי הטאבו נפתחו מחדש באוקטובר 1920.

העסקאות שנרשמו במשרדי ספרי האחוזה בתקופת השלטון העותמני לוו לעיתים במפות אינדיבידואליות, מדויקות ככל האפשר, ואלה צורפו לטרנסקציה של רישום קרקעות. אך לא הייתה חובה לצרף מפת המדידה לצרכי רישום, אם כי ניתנה סמכות לרשם לדרוש את מדידת האחוזה.

בעת רישום הקרקע, בלשכת רישום המקרקעין נעשו מדידות אינדיבידואליות ע"י פקידיים מודדים, ממחלקת המדידות של הממשלה המנדטורית, או ע"י מודדים מוסמכים פרטיים (משה דוכן, דיני קרקעות, עמ' 369). מקצת שרטוטים של מפות אלה נמצאו בתיקי הטאבו המנדטורי, אך אלה לא היו קשורים עד לאמצע שנות השלושים לרשת קוארדינטות, המפות שנמצאו כללו בעיקר תיאור מילולי של המקום, חתימת שכנים, וציור גרפי של השטח שנמדד. בו היה חץ המורה את הצפון וציון קנה המידה.

פקודת הסדר זכות קניין בקרקעות משנת 1928, נחקקה כדי להסדיר מיפוי ארצי מדויק (נוסחה החדש הוא פקודת הסדר זכות מקרקעית (נוסח חדש) תשכ"ט-1969 Land Settlement of Title Ordinance). לפיה מכינים מפות ציבוריות המראות את חלקות הקרקע כפי שהיו קיימות בזמן המדידה. במפות אלה צוינו גושי רישום שכוללים את החלקות לפי תביעות הבעלים. מפה קדסטראלית המתארת את חלקת הקרקע אפשרה לוותר על תיאור מילולי של גבולות הקרקע בספר האחוזה. הרישום בספר המקרקעין היה על בסיס מפה, שהיא תוספת מקורית ורשמית לרישום בספרי האחוזה. הרישום לא כלל שום תיאור מילולי של שמות הגבולות וסימונים, ולא תיאר את הקרקע, לא תיאור קשר לחלקות הקרקע בשכנותה, ואף לא לשמות בעלי הקרקעות השכנים. מפה של גוש רישום הראתה צורת החלקה ושטחה המדויק, וסימני גבולות קבועים על הקרקע על יסוד מפה זו, שנערכת לפי שיטה מדעית של מדידות, קל לקבוע גבולות של הקרקע במקום, וקל לקבוע מחדש את סימני הגבולות שנעלמו (דוכן, שם, עמ' 390).

המעין בחוקים הבאים:

- א. חוק הקרקעות העותמני משנת 1274 א.ה. (1858), ראה ספרו של דוכן, עמ' 465 ואילך.
- ב. חוק הטאבו משנת 1276 (1858).
- ג. החוק העותמני להעברת קרקעות משנת 1331 (1913).
- ד. חוק המגילה (מגילה אחכאם אל עדליה [קובץ החוקים האזרחי] 93-1285 להיגרה. [77-1869] — בתרגום פרומקין).

נוכח לדעת, כי שיטת הרישום הייתה מיושנת, ומשרד הרישום שימש רק לרישום של עסקאות מכר, שכירות, ירושה, משכנתאות, חלוקה, שעבודים וכיוצא באלה, ומתן שטרי טאבו על זכות במקרקעין. שיטה זו החליפה רישום מוסדות קדומים שהיו בעבר, בבתי הדין השרעיים ובמשרדי הרישום העותמניים, ששימשו מקום בו רוכזו מסמכים, להעברות פרטיות של חברות מקרקעין למיניהן, שהיו בתקופות השונות. מדידות מדויקות לא נעשו עד אז. באמצע המאה ה-19 היו כמה ניסיונות לערוך מפות מדידה של ירושלים. ניסיונות אלה נעשו ע"י סיבר, פרדריק

קתרווד, צ'ארלס ווילסון, אדוארד רובינסון, טיטוס טובלר וואן דה ולדה. (ראה פרטים על מפות המדידה הראשונות של ירושלים במאמרו של יהושע בן אריה בכתב-עת "ארץ ישראל, מחקרים בידיעות הארץ ועתיקותיה", כרך יא, עמ' 64–74).

בתי הדין השרעיים, הווקף, קונסוליות, בתי הדין העדתיים, ואנשים פרטיים אמנם שמרו רישומים, ובכלל זה חוזים פרטיים לרכישת קרקעות. אצל אלה אנו יכולים למצוא תעודות עתיקות מלפני מאות בשנים; אולם המעיין במסמכים עתיקים אלה נוכח לדעת, כמה קשה להסתמך על האמור בהם. הגבולות המתוארים בהם אינם מאפשרים להצביע על הקרקע או הרכוש המתואר בהם. אלה נוקבים בשמות מקום הקרקע, גבולות לפי שמות של השכנים של הקרקע, ולפי שמות אזוריים שנשתכחו ואינם. מצב זה מאלץ את מי שעוסק בקרקעות לחקור את תולדות המשפחות השונות, תולדות האזור והמקום, ותולדות העיר או הכפר בהם נמצאת הקרקע; והחוקר יוצא לרוב מיואש, וזאת מחוסר אפשרות לפענח קטעי אינפורמציה שבמסמכים אלה.

הממשלה העותמנית התכוננה לסדר קדסטר בשנת 1860–1874, אך הדבר לא הצליח. ניסיון נוסף נעשה בשנת 1895, וגם זה לא מומש.

מקובל לחשוב כי בתקופת התורכים לא השתמשו במפות קדסטרליות, והסתפקו בתיאורים בעלמא, אך מתעודות בפנקס פרטיכלים של המועצה שניהלה את מחוז ירושלים, פרטיכלים המצויים בגנוך המדינה, ועוסקים בתחילת המאה העשרים, אנו למדים כי הפונה למשרדי השלטון בענייני קרקעות, בין בקשר לצרכי רישום ובין לצרכי יישוב סכסוך, נדרש להציג מפה קדסטרלית של השטח הנדון, ששורטטה ע"י מהנדס העירייה הקרובה. (ראה מפות רישום קרקעות בא"י בתקופה העותמנית, מאת רות קרק וחיים גרבר, קתדרה 22, עמ' 113).

מי שבא כיום לטעון ולתבוע זכות בקרקע, או לפיצויים על קרקע שהופקעה או נתפשה ע"י המדינה, או גופים אחרים, נדרש להצביע על שטר ווקפיה או חוג'ה (פסק הצהרתי של בית הדין על זכויות בקרקע), או על חזקה עתיקה מימים ימימה, או שטר בעלות (קושאן) שנרשם בספר יוקלמה או דיימי.

בימינו, כשהמדידה של קרקעות היא אלמנט מובן מאליו, ואחד מיסודות עסקה במקרקעין, קשה לתאר כיצד נרשמה בעבר פעולת מכר או עסקה אחרת בקרקע.

יהושע ילין, בספרו זיכרונות לבן ירושלים, מביא תיאור חי על עסקי קרקעות בא"י במאה שעברה, בע' 20, במילים אלה:

"בימים ההם, קנה לו מר חותני ז"ל, בית בתוך העיר ברח' היהודים, בחדר אחד ממנו היו חלונות נשקפים על גג חדר שכנו שבגבולו. הבית הסמוך הזה היה שייך לאיש אחד נתן אוסטרי, ר' צדוק הלוי... ויבנה מו"ח (מור חמי), על החדר הנזכר עליה אשר הקדישה לבית כנסת וישיבה לקהל חסידים... ויקרא שם ישיבתו "ישיבת חסד אל".

פעולות מכר נרשמו בקונסוליות, בבתי הדין, בווקף וכיוצא באלה, אך נשאלת השאלה מתי החל הרישום להיעשות ע"פ מפות אובייקטיביות, ולא במפות אינדיבידואליות שהשכנים חתמו לראיה על הגבול. הצדדים הופיעו בפני קונסול והמוכר היה מודה בפניו ובפני עדים כי קיבל הלוואה בסך 100 נפוליון ומסר הסכם לפיו הוא משכן ונתן לקונה כמשכון בסך זה את הקרקע, וכי הקונה רשאי להשתמש במקום כרצונו, עד אשר ישיב למוכר 100 נפוליון.

בעיר העתיקה בירושלים, כמו בערים עתיקות אחרות בעולם, כל דור ודור השאיר את רישומו בקרקע בין בבנייתה ובין בחורבתיה, ובין בתוספת בניה לרוחב ולגובה.

בישראל ירשנו שיטת רישום קרקעות עותמנית ומנדטורית, ועל אף שעברו מאז חוק הקרקעות העותמני למעלה מ-150 שנה, אין לנו עדיין שיטת רישום אחידה ומדויקת לפי מפות גושים ונראה שהרישום לפי חוק הסדר מקרקעין ימשך עוד זמן רב.

בספרו של מ. דוכן על דיני קרקעות בישראל, מונה המחבר כמה מהגורמים לכך שספרי האחוזה לא היו שלמים או מאומתים, הן בתקופה העותמנית והן בתחילת שנות המנדט:

א. מחמת סירוב התושבים בזמן התורכים למלא אחר דרישות החוק בנוגע לרישום מקרקעין. המוכרים חשבו, בין היתר, שרשום בספרי האחוזה יגרוור חיוב בתשלום מסים מרובים או חובת שירות צבאי. לכן התרחקו ממשרדי הטאבו והחזיקו במקרקעין בלי רישום בטאבו.

ב. היישוב היהודי בארץ, בזמן התורכים, לא רשם הרכישות בטאבו, בגלל הגבלות מרובות כלפי בעלי נחלות, שברובם היו נתיני מדינות זרות, ולכן אם נרשמו הנכסים, הם נרשמו בשמות מושאלים, ולפעמים הסתפקו ברישום לא רשמי בספרי המושבות היהודיות.

עיון בשנתון ממשלתי כלשהו במדינת ישראל יצביע על צעדי צב שנעשים בהסדר הרישום, ספק מתעורר אם אי פעם ימצא פתרון והסדר כולל בערים ובכפרים העתיקים, אלא אם כן תבוא רפורמה או מהפך יסודי בשיטות הרישום, דבר שמחוקק נאור לא מזדרז לעשות כאשר מדובר בדיני קניין של קרקעות.

כאמור, בהעדר מפות רישום, אנו נאלצים לחפש פתרון באימפרוביזציות של מדידות אינדיבידואליות, בחקירות על שכנים, גבולות ומשפחות למיניהן, וכן בחיפוש אחר מפות או שרטוטים עתיקים או מפות שומה, להבדיל ממפות רישום וכן/או צילומי אויר.

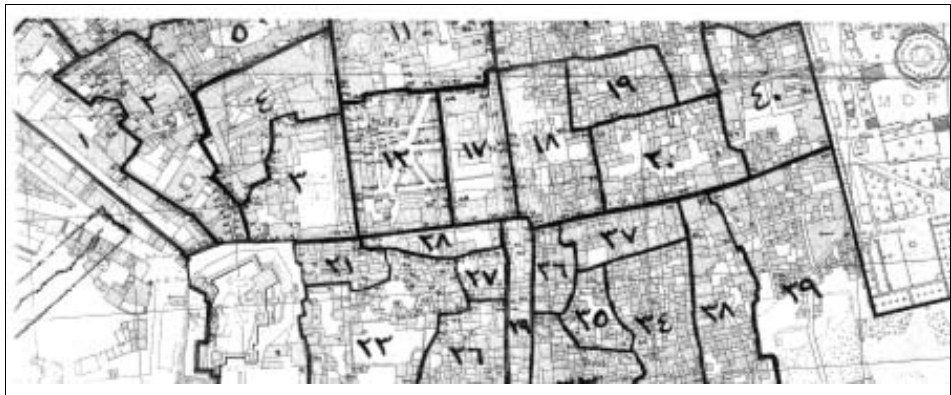
למרבה הצער, אף שתשומת לב חוקרינו מופנית לחקר עתיקות ארצנו, אין בידינו להצביע על מפות עתיקות שנעשו ע"י חוקרים יהודים.

חוקרים גויים (רוברטס, 1830); (ברטלט, 1844); (טובלר, 1853), וארכיאולוגים (וילסון, 1965), (וורן, 1884), ותיאולוגים וארכיטקטים ומהנדסים (פרוטי, 1964); (קונרד שיק 1846–1901) שפשוטו בארץ ישראל במאה ה-19, ובתחילת המאה ה-20, לא הקדישו תשומת ליבם לרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים או לקרקע בחברון, טבריה וצפת; ופרט לתיאור שטחי וסכמאטי של הרובע

היהודי בעיר העתיקה בירושלים, אין במפות של חוקרים אלה שרטוט חומר תיעודי שיוכל לתת לנו מפה מפורטת של בעלויות וגבולות חלקות. גם תצלומי אויר שנעשו ע"י בריטים וגרמנים בשנים 1917–1918 וכן ע"י ישראל, אינם נותנים לנו שמות הרחובות, מספרי הבתים ותיאור הנכס. לונץ, ב"לוח ירושלים" משנת תרנ"ט–1899 (שנה רביעית) ע' 157, מביא קטע בזה הלשון: "בית מועצת עירנו (ירושלים – ש.ש.), סימן את כל הבתים והחנויות שבכל שכונה ושכונה משכונות עירנו, ועונש חמור יושת על האיש אשר יסייד או ימחק בשוגג או במזיד את המספר אשר מעל פתח ביתו או חנותו".

המתבונן כיום בפתח חצרות ובתים בעיר העתיקה בירושלים, ימצא עליהם לפעמים מספרים בצבע אדום או שחור. אלה הם סימני מספר גוש וחלקה לזיהוי המקום לצורך המיסים. הדבר נעשה בתחילה לצורך גביית מיסים "קנסה וחרסה" (אגרות מאור, שמירה, וניקיון הרחובות), שהוטלו ע"י העירייה, אך ברבות הימים שיטת זיהוי זו אומצה לשימוש ע"י מוסדות המדינה, האוצר וגופים אחרים.

החיפוש אחר מפות העיר העתיקה העלה מפת גושים שמצורפת בזה, ועליה שמות מעטים של רחובות לפעמים היו בה מספרי חלקות. אינפורמציה זו ניתן להשלים בחומר המצוי בספרי הגזברות של עיריית ירושלים (ספרים מתקופת התורכים ומתקופת המנדט).

קטע ממפת גושים בעיר העתיקה בירושלים

33

ניסיונות התנחלות של היישוב הישן בהרי ירושלים

הקדמה

במאה ה-19 הייתה פעילות קרקעות בארץ ישראל שבני היישוב לקחו חלק בה בדרך של רכישת קרקעות להתנחל עליהן מחוץ לחומות.

גורמים רבים גרמו לפעילות זו, וביניהם רפורמות (תנזימת) שהופיעו בטורקיה בשנות ה-40 של המאה ה-19, ואחרי המלחמה בקרים והקפיטלציות שניתנו למדינות המערב, וכן העמקת הפעילות הדתית הנוצרית בבניית מנזרים ובתי אירוח וחסות לעולי רגל, וכן ביקוריו החוזרים של השר משה מונטיפיורי ובניית משכנות שאננים ובנית השכונות היהודיות מחנה ישראל, מאה שערים, נחלת שבעה, קריה נאמנה ע"ש ניסן בק וכן בנית שכונות לערבים בשייח גראח, בניית המושבה האמריקאית ועליית הטמפלרים ובניית המושבה הגרמנית לטמפלרים. אלה וחיזוק מצב הביטחון הביאו את בני היישוב הישן להיחלץ מן המסגרת של החומות, וכן הביאו רישומים למרחב בפתח תקוה ובמושבות.

בנוסף לגורמים אלה, השקט, הביטחון והפיתוח הכלכלי, חל שינוי דמוגרפי, חברתי וגיאוגרפי.

הרעיון לצאת למרחב קדם עור וגידים בעזרת היישוב הישן ובסיוע זרם העולים מתימן ועליית הפרושים מאוסטריה וילנה וכן העלייה מרוסיה של בוכרים ואפגניסטינים.

ההתפתחות הכלכלית וכן זרם העולים עוררו תושבים ותיקים שבתוך החומות ליציאה מהן, ובמהרה אנו רואים וחוזים ביוזמים שחתרו וקנו קרקעות לבניית שכונות ובניהן חברת בניין ישוב, נבי סמואל, בית איקסה וכפר רם.

אחת האגודות שאורגנו ע"י יזמים מירושלים הייתה ארגון נחלת ישראל רמה שנוסד בשנת 1887 ע"י ישראל רובינשטיין, נתן רובינשטיין ויצחק צבי ריבלין, ששמה לה מטרה לקנות קרקעות להקמת פרבר יהודי באזור קבר שמואל הנביא למאה משפחות. (ראה רשימה ב"עתמול" תשמ"ח-1988 מאת שמואל שמיר).

כך בלטה פעילות לחידוש ההתיישבות היהודית מחוץ לחומות. האגודות שהוקמו היו: נחלת ישראל רמה, כפר בעלי מלאכה נחלת דוד, רמתיים צופים ונחלת ישורון ונעשו ניסיונות נוספים ליישוב בכפרים אבו דיס, הדרך לחברון, וכן התיישבות בכפר חיטים, בהר כנען והר טוב.

נחלת ישראל רמה היא דגם של ארגון שהוקם ע"י היישוב הוותיק בירושלים. ארכיב אגודה שיתופית זו נתגלה בתוך ישיבת מאה שערים אך לא נמצאה רשימה מסודרת של האגודה. בתקנות שלה נקבע כי חברותו של חבר באגודה נפסקת עם מותו. עוד נקבע בתקנות כי חברים שיבקשו יקבלו כספם בחזרה. כך יצא שהיו חברים שלא עמדו בתשלום המגיע מהם ולכן לאחר שנשלחה להם התראה הם הפסידו את זכותם להיחשב חברים על יסוד פנקס חשבונות.

בפנקס זה רשומים שמות לפי מפתח אלפא בתא. עוד נמצאו בארכיב שנתגלה פנקסים כדלקמן:

- א. שני פנקסי חשבונות חייבים וזכאים
 - ב. מאזן שנתי אחרון שנערך על ידי רואה חשבון סילמן בשנת 1943.
 - ג. פנקסי פרוטוקולים מתקופת המנדט.
- רשימה נערכה והוגשה לבית המשפט המחוזי בירושלים מיד לאחר חידוש השומה והיא עודכנה לתאריך כתיבת רשימה זו. רשימה זו לא הייתה סופית. האנשים המפורטים ברשימה זו נפטרו ויש ספק אם למחזיקים בקבלות של האגודה יש זיקה לקרקע או למי שנחשב בעבר כחבר.

בחלק מתיקים וספרי חר"ז (חייבים וזכאים) נרשמו פרטים שסופקו ע"י צאצאים אך אין ביטחון לאינפורמציה זו שאין לה ביסוס משפטי ואינפורמציה מלאה על הכתוב.

נכסי האגודה היו:

- א. מזומנים בבנק.
- ב. מקרקעין: זכות להתיישבות על מאה דונם בנבי סמואל/קק"ל
בית איגזה, עם נסח ומפה.
בית איקסה, עם נסח ומפה.
כפר ג"ב (גבעון החדשה) עם נסח ומפה.

האגודה המשיכה את קיומה המשפטי וניהלה ישיבות ואספות כלליות ודיווחה על פעולותיה לרשם האגודות השיתופיות וכן ניהלה משא ומן עם קק"ל להקמת והכשרת היישוב. אולם עד לסוף תקופת המנדט הבריטי לא הצליחה להתאושש ולבצע התיישבות. במשא ומתן רכשה קק"ל חלק מקרקעות האגודה בנבי סמואל והתחייבה להקים בהר ישוב יהודי שבו יוכלו להתיישב מאה מתחברי האגודה. ראה פרטים בספרה של פרופ' רות קרק, ירושלים, עמ' 418-447, וכן ראה עבודת דוקטורט שנעשתה במשרד הח"מ ע"י יאיר פז והוגשה לאוניברסיטה העברית, וכן ראה מאמר שפורסם ב"עתמול", כרך י"ג (77) מ-1988.

ההתחייבות להקים ישוב יהודי בנבי סמואל נגזזה עם נפילת השטח לידי הממשל בירדן. כך יצא שאדמות נחלת ישראל רמה נשארו מחוץ לתחום השיפוט של ישראל והאגודה השיתופית נמחקה מפנקס האגודות השיתופיות. המחיקה בוטלה והרישום חודש לבקשת צאצאים שהחזיקו בקבלות של האגודה.

מיד לאחר מלחמת ששת הימים קמו צאצאים של הרוכשים המקוריים והעלו שוב את הדרישה לחידוש ההתיישבות.

חידוש הרישום של האגודה אפשר לאגודה לגבות פיצויי הפקעה על חלק מקרקעות האגודה שהופקעו ע"י מדינת ישראל.

חידוש הרישום אפשר גם מכירת חלק מקרקעות האגודה לרשות שעסקה בהתיישבות בגבעון החדשה.

באגודה לא הייתה רציפות בניהול והארכיב שנתגלה הוא חלקי ואין מאזנים רצופים של האגודה וכן לא נמצאו מפות. כך יצא שהוועד הממונה ע"י רשם האגודות נאלץ לחפש כל חומר שהיה בכתב וכן מפות לאיתור הקרקעות.

הפעולות והמאמצים שנעשו הביאו לגילוי חלק ניכר מארכיב האגודה וכן חלק ניכר מן המפות.

הוועד הממונה נעזר ביועץ משפטי שפעל לצידו במשך כ-40 שנה. דוחות שנתיים נמסרו ע"י הוועד הממונה.

בטיפול המשפטי בנוגע לקרקעות האגודה הוגשו מספר עררים לוועדות ערר שפעלו ביהודה ושומרון, כאשר ניתן היה לחשוב שניתן לממש זכויות הבעלים שנרשמו בספרי האחוזה בתקופת המנדט.

במהלך הטיפול ניתנו שני פסקי דין בהם הוכרו זכויות של צאצאים שנרשמו כבעלים בספרי המקרקעין ואלה הם:

1. תביעה של אלשיך (נשיא), פס"ד שניתן ע"י השופט אליהו כהן. המערער שהיה נכדו של אלשיך קיבל פיצויים בגין הקרקע שהופקעה.
2. ערעור שני היה עינינו של שכטר, אחד מיורשי הקרקע בתקופת המנדט (קרקע שהייתה בגבעון החדשה). פס"ד ניתן ע"י הפרופ' רייכמן שהיה יושב ראש וועדה וחייב את הממונה על רכוש נטוש הירדני (שלאחר מכן הפך להיות ישראלי) להחזיר את הקרקע או לשלם תמורתה. אולם משרד המשפטים בישראל מנהלה צבאית של יהודה ושומרון התנגדו לביצוע פסקי הדין בטענה שקיום פסק הדין יגרור מהומות בגדה, ושכטר נאלץ להגיש בג"ץ נגדם אך הבג"ץ דחה את העתירה ברוב קולות. כך יצא שערעורים בעניינים אחרים נדחו בלי לקבוע תאריך להמשך הדיון הואיל ופס"ד של שכטר ותיקוני הצווים שפורסמו הכשילו את הניסיונות לחדש הדיונים בעררים.

ראה בג"ץ 1285/93 קובץ בפדי מיום 8/12/96 וכן ערר 22/91 בנוגע לבית איגזה וגיב
וכן ערר 26/91 בהתיישבות גבעת זאב על 167 דונם.
בתקופה שסקרנו לעיל, תקופה של 40 שנה האחרונות, עלו על חלק מקרקעות האגודה
היישובים הבאים: גבעון החדשה, גבעת זאב.

34

רמתיים צופים

הכוורת, ההנהגה, הדבורים והצוף

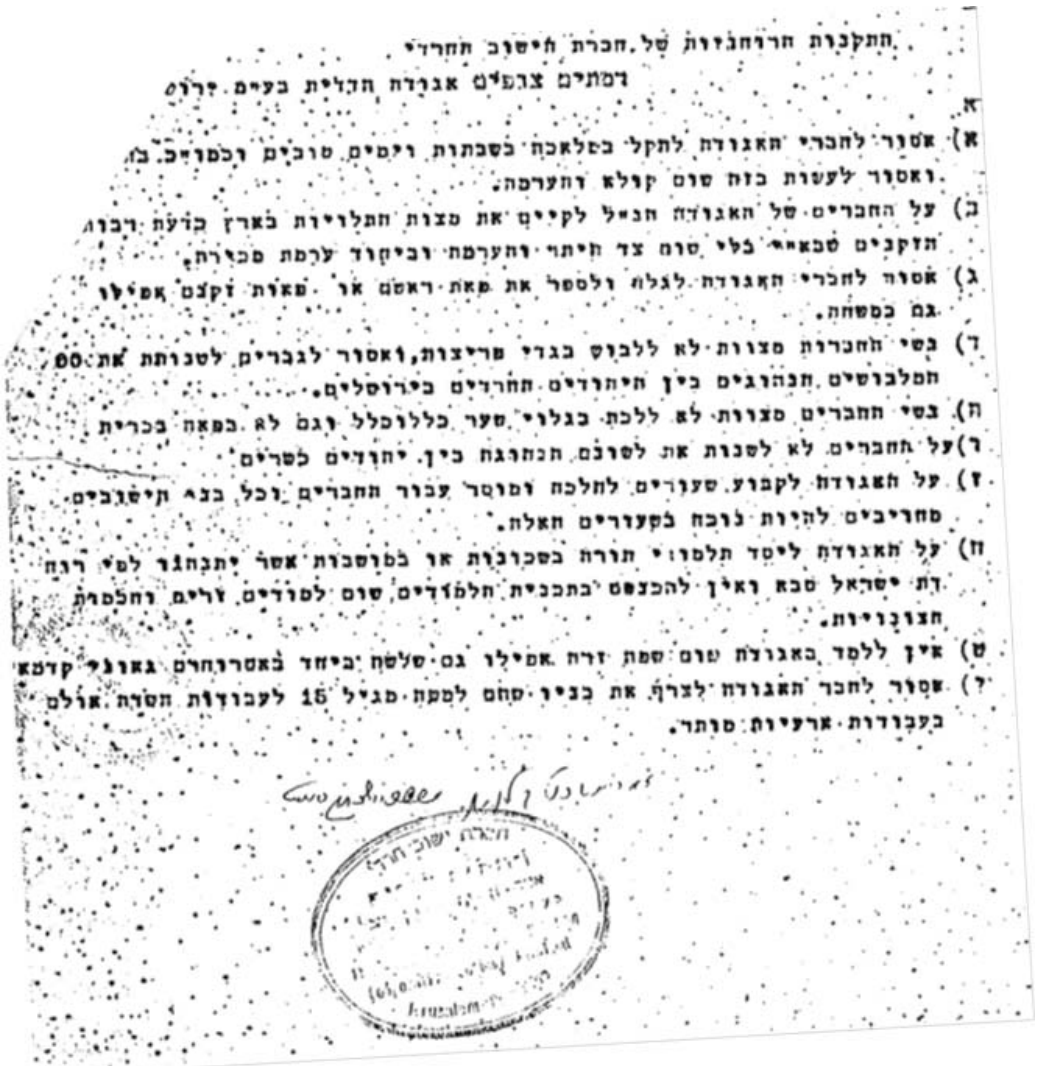
אגודה זו הוקמה בתמוז תרפ"א (1921) ע"י מיסדה, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, מחבר הספר "לב העברי", שיצא לאור ב-1865. הוא הטיף לציונות, להתיישבות, להגנה עצמית, לחיסול הכוללים והחלוקה. הוא יליד פרסבורג שבהונגריה, הגשים את התורה שהטיף לה, ועלה והתיישב בארץ ב-1870 והתמסר במרץ לישוב ארץ ישראל. שנה לפני מותו הוקמה אגודה זו על פי הפסוק הראשון בספר שמואל א' פרק א', "ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים מהר אפרים...".

עקיבא יוסף שלזינגר היה קנאי דתי ולאומי קיצוני, קנאי לציבור העברי וגאולת הארץ ונשא בנפשו את חזון הגאולה והקמת מלכות ישראל.

בספר "לב העברי" הוא ביטא התנגדות בלתי מתפשרת לכל חידוש דתי, ללימודים חילוניים ולכל צורה של התהוללות ואקולטורציה. הוא קרא להפרדה מוחלטת של האורתודוקסים משאר היהודים. הספר יצא בשני חלקים ובמהרה הפך לרב מכר.

האגודה נתאגדה ע"י אשכנזים בני היישוב החרדי, לומדי התורה ויראי ה' אשר בירושלים, במטרה "לייסד מושבות חרדיות בא", שיתנהגו לפי רוח "ישראל סבא". היו אלה עמך שחסכו פרוטה לפרוטה להקים להם נחלה ליד קבר שמואל הנביא.

האגודה נרשמה כאגודה שיתופית בע"מ ב-3/2/1926 ומספרה 57/3072. בין מטרותיה היו המטרות: "לקנות מגרשים ולמכרם לחברי האגודה, לעזור לחבריה לרכוש ולעבד נחלאות בא", ולייסד להם שכונות עירוניות, מושבות, גנים ומושבות חקלאיות, אשר תתנהגנה לפי רוח ישראל סבא, בהתאם לתקנות הרוחניות, שהן חלק מתקנות האגודה".

קטע מתקנות האגודה

באספה הכללית של החברים בארץ ובחו"ל, שנתכנסה באדר ב' תרפ"ז-1927, נאספו כספים במקום בסך של 2,398 לירות מצריות, ונקנו 228 דונם ו-1,205 אמות בשטרי מכו, ו-116 דונם ו-800 אמות בייפויי כוח. הארמות נקנו ונרשמו לרוב בשמות מושאלים או האגודה כדלקמן:

ברס עודה, 80,133 דונם בתאריך 09/09/25; במארג' אל-פאר, 14,294 דונם בתאריך 23/10/23 (ע"ש רמתיים צופים); בחריקת אל-סיקה, בשטח 43,105 דונם (ע"ש הירש קרויזר), בתאריך 12/10/25; חריקת אל-שובקה, 34,952 דונם (ע"ש יוסף ויינברג - חצי), בתאריך 14/12/25

(וע"ש הירש קרויזר – חצי), באותו תאריך; באינג'מה, 14,606 דונם (ע"ש רמתיים צופים), בתאריך 18/08/26; ברס אמחסן, (ע"ש רמתיים צופים) בשטח של 5,107 דונם בתאריך 17/10/23; בחבאל אבר-סלים (עין אל עולק), שעוב כמיס, 5,815 דונם (ע"ש הנאמן שמעון שלזינגר); בדר אל גאפיר, 2,671 דונם יתרה בתאריך 18/11/35 (ע"ש הנאמן שמעון שלזינגר), ועוד 15,650 דונם (ע"ש הנאמן יעקב ויספיש) מתאריך 24/01/36; באל מעלקה, 34,955 (ע"ש הנאמן שמעון שלזינגר) בתאריך 18/04/28; בחלת אל-מסרי, 18,129 דונם (ע"ש רמתיים צופים), בתאריך 17/10/23; ברס אל טביב 7,076 דונם (ע"ש רמתיים צופים) בשנת 1926 שנמכר ע"י המפרק, רואה חשבון פרידנברג, לאהרון עלבא ב-1942, באישור רשם האגודות; באל ביודה, בשטח 4,324 דונם יתרה (ע"ש הנאמן עמרם בלוי) בתאריך 05/07/35. כל האדמות נמצאו בין הקילומטר הרביעי והקילומטר השישי בדרך נביא סמואל לשפלה, בין הכפרים: בית איקסה, בידו, נביא סמואל ובית חנינה. החלקות היו פזורות, והצטרפו לשטח של 270 דונם בערך, חלקן נרשמו ע"ש האגודה, והיתר נרשמו על שמות אנשים פרטיים, או שנעשו רק חוזים עם המוכרים.

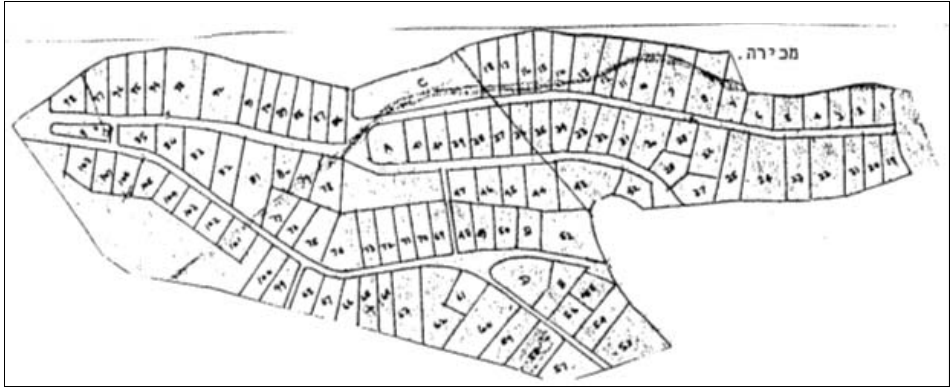
בתקנות האגודה נקבע כי הון האגודה מורכב ממניות בנות 7 לא"י כ"א וכן נקבעה אחריות הודית לחובות האגודה, בסך 5 לא"י לחבר. בתקנה 5ב' נקבע כי "בהפסק חברות של חבר מחמת מותו תחולנה הוראות סעיף 31 מפקודת האגודות השיתופיות 1933, תעודת ירושה ע"פ דיני ישראל תתקבל לאישור ע"י בית הדין של העדה החרדית בירושלים".

בחלק ו' שונות – סדור סכסוכים נקבע: "כל הסכסוכים הנובעים מעסקי האגודה או הנוגעים למובנם של התקנות הללו אשר יתגלעו בין החברים או החברים לשעבר או בין אנשים התובעים מצד אחד ובין האגודה או ועד ההנהלה או הפקידים של האגודה מצד שני יסודרו ע"פ דיני ישראל בבית דין צדק של העדה החרדית בירושלים או ע"י בוררות בהתאם לחוקי הבוררות אשר יהיו בתקפם כפעם בפעם. ותובעים אלה מוכרחים לוותר על זכותם להישפט בבתי משפט שאינם ע"פ דיני ישראל כנ"ל אלא א"כ בית דין צדק הנ"ל מתירן להתדיין בבתי משפט אחרים".

מכאן שהחברות של היורשים אינה אוטומטית, וכל סכסוך המתייחס לעסקי האגודה, ובינה לבין חברים או הבאים מכוחם, צריך להיות נידון ע"פ דיני ישראל בבית דין צדק של העדה החרדית בירושלים או ע"י בוררים, ותובעים אלה מוכרחים לוותר על זכותם להישפט בבתי משפט שאינם ע"פ דיני ישראל, אלא אם כן הרבנים מתירים להם ללכת להתדיין בפני בתי משפט אחרים.

מרכז האגודה היה בירושלים, והיו לו סוכנים בערים אחרות בא"י, בארה"ב, בפולניה ובצ'כוסלובקיה.

האגודה מכרה והפיצה, באמצעות סוכניה, שטרי מכירה של 100 אמות כל אחד, בתמורה של 5 דולר.

מפת חלוקה למגרשים באל בידה

כאמור, האדמות נרכשו לפני רישום האגודה כחוק, בשמות של נאמנים, שהיו מנהלים בפועל, וביניהם הירש קרויזר, יוסף ויינברג, שמעון שלזינגר, עמרם בלוי ויעקב וייספיש.

האגודה עסקה במדידת המגרשים, רישומם, תכנון חלוקתם ליחידות ובסימון הגבולות בשטח. אולם כבר בתרצ"א (1931) התלונן עמרם ברש"י בלויא, במכתב חוזר שלו, בתפקידו כמזכיר האגודה אותה שעה, על כך שהחברים לא נטו שכם, לא בעבודה ואף לא בכסף, והאדישות עשויה להביא לאובדן הרכוש, ואם לא ירתמו מיד לניהול ולתשלום החובות הוא יהיה נאלץ להתפטר.

למאזן שהוגש ע"י רואה חשבון פרידנברג לרשם האגודות השיתופיות משנת 1938 צורפה רשימה של חברים ובה נמנו 139 חברים, ביניהם אישים ידועים מחוגי החרדים בישראל ובארצות הברית, וכן 20 נשים מבנות היישוב הישן (תופעה שהייתה חריגה אז - ש.ש.).

ב-1938 נתמנה רואה החשבון נ. פרידנברג לערוך חקירה בעסקי האגודה, הואיל ולא הוגשו דו"חות ומאזנים ע"פ החוק. בדו"ח המבקר נמסר כי הוא בדק את הספרים הבלתי מסודרים והקרועים, וקבע שלא הוגשו תעודות רישום על חלק מקרקעות האגודה; "לא הוגשו רוב המסמכים על פעולות האגודה... לא הומצא פנקס חברים ערוך באופן נכון, ולא הוברר המספר המדויק של חברי האגודה."

בדו"ח נמתחה ביקורת חריפה על אי הסדרים, על חוסר המסמכים, על חוסר ספרי פרטיכלים, חוסר יומן, ובכלל הוא הצביע על ליקויים רציניים בניהול האגודה. הדו"ח נערך, כפי שנאמר שם, לא רק על סמך הרישום בפנקסי האגודה, אלא גם בהתאם לידיעות שנתקבלו ממנהל החשבונות של האגודה; והוא מסיים: לא הומצאו לי הוכחות שהמאזן נתן תיאור נכון ממצב האגודה לתאריך המאזן."

במאורעות 1936-1939 הופסקה לחלוטין פעילות האגודה, ולא הייתה רציפות בניהולה. במשך כל תקופת קיומה של האגודה (19 שנים בערך) רק שני מאזנים שנתיים הוגשו לרשם האגודות השיתופיות. כתוצאה מחידלון בהגשת דו"חות שנתיים ואי הסדרים שהתגלו, נאלץ

רשם האגודות המנדטורי להכריז ב-11/04/40 על פירוקה ומינוי מפרקים שונים. מידי פעם בפעם הועלה הרעיון למחוק את האגודה מרשימת האגודות השיתופיות ולהעביר הרכוש שהצטבר בה לאגודה עותומנית רשומה שמורכבת ממרבית חברי האגודה השיתופית.

ב-1948 נפלו אדמות האגודה לתחום השיפוט של השלטון הירדני, ומיד לאחר מלחמת ששת הימים, ועל מנת לגאול הקרקעות מידי פלחים גולנים, נטעה הקרן הקיימת על רוב אדמות האגודה עצי אורן שיצביעו על כך שזוהי אדמת היהודים.

ב-1970 הפקיע שר האוצר חלק מקרקעות האגודה, והאגודה באמצעות מפקיה, קבלה פיצויים חלקיים בעד שטח כולל של 85,808 דונם. על חלק אחר מאדמות האגודה הוקמו שכונת רמות אלון ורמות פולין וכך, בעקיפין וע"י אחרים, נתגשמו חלק ממטרות האגודה.

חלק אחר מקרקעות האגודה, 100 דונם בערך, עדיין רשום על שמות נאמנים, ונמצא ביו"ש, מעבר לרמות, בואכה נבי סמואל, וחלק אחר נמכר כחוק, ולאגודה נשארו כ-50 דונם בלבד.

גוף זה התנהל ע"י המפרקים: אברהם אלימלך, עו"ד ועקיבא יוסף שלדינגר, שנתמנו על ידי רשם האגודות. כך נצטברו כספים מאז תחילת הפירוק מ-1940 ועד היום, בסכומים של מיליוני שקלים, כתוצאה ממכירות חלקיות וקבלת פיצויי הפקעה. הכספים מופקדים בניירות ערך צמודים להבטחת ערכם. מאידך, לאגודה מגיעים כספים מן החברים או יורשיהם. בגלל אי סדרים בחשבונות האגודה מן השנים בהן היא פעלה כחוק ובטרם הוכרז על פירוקה, ספק אם ניתן לטפל בגבייתם. ליד המפרקים פעלה ועדה ציבורית שהורכבה מאנשי ציבור וביניהם חבר הכנסת מנחם פרוש ועו"ד ש. סופר ואחרים, ואלה ניסו להרכיב רשימת יורשים חוקיים של החברים וניסו לגאול את הקרקעות ולהפיח בהן חיים על ידי חידוש ההתיישבות בשטחים שנותרו בבעלות האגודה. הפירוק בוטל לבסוף והגוף פועל כיום ומנוהל על ידי הועד הבא:

1805605	חבר	מר שוורצמן יהודה
921056	חבר	מר לוריא שלמה אהרן
747790	חבר	מר רוטמן צבי אריה
52121323	חבר	מר דבורקס נפתלי
54859343	חבר	מר רוטמן אריה לב
54498332	חבר	מר בלוי פנחס אריה ליביש
86702	חבר	מר הכט יעקב ישראל

קטע מתקנות האגודה

פסק והצהרת בית דין צדק של העדה ניתן בסכסוך מיום י"ט טבת תרס"ג בין האגודה לבין יורשי יוסף ויינברג והירש קרויזר. החלטה זו אושרה כדין, על פי פקודת הבוררות, ע"י שופט המחוזי בירושלים, בהמרצת פתיחה מס' 2215/03, ביום 23/6/2007. אולם עד כה הקרקעות לא הועברו ע"ש האגודה.

להלן רשימת החברים באגודה בשנת 1938:

חיים שו"ב	.55
חיים זלצר	.56
חוח ובר	.57
חיים שלמה רוזנטל	.58
חוח קולנסקי	.59
טורדס גיגר	.60
יהודה וחדסה סלטן	.61
ישראל לוריה	.62
ישראל יצחק ריזמן	.63
יונה צובנר	.64
ישעיה ויזנוגור	.65
יוסף ברגמן	.66
יוסף דוד ברנדווין	.67
יוסף ובתו מרים אדלר	.68
יהושע הורביץ	.69
יחיאל יהודה שלזינגר	.70
יחיאל ברקוביץ	.71
יעקב סאיר זונסלד	.72
ישעיה אריה דבורקס	.73
ישראל חיים סמט	.74
ישראל רבינוביץ	.75
ישראל יצחק זליג חלמריין	.76
יצחק דב הלר	.77
ירוח זידה ליב	.78
יוסף רוטמן	.79
יעקב קורן	.80
יחיאל יוסף בלויס	.81
יעקב פרינד	.82
יעקב ליב ברגמן	.83
יעקב ויסמיט	.84
יוחנן טברסקי	.85
יצחק סאיר קעשעין	.86
יעקב רוטמן	.87
יוסף דוד ויזנברג	.88
יוכבד ובר	.89
יוסף גוסטברג	.90
ליבוש גרוסמן	.91
ליב סקסור	.92
ליב קושניר	.93
מרדכי דב וכטסוגל	.94
משה מרדכי חיכל	.95
משה שטייער	.96
מרדכי יצחק סמט	.97
סאיר ליכטנשטיין	.98
סאיר קורנגיזר	.99
סנדל טרייסן	100
מרדכי גנזל	101
מרדכי קורלנסקי	102
מרדכי ברקוביץ	103
משה שלמה קורנסלד	104
משה חולצטן	105
	106

אברהם ישראל גליס	. 1
אברהם הלוי יזנוביץ	. 2
אברהם בריצ ויסמיט	. 3
אברהם חיים איזנשטיין	. 4
אברהם בריצ בלוי	. 5
אברהם יצחק שורבסן	. 6
אברהם יצחק סגל	. 7
אברהם יעקב סטרנבוץ	. 8
אברהם טרבר	. 9
אהרן הלוי לונטל	.10
אהרן שלמה הלוי קצנלנבוין	.11
אהרן רבינוביץ	.12
אורי כהן	.13
אליהו נחום טרוס גליקסן	.14
אליהו שלזינגר	.15
אליקום דוארקס	.16
אליהו איזנבך	.17
אליעזר ברגמן	.18
אליעזר גולדמן	.19
אלתר כהן	.20
אלתר הלר	.21
אלתר פריצקי	.22
אבשל וקסמן	.23
אפרים איזנברג	.24
אפרים בן ציון	.25
בן ציון יאדלר	.26
בן ציון הויזמן	.27
בן ציון לוינזון	.28
בריל גרינגאו	.29
בצלאל ברוך ישראל מרידמן	.30
ברוך שלמה רבינוביץ	.31
ברוך בוקצין	.32
בן ציון דנגעקי	.33
גרשון לסידות	.34
דוד אלימלך מיטמן	.35
דוד כהרץ ויסמיט	.36
דוד הלוי יזנוביץ	.37
דוד יוליוס	.38
דוד צבי גוסטעין	.39
דוד גיטמן	.40
דוד שלמה שטרנברג	.41
הלל כהן	.42
הרב יונה זיסקינד ורבר	.43
הינדה מרידמן	.44
זאב מיטמן	.45
זידל שטוק	.46
זידל ויסמן	.47
זידל ליטעוין	.48
זלמן בחר'ד ויסמיט	.49
חיים יצחק שורץ	.50
חיים יוסף גוסטעין	.51
חיים יהושע רייכמן	.52

...	משה ברשויצקי	.110
...	נחום רוטמן	.111
...	נחום שקולמן	.112
...	נחמן מנדלזון	.113
...	עמרם כרטיץ בלוי	.114
...	מנחם צבי סינגר	.115
...	מנחם טרינד	.116
...	מיכל גוטליב	.117
...	מינה שניאור	.118
...	מרל פרינקל	.119
...	מרידה גיטל דבורקט	.120
...	צבי קרויזר	.121
...	צבי מיכל חול	.122
...	צבי קוטטיל	.123
...	קלמן גולדמן	.124
...	רמאל היים יאדלר	.125
...	שלמה גוטליב	.126
...	שלמה טרינד	.127
...	שלמה אמר	.128
...	שעון בריגמן	.129
...	שעון הלל עלזינגר	.130
...	שמעון פרידמן	.131
...	שמעון קרישנבסקי	.132
...	שמואל טויצקי	.133
...	שמואל מנחם נחומזון	.134
...	שמואל טיטלר	.135
...	שמואל וקסמן	.136
...	טינדל כהן	.137
...	טרה שטרן	.138
...	שותפות ה"ח, הומינר, טריטל חרליס	.139

35

סקר ומחקר על מתחם שמעון הצדיק, יהודייה וכרם ג'עוני

פָּרֶם הָיָה לְנֵבֹת הַיְיָ אֱלֹהֵינוּ
מלכים א' כא, א

שמות מקומות אלה בהיסטוריה של ירושלים העסיקו את בתי המשפט וחוג רחב של היסטוריונים, גיאוגרפים וחוקרי תולדות העיר בעשרות השנים האחרונות. שם כפר או שכונה (מאוקע) וכן תיאורי גבולות המופיעים ברישומי קרקעות ובקושאנים טורקיים מהווים חידה בענייני קרקעות בישראל. כינויים, שמות עצמים ותיאורים שונים המופיעים על הקושאנים ורישומי המקרקעין, מקשים לאתר קרקעות. הכינויים מופיעים לרוב בספרי מקרקעין עתיקים בלי תשריטים או מפות.

הדלקת נרות במתחם שמעון הצדיק

צ'רלס ווילסון ומשלחת הסקר הבריטית על מערב פלשתינה משנות ה-70 של המאה ה-19 ניסו להעביר לדורות הבאים ולסמן במפות שמות של מקומות בהם עסקו, אך, לרוב, לא נרשמו שמות המקומות בתשריטים או במפות שמשלחת הסקר ערכה, או בתרשימים אחרים מאותה תקופה. נעיר פה כי קרמו למפות הסקר ניסיונות למפות את ירושלים כבר בתחילת המאה ה-19 (ראה עיר בראי תקופה, מאת יהושע בן אריה, עמודים 195-211).

רוב הכפרים הערביים בארץ נתגבשו בנקודות יישוב, סביב אתרי עתיקות, על יסודות של יישובים קודמים שנחרבו ונהרסו או ניטשו עקב המלחמות הרבות שהיו בארץ, ולאחר תקופות של רעב, מחלות ואסונות שבאו עליהם. די היה במשפחה אחת או שתיים, שהתיישבו באתר עתיק כזה, שנקרא חרבה (חורבה) כדי שמשפחה אחת או משפחות אלה יהפכו ליישוב שהלך וגדל עם השנים. ההתיישבות של משפחה באתר כזה התרחשה מסיבות שונות, כגון צורך במרעה (שטח שמגודר באבנים כמרבץ לצאן), שמירה על חוזה חקלאית של בעל נכסים, שמזלו שיחק לו וקיבל קרקעות מן הסולטאן הטורקי, או העסקה באריסות (מוזארע). בבקתה בה התגוררה המשפחה נולדו ילדים, ואלה נישאו והולידו ילדים, והיה צורך לבנות בקתה נוספת צמודה, סמוכה לקודמתה, ברוב המקרים על יסודות של החרבה העתיקה. מכאן התפתח הכפר על אבני חימר או אבן טבעית, בבנייה בטיט של מבנים צמודים זה לזה וביניהם סמטאות צרות, כאשר מי השופכין זורמים בהן.

לעתים, מוצאים בין הרישומים שמות של משפחות ובהם שמות אבות המייסדים של הכפר, ולא קשה להגיע אף למוצאה המקורי של משפחה זו או אחרת ולשם הארץ ממנה היגרה, וניתן למצוא בהם שמות כמו חוראני, חלבי, שאמי, מצרי, טראבולסי, חומסי, חמווי, בגדדי, מוגרבי ומוסלי.

עד שנת 1932, תחומי כפר או "המשבצות" שלו לא היו מסומנים במפה כלשהיא בארץ ישראל, וכך יכול היה להיווצר מצב ששטחים של קרקע "מוואת", אדמות עזובות שנמצאו בין אדמות כפר אחד לאדמות משנהו, לא יהיו כלולים בתחום כפר כלשהו. שלטונות המנדט הבריטי, שרצו להסדיר את זכות הקניין על קרקעות בארץ ולהכניס סדר בהחזקה ובתפישת הקרקעות, ערכו מפות של כל שטח ארץ ישראל החל מ-1925, וביתר אינטנסיביות משנת 1928 ואילך, וסיימו עבודה זו בשנת 1935. במפות פיסיקליות אלה בקנה מידה 1:10,000 נקבעו גבולות של משבצות הכפרים, כך שכל כפר גבל באדמות הכלולות בתחומו של כפר אחר. למפת הכפר קראו "דיאגרמה". מפה זו אמורה הייתה לשמש תצלום נאמן של מצב החזקה בקרקעות, וניתן לקבוע מהן הקרקעות שתושבי הכפר קנו בהם זכות קניין, בדרך של חזקה ועיבוד, ואילו קרקעות נשאר עדיין בבעלות השלטונות. על בסיס סקר חזקה ועיבוד, שתוצאותיו סומנו כאמור על גבי הדיאגרמה (המפה) נקבעו הסכומים של מס הרכוש, שבא להחליף את "הוורקו" הטורקי (מס רכוש), אותו שילם מחזיק במקרקעין רשומים או בלתי רשומים. לצורך זה סיווגו השלטונות את הקרקע ל-16 קטגוריות של סוג מבחינת טיב הקרקע. הסוגים 1 ו-2 התייחסו למבנים שבכפר, לגינות הבית (חוראקיר) ולגרנות, סוגים 3 עד 7 למטעים מסוגים שונים, וסוגים 8 עד 14 ציינו את

סוג הקרקע החקלאית, ממישורית עד הררית, המעובדת בקטעים עד 50% מכלל השטח. על סוגים שונים של קרקע הוטל מס בשיעור אחר, לפי סוג הקרקע והמטע שעליו. סוג 16 נועד לקרקעות הממשלה, דהיינו ליערות, לטרשים ולקרקעות המרעה והבור, שלא היו מוחזקות או מעובדות, ועל סוג אחרון זה לא חל תשלום מס כלשהו (ראה צו מ-21.9.1920, שפורסם בעיתון הרשמי מתקופת ממשלת המנדט מ-15.11.1920, וכן עיין בספר קרקע ומפה של דב גביש, בהוצאת יד בן צבי, עמ' 79 ועמ' 171-175, ופקודת מס רכוש כפרי מס' 5 משנת 1942 (תוספת 1 לעיתון הרשמי מ-30.3.1942 עמ' 11)).

ממשלת המנדט הכינה מפות סקר כאלה של כל הכפרים. אלה כללו בספר המיסים רישום מפורט של כל בעלי הזכויות שקנו להם זכות מקרקעין בדרך של חזקה. השלטונות רצו לדעת עד לשנת 1935 אילו הן הקרקעות שיש לראותן כקרקעות שלמחזיק בהן תהיה זכות קניין. השלטונות היו מוכנים לאמץ להם את המצב העובדתי, שממנו ואילך לא תהא עוד זכות לתפוס קרקעות ולקנות בהן זכויות קניין על סמך חזקה בלבד, ולכן עשו עבודה זו ביסודיות ובדייקנות מפתיעה. כל כפר בחר או שלח נציגים של המשפחות שבו, שקיבלו מינוי מן השלטונות המנדטוריים כגוף מייצג של הכפר. בעזרתם איתרו השלטונות את הקרקעות לפי שמותיהן, מאחר שכל אתר היה ידוע בשם מסוים בכפר ובידי התושבים לא היה כל מסמך מזהה אחר. השמות של אתרי הקרקע נקבעו, בדרך כלל, לפי צורתם הטופוגרפית, לפי פעולה כלשהי שנעשתה בהן, או לפי שם המחזיק או הבעלים. כך, למשל, אם הצמיחה קרקע מסוימת צמחיית יער או צמחיית בר אחרת, ובני הכפר רצו להופכה לקרקע חקלאית כדי לזכות עליה בזכות קניין, היו שורפים את הצמחים, ומכאן ואילך נקראה חלקה זו "אל חריקה", כלומר השריפה. אם היתה זו קרקע מדרונית מדורגת, היה כינוייה "אררבעין", כלומר המדורגים, ואם הקרקע הייתה בתוך שטח מישורי, היה כינוייה "אס-סהלה", כלומר המישורית. חלקת קרקע בצומת דרכים נקראת "אל-אפראק" (הצמחים), וקרקע המצויה בפאתן של אדמות הכפר כונתה "אד-אוויה" או "הזוית". לעיתים אפשר היה לקבע עפ"י שם הקרקע את מקורה, כמו למשל בקרקעות הקרויות "אל-עמאיר", כלומר קרקעות שנערכו בהן עבודות פיתוח, וקרקעות שהומרו או פותחו מאדמות ה"מירי" (שהשתייכו לזיכיון מידי האמיר הסולטני) או ה"מוואת". לקרקעות הנטועות זיתים ניתנו כינויים שונים לפי טיב העצים ולפי סוגם. קרקע נטועה עצי זית עתיקים נקראה "אל כרם אר-רומי", כלומר הכרם הרומאי, לציון גיל העצים, שהוא כביכול מן התקופה הרומית...

מתן השמות, עריכת הסקר בדבר טיב הקרקעות, וקביעת הגבולות של החלקות ושל האתרים — כל אלה נעשו ע"י נציגי הכפר בנוכחות מודדים ופיקוח מטעם ממשלת המנדט בארץ ישראל, ואלה אישרו את העובדות בחתימתם. כאשר סברו נציגי הכפר שגבול אדמות הכפר צריך להיות שונה ממה שקבעו נציגי הכפר השכן, סומן השטח החופף כשטח מריבה, כדי שבעל הסמכות המשפטית יפסוק סופית בדבר. בעקבות סימון המפות ואישורן הסופי, נערך סיכום של כל השטחים המעובדים והמוחזקים ע"י עיבוד בידי הכפריים, בידעתם והסכמתם של נציגי הכפר, וסיכום זה נרשם בשטח בבעלות פרטית, שסוגו הוא כאמור מ"1 עד 15. כל יתר

השטחים בו – טרשים, יערות ושטחים בלתי מוחזקים – סווגו כסוג 16, כלומר שייכים לשלטונות שנוציגם הרשמי בכפר היה המוכתר. במקרה זה היה המוכתר נציג הממשלה, שנתמנה על ידי לשמש עבורה נאמן ולא תפקד באורח פרטי. משלב זה ואילך הכינו נציגי הכפר ופקידי השלטון בהשתתפות פעילה של המוכתר את רשימת בעלי הזכויות במקרקעין המעובדים. הם רשמו כל קטע וקטע שנמצא מוחזק ומעובד. אחר כך חילקו את המפה לגושים פסקאליים (לגושי שומה לקביעת מיסי רכוש), ובכל גוש נרשמו מספרים סידוריים לכל חלקת קרקע שבעליה הידוע נרשם בספר כמחזיק בקרקע המעובדת. (ראה – הזכויות במקרקעין: רקע היסטורי-כללי של התפתחות הקניון בארץ – מאת אברהם הללי, בכרך ארצות הגליל חלק ב' עמ' 575 ואילך).

כידוע רשימת משלמי המיסים אינה ראייה לבעלות. רשימה זו תוכל, לכל היותר, לשמש ראייה לחזקה בלבד (ע.ק. 42/33, אוסף פס"ד נבחרים – רוטנברג כרך 3 עמ' 813, וכן "דיני קרקעות במדינת ישראל" עמ' 380–381 – מאת דוכן). רישום נכס ע"ש בעלים זה או אחר לצורך מס רכוש אינו קובע מי ומי הבעלים הנכון (ראה בג"ץ 266/63, פ"ד י"ח (2) 44, 48). גם תשלום מיסים אינו מקנה בעלות למי שאין בידו זכות כזו (ראה ע.א. 411/81, פ"ד ל"ח (3) 449, 460–461). חידה ניצבה בפניי כאשר הוצגה תעודת רישום מקרקעין קושאן מס' 169 משנת 1897, שנכתבה בטורקית באותיות ערביות, ובה ציון המקום או השכונה "באב אל עמוד" [שער שכם – ש.ש.], כרם אל ג'עוני וגבולותיו, מדרום: בני דאוד עוקבה, מזרח: בעל שטר, צפון: ווער שוליק [אדמת טרשים עם בורות – בטורקית – ש.ש.], ומערב: הגיזרה (תעלה או בור – ש.ש.). תעודה זו הוצגה כראיה כנגד תעודה שבידי העדה הספרדית והעדה האשכנזית בקשר לבעלותם על אדמות "שמעון הצדיק" ב"יהודיה".

לאיתור המקום המכונה כרם ג'עוני וגבולותיו. נערך חיפוש של כרם הזיתים או הגפנים, ונערך מחקר על משפחות מוסלמיות שהחזיקו בקרקעות או שגרו במקום במאה ה-19 – בשטח שמחוץ לחומות העיר העתיקה ירושלים וסמוך לשער שכם. כאן הופיעו שמות משפחות חוסיני, נשאשיבי, חאלדי, נסייבה ואחרים. המחקר היה מייגע לחוקר ישראלי. משפחת ג'עוני היא משפחה ותיקה בירושלים, וגרה בתוך החומות והייתה הבעלים של מבנים ושטחים בעיר העתיקה בירושלים ומחוצה לה. לכן נערך חיפוש לברר אם היו כרם זיתים או גפנים ע"ש משפחה זו.

רות קרק ושמעון לנדמן, ברשימתם על היציאה המוסלמית מחוץ לחומות ירושלים (פרקים בתולדות ירושלים, הוצאת יד בן צבי – כרך א' עמ' 186–192) עסקו בהתיישבות הערבית בשכונת שיח' גראח – איזור, בו התיישבו משפחת החוסיינים, הנששיבים, חאלדי, ונסייבה. אך היה קושי למצוא ולאתר הקרקע המכונה "כרם ג'עוני" ולהרכיב עץ למשפחה זו.

מקור אינפורמציה עשיר נמצא במחקרם של פרופ' אמנון כהן ואלישבע סימון פיקאלי – יהודים בבי"מ המוסלמי, הוצאת יד בן צבי, בהם ניתן תיאורו של אוצר בלום להסטוריונים, שנמצא בארכיון בית הדין השרעי המוסלמי בירושלים. במחקר זה יש תיאור תמציתי של

מסמכים, שמתייחסים ליהודים, בספרי (סיגילת) בית המשפט השרעי בירושלים. המחקר מבוסס על 420 + 100 כרכים של בית המשפט. כרכים אלה נתגלו לחוקרים הישראליים כשהם בכריכת עור במצב מצוין. לדברי החוקרים, פעולת הכריכה נעשתה בזמן מלחמת העולם השנייה. הדפים עצמם, למרות גילם המופלג, נותרו ללא פגם. לעתים הכילו אלה פרוטוקולים מתקופה של לפני כ-500 שנה. מסמכים אלה נרשמו, לרוב, בסדר כרונולוגי שוטף. שפתם היא ערבית, ולעתים נמצאו פזורים בהם העתקי צווים בטורקית. בדפי הספרים מוצאים כתמי מים ואף חורים של תולעים. הדיו לא דהתה, ונותרה בגוונה השחור כפחם. (ראה שם, עמ' 1-4). מחקרים אלה, עסקו רק באספקט צר של הופעת יהודים בפני בית הדין השרעי.

כרכי הסיגיל מכילים רק העתקים של המסמכים: המסמכים המקוריים ניתנו בדרכ לצדדים המעורבים, או נשלחו אליהם. כדי להעיד על מהימנותו של ההעתק המקורי, שנעשה ע"י פקיד ביהמ"ש, רשם הקאדי עצמו משפט בחלק העליון של המסמך, וחותמו נקבע שם (אמנון כהן, פכים מירושלים העותומאנית, קתדרה 50, עמ' 67, הערה 21).

המחקר של ה"ה קרק ולנדמן הצביע על כך שבשכונת שיח' גראח בירושלים הוקמו ע"י מוסלמים בשלהי התקופה העות'מאנית לפחות שני רובעים או יחידות, ובהם בתים יוקרתיים של שתי משפחות יריבות לראשות העיריה, והן: 1. החוסינים; 2. הנששיבים.

ברובע החוסיני נבנו שישה מבנים למגורים וביניהם ביתו של הסוחר העשיר רבאח אפנדי אל-חוסיני. לאחר מותו של האחרון נתגלע סכסוך בין היורשים, והבית, וחלקות שלידו, נמכרו לאמריקן קלוני. בדרום החלקה היה ביתו של סלים ביי חוסיני, מי שהיה ראש עיריית ירושלים במשך 18 שנה עד לשנת 1897, אחריו שימשו כראשי העיר יאסין חלדי, ואחריו סעיד חוסיני, ואחריו חוסיין אפנדי, מי שמסר את מפתחות העיר לצבא של אלנבי, ואחריו מוסה קאזום פאשה, שהמושל הצבאי בירושלים, סטורס, החליפו בראג'ב ביי נשאשיבי. זה כיהן בתפקיד ראש העיר עד 1934. כן נבנו בשיח גראח: בית יונס אלחוסיני ובתים אחרים שנבנו ע"י משפחת נסיבה; ושני בתים נבנו ע"י אל עפפי. בין אלה לא נמצאה משפחת ג'עוני (שהייתה מקורבת למופתי של ירושלים, חג' חוסיני), אף על פי שהיתה זו משפחה ותיקה ומכובדת ביותר בירושלים. אחד מבני משפחת ג'עוני שימש יועץ למורדים בשנים 1936-1939 — בחר — איש הפמליה של חג' אמין חוסיני בעירק, ואח"כ במדינות הציר. מת בראשית שנות ה-50.

בית רבאח חוסיני, נבנה בין השנים 1865-1876 על שטח של כ-8 דונם. רבאח היה נשוי לארבע נשים. לאחר ששלוש מבנותיו מתו בזו אחר זו, הוא נטש את הבית ואח"כ השכיר לאנשי המושבה האמריקאית. לאחר מותו של רבאח חוסיני ב-1886, עברה הבעלות עליו ליורשים רבים ואלה מכרו אותו ב-1896 לבני המושבה האמריקאית, ואחר כך נרכשו בהדרגה ע"י אנשי המושבה בתים ומגרשים סמוכים לו והוכנסו בהם שינויים ותוספות (ראה אדריכלות בירושלים — הבנייה הערבית מחוץ לחומות, מאת דוד קרוינקר, עמ' 179). המלוך — הבית והגן המגודר — נבנו בחלקה שנרשמה כיחידה נפרדת בספרי המקרקעין. בצילומי אויר משנת 1918 ניתן להבחין ברובע זה של שיח' גראח, כ-30 מבנים של משפחת החוסינים.

ריכוז אחר של בתי משפחת נששיבי מצוי בצומת הדרכים של הדרך העולה להר הצופים ודרך שכם. כאן החל לצמוח בין שנות ה-70 לבין שנות ה-90 של המאה ה-19 גרעין נוסף, שכלל שני בתים של משפחת גראללה, בית ד"ר רשיד נששיבי, בית ריבחי מורד ושני בתים אחרים במערב. השטח הסמוך לדרכים כוסה עד 1918 בבתים אחדים של משפחת דג'ני, הנדיה, אשיק גזשה ואל גזשה. וילה נששיבי, בדרך להר הצופים, נבנתה בין השנים 1911–1918. וילה אסעאף נששיבי, ברחוב הר הזיתים 17, נבנתה בסוף שנות ה-30 במאה העשרים. את זו נציין במיוחד, הואיל ואסעאף בחל בפעילות פוליטית והעדיף להיות סופר ערבי. הוא נתפרסם בספרו "האיסלם האמיתי". הוא נפטר ב-1946. וילה אחרת נבנתה לראג'ב ביי נששיבי בגוש 30134 חלקה 54 בגוש 30514.

ראג'ב נששיבי, שהזכרנו אותו לעיל, היה מהנדס לפי מקצועו (נולד ב-1880 ונפטר ב-1951). הוא כיהן כראש עיריית ירושלים בשנים 1920–1934, והיה נשוי לשתי נשים, אחת קתולית-טורקית והשנייה יהודיה. הוא עורר זעם בעדה המוסלמית בירושלים, שעה שהציע לקרוא לרחוב החכשים בירושלים על שמו של אליעזר בן יהודה – מחבר המילון הגדול ומחיה הלשון העברית, ועל שהשתתף בהלווייתו של מנחם אוסישקין בירושלים ב-1941. מאשתו היהודייה נולדו לו שני בנים:

1. בארי – מי שחי בצרפת

2. מנסור – מי שנתמנה ברבות הימים כמנכ"ל משרד החקלאות הירדני ברבת עמון.

ריכוז אחר של בתים והתיישבות בשכונת שיח' גראח היה באתר קדוש שנודע בשם שמעון הצדיק "אל יהודיה". באתר זה הייתה מערת קבורה, שיוחסה לשמעון הצדיק. תיאור הרכישה של אתר זה מופיע בספר היישוב של ירושלים תרצ"ט, עמ' 36, ברשימתו של פנחס בן יאיר גרייבסקי, וכן ברשימתו של אריה יהודה – גאולת מערת שמעון הצדיק והשטח שמסביבה (ראה ירושלים (רבעון) שנה שלישית תש"ו, עמ' קנה-קנט, וכן רשימה מאת ש. שמיר בעיתון במערכה מס' 88 מיום 9.8.69). אתר זה נרכש ב-1875 ע"י הכולל הספרדי והכולל האשכנזי, ושטחו היה 17 דונם ישן ו-464 אמות מרובעות. באתר היו, למעשה, שתי מערות קבורה – אחת מיוחסת למקום הקבר של שמעון הצדיק והשנייה נקראה הפרנסה. באתר היו 80 עצי זית. תיקון המערות ושיפוץ וכן בניית הגדר שמקיפה את אתר שמעון הצדיק נעשו בפקודת ועד הצירים לארץ ישראל בשנת תרע"ח–1918, ולוח זיכרון הודבק בפתח המערה. על אחת מאבני הפתח נמצא כתוב תרס"ב ומתחתיה כתוב "אליהודיה" (דונם ישן הוא 919 מ"ר. מכאן שהשטח היה 15,623 מ"ר + 464 מאות מרובעות).

בשנים 1894 ולאחר מכן, העדה הספרדית בנתה באתר זה שישה מבנים למגורי דלי אמצעים, בתחילה החזיקו בהם משפחות יהודיות, ובשנות ה-20 של המאה ה-20 החזיקו בהם מספר משפחות ערביות. הבניינים, נקראו "שכונת שמעון הצדיק", ונבנו בצפון החלקה, במדרון שמעל הקבר המיוחס לשמעון הצדיק, ואילו יתרת השטח הוחכרה, מדי פעם בפעם, לפלח למסיקת זיתים ועיבוד השטח.

התיישבות יהודית אחרת בשיח' ג'ראח היתה בשכונה שנקראה "נחלת שמעון". זו נבנתה בצד הדרך המובילה משיח' ג'ראח לשכם. שכונה זו נקראה גם בשם "אום אהרן" בגוש 30092. שכונה זו הוקמה ע"י יזמים פרטיים, וביניהם: ניסים בנימין מרדכי אלישר ומשה בצלאל קופל קנטרוביץ. אלה עסקו בגאולת קרקעות ופיתוחן וחברו יחד למסחר בקרקעות.

האתר הקדוש, הידוע כ"שמעון הצדיק", נמכר על ידי עבדל רחמן, בן המנוח הסייד (האדון) חג' מוחמד עלי אל חוסיני ואחרים, ונרשם בשמות מושאלים של הרב הראשון לציון, הרב אברהם אשכנזי, מי שעמד בראש העדה הספרדית, וכן הרב מאיר אורבך, מי שעמד בראש העדה האשכנזית.

משרד השיכון הירדני בשיתוף פעולה עם "אוניבר" השכיר ב-1954 חלקות אדמה בשטח זה לפליטים ערבים, והרשה להם לבנות בתי דירות למגוריהם ל-33 שנה, בתנאי שאלה יותרו על תעודת הפליט שזיכתה אותם בתמורה וטובות הנאה מאוניבר.

ב-1967 בשחרור ירושלים המזרחית והחזרתה לישראל, שחרר האפוטרופוס הכללי, בשנת 1972, את אתר שמעון הצדיק והחזירו לשני ועדי העדות, הספרדית והאשכנזית. אלה תבעו את פינוי המחזיקים בקרקע שלא שילמו דמי שכירות. התושבים הערבים שתפסו חלק ניכר מן השדה של שמעון הצדיק, כפרו בבעלות ועדי העדות, וטענו לבעלותם הם או לבעלות אחד בשם סולימן דרוויש ח'גיזי (שהיה, כנראה, איש קש של הרשות הפלסטינית). לכן נערכה חקירה של הבעלויות של השכנים הגובלים עם אתר שמעון הצדיק עם תוצאות הבדיקה של המגרשים ובעלויות (בכיוון מחוגי השעון) שמסביב לאתר.

כאמור השם "כרם ג'עוני" לא נמצא במפות המוכרות משלהי השלטון העות'מאני, ואף לא במפות מנדטוריות. שם זה מופיע, בכל זאת, מדי פעם בפעם בספרי המקרקעין מתקופת הטורקים ומתקופת המנדט. נתבקש לכן הסבר לתיאור המקום הנקרא כרם אל ג'עוני, במטרה לקבוע מיקום השטח והגבולות של כרם זה ולסתור הטענה של חיג'אזי שכרם אל ג'עוני היא האתר של שמעון הצדיק. בבדיקה נתגלה כי בשכונת שיח' ג'ראח בותרו בתקופה של 1948-1967, תחת שלטון הממלכה ההאשמית הירדנית באיזור, גושי השומה מתקופת המנדט, לגושים וחלקות אחרים, כאשר נעשה הסדר קרקעות. מספרי הגושים והחלקות שונו לגושים 30526, 30527 ואחרים. פעולה זו הוסיפה קשיים לחקירה. האיזור כלל את גושי השומה המנדטוריים 30093; 30132; 30058, ואחרים. הסדר הקרקעות החלקי מתקופת שלטון ירדן בשטח נתקבל והוכר מאוחר יותר ע"י מדינת ישראל, בהסתייגות שאין ערבות לאמיתות הנתונים שבמפות ההסדר הירדני, ונקבע שהרישום בפנקס המקרקעין טעון בדיקה (ראה תקנות מקרקעין (הוראת שעה) תשכ"ז-1967).

פקיד ההסדר הירדני פרסם הודעה בנובמבר 1966, ופיצל, בדרך לא מובנית, את השטח שבחלקות 54 + 66 מגוש 14 וחלקה 2 מגוש 26 וחלקה 6 מגוש 27 הוצאו מתחום הטיפול שלו. הודעה זו פורסמה, כנראה, משהתברר כי האתר היה בבעלות יהודית, שעליה נתן בשנת 1954 משרד הבינוי הירדני, באישור אוניבר, רשות לפליטים ערבים, לבנות שני חדרים למגורי משפחה

ל-33 שנים, בתנאי שהפליט יוותר על הזכות לקבל כרטיס המזכה אותו בתגמולים כפליט. השטח פוצל לשלושה גושים, וצוין כגוש 30514 חלקה 54, בשטח 3685 מ"ר, וגוש 30514 חלקה 66 בשטח 6458 מ"ר, וגוש 30526 חלקה 2 בשטח 4332 מ"ר, וגוש 30527 חלקה 6 בשטח 521 מ"ר. ליד כל רישום כזה ציין פקיד ההסדר הירדני שהבעלות לא נקבעה. עד היום לא הוברר כיצד ומתי נעשה פיצול זה, ואם פקיד ההסדר הוציא שטח זה מטיפולו. כמו כן, לא ברור כיצד ומתי נעשה פיצול הרכוש בגוש 30093 חלקות 11, 10, 9, 8 + 15 ומדוע ניתנו מספרים שונים לגוש זה ולחלקות אלה. ההשערה היא כי ההחלפה והטשטוש של המספרים המקוריים נעשו במטרה להעלים פרטי בעלות רשומה של יהודים מתקופת המנדט על אתר שמעון הצדיק.

בארכיוני שתי העדות נמצאו מפות ותשריטים שנעשו בתקופות שונות, ואלה הם:

1. המודדים ילין-הקר

2. המהנדס לומברוזו מ-9.12.43

3. המהנדס אלכסנדר כץ מ-9.10.46 בתיק 1845/46

4. המודד מרקסון מ-21.3.72

וכן נמצאה הצעה לחלוקת השימוש בקרקע, שנעשתה בעשור האחרון של המאה ה-19 ע"י קונרד שיק.

בארכיונים אלה נמצאו עוד שני נסחי רישום, חגיזות (תעודות מבית הדין השרעי מתקופת הטורקים), וכן החלטות של בית הדין הרבני למינוי ולהחלפת מנהלי ההקדש. אלה היו תעודות בעלות על אתר הקרקע של "שמעון הצדיק". בחלק מן המפות נמצא ציון גבולות השכנים שמסביב עם פרטי התיק במשרד רשם המקרקעין, ופרטי הגוש והחלקה, וכן שמות הבעלים השכנים הגובלים. שכנים אלה, מצידם, אישרו ואימתו בעלות העדות על אתר הקרקע של "שמעון הצדיק" בנסחי הרישום שלהם, וכן במפות של החלקות שלהם.

להלן פרטי בעלות שני הוועדים בנסח הרישום הטורקי ע"ש הרב האשכנזי — הרב מאיר אורבך ואת הגבולות המסומנים בתעודות מ-1291 ה' (1875/76 ג').

השטח: 17 דונם ו- 464 אמות מרובעות.

הגבולות: רבאח אפנדי — בן פאר למשפחת חוסיני

חוסן זעדה

גזרת אל עמיה (תעלה או בור שבידי אל עמיה — ש.ש.)

באטן קדי חומס שבידי אל ליפתוי

(פנים של בית עלמין לדרווישים — מכשפים — ש.ש.)

הגזרה שבידי אל עמאווי ושות'

בתעודה לא צוינו כיווני הרוח.

והמוכרים: עבדל רזק אלעלמי ואחיו עלי, וכן איברהים אל עמווי ואחיו דאוד, מוחמד, מחבובה וזינב, וחאנם, אשתו של עמווי, והשיח' עבדאללה אפי, וחליל אבו טאעה, ומוחמד עלי וחוסין חמודה, בשמם הם ובשם שותפיהם.

הגבולות שהופיעו בשטר ההקדש של אתר שמעון הצדיק מ-1897 הם 3 מערות וכרם כולל של עצי זית, בשם יהודייה:

דרום: יורשי עבדל רחמן רבח

מזרח: גזרת אל עאמיה שבידי עבדל קדר חאמווי

צפון: באטן קדי חומס (פנים של בית עלמין לדרווישים — מכשפים — ש.ש.)

מערב: הגזרה שבידי עבדל קדר

בחיג'ה (תעודה מבית הדין השרעי) מ-4 במרחם 1293 ה' (31.1.1876) הובאו פרטי עסקת המכר — מוחמד בן עלי בן יוסף אל עלמי, איברהים בן עבדל קדר, איברהים אל עאמווי, חסן בן סלימן בן מוחמד אבו חמודה, ובנו, עלי אבו חמודה, והנכס שנמכר הוא:

באתר של שמעון הצדיק באל יהודייה, בקרבת שיח' גראח, נכללו עצי זית, תות ופיסטוק ושלוש מערות, שאחת מהן הייתה ידועה בשם אליהודייה, וכן בור מים, וגבולותיה:

המוכרים היו בעלים של חלקות נוספות שגבלו עם החלקות שנמכרו. כדי לסתור המסמכים והתעודות שבידי שתי העדות הנ"ל, הופיע סולימן דרוויש חיגיזי (יליד 1935), והציג הסכם מכר, שנעשה, לדבריו, בינו לבין חאנה אליאס בנדק ב-5.3.1961. לפי ההסכם האחרון מכר, והתחייב למכור, לסולימן דרוויש חיגיזי ולשותפו בדווי נימר חיגיזי, חלקים מ-11 חלקות ב-3 גושים באזור ואדי ג'וז ושיח' גראח, עם פירוט החלקים בשמות מאוקע (איזור), בלי פירוט שטח. חיגיזי טען כי בין המקרקעין בהסכם מופיעה חלקה הנקראת כרם אל ג'עוני.

בהסכם לא צוין השם "אל יהודייה", וכן לא צוין שטח החלקה של כרם אל ג'עוני. בהסכם נקבע שתוכן מפה, והתמורה תיקבע לפי השטח. חיג'אזי טען שקיבל לידיו נסח רישום מ-1315 ה' (1897 ג'), שמתייחס לחלקה שהיתה רשומה ע"ש דרוויש חיגיזי, וטען כי בני משפחתו מכרו חלקה זו לחאנה אליאס אלבנדק בהסכם מ-17.3.33 ב-3 גושי קרקעות. בין אלה היתה, לטענתו, אופציה לרכישת אדמה המתוארת ככרם אל ג'עוני, הידועה כאליהודייה, ובתנאי שתשולם תמורה שיוסכם עליה ותיערך מפה עם ציון גבולות והתחייבות לרישום בטאבו. הטענה היתה שחלקה זו היתה והינה בבעלות משפחת חיגיזי מימי קדם, וכן סולימן דרוויש רכש אותה מבנדק, אך לא רשם אותה על שמו עקב החלטת פקיד ההסדר להוציא מתחם זה מטיפולו.

הטענה שהחלקה שנקראת כרם אל ג'עוני היתה בכל העתים בידי משפחת חיגיזי נסתרה מפיו ברגע שהתברר כי חאנה אליאס בנדק הוא נוצרי ולא מוסלמי, ולא נמנה על משפחת חיגיזי, וכי לפי הטענה הוא רכש חלקה זו ממשפחת חיגיזי.

נתברר עוד כי בנדק חתם על התחייבות לרכוש אדמה במאוקע "כרם אל ג'עוני" ב-1933, ולא במאוקע הידוע כ"יהודייה", ולא העביר אותה על שמו בתקופת שלטון המנדט הבריטי, ואח"כ תחת שלטון הירדנים, על אף שהדבר ניתן לביצוע אז וגם לאחר מכן.

לבנדק לא הייתה מפה או תוכנית של החלקה של כרם אל ג'עוני, ולא ברור מה החלק שהתכוון לרכוש, אם בכלל, בשטח. חיגיזי נדרש להציג מפה שטען שהייתה בידיו, אך הודה אח"כ שלא הייתה בידיו. חיגיזי לא נתן הסבר למה בנדק לא רשם הקרקע על שמו, לא בתקופת שלטון ירדן, לא מאז 1935 ועד היום. למרות זאת, חיגיזי טען שכרם אל ג'עוני הוא האתר של שמעון הצדיק, ולכן נדרשה חקירה נוספת על "כרם אל ג'עוני" ומיקומו.

בחקירה זו נתגלה כי בשיח' גראח היו לפחות 3 או 4 חלקות בשם "כרם אל ג'עוני". ורישומים שונים נוספים, והתברר כי אף אחת מ-3 או 4 החלקות שטענו שנקראות "כרם אל ג'עוני" אינה "אתר שמעון הצדיק" ("אל יהודייה").

לברדיקת החלקות הגובלות עם "שמעון הצדיק" – ב"אל יהודייה" – נערך סקר סביב לאתר זה בכיוון מחוגי השעון (לפי הקומפילציה של מפות שבשטח).

בארכיוני העדות מצאנו מפות ותשריטים נוספים שנעשו בתקופות שונות, ואלה הם:

1. המהנדס כץ מ-9.10.46 בתיק 1845/46

2. המודד מרקס מ-21.3.72

טקס חלאקה במתחם שמעון הצדיק

וכן נמצאו נסחי רישום וחיגרות (תעודות מבית הדין השרעי) וכן צווים למינוי מנהליה. ברישומים צויינו גבולות השכנים שמסביב עם ציון מס' התיק, הגוש והחלקה והבעלים השכנים.

מספרי המקרקעין של המנדט נתברר כי נסח רישום של המושבה האמריקאית נשא בראש התעודה ציון הרובע או השכונה — כרם אל ג'עוני. התברר עוד כי המושבה האמריקאית נקנתה מבעלים רבים. זו השתרעה על מספר חלקות, סמוכות זו לזו, בשכונת שיח' ג'ראח. חלקה 51 + 64 בגוש 30058 (ספר מקרקעין 4 דף 299 — תיק מס' 1759/35 ותיק מס' 420/26) היא בת 15.548 דונם, שהם סה"כ של המגרשים שנקנו ע"י המושבה. על חלקה זו הוקם כאמור ביתו של רבאח חוסיני הנ"ל. השטח נקרא על שם המושבה האמריקאית, והוא פוצל והופרד לחלקה 65 בשטח 4.061 דונם, ופוצל שוב.

בסיכום התברר כי מיקום המקרקעין הנקראים כרם אל ג'עוני הוא בדרום ומזרח המושבה האמריקאית של היום.

הפרטים הועלו על מפת גוש מקרקעין מתקופת המנדט, שבה צויינו החלקות והמסקנה הייתה שכרם ג'עוני הוא שטח המקרקעין הידועים היום כמלון המושבה האמריקאית ושטח זה הוא נפרד ונבדל מן האתר הידוע כאל יהודיה' או קבר שמעון הצדיק.

36

מגרש הנחלה – החלום ושברו¹

גאולת קרקע הייתה מאז ומתמיד משאת נפשו של היהודי המאמין בתקומת העם ושיבתו לאדמתו. יהודים קנו ארבע אמות מאדמת ארץ ישראל בשבתם בגולה. גאולת הקרקע התבטאה בחלומות, בשאיפות, בשירה ובמחקר ולפעמים גם בעלייה והתיישבות בארץ ישראל.

לא קל היה ליהודי לנטוש את קהילתו, חברתו, מקום מגוריו ועסקיו ולעלות להתיישב בארץ הקודש. העלייה הראשונה נעשתה ביבשה ובים, על גבי סוסים וגמלים ספינות ואוניות מפרש וקיטור, והיא נמשכה כל הדורות; לפעמים טיפין טיפין, ולפעמים גם בהמונים.

בסוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת, אנו חוזים, מרגישים וקולטים את העלייה המאסיבית של יהדות ברה"מ. זו מלווה בברכת ובעזרת מוסדות המדינה והתנועה הציונית בעולם, לכן כיום קשה לחזור ולהשוות עלייה הבלתי מאורגנת זו עם העלייה מארצות המגרב בשנות השמונים של המאה ה-19.

עליית יהודי מרוקו, טוניסיה ואלג'יר במאה ה-19, נבעה מהכרה דתית לאומית. היא זרמה לאטה אך ברציפות. יהדות זו לא עלתה על בריקות (ולא הפגינה כדוגמת ואדי סליב'כפי שחזינו בשנות החמישים של המאה שעברה), אלא השתלבה בעבודת בניין ויצירה, מסחר ועשייה בשטחים ובמקומות שונים בארץ.

העולים ממגרב שהגיעו לארץ ישראל החל מאמצע המאה ה-19, התפזרו לירושלים, צפת, טבריה וחיפה, וניסו כוחם בעבודות כפיים ומסחר. בירושלים הצטרפו לועד עדת המערבים ולשכונות בהן גרו בעיר העתיקה (ברחוב השושלת), ברחוב יוליאן ובשכונת הנחלאות, נחלת ציון וסביבותיה. בחיפה, בטבריה ובצפת, וגרו סביב לבתי הכנסת.

עם הגיעם לארץ ישראל, חיפשו עולים אלה את מחייתם בעבודות ומלאכות יד בדברי קודש, בדפוס (הדפסת ספרי קודש), בכתב (סופרי סת"ם) ובעבודות אמנות של מוצרי קודש וחול מכסף ונחושת. נוסף לעבודות אלה ניסו העולים למצוא פרנסתם ביבוא, יצוא ומסחר באריגים, מוצרי דת וכן בייצוג של חברות ביטוח.

1 תדפיס מעודכן מרשימה שפורסמה בביטאון קרקע של קק"ל, חוברת 34, עמוד 56.

העלייה לארץ וזוהי רכישת הקרקעות להתיישבות ולבניית שכונות חדשות. כך התפתח רעיון הנחלאות למיניהן.

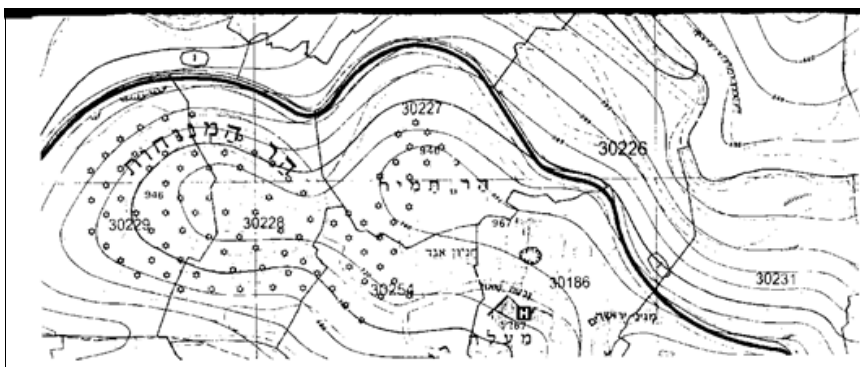
אותה עת הוקמו "נחלת ישראל רמה" (מיסודם של ישראל רובינשטיין ויצחק רבלין); "רמתים צופים" (מיסודו של הרב עקיבא שליזינגר); "נחלת דוד" (מיסודם של הרב חזקיה שבתאי והולצמן); "כפר ביתר" (מיסודם של מרים פלוז ואחרים) וחברת "נחלת ישורון בע"מ" ועוד. נביא פה את סיפורה של "נחלה" אחת שנרכשה אך לא קמה ועל הכשלון של רעיון הנאמנות. סיפור זה מדגים את החלום ושברו.

היה זה רעיון של משה חי ב"ר יוסף בן נאים.²

אביו עלה מטיטואן; משה נולד בתרמ"ה-1885 בירושלים והיה פעיל עד פטירתו בא' בשבט תרפ"ו, 16.1.1926. היה זה איש רב פעלים, שצעדיו הראשונים לפרנסתו היו במלאכת סת"ם, ואחר כך במסחר, בייבוא וייצוא של ספרי תורה, תפילין, רצועות, מזוזות, מגילות, נרות, טליתות, ציציות, מפות, כיסי תפילין, ציורים, תיקים ועמודים מעצי זית לספרי תורה, סכינים לשחיטה, אבני השחזה, שופרות, אתרוגים ולולבים.

בתרס"ט (1909) השתתף בייסוד עיתון "החרות". במשך שנה אחת, יחד עם משה א' עזריאל. לפני מלחמת העולם הראשונה, נסע בשליחות "בית חינוך עיוורים" לאלג'יר ולמרוקו ושהה שם כ-3 שנים. בשובו לירושלים ביצר את עסקו וחזק את קשריו עם חו"ל. שימש שנים רבות כסוכן של חברת ביטוח צרפתית, עסק בענייני ציבור והקים את אגודת "אהבה ואחוזה" וכן את קבוצת "הנחלה". נמנה עם מייסדי וחברי "ועד העיר ליהודי ירושלים", וכן עם מייסדי האגודה השיתופית "הלוואה וחסכון", שהפכה אח"כ לבנק. הוא היה גם חבר ב"וועד העדה המוגרבית".

ערב מלחמת העולם הראשונה, רכש בן נאים, ממוחמד בדר, חלקת קרקע של 35 דונם בערך, משני צדי הכביש המוביל מירושלים ליפו, בקילומטר הרביעי, בליפתא. יחד עם חבריו חיים מיכל מיכלין, יוסף יסולה וניסים אופלטקה, הוא ייסד אגודה שהוקמה "למטרת בניין פרורו ושכונה חדשה", על דרך יפו, בקרבת בית מושב הזקנים המאוחד.³

2 ראה עליו ב"יהודי המזרח בארץ ישראל", מאת א"ד גאון, עמוד 448.

3 כיום מקום התחנה המרכזית ברוממה ירושלים.

חברו של בן נאים, יוסף (ישלום) יסולה, היה בין המייסדים והיזמים הנזכרים לעיל. הוא נולד בעיר לריסה שביוון, בשנת תרי"ז–1857, ונפטר בירושלים ב-1944. הוא עלה לארץ ממניעים דתיים ציוניים, יחד עם אשתו ושני בניו, בשנת 1912.

מיד לאחר עלייתו לארץ, השקיע מאמציו לפיתוח תעשיית ייצור הפחם. הוא חקר יער גדול של עצים להסקה בא-אסלט שבעבר הירדן המזרחי והעסיק שם פועלים בדואים לכריתת העצים ולייצור הפחם בתהליך הבערה, במתקנים שהקים במקום. המוצר המוגמר היה פחם עץ. פחם זה הועמס על גבי גמלים והועבר לירושלים. במלחמת העולם הראשונה שימש ישלום, ספק ראשי של פחם לצבא העותמני. בשלהי מלחמת העולם, ולפני תבוסת הצבא העותמני, הוחרמו כל נכסיו.

לאגודת "הנחלה" נרשמו חברים. כל חבר רכש יחידה אחת או יותר בשטח של 1,000 אמות. כל חבר ב"נחלה" שילם נפוליאון אחד ששוויו היה 150 פרנקים צרפתיים או 12 לירות מצריות. אולם, ההתנחלות של החברים לא יצאה אל הפועל, מותו של חי בן נאים, ואחר כך המאורעות שפרצו בארץ, קטעו את תוכניות ההתיישבות. הקרקע נמסרה בנאמנות ל"הלוואה וחסכון ירושלים אגודה שיתופית בע"מ", על פי שטר נאמנות שנחתם בפני בית הדין הרבני בירושלים, על ידי האפוטרופוס של עזבון משה בן נאים. בשטר הנאמנות ניתנו הוראות להעביר את הקרקע על שם הרוכשים השונים, אולם הדבר לא נעשה.

קרקע זו עברה הסדר קרקעות וב-1979 נרשמה ע"ש "הלוואה וחסכון" מבלי לציין שהיא בנאמנות או בשם מושאל, וכך נשמטה מידי הבעלים חברי האגודה.

בשנת 1955 הוכנה תוכנית מתאר שכללה את המקרקעין בחלקה הנ"ל. לפי תוכנית זו, החלקה סווגה כשמורת טבע. משנתברר להנהלת "הלוואה וחסכון" כי לא ניתן לשנות את ייעוד הקרקע ושהמשך החזקה בקרקע גרם לה, לטענתה, להפסדים, היא פתחה בהליכים למכירתה. ב-25/10/71 נחתם הסכם למכירת הקרקע על ידי "הלוואה וחסכון ירושלים" ל-"א. טרגר חב' להשקעות ובניין בע"מ" ו-"א. הרבסט בע"מ", בערבות הדדית בשם חברת "רמת תמיר". התמורה שנתקבלה הוחזקה על ידי "הלוואה וחסכון" בחשבון נפרד, בלי הצמדה וריבית. המכירה בוצעה על שם חברת "רמת תמיר". ניסיון שנעשה לעכב את המכירה, נכשל, ואלה מבין צאצאי המורשים אשר הגישו ראיות על זכויות מורשיהם, זכו, לאחר מאבקים משפטיים רבים, לקבל שווה פרוטה עבור חלקם בקרקע.

מספר מגרשים

1	נסים חביליו, ע"י בנו שמואל חביליו	1.
1	יחיא לונאשי, ע"י עו"ד ברנבלום, (העבר לבית אולפנא)	2.
2	מרקו כהן ז"ל, ע"י בנו עזרא כהן	3.
3	אברהם צוריאנו, ע"י יצחק צוריאנו	4.
3	אברהם אנגיל ז"ל, ע"י עו"ד אברהם אנגיל	5.
1	יהודה אמון	6.
2	יעקב ארואסטי ואחיו נחמה ארואסטי	7.
1	מ.ז. גודארד	8.
1	יקותיאל יושע ז"ל, ע"י פנחס אנאיא	9.
1	שמואל לוי שאלתיאל, ע"י בנו רפאל	10.
1	שרה בניאיו, ע"י אחיה משה אנבאבא	11.
1	רפאל דבש	12.
1	שרה צרפתי	13.
1	רפאל טרבלוס	14.
2	ישראל מורת	15.
1	יעקב אואדיש, ע"י בנו שמואל	16.
1	אברהם משעאלי	17.
1	מנשה כהן יוחננוף	18.
2	עמרם אבורביע ז"ל, ע"י בנו יוסף אביכי	19.
1	חיים עמקייא, ע"י פנינה אלדר	20.
-		-
1	יעקב שלמה רקנטי, ע"י יוסף ארואץ	21.
1	יוסף בן נאים	22.
1	אברהם שמחה	23.
1	אהרן פאמולה	24.
1	אהרן טולידו ז"ל ע"י ישראל סלומון	25.
1	יהודה אזנקוט ושאל בן שושן, ע"י ישראל בן שושן	26.
2	חיים בן מנחם חבר	27.
1	משה גלמידי, ע"י יוסף לוי	28.
2	מנחם בן נאים	29.
2	שרינה אשת מנחם בן נאים	30.
1	אברהם שלמה ביגס, ע"י שלמה ביגס	31.
2	יצחק אלחסיד	32.
1	אברהם אלעזר אלחנטי, ע"י אברהם שלמה ביגס	33.
1	יצחק פאבון	34.
1	אליהו חזקיה שאקי, ע"י אברהם קפילי	35.
1	שרה חיים קפילי בת אליהו חזקיה שאקי	36.
1	משה יהודה כהן, ע"י אברהם כהן	37.
2	שלמה פרץ, ע"י יהודה פרץ	38.
1	יעקב שלמה רקנאטי	39.
1	רפאל דבש	40.
1	אליהו נחמה	41.
1	בית אולפנא בית אהרן וישראל חסידי (במקום יחיא לונאשי)	42.

37

חלומות ישוביים בצל הבלוט הגדול

יוזמה התיישבותית נשכחת בתקופת המנדט בירושלים

סמוך לצומת הדרכים ההיסטוריות שהובילו לעזה, דרך מלחה ובית צפאפא (צומת פת כיום) במערב ירושלים, ניצב במשך שנים רבות עץ אלון עתיק, חסון ורחב גזע. בצל ענפיו נהגו בני ירושלים לחסות ולהתרענן בטיוליהם לעין כרם ולבתיר, והוא נודע בפי ילדי ירושלים בכינויו "הבלוט הגדול": "קראנו לו הבלוט הקטן, כדי להבדילו מהבלוט האחר, הוא הבלוט הגדול, הרחוק יותר, מעבר לבית צפפה עתיק יומין וגזעו עבה כל כך, שרק שמונה ילדים האוחזים זה בידו של זה יכולים לחבקו" (י' האורחי, עיר אבן ושמים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 106). העץ עמד בטבורה של בקעה רחבה, וסביבו היו פזורים כרמי גפן, עצי תאנה, עצי זית, משמש ושזיפים. פלאחים מבית צפאפא ומלחה, עיבדו את השדות הסמוכים אליו, ובנו במקום את סוכותיהם כדי להשגיח מקרוב על יבולם.

יוזמה יישובית ערבית-יהודית

בשנות ה-20 של המאה ה-20, עם כינונה של ממשלת המנדט, היו תכניות להקים במקום זה ארמון ומשרדים לנציב העליון, ובצדם מגרש טניס. אלא שתכניות אלה בוטלו לאחר רעש האדמה בשנת 1927. הארמון נבנה בסופו של דבר על "הר העצה הרעה" בצפון תלפיות, והמשרדים השונים פוזרו במבנים שונים בכל רחבי העיר. אלא שהעמק הפורה והפסטורלי המשיך למשוך את עיניהם של יזמים שונים, וכמה מהם – התאגדו בחברה בשם "בניין היישוב" – רכשו בשנת 1926 קרקעות ממוחזתאר הכפר מלחה, עבד אל-פתח חסן דרוויש.

חברת בניין היישוב הוקמה כאמור בידי כמה שותפים, יהודים וערבים כאחד: הרב י"ש רבינוביץ-תאומים נשיא החברה; ד"ר קמיל ביי, שהיה בעבר סגן הפחה הערבי; המלונאי והזים ירחמיאל אמדורסקי; סוחר הקרקעות נחום צבי יפה; המלונאי יעקב הרלינג; וסעיד אלחוסני, שמילא תפקידים בכירים בעיריית ירושלים ונבחר ב-1908 לחבר הפרלמנט העות'מאני. המזכיר הראשון של החברה היה נסים אופלטקה, מייסד חברה לעזרה לסוחרים ובעלי מלאכה. אחר זמן

החליפו זלמן ריבלין. מטרת החברה היו לרכוש נחלות עירוניות ולהכשירן לבניין שכונות ובתים בסביבות הערים, וכן נחלות חקלאיות סביב המושבות העבריות בארץ ישראל.

החברה רכשה את הקרקעות סביב "הבלוט" האדריכל אברמוביץ ערך תכנית פרצלציה לשטח כולו, שאותו חילק למגרשים בני 600 ו-1,000 מ"ר. בפרסומיה הסבירה החברה שצירוף השכנים הערבים ליחזמה כולה מביא תועלת רבה, וכי יש לקוות שיזמים אחרים ילכו אף הם באותה הדרך, וייצרו הבנה הדדית עם השכנים הערבים. הצירוף של הזימים הערבים נעשה בעיקר בהשתדלותה של משפחת אמדורסקי, שקיימה קשרים ידידותיים עם בני משפחת אלחסיני ועם משפחות ערביות נוספות.

לאחר הפרצלציה החלה החברה למכור את החלקות לתושבי העיר הוותיקים, לעולי העלייה הרביעית, וכן ליהודים בארצות הברית. לצורך כך הקימה החברה סניף בניו יורק בשם "אמריקן בניין היישוב אוף פלסטיין אינק", שנציגיה היו משה (מוריס) ריבלין ומקלער. לחברה היו 100 מניות, שערך כל אחת מהן היה 50 לירות מצריות, ובסה"כ 5,000 לירות מצריות.

שלושה גושי קרקע נרכשו בידי החברה באתר, ואלה נקראו מצפה א', ב' ו-ג'. בגוש א' היו 78 מגרשים, בגוש ב' 108 מגרשים ובגוש ג' 60 מגרשים. גודלו של השטח בגוש ב', למשל, היה כ-52 דונם. בפרסומי החברה, שהיו מטעים למדי, צוין כי המגרשים נמצאים סמוך לשער יפו ולדואר, בקרבת שכונות דרום העיר (מקור חיים) וצמודות למסילת הברזל ולבית הממשלה המתוכנן. החברה העסיקה סוכנים וסוכנויות בארץ ובחו"ל, והמכירות נרשמו בספרי המקרקעין על שם הרוכשים. בין הרוכשים היו כאמור גם תושבי חוץ, בעיקר מארצות הברית, וכך ניסתה החברה ללא הצלחה לגייס גם את חברת "קהיליית ציון אמריקנית" (שהקימה את עפולה ואת הרצליה), על מנת שזו תשמש סוכנת של הפרויקט. למרות סירובה של קהיליית ציון אמריקנית, סימונים שנמצאו על מפת הפרצלציה מלמדים שחלק ניכר מן המגרשים אכן נמכרו, אחרים שוריינו לקונים, ויתר החלקות נשארו על שם החברה. באותה מפה, אגב, סומנו גם רחובות עתידיים באזור, ועליהם שמות הקשורים למייסדי החברה.

בין "בניין היישוב" ל"חיבת ירושלים"

ביסוד החברה עסקו בעיקר עורך הדין אלכסנדר אמדור (בנו של ירחמיאל אמדורסקי) וגיסו עורך הדין מרדכי בוקסבאום. משרדו של אמדור, ששכן בבניין "סנסור" במרכז ירושלים, תואר לימים בידי הסופר חיים באר: "קירות הלשכה היו ספונים עץ אגוז, ומסביב, במסגרות זכוכית מבהיקות, היו מוצגות לראווה הדיפלומות והרשיונות של עורך הדין והנטריון ד"ר אמדור. "אתה רוצה להיות אדווקט כשהייה גדול?", היה שואל אותי לסיום ובלתי לחכות לתשובתי היה חותם את פגישתנו השנתית באומר: "תהיה מה שתהיה ובלבד שלא תכתוב ספרים [...]..." (ח' באר, חבלים, תל אביב 1998, עמ' 226).

הממסד הציוני, ובייחוד החברות הלאומיות לרכישת קרקעות ולהתיישבות (בראשן חברת "הכשרת היישוב") לא אהבו את התחרות שקמה להם מצד המגזר הפרטי הירושלמי. וכך פתחה חברת הכשרת היישוב בפרסום נגדי, שהעלה ספקות לגבי מהימנות פרסומי חברת "בניין היישוב", והטיל דופי במנהליה. ואכן, בשנים 1926–1928 החלה חליפת מכתבים בין הצדדים שעסקה בפרשה עכורה זו, וחברת הכשרת היישוב הגישה תביעה לאסור על "בניין היישוב" להשתמש בשמה, שנטען כי הוא מטעה, אך התביעה נדחתה על ידי בית המשפט.

חברות נוספות רכשו אף הן קרקעות בסמוך לאדמות החברה. בין אלה היו חברת "חיבת ירושלים" של אנשי "כולל גליציה"; חברת "טל השחר" ובני משפחת אלישר. בהמשך רכשה חברת בניין היישוב גם חלק מקרקעות "חיבת ירושלים", שנמצאו בין שטחי מצפה ב' למצפה ג'. במכתב של חברת הכשרת היישוב משנת 1938 נכתב כי לחברת בניין היישוב ישנה בעלות בסך הכול על שטח של 280 דונם. בעשור השלישי של המאה ה-20 נערכו בידי כמה מן הרוכשים מכירות פנימיות חוזרות של מגרשים במתחם, שהועברו מיד אחת לשנייה, ולעתים יותר מפעם אחת.

מחלום שנגזז ועד לקטמונים

בראשית העשור הרביעי של המאה ה-20, עם פרוץ המשבר הכלכלי העולמי והמקומי, נתקלה גם חברת "בניין היישוב" בקשיים כלכליים, והפסיקה את פעילותה. כך ירדה לטמיון תכניתם הגדולה והמקורית של היזמים. גם לאחר שנות השפל הכלכלי, לנוכח המאורעות והפרעות, לא הצליחה החברה לצלוח את המשברים, וסופה שהתפרקה. בסופו של דבר נבנה באזור כולו רק בניין אחד, מדרום לשכונת מקור חיים, ובידי החברה (בפירוק) נשארו מספר חלקות שעד היום טרם נקבע גורלן.

לאחר מלחמת העצמאות חצה קר הגבול העירוני את החלקה כולה לשניים: מצפה א' נותר בשטח שבשליטת ירדן; מצפה ג' היה בשטח מדינת ישראל ואילו מצפה ב' היה על "עובי הקר", וחלקו המרבי בשטח ירדן. עם הקמת המדינה ופתיחת שערי הארץ לעולים הופקע חלק מקרקעות החברה, וחב' סולל בונה בנתה על אותו השטח שיכונים צפופים לקליטת העולים. בזמן הבנייה נעקר גם עץ האלון העתיק, ונסללו דרכים חדשות. שיכונים אלה נקראו לימים שכונת גונן או "הקטמונים".

בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20, לאחר פטירת ירחמיאל אמדורסקי, תבע עו"ד אמדור את תמורת מניות החברה "בניין היישוב", שקרקעותיה נמצאו בתחומי מדינת ישראל והופקעו על ידה. הוא פנה לרשויות המדינה ולאחר מו"מ ממושך שולם לו פיצוי על הפקעת שטח של כעשרה דונם. מקום הימצאותן של קרקעות החברה הפך בימינו לצומת כבישים סואן, שבו מסתעפות דרכים לאצטדיון טדי, לקניון, לשכונות מלחה, לקריית היובל, לעין כרם, לבית צפאפא ולגילה, ול"דרך בגין". וכך יצא שמן החלומות המקוריים, לא נותר זכר.

38

חיפוש מחט בערימת שחת (איתור נכס משפחתי)

באחד הימים הופיעה בלשכתי נערה עם סיפור שלפיו אח סבה עלה ממרוקן לירושלים בשנת 1921 והיה לו רכוש בעיר העתיקה בירושלים. האיש נפטר ב-1939 ולא היו לו צאצאים. האישה נכדת אחיו, חיפשה את רכשו. לדבריה היא שמעה מאמה על דודה העשיר שנפטר והשאיר אחריו רכוש בלי יורשים.

בידי המשפחה לא היו מסמכים והיא החלה בחיפושים בכל מקום אפשרי, בטאבו, בעירייה, בחברה לשיקום הרובע היהודי בעיר העתיקה וכן בחברות הקדישא שפעלו בירושלים בשנות ה-40 של המאה שעברה, בבתי המשפט, וכן היא פנתה לעו"ד המצויים בענייני קרקעות. אך חיפושיה העלו חרס.

כל מה שהיה בידי הנערה היה שמו (אלעזר נחמני) ושנפטר בירושלים ונקבר בהר הזיתים. עם אלה היא יצאה לחפש מחט בערימת שחת. בייאווה היא עמדה להרים ידיים ולנטוש את המשך החיפוש.

לנוכח אכזבתה ולאחר שיקול העליתי סברה שיתכן ותמצא הדרך לגלות את הרכוש, אם נחפש בדרך לא מקובלת. היא הופתעה והבטיחה לשתף פעולה.

כיוון שהנפטר היה בעל רכוש מקרקעין, הצעתי לפתוח בחיפוש בבדיקה ולראות אם הוגשה בקשה לצו ירושה או לקיום צוואה בירושלים, ולחפש מודעה של בית המשפט או בית הדין הרבני בעיתון הרשמי (Official Gazette) מן התקופה סמוך למועד הפטירה. פרסומים אלה מצויים בספריה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בהר הצופים.

ימים מספר לאחר שהנערה קיבלה הדרכה כיצד ואיפה לחפש, היא הביאה לי צילום מודעה של ביה"מ המחוזי בירושלים על בקשה שהוגשה לקיים צוואתו של אלעזר נחמני. אולם המודעה לא כללה את מספר תיק ביה"מ. עוה"ד שהגיש את הבקשה היה פרקליט שסמוך לאחר מועד הכרזת העצמאות של מדינתנו מונה כשופט שלום ושנים אחדות אחר כך נפטר. לכן היה צורך להמשיך בחיפושים ולפנות למזכירות ביה"מ המחוזי בירושלים וכן לבי"מ לענייני משפחה, ולחפש את ספרי הרישום הישנים מתקופת המנדט. התשובה שקיבלנו ממזכירות בית

המשפט הייתה שאמנם יש להם ספרים בלים, אך לא ברור להם מה הם מכילים. עיון בספרים ובדפים בלים וזנוחים אלה גילה שהם רשימת תיקי קיום צוואה משנת 1940. ברשימה זו נמצא שבקשה לקיום צוואתו של אלעזר נחמני הוגשה על ידי עו"ד מורנו לוי ומספר תיק העזבון היה 2/1940. לאחר הזמנת התיק מגנזך המדינה והעיון בו מצאנו את צוואתו האחרונה של אלעזר ובה פרטי שני נכסים שהיו למנוח. נכס אחד בעיר העתיקה בירושלים והשני בשכונת אוהל משה, הצוואה כללה את פרטי הרישומים בלשכת רישום המקרקעין, וכן שהוקדשו בצוואה לטובת כולל המוגרבים.

בדיקה בלשכת רישום המקרקעין העלתה כי הבית באוהל משה נמכר באישור בית הדין לאחר רישומו כבית משותף ואילו איש לא נגע בנכס של העיר העתיקה. כך עלתה סברה שערכו היה זניח ולא כדאי, מכיוון שהפך לעיי חרבות בזמן מלחמת העצמאות או כיון שאיש לא ידע מה מקומו, והאם הוא נכלל בשטח ההפקעה של הרובע היהודי.

מעיון ברשימות בוחרים לעירייה וכן לכנסת ישראל ובדיקת הרשימות של משלמי ארנונות מן התקופה שקדמה ל-1939, נתברר כי לאלעזר היו שתי כתובות, האחת ברח' חב"ד (גוש 24) והשנייה בגוש 20 בעיר העתיקה בירושלים.

מרישמת נכסים בגוש 24 נתגלה שחצרו של אלעזר הייתה בחלקה 36 והייתה בת 10 חדרים עם 2 חנויות. אולם מאחר שהיא נכללה בצוואה לטובת ועד עדת המוגרבים, פנינו אליהם לברר אם יהיו מוכנים לשתף פעולה לגילוי הנכס כנגד תשלום למשפחת המוריש.

הועד שמח, הביע רצון לשתף פעולה והבטיח להזמין את בני המשפחה להשקת לוח זיכרון בבית שנבנה ושופץ בשכונת מחנה ישראל ברחוב דוד המלך וכן הסכים לשלם למגלי הרכוש עבור גילוי הרכוש, הכל באישור בית הדין הרבני שמוסמך לטפל בהקדשות.

בית הדין הרבני לענייני הקדשות אישר ההסדר, והחלוקה של התמורה שתתקבל, אם תתקבל תחולק אפוא לאחר גלוי המחט בערימת השחת.

39

הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?

ילדים שניסו ביוני 1880 לעבור בנקבת השילוח בירושלים, ראו כתובת על קיר בנקבה והפנו אליה את תשומת לב האדריכל הירושלמי הגרמני, קונרד שיק. הכתובת הייתה חרותה בדופן התעלה, בריחוקמה מפיה התחתון.

כתובת זו פוענחה על ידי פרופסור סאייס (A.H. Sayce) מלונדון, ופורסמה בשנת 1881, ברבעון של P.E.E.⁴

כך נתגלה תוכנה, כמצבת זיכרון שנחקקה בגמר חציבת הנקבה בימי חזקיהו המלך, בערך בשנת 700 לפני סה"נ.

הכתובת נעקרה מן המקום על-ידי אחד הסוחרים היוונים בירושלים, שביקש להתעשר באמצעותה. והוצאה מידי על-ידי המושל הטורקי והועברה למוזיאון העתיקות בקושטא. וזה דבר הלוח:

הנקבה. וזה היה דבר הנקבה בעוד (החוצבם מנפים את)
הגרזן אש אל רעוח ובעד שלש אמת להנ(קב נשמ)ע קל אש ק
רא אל רעו כי היתה זדה (?) בצר...מימין...אל ובים ה
נקבה הכו החצבים אש לקר(א)ת רעו גרזן על גרזן. וילכו
המים מן המוצא (הגיחזן) אל הברכה (השלוח) כמאתים ואלף אמה ומא
ת אמה. היה גובה הצר על ראש החצבם.

כאלפיים ושבע מאות שנים חלפו מאז ניבא ישעיהו הנביא בכפר השילוח את חורבן הבית הראשון. ממלכות ועמים נעלמו ונמחקו, אך מי השילוח ממשיכים לזרום ולהשקות את השדות ואת היקום במקום.

בירת ממלכת דוד הוקמה בעופל, בצלע הר הבית; ואילו בנו, שלמה המלך, הקים את המקדש על הר המוריה.

A.H. Sayce, "The Inscription at the Siloam", *P.E.F. Quarterly Statement*, 1881, pp. 69-73, 141 4

מדינת ישראל חגגה בשנת 6/1995 את תקומתה מחדש של עיר דוד בחגיגות שלושת אלפים שנה. לעיר דוד והשילוח נקבצו ובאו ראשי המדינה ונציגי עם ישראל בתפוצות וכן נציגי אומות העולם, כדי לחוות בתופעת החידוש לאור זרקורי לייזר ומופעים אור-קוליים. כאן נתקיימה נבואתו של נחמיה הנביא לתחיית המקום ולחיזוק הבית בדלתות, מנעולים ובריחים בחומות העיר והבריכה.

השילוח, הגיחון, הנקבה, הבריכה והמעייץ והר הזיתים, מהווים לגבי היהודים והנוצרים, מושגים וציוני דרך בתנ"ך; לחוקרים, יהודים ונוכרים, כפר השילוח הוא חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה והמורשת של עם ישראל.

חקירות העלו, כי אורך הנקבה הוא 533 מטר, רוחבה 60–70 ס"מ, ותקרתה מגיעה לפעמים עד לגובה של 5 מטרים ולעתים גובהה המינימלי מגיע רק ל-1.45 מטרים.

כפר השילוח (סילוואן – שיבוש השם העברי בערבית), השוכן מדרום מזרח להר הבית, הוא הכפר העתיק ביותר בסביבות ירושלים.

בתחילת המאה התשע-עשרה היה זה כפר של פאלחים ובדווים חצי נוודים, מסביבו היו בתי-הקברות של הר הזיתים. בתי הכפר נבנו על מדרון תלול וסלעי של הר הזיתים. בתיו היו עלובים ונבנו בתוך מערות, מעליהן או מסביבן. התושבים התגוררו בהם עם בהמותיהם תחת קורת גג אחת. בכפר הייתה תערוכת של קברים, מערות ובתים, זה בצד זה וזה מעל זה. הכפר תואר כעלוב וקטן ותושביו עניים מאוד. היו אלה מערות טבעיות או קברים לשעבר, עם בליל משולב של בתי מגורים. חפירות ארכאולוגיות מאוחרות העלו, כי הייתה כאן, לפי המשוער, עיר קברים שהכילה את קברי מלכי בית דוד.⁵ במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, מספר תושבי הכפר הערבים היה בערך 200 נפש.

הר הזיתים, הנמצא בשולי הכפר ובראשו, היווה מקום קבורה לעדות השונות במשך מאות בשנים. תעודות שונות שנמצאות בידי ועד העדה הספרדית, מצביעות על רכישת קרקעות לקבורה מאז המאה השש-עשרה ואילך. חלק מן התעודות ותרגומן הופיע בפרסומים הבאים:

1. מחקרים ותעודות מאת יצחק בן-צבי, עמ' 21–26 ולוח א' שם.
2. "בראשית התקופה העות'מאנית", פרקים בתולדות ירושלים, עמ' 233–270.
3. פרקים בתולדות ירושלים, כרך ב' עמ' 216–238.
4. יהודי ארץ ישראל במאה ה-16 לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, מאת א' כהן, עמ' 42–43; 57–58; 65–66.
5. אוסף כתבי-יד שבידי ועד העדה הספרדית, שתורגם בחלקו ונמצא בחוברת באוסף מ"ד גאון, בספרייה הלאומית בירושלים וסימנו — 4:795 תיק 225. התעודות המקוריות הועברו למשמרת לגנוז עיירית ירושלים.

5 ראה פרסומיו של פרופסור רייפנברג ומחקרו של הארכאולוג דוד אוסישקין, "עיר הקברים מתקופת המלוכה", פורסם על-ידי בן-צבי בתשמ"ז.

6. רשימה מלאה של למעלה מ-20 שטרות פורסמה בסקירה של תולדות עדת הספרדים, בשנים תרפ"ט-תרצ"ג, עמ' 23.

בשנות ה-70 וה-80 של המאה שעברה, הוערך מספר תושבי הכפר ב-300-400 נפש. משפחת מיוחס רכשה בשנת 1873 חלקת קרקע בכפר והתיישבה שם עד למאורעות תרצ"ו (1936).

"חברת 'עזרת נידחים' לתפארת משה יהודית מונטיפיורי", הוקמה לציין 100 שנה להולדת משה מונטיפיורי, במטרה לעודד הפרודוקטיביות והצלת נפשות מציפורני המיסיון. החב' הוקמה ב-1883 (תרמ"ד).

בכתבות שהופיעו בעיתון "החבצלת" ובמכתבים שנשלחו לנדבנים בארץ ובגולה, תוארה מצוקת העולים מתימן משנת 1882 (העלייה בתמר). "עזרת נידחים" נרתמה לעזור לעולים אלה בבניית בתי מגורים. החברה הוקמה על-ידי הראשון לציין, הרב ב' פאניגל (הידוע בכינויו המרפ"א), וכן על-ידי הרב יעקב שאול אלישר (שכינויו "ישא ברכה"), יוסף קוקיה, יוסף נבון ונסים בכר. בעזרת תרומה נדיבה מן הברון מוריס הירש, ובהשתדלותם של הרב יעקב אריה סלפאנדי (מדירקיהים, בוואריה), עזריאל הילדסהיימר מברלין, יהושע ציטלין ואחרים, נבנו שורות של בתים בכפר השילוח (סילוואן). בתים אלה שהוקמו על אדמתו של נציב בשם בועז הבבלי, נשאו לחות ועליהם שמות הנדבנים. ב-1884 עמדו במקום שלושה בתים חדשים. ברבות הימים נוספו להם בתים רבים. עוד נתברר לאנשי מעשה מבין המתיישבים התימנים, כי כדאי לקנות לעצמם כברות ארץ קטנות בכנפי בתי ההקדש ולבנות לעצמם את בתיהם. הבתים שנבנו בשולי בתי ההקדש היו פזורים כעדר עזים בשדה.

בכספים שגייסה, עזרה חברת "עזרת נידחים" ללמד את העולים מלאכות-יד ובניין. בשנת 1886 מנו עולי תימן 200 משפחות, ואילו בשנת 1891 כבר היו בנויים בצלע ההר 65 בתים קטנים למגורים וכן בתי-כנסת. בשנת 1897 הגיע מספרם ל-130 בתים.

בשנת תרפ"ג (1923) נמצאו בנויים 70 חדר. 20 מהם היו מיושבים על-ידי תימנים. ו-50 חדרים הנותרים הפכו חורבות במלחמת העולם הראשונה. כאן נרתם ועד העדה הספרדית לתקן את החורבות בדירות שנבנו על רכושן, ולתקן 21 חדרים מאלה שנבנו על-ידי "עזרת נידחים". עליית התימנים בשנת "אעלה בתמר" (1882), הביאה לירושלים כ-150 יהודים מצנעה שבתימן. בשנת תרמ"ח מנו עולי תימן מאתיים נפש, רובם עניים שנוקקו לעזרת היהודים והמיסיון. קשיי המגורים והקליטה בירושלים אילצו אותם לחפש פתרון למצוקתם מחוץ לרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, דהיינו במערות בכפר השילוח.

בין עולי תימן שעלו והתיישבו במקום היו המשפחות של יוסף מסעוד עראקי, יוסף נדף, סעדיה, יחיא חבשוש, יחיא שחב, אברהם צארום, נחום מליח, יעיש ויחיא בדיחי, שלום אלשיך, ארי סאלם חמדי, יוסף מדמוני, אברהם מחפוד ומשפחת עמר (ובניה עדיה ועובדיה) ודוד חאזי. בשנת 1921 גרו בכפר 120 משפחות יהודיות אשר מנו 255 נפש. בשנת 1925 היו בכפר 153 בוגרים בעלי זכות בחירה, רובם הגדול תימנים וכן פרסים וספרדים. המשפחות היהודיות עזבו

את המקום ב-14.8.38 לפי פקודת השלטון הבריטי, עקב אי יכולת להגן עליהן במאורעות הדמים שהתרחשו באותה תקופה.

כאמור, הקרקע שעליה נבנו הבתים הראשונים, ניתנה במתנה על-ידי בועז הכבלי בן יהונתן המזרחי.⁶ שטח האדמה היה 16,000 אמות מרובעות. מחצית הקרקע ניתנה לבניית בתים לעולי תימן, ואילו המחצית השנייה הוקצתה לבניית בתים למשפחות ספרדיות ואחרות. העדה הספרדית הוציאה 16 לירות טורקיות כדי לקיים כחוק את שטרי המקנה. רכוש הספרדים נרשם על שם מושאל של פקיד הכולל, משה בנבניסטי,⁷ מי שהיה מכונה חר' מושון בן ויניסטי, גזבר וגבאי הכולל הספרדי. אחרי מותו, ב-1885, הופיעו בניו בפני בית-הדין השרעי, והודו שהנכס הרשום על שם אביהם לא היה של אביהם אלא נרשם בשמו כשם מושאל. חלק אחר מן הקרקע נרשם על שם אלברט (איברהים) ענטבי כמיופה כוח ומנהל ההקדש,⁸ ואחריו ע"ש יעקב שאול אלישר, בשם מושאל של כולל הספרדים.⁹

הברון אדמונד דה רוטשילד, והקרן שהקים, הצטרפו בסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים לרכישה מסיבית של קרקעות כפר השילוח. הקרקעות נרשמו בתחילה בשמות מושאלים, דהיינו: ע"ש הנרי בן אלפונס פרנק ואיברהים עטנבי הנ"ל שהיו נציגי י.ק.א (Jewish Colonialization Association) שנקראה מאוחר יותר "פיק"א" (Palestine Jewish Colonialization Association).

הרישום תוקן בשנת 25/1924 ועבר מן השמות המושאלים לשמה של החברה. ב-1975 הועברו קרקעות אלה לשמה של קרן הקיימת לישראל.

ב-12.1.43 התלונן דוד עוואד חאזי בפני הוועד הלאומי וטען, כי בכפר היו 144 בתים ליהודים, מהם 73 שייכים ל"עזרת נידחים", וכך יש שם שטחי קרקע בבעלות מוסדות והשאר בבעלות אנשים פרטיים. ב-3.2.43 הוא הודיע לוועד הלאומי כי שישה יהודים מכרו את רכושם לערבים, כי על שישה וחצי דונם יש קושאן ממשלתי וכי הבית של חכם מדמוני נמכר ב-90 לא"י. עקב המאורעות שהתחוללו בארץ ישראל באב תרפ"ט, נעזב חלק ניכר של הבתים הללו מיושביהן; היעדר הביטחון בפרברי ירושלים, בשל היותם מרוחקים במקצת ממרכז העיר, הבריח את אחינו ממקום מגוריהם והם נעו עם מטלטליהם וסחבותיהם לחפש מקום מבטחים בתור העיר.

בתי חברת "עזרת נידחים" נבנו במתכונת ארכיטקטונית של אותם הימים. היו אלה בתים טוריים מוארכים, שנבנו באלכסון לפני הקרקע, כדוגמת בתי משכנות שאננים (ע"ש יהודה

6 ראה ביהודי המזרח, מאת מ"ד גאון, עמ' 734 וכן אצל ר"י גולדמן, האסיף, שנה ב', עמ' 169.

7 ראה ביהודי המזרח בארץ ישראל, מאת מ"ד גאון, עמ' 165 ואילך.

8 ראה משפחות האדמה, מאת מ' סמילנסקי, כרך ב' עמ' 158-162.

9 ראה ביהודי המזרח בארץ-ישראל, מאת מ"ד גאון, בעמ' 62 ואילך.

ראה גם שטר מס' 4 מאלול 1299, הגירה (1882) ג', וכן חיג'ה משנת 1316 ה' (1898) ג', וכן קושאן מס' 253 מספטמבר 1307, דאימי (1890).

טורא), אשר נבנו כ-25 שנים לפניהם על ידי משה מונטיפיורי. כל אחד מבתים אלה הכיל מספר דירות (שנקראו נומרוס) למגורי משפחות. הבתים נקראו על שם התורמים או על שם יקיריהם. אנו מניחים שהדגם הארכיטקטוני הובא ארצה מלונדון על-ידי וויליאם אדוארד סמית, אדריכל מסמרסג'ט שבאנגליה, שהועסק על-ידי משה מונטיפיורי בסיוע קרן טורא. הבתים בכפר השילוח נבנו כפי שנבנו הבתים בעיר העתיקה, כגון בתי מחסה והחוש דרבי צדוק וכן המבנים במאה שערים, בתי הונגרים, ושכונת כנסת ישראל.

דגם זה היה בבחינת חידוש באדריכלות המקומית שעד אז הייתה אדריכלות מגורים ערבית פשוטה.¹⁰

בתקופת המנדט נערכה תכנית פרצלציה והקרקעות השונות נרשמו על שמות הרוכשים למיניהם, ביניהם — סולימן מוסה טביב, אגודת התימנים, יוסף טביב, מוסה תם, משפחת ערמי ואחרים, וכן ועד הספרדים.

בתי כפר השילוח עברו תהליך של הרס וכליה מאז 1914 ועד 1938, שעה שהיהודי האחרון עזב את הכפר. אחר-כך החל שוד של אבנים וחומרי בניין שהמקומיים עקרו לצורכיהם. בתקופת שלטון הממלכה הירדנית על ירושלים המזרחית, הממונה הירדני על רכוש האויב דאג לכך שקרקעות אלה יירשמו בפנקסי המקרקעין ע"ש ה"ברון רוטשילד", וכן רשם את הקרקעות על שמות היהודים התימנים וכולל הספרדים.

חשיבות רבה נודעת לסיפור תולדות בתי "עזרת נידחים" ובתי היהודים התימנים ואחרים, שנבנו בבנייה דלילה בשולי בתי "עזרת נידחים", כיוון שאלה מעניקים ממד אישי לאדריכלות של מבני מגורים, שמעצם טבעם הנם אלמוניים, עלומי שם. בית ללא תיאור תולדותיו או "סיפור" הוא בית ללא חיים ונשמה. סיפורי הבתים משקפים את הקשר שבין ההיסטוריה הפרטית-אישית של המשפחה והקהילה לבין ההיסטוריה הציבורית-הכללית של קטע עיר בתקופה הנדונה.

האדריכלים שפעלו בארץ בתקופת המאה התשע-עשרה, לא היו כפופים לדיסציפלינה קשוחה. אלה שהגיעו מאירופה לא השתלמו כאדריכלים — אלא כמיסיונרים, אנשי מחקר או בעלי מלאכה, קל היה להם להתפשר, להרכיב סגנונות ולעשות ניסיונות.

הפורום לחיזוק ההתיישבות היהודית בירושלים, הציב לו בשנים האחרונות מטרה — להחזיר את הרכוש היהודי בכפר השילוח, ודרבנו(?) לערנות מוגברת של הרשות הפלסטינית. הכפר עצמו התעצם ומספר תושביו גדל. נבנה בו בית-ספר מודרני, אך זורמים בו מי שופכין, הדרכים והשבילים שבו מלאים טיט, טין וצחנה, וניכרת הזנחה בכל הנוגע לשירותים של העירייה במקום.

לנוכח תעודות הרישום המקוריות שנתגלו עולה, כי המחזיקים כיום בקרקעות של "עזרת נידחים", ועד העדה הספרדית וכן בתי התימנים והאחרים בכפר השילוח, הם משיגי גבול, ואפשר לפנותם בהליך משפטי מתאים.

לפיכך, לאור גילוי תעודות הבעלים היהודים על אדמות הכפר, מתעורר הספק – אם, אכן, מי השילוח ימשיכו לזרום לאט.

מדור ו

מקומות קדושים

ובתי כנסת

40

משפט הכותל המערבי בשנות ה־30

הכותל המערבי היה בילדותנו כותל הדמעות. כאן התקבצו יהודים לתפילה ולשפוך את שיחם בפני הכותל שהיה שריד אחרון לבית המקדש שהוקם על ידי המלך שלמה ב־962 לפני ספירת הנוצרים ועמד על תילו (בהפסקה) עד 70 שנה אחר הספירה. הכותל הוא שריד של מתחם בית המקדש שנהרס על ידי טיטוס.

נהגנו לבקר בכותל בעליות לרגל בפסח, שבועות וסוכות, וכן ב־ט' באב וימי תענית והימים הנוראים. מן הימים הנוראים אזכור את ט' באב ויום הכיפורים שבהם בקע קול צעקה ובכי ותקיעת השופר. אלה הזכירו לנו את עברנו המפואר מאז הקמתו על ידי המלך שלמה ואת תפארתו בימי הורדוס. חיכינו בחרדה לתרועת השופר בגמר תפילת הנעילה ביום הכיפורים, ולאחר מכן חזרנו לבתינו כשאנו מייחלים לתקומה מהירה בשנה הבאה.

הירידה לכותל הייתה בשתי סמטאות צרות, האחת הובילה לאורך החומה במדרגות צרות שירדו מרחבה שליד בתי מחסה, ופורת יוסף, ואחר כך ירדה בין בתי מגורים רעועים; והשנייה התפתלה במדרגות של רחוב השלשלת ולאורך חנויות משני הצדדים עד למורד השכונה המוגרבית, בה גרו משפחות מוסלמים. בין השכונה המוגרבית לבין הכותל הייתה רחבה של 3 מטרים, והייתה בשימוש תושבים בשכונת המוגרבים, אלה עברו עם חמורים ועדרי צאן בלי להתחשב במתפללים היהודים שברחבה.

השכונה המוגרבית הוקמה במשך דורות והייתה קבוצה של בתים וחצרות שהיו הקדש של ווקף אבו מדין. ווקף זה נעשה ב־29 לחודש רמזן בשנת 720 להגירה (1320) על ידי אבו מדין שוואלי בן אחמד אל מוגרבי לטובת צליינים ובתים לעדה המוגרבית (צפון אפריקה) למגורים חינום לעניים מוסלמים ועולי רגל לירושלים. הווקף השתרע על שטחי קרקע גדולים מחוץ לחומה והכיל את אדמת הכפרים עין כרם, מלחה, בית מזמיל ודיר יאסין וליפתא עד נבי סמואל. ההכנסות של הכרמים והשדות משטחים אלה נועדו לעזרה לעניים ולעולי הרגל מן המגרב.

תושבי השכונה המוגרבית התרבו וחיו כאן, בצל הר הבית, מבלי ליחס קדושה לרחבת הכותל. הסמטה שימשה מעבר לאנשים, לעדרי צאן, ולבהמות משא והייתה מכוסה לרוב באשפה וצואה.

יהודים עשו בעבר ניסיונות רבים לנקות את השטח לרגלי הכותל ולגאול את המקום, אך המופתי והמועצה המוסלמית העליונה, שהמופתי השתלט עליה, הכשילו זאת בהסתה ובסיסמאות לאומיות ושמועות שהיהודים מבקשים להשתלט על המסגדים עומר ואל אקצה. ההסתות והסיסמאות הפכו ברבות הימים למחלוקת וויכוחים בנושא ה"סטטוס-קוו" של המקומות הקדושים.

"סטטוס-קוו" הוא ביטוי למעמד שנקבע בהסכם שנחתם ב-1862 בין טורקיה לבין מדינות אירופיות לפיו תינתן למדינות אלה זכות התפילה והביקור במקומות הקדושים בלי הפרעה והתערבות. ראה *The Status Quo In The Holy Places* by L.G.A. Cust.

ההסתה גרמה ב-24/07/1928 לכך שקבוצות מוסלמים יצאו לרחבת הכותל בתפילת ה"זיכר" בתופים ובריקודים ושירים בשעת תפילה של יהודים. מפגן זה ניזון מהסתה ומחאה על מחיצת בד שהוקמה להפרדה בין נשים לגברים המתפללים ליד הכותל, וכן ספסלים שהוצבו לשיבה. שוטרים הסירו המחיצה והספסלים בפקודת מושל המחוז הבריטי וזה גרם להחמרת הסכסוך. המושל הבריטי הורה לאחראים להסיר המחיצה ולסלק הספסלים כיוון שהקמתה נגדה כביכול את הסטטוס-קוו לפיו אין לקבוע ולחבר לקרקע שום דבר בשטח. סמוך לאחר המחאות מצד היהודים נקבע בהודעה רשמית כי הרחבה היא ברשות הווקף, הוראה שהמתפללים סירבו להישמע לה.

הרוחות סערו והביאו לדרישה שמלך אנגליה וחבר הלאומים יתערבו למציאת פתרון לשאלת הכותל ולהבטחת חופש התפילה במקום.

ב-28/11/28 פורסם ספר לבן בעניין הכותל ובו נקבע כי ליהודים לא הייתה זכות להקים מחיצה.

ב-16/08/29 התפרץ שוב המון ערבי לרחבת הכותל, הבריה את המתפללים והעלה באש את ספרי התורה. באותו ערב ערך המון ערבי חגיגה שלווה בתהלוכות, בתפילות ובלפידים. הרוחות סערו וצעיר יהודי, אברהם מזרחי, נהרג בתגרה שפרצה. לאחר מכן פרצו מאורעות דמים בירושלים ואלה התפשטו לכל הארץ. פלחים ערבים מזוינים מכפרי הסביבה בירושלים ובדואים מן המדבר התקיפו את יהודי העיר העתיקה, שכונת משכנות שאננים, מאה שערים, שכונת הגורגים ליד שער שכם, סנהדריה, בית הכרם, בית וגן ותלפיות. המאורעות פשטו גם לחברון, צפת וחולדה. בחברון נהרגו 45 יהודים ונפצעו 59. במוצא נרצחו 6 נפשות ממשפחת מקלף. בצפת נהרגו 18 יהודים. ערבים שרפו ובזזו את הרובע היהודי.

ב-15 בספטמבר 1929 מינתה הממשלה הבריטית בלונדון ועדת חקירה בראשותו של השופט ואלטר שאו וזו החלה בעבודתה ב-28/12/29. ומסקנותיה פורסמו ב-1/3/1930. ועדה זו הצדיקה את עמדת ממשלת המנדט ביחסים בין היהודים לערבים.

ב־15 במאי 1930 מינתה מועצת חבר הלאומים ועדת חקירה משלה לחקך ענייני הכותל. הרבנות בא"י והסוכנות היהודית והועד הלאומי (כנסת ישראל) וכן הועד המרכזי של אגודת ישראל הגישו ביוני 1930 לועדה זו סקר היסטורי שכונה Memorandum וכן עדויות ואסמכתאות בשאלת זכות התפילה ליד הכותל והזכות להניח ספסלים ומקומות ישיבה למתפללים. דו"ח זה הוכן בצורה אובייקטיבית והיסטורית לעניין הקדושה השוכנת במקום מאז ימי שלמה המלך ועד ימינו.

ועדה זו שמעה עדים וב־19 ביוני 1930 עזבה את הארץ.

ב־08/06/31 הועדה פרסמה את מסקנותיה לפיהן רחבת הכותל היא למוסלמים ואילו ליהודים זכות גישה חופשית להתפלל, אך נאסר עליהם להניח ספסלים ולתקוע שופר ברחבה, ולמוסלמים אין זכות לערוך זיכר במקום.

בתקופת המנדט הוגשה תביעה לפקיד ההסדר לרשום את הווקף אבו מדין כבעלים של קרקעות הכפר עין כרם. הדיון ארך ונמשך גם לאחר הקמת המדינה. תביעה זו הוגשה על ידי הממשלה הצרפתית שתבעה זכויות במקום מכוח שליטתה על אלג'יריה ויוצגה ע"י עו"ד ש. א. שצ'ופק בתביעה לקבלת פיצויים על הפקעת הרכוש.

לטענת התובעים הווקפיה של אבו מדין שוואלי בן מוחמד אל מוגרבי כללה את הכפרים עין כרם, מלחה, קלוניה (מוצא), בית מזמיל (בית וגן) וקנטרת אום בנת (בשער השלשלת בעיר העתיקה שכונת המוגרבים). הווקפיה חלה תחילה על 2 חדרים וחצר פתוחה עם בית שימוש ומחסן.

בשלהי התקופה של שלטון העות'מנים ושלטון המנדט שלאחריו הרחבה סומנה במפת העיר העתיקה כגוש 39 ע"ש ווקף אבו מדין, ונרשם שהיו בה חדרים למגורים, רפת, אורווה, חנויות ותנור ובית תמחוי וכן 4 חדרים והחלקה מס' 52 נרשמה ע"ש הכוללים.

הכותל המערבי הפך במהרה זירה לתקיפת המתפללים בו. האיבה כלפי היהודים החמירה ותוצאותיה היו טבח בחורים, בישיבת חברון ובקהילה היהודית בצפת. כך הפך הסכסוך מסמל דתי לסמל לאומי, וכן לסמל של חורבן וגאולה כאחד.

שאלת הבעלות על הכותל והרחבה שלידו עלתה במיוחד בקשר לסדר התפילה של היהודים. וכאן היה שיתוף פעולה בין ההנהגה הציונית החילונית לבין הנהגת אגודת ישראל והחוגים החרדים בתביעה לגאול את הכותל והרחבה. שיתוף פעולה זה הביא לייצוג משותף בפני ועדת הכותל של חבר הלאומים, באמצעות עו"ד מרדכי עליאש, דוד ילין ומ. בלוי (ראה מ. פרידמן, חברה ודת 1918–1936, עמ' 325) וראה תזכיר Memorandum שהוגש לועדה זו בשם הרבנות, הסוכנות היהודית, הועד הלאומי ומרכז אגודת ישראל בפלשתינה (א"י) ביוני 1930.

הועדה שחבר הלאומים מינה ב־15/5/1930 הורכבה כדלקמן:

1. שר החוץ לשעבר של שוודיה.

2. שופט בדימוס מג'נבה.

3. מושל לשעבר במושבה הולנדית סומטרה.

הדו"ח של ועדת הכותל מטעם חבר הלאומים פורסם ב־08/6/1931 ולאחריו פורסם דבר המלך במועצתו שקבע שהבעלות הבלעדית לכותל ולרחבה הסמוכה הוא למוסלמים ואילו ליהודים זכות גישה חופשית לתפילה בכל עת והם רשאים להשתמש בשופר. אך נאסר עליהם להביא ספסלים וכסאות לרחבה, וכן נאסר עליהם להביא ספרי תורה.

בספר "משפט הכותל", משנת 1931, מובא פרטיכל מן העדויות שהושמעו בפני הועדה הבינלאומית שחקרה את הסכסוך שפרץ בדבר הכותל המערבי.

בדו"ח יש פרטים ממהלך ישיבות הועדה בירושלים, וכן תזכיר שנערך על ידי ד"ר כורש אדלר מניו יורק, לבקשת הקהילה היהודית, והערותיהם של דוד ילין, פרופ' ש. קליין, יצחק בן צבי, בן ציון דינבורג, הרב שמואל ובר, הרב רפאל כצנלבוגן וד"ר מרדכי עליאש. הפרטיכל הכיל את העדויות שהובאו מטעם היהודים וכן של אלה שהובאו מצד המוסלמים. קיימו 24 ישיבות וכן העתק החלטת הועדה. בספר יש תמונות מן הכותל והסביבה במועדים שונים.

במהלך הדיון המשפטי הושמעו העדים הבאים:

מטעם היהודים:

1. יוסף בן עקיבא גולדשמיט, תושב ותיק בעיר העתיקה, כבן 70 שנה.
2. גב' לנדוי, מנהלת ב"ס לבנות שהגיעה לארץ ב־1889 והעידה על התפילות בכותל.
3. שמעון בן ציון סחרוב, שעלה מבוכרה 43 שנה קודם לכן והיה ממתפללי הכותל, ותרם ספסלים לישיבת מתפללים עם כיור לנטילת ידיים.
4. חיים סלמון, יליד ירושלים, שהעיד על סככה שהייתה במקום להגנת המתפללים מן השמש, ועל ספסלים שהיו לשימוש המתפללים.
5. ריצ'רד יוז, נוצרי ונתין בריטי שהיה מודד קרקעות וישב בארץ 38 שנים, פרט לשנות המלחמה העולמית הראשונה, והעיד על התפילה בציבור במקום, בקבוצות של ספרדים, אשכנזים, פרסים וגזורים וכן העיד שלפני המלחמה היו ספסלים ברחבה למנוחת הקהל.
6. הרב בן ציון חי עוזיאל, רב ראשי בת"א יפו, סיפר על תפילותיו בכותל בילדותו.
7. אליהו מרדכי אייזנשטיין, גזבר הועד הכללי של כנסת ישראל (אשכנזי) שהעיד על הוצאות שהוצאו לתיקון רחבת הכותל לפני 35 שנה.
8. פרופ' בוריס שיץ, מנהל "בצלאל" שהעיד על סרט שנעשה במקום כבר בשנת 1911.
9. רפאל בן רחמים מיוחס, שמש הכותל ובנו של השמש שהעיד על תפילות במקום לפני 40 שנה וכן על הסככה והמחיצה.
10. גב' שרלוט הייסי, ארכיאולוגית ועוסקת באתנוגרפיה, בירושלים למעלה מ־30 שנה, שזכרה קיום מחיצה ושולחן.

11. אריה מרדכי גולדברג, בן 52, שמש ב"ד של הרב זוננפלד שהתפלל מנחה ומעריב ליד הכותל ביחידות ובציבור, והיה לן ליד הכותל בליל כפור עד שהעתיק כתובתו לירושלים החדשה.
12. ד"ר ויליאם קריסטי — כומר נוצרי שעסק בחקר המקרא וכן בשאלת הכותל, ברחבה ראה ספסלים וכסאות.
13. חיים צוקרמן — בעל דפוס שהעיד על תפילה בציבור שנאמרה ליד הכותל ועל שימוש בשופר וספרי תורה.
14. מגדל כהן פאקשור — בן 68 שהזמין מחיצה מעץ אצל נגר.
15. דוד ילין — בן 64, יליד ירושלים וחוקר ענייני המזרח והיסטוריה. העיד "שהבורק" אינו בכותל המערבי.
16. צדוק בסן — צלם שצילם לפני המלחמה תמונות רבות מן הכותל וספסלים שבתמונה.
17. אלברט אברהם מוצפי — רופא ועיתונאי יהודי ממצרים שהעיד על ביקוריו בכותל, מלפני 33 שנה ועל ארון וספסלים, כסאות ומנורות שמן שהיו בשימוש לרווחת המתפללים.
18. אשר סופר פדרמן — בן 70 שהיה מבקר לעתים קרובות בכותל וראה מחיצה וסככה שהיו בכותל בימי כיפור.
19. ד"ר אברהם ברור, גיאוגרף בן 46, שהעיד על זוהמה וצואה שהדביק מבוגרים בכותל ועל התלונה שהגיש לסטורס.
20. שוכרי ביי סעד, קצין משטרה שהעיד על הצואה בכותל.
21. מאיר דוד שוטלאנד — שמש הועד הכללי של כנסת ישראל שהעיד על הכותל שהיה מזוהם בצואת אדם.
22. עו"ד מרדכי לבנון, שהיה שופט שלום בירושלים, בוגר אוניברסיטה תורכית בקושטא. חקר את הפירמנים מ־1893 ומ־1841.
23. עדות בכתב של הרב חיים נחום.

הערבים הביאו את העדים:

1. מוחמד נסיב מזכיר בית הדין השרעי הירושלמי שהגיש תעודות שנרשמו בהקדש.
2. מוזאהם בי באג'אגי בן 39, עו"ד מעירק, מי שהיה בשנים האחרונות מיניסטר והעיד על ההגנה למקומות הקדושים בעירק ובא"י ובתוכם על הבורק.
3. צלח אל דין בייחוב מביירות, סגן נשיא המועצה המוסלמית העליונה בכיירות. העיד על הכתוב בקוראן על "הבורק".
4. מוחמד אל טאפטאזאני, העיד מטעם המוסלמים על הבורק שלייד ווקף אבו מדין. חוקר היסטוריה ערבי זה העיד על הקדושה של הקירות שמסביב למסגדים.
5. סעיד מורזא מושקי, ראש לשכת המסחר של הפרסים במצרים העיד על אמונת המוסלמים שהנביא ירד ליד הכותל מסוסו.

6. דויד יסמין, נוצרי בן 57 שלא ראה כסאות או מחיצה.
7. סלים סאלמא איסקאפי, נוצרי אורתודוכסי בן 60, סתת בנעוריו שלפני 35 שנה ריצף את רחבת הכותל.
8. חסן ג'נין, בן 60, שירת כקצין במשטרה בימי התורכים, והיה קצין בבית הסוהר. לא ראה כסאות או ספסלים או סככה או מחיצה והנשים היו מעורבות עם הגברים.
9. סעיד ג'ורג' צעד שאווה, בן 65, סתת שעסק בריצוף רחבת הכותל.
10. איברהים עבדאללה חמס, נוצרי אורתודוכסי בן 70. בנאי שריצף את רחבת הכותל. לא ראה מתפללים במקום.
11. מוחמד אל ענטבי, בן 50, גובה מסים בממשלה. לא ראה תפילה במקום.
12. ליאופלד בראסלו, כומר צרפתי קתולי בן 54. ביקר במקום למעלה ממאה פעמים. סתר עצמו בדבר תיאור תפילת יהודים.
13. לואיס המדיט, כומר חוקר בן 60. זכר שלא היו ברחבה כסאות, ספסלים או מחיצה.
14. ניקולה זיסומין, מוציא לאור של צילומים שהוכנו במושבה האמריקאית והגיש אלבומים.
15. אנטון יוסף לולאס, מורה דרך רומי קתולי. לא ראה שם תשמישי תפילה.
16. עבדל קצר מודארה, יליד ואווה בן 24. העיד על דברים שקרא בעיתונים.
17. מלאריון מאקווי, כומר קתולי שנמצא בארץ 43 שנה. ביקר הרבה פעמים במקום. לא ראה כסאות, ספסלים, מחצלות, מחיצה או סככה. ראה נשים וגברים יחד בשעת התפילה.
18. אמיל דאבוס, אלזסי בן 57. ביקר הרבה פעמים בכותל. לא ראה שם כלי תשמיש תפילה.
19. מיכאל הירוניאוס, גר בא"י משנת 1892.
20. וימנד, פרופסור מפריז. גר בא"י מזה 38 שנה. לא ראה ספסלים, כסאות וכו'.
21. אורמוס קוהוול מצ'כיה, גר בא"י מזה 50 שנה. ראה זקנה יושבת על פח וגברים ונשים מעורבים בשעת תפילה.
22. פיליגינטיוס מונוטה, צרפתי שגר בארץ 27 שנים. לא ראה ספסלים וכסאות, אולי היו מגורות.
23. ג'מל חוסיני, בביקוריו במקום לפני המלחמה לא ראה ספסלים או מחיצה. והעיד על כוונת היהודים לרכוש זכות בעלות על המקום.
24. שיך אסמעיל חמאדי, ענה על שאלות משפטיות ועל זכות המעבר.
25. שיך איסמעיל עבד אל חמיד חמדי, בן 55, חבר ב"ד לערעורים מוסלמי, פרש מושגים של ווקף, קדושת הבורק ומקומה.
26. קיטרוש, העיד על ידיעותיו בדבר הכותל המערבי.
27. יוסף חליל דחלה, השתתף בריצוף הכותל.

28. שיך חאמד אטובי, בן 43, לפניו מופתי טול כרם. מומחה לחוק השרעי.

29. ריזה תופיק בי, אישר תרגומו של לבנון על הפירמנים.

בסיום מסכת הראיות הושמעו סיכומים של דוד ילין, הרב בלוי וד"ר מ. עליאש, ואחריהם סיכמו את טיעוני המוסלמים זכי פחה, ממצרים שהיה מיניסטר הווקף בממשלת מצרים, ומוחמד עלי פחה ועבדל האני עוני.

41

הקושאן של מערת המכפלה – איפה הוא?

הסיפור המקראי של קניית מערת המכפלה ע"י אברהם אבינו, מעפרון החיתי, הוא תיאור עסקה במקרקעין בעולם העתיק.

חוזה המכר של מערת המכפלה בשדה ממרא נעשה ונחתם בחברון. המערה נמכרה ע"י עפרון בן צוחר החתי, לאברהם (בן תרח) אבינו, אשר נדד מאור כשדים והתיישב בארץ כנען. אברהם אבינו קנה את מערת המכפלה, תמורת ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר. כך מסופר בבראשית כ"ג. במדרש הבאור, כי בכסף ובשטר ובעדים ובחזקה קנה אברהם את השדה והמערה שעשה לו שטר, וחתמו בני חת את השטר שכתב אברהם (מדרש אגדה, בראשית, ע' נ"ו) בספר הישר (בפרשתנו), נאמר:

וישקל אברהם לעפרון ארבע מאות שקל כסף ביד עפרון וביד כל אחיו, ויכתב אברהם את הדבר הזה בספר ויחתם ויעד ארבעה עדים. ואלה שמות העדים: אמיגיל בן אבישוע החתי, אליחורן בן אשונע החוי, עבדון בן אחירע הגמרי, עקדיל בן אבודיש הצידוני, ויקח אברהם את ספר המקנה וישימהו באוצרותיו. ואלה הדברים אשר כתב אברהם בספר לאמור: כי המערה והשדה קנה אברהם מאת עפרון החתי, וזרעו ויוצאי עירו וזרעם עד עולם לאברהם למקנה ולזרעו וליוצאי ירכו לאחוזת קבר עד עולם. ויקם שדה עפרון אשר במכפלה, אשר לפני ממרא, השדה והמערה אשר בו, וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב לאברהם למקנה לעיני בני חת בכל באי שער עירו.

מסמך זה הוא קטע משפטי טהור, בו נזכרים שמות הצדדים, המקום, המעמד, התמורה והעסקה החגיגית, מסירת החזקה, בני חת, מכפלה, קרית ארבע, ארץ כנען, תושב, אחוזה, נשיא, מקנה, ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר – אלה הם ביטויים הלקוחים מחיי יום-יום במציאות דאז. יש פה משא ומתן עם הבעלים, בפומבי בפני תושבי העיר, קניה ותשלום בכסף מלא של שטח מוגדר ומתואר "שדה עפרון והמערה אשר בו וכל עץ אשר בשדה בכל גבולו סביב".

עסקאות במקרקעין נעשו בתקופה הקדומה בהיסטוריה בכתב בשני צדי לוח חרס בכתב יתדות.

חוקרים רבים סברו בעבר כי לסיפורי המקרא אין ערך היסטורי. אחרים סברו שיש לראות בהם רמז למיתוסים על איתני הטבע, סיפורים עממיים ואגדות. אך בעקבות תעודות קדומות שנתגלו, בזמן האחרון, במסופוטמיה (ארץ הפרת והחידקל), לאחר שקל גרוטפנד, מורה גרמני צעיר, שפענח ב-1802 את הכתובות הפרסיות הקדומות, מיניוה, שנכתבו בכתב היתדות על לוחות חרס; ולאחר חקירתו ופענוחו של ב. הרזני (אשורולוג צ'כי), בתחילת המאה ה-20, בחרסים החתים, שנמצאו בעיקר בביגאוווי, ע"י אנקרה, שבאנטוליה המזרחית, בתחילת המאה ה-20, נמצאו למדים על תולדותיהם של החתים באלף השני לפנה"ס ועל פזורותיהם ומגוריהם, בחברון בימי של אברהם אבינו.

החתים היו אחד העמים הותיקים שמצאו בני ישראל בכואם לארץ כנען. העמים החשובים ביותר היו החוי (חורי), הכנעני, והחתי. החתים ישבו בחלק המרכזי של הארץ, וישבו על רכסי ההרים בחלק הדרומי של ההר, עד חברון ועד באר שבע (בראשית כג, ג; בראשית כו, לד; לו, ב; יהושע יא, ג; יהושע א, ד).

תקופת הפריחה של שלטון החתים הייתה בין 1800 לבין 1200 לפני הספירה הנוצרית. על עצמתם של החתים בתור מעצמה אדירה בתקופת קדם אנו למדים מן הפסוק במלכים ב' פרק ז', פסוק ו', שבו נאמר:

ואדוני השמיע את מחנה ארם קול רכב קול סוס קול חייל גדול ויאמרו איש אל אחיו הנה שכר עלינו מלך ישראל את מלכי החתים ואת מלכי מצרים לבוא עלינו.

שתי המעצמות הגדולות, ממלכת החתים וממלכת מצרים, נזכרות פה, בנשימה אחת, כאשר ממלכת החתים היא ראשונה בחשיבותה. הממלכה החתית היתה איפוא מעצמה צבאית ופוליטית ממדרגה ראשונה.

קטע זה, וקטעים אחרים במקרא, עוררו פליאה בלב החוקרים, שתהו מה ארע לממלכה זו, שנעלמה ולא השאירה אחריה כל זכר. אולם מחקירות וחפירות ותגליות שנמשכות מזה 150 שנים, הגענו לתחילת פתרון הבעיה, כאשר נתגלה ארכיב של ממלכת החתים בביגאוווי, שבאנטוליה (ע"י אנקרה של ימינו), ותגליות בקרטפה, בקרקמיש, בחמת, ובקדש חשפו לנו את האימפריה החתית, שהגיעה לשיא פריחתה, בין האלף השני לבין 1200 שנה לפני ספירת הנוצרים.

כתב היתדות היה באותה תקופה הכתב הנפוץ באגן המזרח התיכון. לוחות חרס כתובים ביתדות נתגלו, בחפירות לכיש ובתל חסי, בדרך שבין פלוגות לבאר שבע, ובתל עמרנה אשר במצרים, בנוסף לארכיב העשיר שנמצא בביגאוווי.

בחפירות, שנערכו בביגאוווי, נמצאו קודקס החוקים החתים שהושפע מן החוקים של בבל ואשור, אבל נבדל מהם בכל הנוגע לעונשים. הקודקס הכיל חידושים משפטיים שמעוררים בנו כיום השתאות.

גליון כתב יתדות חיתי, שהיה הסכם השלום שנחתם בין המלך חתוסילוס השלישי לבין רעמסס השני, בשתי השפות הוא אשר הביא את החוקר וינקלר לתגלית ולפענוח של כתב היתדות החתי, שהיה עד אז בבחינת נעלם. לאחר מכן, תגלית של הירווגליפים שנכתבו בפניקית ובחתי, הביאו לפענוח סופי של הירווגליפים שנמצאו בקרטפ ב-1955.

בין הלוחות שנתגלו כאמור ע"י החופר והחוקר וינקלר Winckler נמצאו שברים, אשר יחד עם העותקים שלהם, מהווים שני לוחות של חוקים, ובהם 200 סעיפים. החסר בתוכן הלוחות אינו מאפשר לנו לאמת בוודאות שאכן זהו המספר המקורי של הסעיפים של The Hittite Laws, Neufeld, 1951, p. 73.

קובץ החוקים היה קודקס, אוסף של עקרונות משפטיים והחלטות החצר הממלכתית בביזגאווי, שבתי המשפט לא התמצאו בו בקלות. לכן, היה חשוב שיהיה מסמך כתוב של החלטות שישמש להדרכה בעניינים שיופיעו בעתיד (שם עמ' 110).

החלטות אלה קובצו ועודכנו בצורת אוסף חוקים, אשר מדי פעם בפעם, הורחבו ולפעמים נכללו בצווים של המלך. הסופרים (כותבים) הצליחו במשך הזמן לשוות להם צורה פורמלית כללית, וכך ניתנה להם צורה שדמתה לחוקים.

עיון בסעיפים 43, 47, 48 ו-169 לספר החוקים החיתי הני"ל, סעיפים העוסקים בחוקי מקרקעין, שופך אור לחוקך את פרשת מכירת מערת המכפלה.

החזקה פרטית של קרקע בימי החתים חייבה את המחזיק לבצע את ה"אילקו", וחייבה מתן שירותים פאודלים הנובעים מבעלות על קרקע.

46 ואיש אשר יקח לו שדות בעיר אם חזקת אחוזתו המה אשר ירושה ירשם הוא ושלם מס חזקתו אחיזתו אם נתנו לו את כל השדות כולם. ואם (רק) שדות אחדים נתנו לו לא ירשם כל מס חזקת אחיזתו מבית אביו ישלמו. ואם החזקה לקח את השדות מידי יורשיהם או אנשי העיר נתנו לו את השדות ושילם את מס חזקת אחיזתו.

47א' ואיש אשר יקח לו שדות במתנת המלך לא ירשם כל מס לחם משלחנו יקח המלך ויתן לו.

47ב' ואיש כי יקנה שדה וכל אשר בו מאת פקיד הנשק ישלם את מס חזקת האחוזת; ואם (רק) שדות אחדים קנה לא ירשם כל מס. ואם בחזקה לקח השדות או אנשי העיר נתנו לו ירשם את מס חזקת האחוזת. נויפלד שם, עמ' 14-15.

ספר החוקים החתי קבע איפוא, שהחובה ליתן שירות "האילקו" הוטלה על הקונה רק כאשר כל רכושו של המוכר עבר לבעלות של הבעלים החדש. חוקים אלה חלו על ירושה ועל קניה... מכאן שאברהם, שידע את התוצאות הקשות של רכישת שדה שלם, בקש לקנות רק אותו חלק מרכושו של עפרון שהיה לו בו שימוש בפועל... ואילו עפרון ראה הזדמנות להשתחרר לגמרי משירות ה"אילקו"; ולכן השיב מיד: "השדה נתתי לך והמערה אשר בו לך נתתיה". ברור, איפוא,

שהוא סירב לחלק את נכסיו, והציע לאברהם ברירה לקנות כל השדה או שלא לקנות כלום. (ראה מסות ומסעות – מגשה ליפמן, הוצאת מוסד הרב קוק א' 4).
 "האילקן" היתה חוקת מתן שירות צבאי ותשלום מיסים בצורת דמי חכירה למלך. (ראה נויפלד עמ' 154–155).

בגמר המו"מ העסקי בין עפרון לאברהם נערך חוזה "ויכתב את הדבר הזה בספר ויחתם ויעד ארבעה עדים"... ויקח את ספר המקנה וישימהו באוצרותיו". מכאן אנו רואים שהשטר שעליו חתמו הצדדים והעדים, הוא שטר מכר לראיה להשלמת העסקה.

סיפור מקראי נפלא זה, מדרש האגדה בבראשית, פענוח הכתב החתי בעשרות השנים האחרונות והחפירות בביגזאוי – עיר הבירה החתית, ולוחות טין רבות שנמצאו בביגזאוי, מעלים סיכוי למצוא בגנוך החתים את הקושאן של מערת המכפלה. מערה שנמכרה לאברהם בן תרח אבי העם (החבירו) העברי והאומה היהודית, בזמן שעלה מאור כשדים והתיישב בארץ כנען. אברהם אבינו קנה קרקעות בחברון גידל בהן את משפחתו, ומכאן ראשית ימי העם העברי.

» לעיון נוסף »

ראו ברשימת הרב מרדכי הכהן שמוכאת בספר "חברון עיר האבות ויישובה בראי הדורות", בעריכת עודד אבישר, עמ' 34–36.

42

מערת הרמב"ן – איפה היא והאם היא מקום קדוש?

בעיית ירושלים החריפה והיא לוותה בליבוי יצרים ובשימוש במטבע לשון של "מקום קדוש". אחת הדרכים להרחבת הסכסוך היהודי-ערבי, הייתה הדרישה ליחס מעמד של מקום קדוש לאתרים רבים כדי למנוע מדרך רגל של ישראלי בהם.

לעוסקים באתנולוגיה ובחקר הפולחן, ידוע כי אחת הדרכים להשפיע על המון-העם היא ייחוס כוחות מאגיים להרים, אילנות, מעונות, מערות, קברים וחורשות ואגדות שעוברות מפה לאוזן בין פלחים, עוברי אורח, רועי צאן ובקר, וכן בפי עושי קסמים, אשפים, ומעלים באוב. אגדות אלו נקלטות אצל המון העם בליווי סיפורים מפחידים ומלאי עצב, על מקרים שהתרחשו במקומות אלה, וברבות הימים הופכים אלה לאתר קסום או מכושף, שלפעמים מלווה בהילה של קדושה.

ככל דת אנו מוצאים מיתוסים על גיבורים ועל מעשי גבורה או כישוף. אלה תרמו לעיצוב נוהג של תפילות ופולחנים. אנו מוצאים עליות לקבר במועדים שונים, שלפעמים מלווים בהקרבת קרבנות, העלאת קטורת ורוחות, שחיטת עופות או בהמות, שימוש בסימנים לבלימת השטן, וקריאה למלאכים טובים שיגוננו על האיש, ביתו ומשפחתו. סימנים לבלימת השטן מוצאים ביטויים לפעמים בטבילת כף היד בדם או בצבע ומריחתה במשקוף הכניסה לבית, או בהדלקת נרות על קבר. ואילו לקריאת המלאך הטוב השתמשו לפעמים בלחשים, או בפתק, או בקריאה למלאכים לבוא ולהושיע.

אגדות וסיפורים מהלכים לרוב בירושלים ומקומות מכושפים בהם הרוח נושבת ומכה או מגוננת בעובר ושב; או מעיין שהמים שזורמים בו מביאים ברכה לצאצאים, לאשה שבטנה נעצרה, או אחרים שמביאים כוח גברא לאיש שחרד להעמיד צאצאים שיאמרו אחריו קדיש. מקומות אלה נזכרים בהערכה, פחד או הערצה, ומלווים בביטוי "נביא", "קדוש", "וואלי", קבר של רב או שייח או "דרויש" (נזיר מוסלמי).

קבורה בפירמידות, במערה או בסלע חצוב או כמבנה בנין נפרד מוצאים אנו כבר בימי קדם ובעולם העתיק. יש ואלה נשתמרו במצב תקין ויש שידי שודדי קברים או פגעי טבע פגעו באתרים אלה.

להלן נעסוק באלה בנוגע למערת הרמב"ן.

הרמב"ן הגיע לירושלים ב-1267, באגרותיו הוא סיפר על השממה בעיר, על יהודים בודדים (שנים) שמצא בה. הוא הניח את היסוד לחידוש היישוב היהודי בירושלים והמריץ יהודים, שברחו מירושלים מפחד מחרב הטטרים, לשוב ולהתיישב בה. הוא הקים, באחת החורבות, בית כנסת וייסד ישיבה שהחלה למשוך אליה תלמידים גם מחו"ל (ראה אגרות ארץ ישראל, אברהם יערי, בהוצאת מסדה עמ' 83).

בצפונה של העיר ירושלים, קיים נחל אכזב הנקרא וואדי ג'וז ("נחל האגוז" שהוא שיבוש של השם יהושפט, ושבימי הביזנטים נקרא ג'וזפט ובקיצור ג'וז). נחל זה יורד מצפון ירושלים – משכונת שייח ג'אראח ומורדות הר הצופים וקבר שמעון הצדיק לכיוון דרום לנחל קדרון. המסורת מספרת שהרמב"ן נקבר ליד אתר שמעון הצדיק בוואדי ג'וז.

מחקרים היסטוריים על הסטטוס קוו של מקומות קדושים, לא מזכירים אתר קבורה על שם הרמב"ן, אף על פי כן, שם זה עלה בדיונים שהתנהלו בפני ועדה שמונתה ע"י יוסי ביילין, בזמן שתפקד כשר המשפטים, לקבוע את מעמדה של מערה גדולה שמצויה כאמור בוואדי ג'וז, היה זה סכסוך משפטי בין משפחת אבו ג'יבנה לבין קבוצת מתנחלים.

הבעלים טענו שמערה, המצויה בגוש מגדטורי 30132, ידועה כווקף אבו ג'יבנה. על פי שטר הקדש עתיק (ווקפיה) משנת 1181 היג'רה (1767) שברשותם. אחד מאבות המשפחה הקדיש המקום בווקפיה לצאצאיו. הבעלים הצביעו על בעלותם בגוש 30526 חלקה 4 (מספר הגוש 30132 שונה בתקופה הירדנית לגוש 30526), וטענו שהמקום קדוש למוסלמים, ולמתנחלים אין זכות להפריע להם.

שטר ההקדש עורר ספק בדבר הקשר שלו אל המקום ואל המערה מטעמים אלה:

ווקף (הקדש) נעשה לרוב על קרקעות או בנינים שבעליהם רשמו אותם כהקדש וזה אינו ניתן למכירה ואינו עובר בירושה, החלפה או פיצול והוא נשמר לצמיתות בניהולו של גוף דתי או חילוני שהמקדיש בחר. הכנסות הווקף נועדו בדרך כלל לשמש למטרה שנקבעה בשטר (מוסדות דת וצדקה). אך קיים גם הקדש של אדם לטובת צאצאיו ואז הווקף אינו מקום קדוש.

בשטר ההקדש (ווקפיה) של אבו ג'יבנה נאמר שהנכס הוקדש למטרה דתית, דהיינו למקום ששימש או משמש לפולחן דתי.

בדיקה שנעשתה במקום שהצדדים להליך המשפטי חלקו עליו העלתה כי הגבולות שצוינו בווקפיה היו שמות של שכנים ועצמים שהיו בשטח ב-1764 אך אלה לא קיימים בימינו, ולכן יש צריך לבדוק רציפות וגלגול הבעלויות במהלך הדורות מאז 1764 ועד היום.

חוסר הילה של קדושה בווקף אבו ג'יבנה האמור ניתן היה למצוא בעובדה שסלימן דרויש עבד אל קרם חיגיזי וארבעה אחים שלו, התחייבו בהסכם מ-17/1/1933 למכור לחאנה אליאס אל בנדק, נוצרי מבית לחם, זכויות קניין שהיו להם במקרקעין רבים בצפונה של ירושלים וביניהם נכללה קרקע ווקף, הידועה כווקף אבו ג'יבנה, לפי שטר מס' 53 מינואר 1315 ה' שגבולותיה:

צפון: דרויש חגיזי, דרום: משפחת שחאדה, מזרח: דרך, מערב: משפחת חגיזי. והכל במחיר של 650 ג'ניה פלשתיני (לירות ארץ ישראליות).

החגיגה (התעודה) שהוצאה ע"י בי"ד שרעי, לא הקנתה קדושה מיוחדת למסמך. בית הדין השרעי היה בתקופת העותומנים בית הדין כללי לרישום ולשמירת מסמכים משפטיים. גם בתי הדין הרבניים והכנסייתיים, פעלו אותה עת מכוח האוטונומיה וההכרה שניתנה לכל אחת מן העדות לעסוק בנפרד בעניינים של המעמד האישי שהם הוסמכו לפעול בהם. הסמכה זו נעשתה והוכרה בקפיטולציות שהושגו בהסכם פריז מ-1856. הסכם זה נחתם מיד לאחר מלחמת קרים (1853–1856). המדינה לא הכירה בווקף או הקדש, אלא רק ע"י הצגת הווקפיה החגיגה, (התעוד של בית הדין שבו נרשמה), והיא הצריכה עוד רישום במערכת רישום המקרקעין (טבו) (ראה החלטת מועצת המלך באנגליה בערעור של חלדי שפורסם בערעור מס' 52/44, 13 אוסף פלסטין לאו רפורטס עמוד 271), ובערעור מס' 10 251/43 (אוסף פלסטין לאו רפורטס עמוד 646). מאז פרסום חוק הקרקעות העותמני מ-1274 היגירה (1859) התקבלו בתור ראייה רק שטרי טבו שהוצאו מטעם הדפטר חקאני המרכזי (דאימי) בקושטא (קונסטנטינופול) או בספר יוקלמה (יומנים מקומיים) שנוהלו באזור (ראה א. כהן – רשום ועסקאות מקרקעין ע' 40).

בשנת 1920, לאחר כניסת הכוחות הבריטים לארץ, פורסמה בא"י פקודת העברת קרקעות וב-1/10/20 נפתחו משרדים לרישום קרקעות, ונקבע שם כי אין להכיר בדיספוזיציה (העברה) קרקעית שנעשית מחוץ למשרדי רישום המקרקעין. ניתן היה להעלות טענה זו בהליך משפטי גם אם הצד שכנגד לא הזכיר אותה בכתב טענותיו וביהמ"ש רשאי היה לעורר אותה מיוזמתו. (ע"א, 150/45 1945 אלר 455). עסקה שלא ניתנה עליה הסכמת הממשלה בטלה ומבוטלת, ועדות בעל פה נגד תעודת רישום לא תתקבל מלבד במקרה של זיוף (ע"א 87/50, פס"ד ר' 57). הפקודה הוחלפה במדינת ישראל, בחוק מעודכן, חוק המקרקעין התשכ"ט-1969, אשר נכנס לתקפו ב-1/1/70. חוק זה בא לענות על צרכי המדינה ולהבטיח רישום כל הזכויות והעסקאות במקרקעין. פעולת רישום ווקף היתה דרך יעילה לשריין ולחסן נכסים נגד הפקעות, ולהבטיח את השימוש בהם ע"י הקדשה לגבוה. בהפיכת נכסים לווקף צוינו מטרותיו במפורש בתעודת ההקדשה, וכך נשמרו זכויות ההנאה של האפוטרופוס המופקד עליהם, שהיה כרגיל המקדיש עצמו וירשיו אחריו. הווקף מנע מושל בעל זרוע מלהשתלט על הנכס. ווקף היה פטור מכל מיסים והיטלים אחרים.

החסינות המשפטית שניתנה לווקף הייתה לרוב תיאורטית בלבד. היו שליטים ואנשי שררה מוסלמים שבכל זאת הפקיעו והחרימו רכוש ווקף למטרות שונות וביטלו ווקף של קודמיהם (ראה הווקף בירושלים, מאת יצחק ריטר, עמ' 5. והדוגמאות שהוא מביא מספרם של ש.ד. גויטין וא. בן שמש, עמ' 157).

מטרה אחרת של מייסדי ווקף בתקופת הטורקים, היתה כוונתם למנוע חלוקת הרכוש שצברו כדי שזה יעמוד כמצבה חיה למוריש ולפועלו (ריטר, שם, עמ' 5). הראיה שרישום ווקפיה על מקרקעין לא הקנתה הילת קדושה או מניעה אחרת, מצאנו בפרצלציה שהתבצעה

בתקופת שלטון הממלכה הירדנית, באישור מהנדס העיר ירושלים בווקף אבו ג'בנה ביום 1/64/12 (ראה תיק פרצלציה מס' ה/25/192. לגבי חלקות 22, 11 + 12 (מקודם חלקה 21) בגוש 30132). האחים איברהים וייסחק אבו ג'בנה לא נזקקו לאישור מוסדות הווקף לבקשה זו. לווקף היו שותפים ממשפחת דרויש חיגיזי עפ"י שטר מס' 53, מינואר 1315 היג'רה. המשפחה מכרה את חלקה לנוצרי מבית לחם, חנה אליאס אל בנדק, בחוזה משנת 17/1/1933. מכאן שלא היתה כל קדושה בווקף זה.

לאחר חודש מאי שנת 2000 פרץ סכסוך בין יהודים לבין מוסלמים על שלטים שהוצבו במקום ועל השימוש במקום, והרשם לענייני דתות החליט שהמקום הוא אכן קדוש, ואז פנתה משפחת אבו ג'בנה, לרשויות וביקשה שיינתן צו מניעה נגד מי שהביא טענה שהם משיגי גבול. הדיון התנהל בבית משפט השלום בירושלים ושופט השלום כרמי מוסק פסק ביום 18.12.2008 בת.א. 7523/00 כי:

1. התובעים הם הבעלים והמחזיקים של השטח שבתוכו המערה.
2. הנתבעים (המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקדושים) לא הוכיחה כי המערה הנמצאת בשטח המקרקעין שבמחלוקת היא המערה הידועה הנקראת בשם מערת הרמב"ן והיא מקום קדוש.
3. לא הוכח קשר בין המערה שבמקום לבין מקום שהנתבעים טענו שהוא מערת הרמב"ן.

43

בתי עלמין יהודיים בהר הזיתים

שנת 1874. מעל פסגת הר הצופים — שלום לך ירושלים

הר הזיתים, הר במזרח העיר העתיקה של ירושלים, גבוה ממקום המקדש, ובחלקו היה מכוסה בעצי זית. ההר הוא מקום מקודש ליהודים ולנוצרים. ליהודים הוא קדוש, ונזכר במקרא בספרי הנביאים, יחזקאל, זכריה ויואל, כמקום בו עתידה להתחיל תחיית המתים, בעמק יהושפט שלרגלי הר הזיתים. בהר הזיתים הוקמה מצבת זיכרון "יד אבשלום" ומונומנטים נוספים (מצבות קודש בא"י, זאב וילנאי, עמ' 7).

על הר זה נחצבו קברים החל מתקופת המקרא ועד סוף בית שני. עד שנת 1848, היה בית עלמין יהודי יחיד. גבולות בית עלמין, לאחר תקופה זו הורחבו לפי זמינות הקרקע הפנויה ולפי ההזדמנות לרכוש ולחכור קרקעות מן הווקף המוסלמי, מכנסיות נוצרים ומן הפלחים בכפרים שמסביב; ממערב לקברי בני חזיר וקבר זכריה יש מונומנטים רבים שעולי הרגל היו מבקשים להיקבר בקרבתם לאחר מותם ("מצבות קודש בא"י", זאב וילנאי, עמ'

רמ"ח. על החפירות במערת יהושפט ועל המשלחת שחפרה שם, ראו בספר "שאר ישוב" של יצחק בן צבי, עמ' 192; 525; 609).

לכולל הספרדים הייתה עד אמצע המאה ה-19 שליטה בלעדית על בית העלמין היהודי בהר הזיתים. הפיצול לחלקות נפרדות לכוללים החל ב-1849 כאשר הראשון לציון, יצחק קובו, אסר לקבור נפטר אשכנזי עקב סכסוך כספי. הפרושים נתקלו בסחבת מטעם חב' קדישא של הספרדים להוצאת רישיון הקבורה. הסחבת הייתה עקב תביעת הספרדים שיורשי אברהם

שלמה זלמן צורף יסלקו חוב שהגיע מהם. (ראה הפרטים בספר "מאה שנים" בעריכת טריוקס בעמ' 128).

בית העלמין היהודי נמצא בין אדמות הכפרים הערבים סילוואן (כפר השלוח), א-טור ועיסאווייה. הקרקע באזור זה הכילה מערות רבות שהתאימו לקבורה. הכפריים שבסביבה אימצו לעצמם דרך לסחוט כספים מן הכולל, בין בדרך חסימת המעבר ובין בדרך ניתוץ הקברים ושימוש חוזר באבני הקבר לבניית בתים. דרך אחרת הייתה הסגת גבול לשימוש בקרקע לצרכי חקלאות.

הריסת קברים היתה תופעה חוזרת במשך מאות בשנים, והיא חזרה בחריפותה בשוד גדול ובהרס שנזרעו במקום בתקופה שממלכת ירדן שלטה בירושלים המזרחית.

הכולל הספרדי נלחם, במאות השנים האחרונות, בתופעת ההרס, השוד, הגזל והשגות הגבול, בין בדרך של תשלום "בל תשחית", בין בנוהג ליתן דמי חסות לערביי הכפרים שבסביבה ובין בדרך של תעסוקה כפריים בתפקיד של שומרי בית הקברות.

מהר הזיתים נשקף נוף ירושלים על צריחיה, מגדליה, הכנסיות, הר הבית והמסגדים, בתי מחסה, בתי הכנסת: החורבה, תפארת ירושלים (ניסן בק), בתי הכנסת של הריב"ז והגגות הקמורים בעיר.

יהודים ראו בהר שממזרח להר הבית שער לשמיים שבו תתחיל תחיית המתים. על הר זה שכנה השכינה. על הר זה התכנסו בני ישראל בימי חג הסוכות והושענא רבה לאחר החורבן, וכאן נתקיימו טקסים דתיים וחגיגיים; בימים של הכרזות חשובות, זה היה מקום חילופי להר המוריה ומקום המקדש. ההר הפך למקום קדוש המחכה לבוא המשיח ולתחיית המתים.

תיאור הגבולות הקדום ביותר של בית הקברות היהודי הוא מאמצע שנת 1558. הגבולות נזכרים בתעודה שבסיגלית ביה"מ המוסלמי מס' 419 בדף 36 ה:

מדרום: רחבת הנשים של עין סילוואן המזרחי שמצוי בחלקת האדמה הנזכרת ועד למדרון המערבי של הר המשחית (אל-באטן).

מזרח: גדר אבנים המבדילה אותו מן השטח של אדמה הנקראת חלקת "עץ התות" (אל תותה), שבידי אחד מתושבי סילוואן.

מערב: הדרך המובילה לירושלים לכיוון עין סילוואן הדרומי.

מצפון: הגשר הבנוי באבן בפרשת הדרכים.

תיאור זה מובא בספר "יהודים בבית המשפט המוסלמי במאה ה-16" (אמנון כהן ואלישבע סימון, עמ' 95). תיאור אחר בתעודה אחרת הוא מדרום ומזרח – הגבולות הישנים; מערב וצפון – הגבול החדש. תיאור גרפי של בית הקברות היהודי נמצא בספרו של: E. Pierotti, Jerusalem Explored (London) 1864 Vol. II Plate II.

הכנסייה הנוצרית אף היא ייחסה קדושה להר הזיתים ועיר המתים, והקימה בו בתי עלמין, כנסיות, מנזרים ובתי מחסה לכתות השונות.

מקצת משטרי מכר וחכירה של אדמות הר הזיתים נשמר בידי הקהילה היהודית, כולל הספרדים וכוללים אחרים. חלקם פורסמו בספרם של פרופ' אמנון כהן, אלישבע סימון-פיקאלי ובהשתתפות עובדייה סלמה על "יהודים בביה"מ השרעי המוסלמי במאה ה-16", עמ' 57 ועמ' 89-107 (וגם בכרכים הבאים), חלק אחר פורט בדו"חות "המורה לצדקה" חוברת א' תרנ"א, עמ' 18, ובקובץ כתבי יד של מ.ד. גאון באוסף כתבי יד של הספרייה הלאומית באוניברסיטה העברית, שסימנם 40-795, וחלק אחר נזכר בסקירתו של ערף אל ערף בספרו "אלמוצפל פי תאריך אלקודס", עמ' 564.

במאה ה-19, משנתגברה העלייה לארץ הקודש, גבר הצורך להרחיב גבולות בית העלמין היהודי. כוללים למיניהם רכשו קרקעות בהר הזיתים לצרכי קבורה, הקניות היו לפי מה שהזדמן לרכישה. הרכישות לא היו רצופות ונרכשו בשמות מושאלים כיוון שבתקופת הטורקים לא ניתן לרשום נכסים ע"ש איגוד משפטי. כך יצא שעד היום חלק מבית העלמין היהודי רשום בשמות פרטיים. (ראה אוסף תעודות עתיקות בתרגום לעברית באוסף א.ד. גאון במכון כתבי יד באוניברסיטה העברית וסימנו 795: 40) ברשימתנו זו נעסוק בעיקר ברכישות מהמאה ה-19 ואילך. ואלה הן:

1. העדה הספרדית, שהיא העדה העתיקה בירושלים של יוצאי האימפריה הטורקית,

רכשה ורשמה בשם רחמים מזרחי והועברה על ידו לוועד העדה הספרדית. חלקה בת 20,721 מ"ר בחלקת "חסידים" של בית העלמין הספרדי בגוש 29992/6 בתיק 6066/17 (מקודם ספר 97 דף 9) הייתה רשומה ע"ש יוסף ברזאני, וכן חלקה 301 מ"ר חלקת צור. זו נרשמה בשם מושאל של רחמים בן שלמה מזרחי ובשנת 1971 עברה לוועד העדה הספרדית (חלקת מרים), וחלקה נוספת של 1,838.06 מ"ר נרשמה בתחילה בשם מושאל של החכם באשי (הרשל"צ) יעקב שאול אלישר, נרשמה בספר סילוואן

- במספרים 124-125 וספר 97, בשנת 1971 הועברה לוועד עדת הספרדים בתיק טאבו מס' 7/0519 ספר 97 דף 139. (המנהל כיום הוא הרב ש. בן עזרא) לגוף זה יש חלקה לנפטרים חלבים נרכשה ב-1890, ע"י העולים מארם צובא (חלבים) שהחלו לעלות לארץ לאחר עליית הים. בהמשך ב-1860 (המורה לצדקה לשנת תשנ"א עמ' 18).
2. **כולל המוגרבים (המערבים)**, כולל של העולים ממרוקו, טוניס, אלג'יר וטרבולוס המערבית. הוא הוקם בשנת 1856 בהנהגת הרב צוף דבש (דוד בן שמעון), עמרם אבו רביע וחכם יוסף שלוש, זה רכש חלקה נפרדת לבית העלמין. השטח נרשם בספר סילוון 3 דף 4 (עבר לספר 54 ירושלים עמ' 26-28) ושטחו הוא 4269 מ"ר. עדה זו הייתה הראשונה שפרשה מן הכולל הספרדי ב-1860 לאחר מערכה כבדה.
3. **כולל הגורגיים (גררוזינים)**, בראש הקהילה הגרוזינית הקטנה עמד ישראל חכמישוילי. ב-1907 הוקם ועד ופעיליו היו אפרימה ושלום קוקיה. בהנהגת שלום בן משה הלוי קוקיה, יוסף הלוי בן אפרים קוקיה ודוד קוקיה ואפרים קוקיה ומרדכי שוילי, ב-1309 ה' (1891 ג'), הועד רכש קרקע, לבית עלמין כדי להשתחרר מן האפוטרופוסת הספרדית. הקרקע נרשמה בשמות מושאלים של שלום בן משה, הלוי קוקיה ושל יוסף הלוי ואפרים קוקיה. השטח היה 4730 מ"ר. הנימוק לרכישה זו היה שהכולל הספרדי רצה לגבות עבור הרישיון לקבור ועיכב מתן רישיון קבורה לנפטר גרוזיני. הכולל הזעיק את הקונסול הרוסי אל הרב האשכנזי שמואל סלנט, כדי שיתן הוראה לגחש"א של האשכנזים לקבור את מתי הגרוזינים בחלקה של האחרונים, עד שיוצא להם רישיון לבנות בית קברות. כך אנו מוצאים שגרוזינים נקברו בחלקות האשכנזים ובחלקות הספרדים (ראה זיכרון לחובכים הראשונים, מאת פ. גריבסקי, כרך א, עמ' 138). המנהל כיום הוא דוד בנדר.
4. **כולל הבוכרים**, כלל את העולים מבוכרה שברוסיה, תחילתו ב-1870. בראשו עמדו הרב אברהם אמינוף והרב דוד חפץ. בהנהגת חג' עבדללה אמינוף רכש הכולל בשנת 1913 דונם לבית העלמין הבוכרי ושטח נוסף של 13,329 מ"ר ספר סילואן 5 דף 53, שנרשם קודם בשם דוד יעקב פוזילוף (שם מושאל) בספר טורקי 5 דף 7 בשטח של 57/58 דונם מאוגוסט 1321 (1903) וכיום ע"ש "אגודת היהודים של קהילת הבוכרים בירושלים". הרישום עבר לספר 1108 דף 278 ולספר 1045 דף 280 וספר סילוון 5 דף 7 (ראה מ"בוכרה לירושלים" מאת פוזילוף עמ' 195, שם מובאים פרטי הויכוח שהביא לרכישה זו). הרישום הועבר לספר 1008 דף 279 בגוש 29989 חלקות 82,83. המנהל כיום הוא הרב דוד ניסנוף.
5. **כולל התימנים**, כלל את יהודי תימן שעלו בתמ"ר (1882). הכולל הקים גוף אוטונומי נפרד שבראשו עמדו הרב שלום ערקי. בהנהגתם של הרב אדמוני והרב אלשיך נרכש שטח לבית עלמין לנפטרים התימנים. השטח נרשם בספר טור 3 דפים 119-121 (?) וכן בספר עזריה 3 דף 73 ע"ש יחיא שחב. המנהל כיום הוא אברהם מלאכי.

6. כולל הפרושים (כולל וולין), יוצאי וילנה וזאמוט, פינסק ופולין. כולל זה קנה ב-1856 חלקת קרקע לבית עלמין (על שמו של ישעיה ברדקי) בנדבתה של פרידה אסתר פולק מקניגסברג (ראה שטר הקניה בערכית ותרגומו לעברית בנספח לרשימה זו**). הכולל קנה קרקע לבית עלמין נפרד שנרשמה בתיק 2625/35 בשמות מושאלים של ליבא ישראל אשר, שפירא משה לייב, אירנסון יצחק וסלונובלוב והרכישה נרשמה בספר טור 3 דפים 82 בשטח של 2873 מ"ר וחלקה 6546 מ"ר שנרשמה כ-8193 מ"ר, על שם שמואל יעקב לוי אלטר שוב והועברה בשנת 2006 לידי חברה קדישא ראשית וכללית ירושלים. השטח של 3452 מ"ר על שם אלישע סיגל ומנדל פרנקל, וחלקה בשטח של 2694 מ"ר, שנרשמה בספר טור 3 דף 84 ע"ש שמואל לוי ופלדמן ואלטר, והועברה שוב ב-2004 לחברה קדישא ראשית וכללית. ובספר אל-עזריה 3 דף 33 וטור 3 דף 84, בשטח 2,873 מ"ר וכן שטח 3,452 מ"ר ועוד שטח של 2,694 מ"ר שנרשם בספר 3 דף 44 + 84 וכיום בספר 1003 דף 142, ו כולל חב"ד נפרד ממנו ב-1906.
7. כולל חב"ד וכולל ווהלין, בירושלים רכש חלקה בשטח בת 15,179 מ"ר וזו נרשמה בשמות מושאלים של נסים בק ומשה ויטנברג בספר 3 סילוון דף 3 וביום 10/09/1928 על שם כולל ווהלין וכולל חב"ד. (ע.א. 294/91 או פס"ד II 464 וכן ע.א. 280/71 כד' פד"י I 10 (ע.א. 805/79 ל"ח פד"י I 57) גוש 29989 חלק מחלקות 96, 95, 88 השטח הוא 18129 מ"ר. עבר לספר 1008 דף 137 ונרשמו ע"ש ארוינג מוסקוביץ.
8. גחש"א "קהילת ירושלים", אגודה זו הוקמה ב-1935 בהנהגת השופט גד פרומקין, הרב אוסטרובסקי, מ.י. ברוידה, יצחק בן צבי, אליהו לולו, חיים סלומון, ד"ר מרדכי עליאש, ישראל ברדאקי ומרדכי לוברבאום. ב-1935 רכשה האגודה חלקה לבית עלמין, שנרשמה בספר 3 טור עמ' 43 בשטח של 15,565.92 מ"ר (גוש 29991 חלק מחלקה 2). הקניה הייתה ממגזר נזירות קתוליות. הרכישה נרשמה בתחילה בספרי האחוזה על שם בנק אנגלו-פלשתינה בע"מ, שהלווה את הסכום לרכישה. אולם רק לאחר שנים הועברה הבעלות לחברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" (ראה הנספחים ונסח רישום של מפה – ספר טור 3 דף 43 וכן מפת ריכרד קאופמן וכן ראה ע.א. 294/91 לח' פד"י II 464 (חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נגד קסטנבאום) עמ' 464). המנהל כיום הוא חנניה שחור.
9. אגודת אחים אנשי אמריקה, אגודה זו רכשה שתי חלקות קרקע בכפר השילוח (סילוואן), שנרשמה בספר 4 דפים 27, 28 בשטח 4,706 מ"ר ושטח נוסף של 8,988 מ"ר וחלקות אחרות שנרשמו בשנת 1932 בתיק 123/31 בספר סילוואן 3 דף 50 ובספר עזריה 3 דף 21.
10. כולל הפרסים (משהדים), העולים מפרס הגיעו בשנות ה-90 של המאה ה-19. אלה קנו קרקעות ב-1929-1930 שנרשמו בספר עזריה 2 בדף 33 ע"ש הפרסים וחלקה נוספת שנרשמה בספר סילוון 3 דף 41 ע"ש המשהדיים. המנהל כיום הוא אברהם כהן.

11. כולל אפגנים, רכש קרקע בשטח 1796 מ"ר שנרשמה בספר סילוואן 6 דף 32. המנהל כיום הוא רפאל בקשי.
12. כולל הבבלים (יוצאי עירק וקורדיסטן). כולל זה קנה קרקע שנרשמה בספר 3 עזריה דף 50, 37 + 38 בשטח של 2,953 מ"ר ובשטח 1,477 מ"ר ובספר 5 לפי שטר מס' 3532/42. המנהל כיום יאס' נגאח. קרקעות אלה נרכשו בחלקן מכולל הבוכרים.
13. גחש"א הראשית והכללית (פרושים), אגודה זו רכשה קרקע על שמות מושאלים שמואל שפיצר, חיים מן, שמואל יעקב לוי, חיים יהודה פלדמן, אלטר שוב, ונרשמה בספר טור 3 דפים 84-91 בשטח 6,546 מ"ר בתיק 2625/35 ושטח נוסף של 2873 מ"ר שנרשם ע"ש חיים מן, שמואל יעקב לוי, חיים יהודה פלדמן, אלטר שוב, והועבר ע"ש חברה קדישא הראשית והכללית, בספר 1003 דף 139 ושטח נוסף 3402 מ"ר שנרשם בתחילה ע"ש ר' יוסף אשר ליבא, ר' משה ליב שפירא, ר' יצחק ארנשטיין, ר' ליבה סלונים, וכיום ע"ש חברה קדישא ראשית וכללית, ספר 1003 דף 140 בתיק 2625/45, ושטח 2,694 מ"ר שנרשם בספר 3 טור, עמ' 84, וכיום 1003 דף 142 ע"ש חיים לוי, שמואל לוי, פלדמן ואלטר שוב. לחברה זו יש שטחים נוספים ובהם 1,920 דונם. המנהל כיום אליעזר גלבשטיין.
14. פרנס בן ציון וברוך אפרים, אלה צפו שגבולות בית העלמין יורחבו ולכן קנו ב-1945 חלקת שטח שנרשמה בספר טור 3 דפים 119-121 בשטח 5,385 מ"ר בתיק 1447/45.

רק חלקות מעטות של בית העלמין רשומות כיום על שם הכוללים. (ראה שטר רכישה ע"ש שריזלי, הרב הספרדי שקנה מטעם העדה הספרדית בכספי העדה קרקע מפלח ערבי בכפר השילוח ובספר יהודים בבית הדין המוסלמי במאה ה-19 עמ' 76, מאת אמנון כהן).

מדי פעם בפעם היה צורך לפדות חלק מהר הזיתים בהרבה דמים. במקרים בהם היה צורך להרחיב את גבולות בית העלמין, הדבר נעשה ברכישת קרקע באזור גת שמנים, וכן מאדמות מדרסת אלצלחיה, ע"ש צאלח אל-דין אל איובי (ראה בנדון: כינון ווקף אל מדרסה אל צלחיה בירושלים בידי צלח אל דין מאת יהושע פרנקל, בספר ירושלים הממלוכית) וכן בסקירה על ירושלים הממלוכית מאת י. דרורי, ב"פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים" ירושלים עמ' 184. מן התעודות עולה כי יהודים רכשו ו/או חכרו אדמות בשטחים אלה כבר לפני הכיבוש העות'ומני.

הכולל הספרדי נעזר ברכישת קרקעות לצרכי הרחבת בית הקברות הספרדי במשפחת פרנס. זו עמדה בקשר עם כפרים ערבים מהסביבה. תעודות רכישה מעטות לטובת הקהילה וכן למשפחת פרנס מובאות בספר משפחת פרנס עמ' 67-70. החלקות נקראו בספר פרנס בשמות: רמת חסידים, חלקה אמצעית, באר מרים (סילוואן), כרם ג'עוני, חלקת הנביאים, בוכרים, גורגים, תימנים, פרסים, אדמת צלחיה, ראס אל עמוד, חלקת צור, מערת אריאל.

ציינו כבר שגבולות בית העלמין היהודי הורחבו מדי פעם בפעם לפי הצורך. גבול זה הורחב בין השנים 1532–1558 לכיוון מזרח וצפון במעלה מדרון הר הזיתים. דיונים על סכסוכי גבולות ועל דרישות להגדלת דמי החכירה, ותביעות על השגות גבול, מופיעים בספרו של פרופ' אמנון כהן הנ"ל, בעמ' 96–114, וכן בספרו של יצחק בן צבי, "מחקרים ומקורות" עמ' 21–25. ראה שם שטר קנייה של חלקה בהר הזיתים משנת 1537.

תעודות רכישה ושטרי חכירה הובאו על ידי אברהם חיים ב"תולדות היישוב היהודי בירושלים", כך א' בעמ' 219–238. תעודות נוספות פורסמו על ידו ב"גאולת חלקות הר הזיתים" על פי תעודות ערביות של בית הדין השרעי במאה ה-17, בספר "בראשית התקופה העות'ומנית", עמ' 233–270.

מקצת מתעודות מן המאה ה-17 ואילך הובאו בספר "יהודים בביה"מ המוסלמי" בעריכת אמנון כהן ואלישבע בן שמעון, עמ' 157–179.

תעודות אחרות מן המאה ה-18 הובאו בספרם של אמנון כהן ואלישבע שמעון פיקלי ועובדיה סלאמה "יהודים בביה"מ המוסלמי" בעמ' 95–106.

תעודות מעטות של הרכישות במאה ה-19 פורסמו בספר "יהודים בביה"מ המוסלמי" במאה ה-19 מאת אמנון כהן, בהשתתפות אלישבע שמעון ואיל ג'ניאו בעמ' 74–78, וכן בפרק שנים עשר "חסד של אמת" בספרו של גד פרומקין, "דרך שופט בישראל", עמ' 426–440.

על רישום הקרקעות בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה ה-19, ראה רשימותיו של יצחק שכטר בקתדרה 45, עמ' 147–160.

הסופר הירושלמי יעקב יהושע כותב בעמ' 138 של ספרו "בין מסורת להווי במשכנות הספרדים בירושלים", כך:

הר הזיתים לא נחלק לחלקות מסומנות במספרים כמקובל היום בבתי העלמין. כל חלקה וחלקה נשאה שם מיוחד כגון: "זיתונת אל-בוש" מכפר השילוח, נמכרה לוועד העדה הספרדית, וכן ראס אל-עמוד, לאס אטיאס, מג'אריס, סמקופליס, סמבורסקי ועוד. על פי שמות אלה מצאו לאחר שנים רבות את מקום קבורתו של אדם.

הכוללים השונים ניהלו פנקסים לציון מקום הקבורה האינדיבידואלי לכל נפטר. אולם אלה לא לוו במפות טופוגרפיות. רישומים אלה לא נשמרו בקפדנות וחלק אבד. חלקם נמכרו בתור נייר עטיפה לתגרנים וסוחרים בשווקים, ורק חלק מזערי מפנקסים אלה שרד במשרדי העדה הספרדית בבניין שניזוק (בפיצוץ משנת 1948 שבו היה דפוס העיתון "גרזולם פוסט").

רישומים פרטיים מקבילים לספרי חברת הקדישא של כולל הספרדים נוהלו על ידי משפחת פרנס מאז תר"ב (1842). פנקסים אלה הם כיום מקור לא אכזב לחוקר תולדות ירושלים במאות האחרונות.

פנקסי פרנס היוו סלע מחלוקת בין בני המשפחה בשאלה מי יירש אותם. הפנקסים הוסתרו בידי פלגים שונים של המשפחה, ורק במאה ה-21 נגאלו ע"י ועד עדת הספרדים בירושלים,

שטיפל בפענוחם והעברתם מכתב חצי קולמוס לכתב יד קורסיבי עברי. פנקסים אלה מופקדים כיום למשמרת בארכיון עיריית ירושלים.

פנקסי פרנס נרשמו לפי לוח כרונולוגי, והכילו שמות של נפטרים ספרדים, אשכנזים ועדות אחרות. זאת מכיוון שבתחילה לא הייתה חברה קדישא לאשכנזים (יעקב יהושע – "בין מסורת להווי במשכנות הספרדים בירושלים", ע' 134), וכן לא לנפטרים הגרוזינים, הבוכרים, החבלים והבבלים.

תעודות מעטות של רכישת קרקעות הר הזיתים עבור הכולל הספרדי בתיווכה של משפחת פרנס, הובא בנספח של ספרה של מיכל פרנס, "משפחת פרנס – ראי לחיי הספרדים בירושלים במאה ה-19". הגבולות מתוארים שם בשמות לא ברורים ולא מדויקים. אי הדיוק בסיומן גבולות החלקות גרר סכסוכים רבים בין ערבים לבין יהודים בשאלה: למי שייכת קרקע מסוימת, שגבולותיה תוארו בתעודות שם. חלק אחר נקנה ע"ש פרנס ואפרים ברוך בצפייה ששטח בית העלמין יורחב.

מעין בתעודות השונות נראה ששטח בית העלמין היהודי לא היה רצוף, אלא היה מעין מובלעת בתוך קרקעות של ערבים (ראה משפחת פרנס, ע' 67-68).

מבצע יחיד במינו נעשה בידי החוקר והסוקר הירושלמי, אשר לייב בריסק, שמיוזמתו החל את רישום המצבות בבית הקברות שעל הר הזיתים בשנת 1900 ואילך, להעתיק את כל המצבות, כולל הישנות והבלות. ממצאיו פורסמו בחוברות שהוציא על חשבוננו ונכרכו בספר "חלקת מחוקק". רק חלק מרשימות אלה פורסם עד לפטירתו ב-1916. המעט שליקט הוא בעל ערך רב ומהווה אוצר בלום, הרשומות באו לאתר מקום קבורה של קרובי משפחה ושל אישים מפורסמים וצדיקים. הרישומים של "חלקת מחוקק" הועלו באינטרנט על ידי מתילדה תאג'ר חברת העמותה לגאולוגיה בישראל, החלקות סומנו בשמות: ראס אל עמוד, צור, רמת חסידים, קברי הנביאים, הבוכרים, גורגים, גניזה, סת"ם, פרסים, בבלים.

בתקופת המנדט פעלו בהר הזיתים כ-20 חברות קדישא וביניהן ספרדים (שכללו את הבוכרים והגורגים), פרושים, חסידים, קהילת ירושלים, מערבים, בבלים, תימנים, כורדים, פרסים ואחרים. מספר זה הצטמק במשך הזמן ועומד כיום על 10 במספר.

בתקופה שממלכת ירדן שלטה בגדה המערבית, הר הזיתים ובית העלמין היהודי היו שוממים. מצבות בית העלמין היהודי נשודו ונהרסו. בסוף 1949 צופים ישראלים דיווחו על ערבים שעקרו מצבות ופרצו גבולות בית הקברות לסלילת כביש. ב-1956 החלו הירדנים לסלול דרך אל ראש ההר מכביש יריחו, כדי לחברו לכביש המוביל ממוזיאון רוקפלר לכפר א־טור, אולם עבודות אלה נפסקו כפי שיתואר להלן.

בסוף שנות ה-50 הלגיון הירדני החל להשתמש באבני מצבות להקמת מחנה צבאי ליד הכפר עזויה, ובפברואר 1962 חידשו את סלילת דרך העפר מכביש יריחו אל ראש ההר. היה זה כאשר החלו לבנות את מלון אינטרקונטיננטל על ראש ההר, בשטח פנוי שגבל עם בית העלמין.

ההרס, במלוא היקפו, נתגלה לאחר מלחמת ששת הימים ב-1967. שר הדתות מינה ועדה לבדיקת חילול בית העלמין, הועדה ערכה סקר על חילול בתי העלמין בהר הזיתים ובחברון. סקר זה פורסם בשנת 1967. מיד לאחר עריכתו הוחל בפעולות לשיקום בית העלמין. השיקום נמשך מאז ועד היום. כיום עוסקת עמותת אלעד בשיקום ואיתור גבולות בית העלמין, כשהיא נעזרת בתצלומי אוויר ומפות שרמי יזרעאל רכז בספר "מדריך כרטא בהר הזיתים".

לסיום, ראה הערות אלה:

בני משפחת כותב רשימה זו, לדורותיהם, מצאו את מנוחתם עדן בהר הזיתים. ביניהם היו הרבנים שכונו "נרות המזרחי" וחיו במאה ה-18. היו אלה משה ניסים חיים מזרחי ואחיו ישראל מאיר מזרחי (ראה עליהם ב"תולדות חכמי ירושלים", כרך ג', עמודים 13-16). כל אחד מנרות המזרחי כתב ספרי שאלות ותשובות, שמוכרים בשם "אדמת קודש" ו"פרי הארץ".

אליהו מזרחי, אבי, חיפש את קברי משפחתו, אך העלה חרס בידו כתוצאה מן ההרס והחורבן שהיו במקום. שנים חלפו ובאחד הימים קיבלתי צלצול טלפון מן הרב שמעון אנשיל, שומר בית העלמין באותה עת, שהודיע לי כי נתגלו קברי "נרות המזרחי" ליד קברו של ר' חיים בן-עטר שנפטר ב-1743. כשיצאתי למקום שמעתי שגם קברים אלה נועדו להיהרס בתקופת שלטון ירדן כדי להכשיר על השטח מקום לחניית מכוניות, אולם הם ניצלו מן ההרס כאשר פועלים שעבדו במקום נפגעו בתאונות עבודה רבות חוזרות. בתאונה האחרונה, משאית התדרדרה לתהום והנהג נהרג. הפועלים ראו בכך יד משמיים, ובדקו מה הסיבה לתאונות אלה ואז נתגלה להם שבמקום היו קברי הצדיקים חיים בן-עטר (בעל "אור החיים") ו"נרות המזרחי". ומיד ניתנה הוראה להפסיק את העבודה במקום.

44

חבלי קבורה בירושלים

מקור הכנסה עיקרי של כל עדה, כולל, או קהילה, הוא ההכנסה של גוף כזה מפעולות החברה קדישא שלו. ההכנסות משמשות לו מנוף לפעולות צדקה, חינוך וחסד.

במאה ה-19 הקפידו בארץ ישראל לקיים תקנות העזבונות, לפיהן "עזבונות של נפטרים ללא יורשים – אפילו היו אשכנזים – היו עוברים לכוללות עיה"ק לצרכי העיר, לחזק בדיק לשוב הארץ. אם מת הבעל בחיי אשתו, או להיפך, חייבים הם לתת 10% מאספקתו לכולל, וזה בעד החובות". [ראה ספר התקנות והסכם ומנהגים הנוהגים בעיה"ק ירושלים משנת תר"ב (1842)].

הגוף הראשון שהתמרד נגד השליטה בלי מיצרים של כוללות הספרדים (הגוף שקדם לגוף המאוגד שנרשם ב-1923, בשם ועד העדה הספרדית בירושלים), היו יהודים מיוצאי תוניס, אלג'יר ומרוקו, אשר בשנת 1854 הקימו בנפרד כולל מערבים, אחריהם באה העדה הגורגית, שהקימה את כולל גורגיסטן.

ב-1861 הוקמה החברה הקדישא של הפרושים, שלודוויג פרנקל, בספרו ירושלימה (תרי"ט), מספר בעמ' 181, כי את הדחיפה להקמת חברה קדישא נפרדת לאשכנזים נתן סירובם של הספרדים לקבור את שלמה זלמן צורף, ממנהיגי עדת הפרושים. הספרדים מצאו תואנה של חוב ישן והשהו את הקבורה. שערוריה זו הגדישה את הסאה, והאשכנזים קנו לעצמם שדה מיוחד לקבורה. חלקה זו נרכשה ע"י הפרושים, בשנת 1856, בעזרת הנדבנית דבורה פולק. החגיגה (תעודה של בית הדין השרעי בירושלים) נעשתה ונרשמה בשנת 1273 להיגרה (1860). והקונסול הספרדי אישר אותה ב-15.5.1860, והקונסול הבריטי גיימס פין אישר אותה ב-29.12.1862.

הפיצול העדתי הלך וגבר במאה ה-19. אחרי הפרושים באו הגרוזינים, התימנים, הבבלים ואחרים. יוצאי ערים התארגנו ויצרו לעצמם מנגנון לקבץ כספים, לחלוקה לנמנים על עדתם, ולאחר מכן פרצו גם לשטח עסקי צדקה וחסד אמת, דהיינו – ליתן שירותים של קבורה, לנפטרים מבני העדה שלהם. כך נמשך המצב עד 1968, כאשר משרד הדתות בישראל העמיד את חברות הקדישה היהודיות תחת פיקוחו, לפי התקנות של חברות לענייני קבורה של יהודים תשכ"ז-1966.

עקב ימי המתיחות והסכנה להלוויות סמוך לפני הכרזת העצמאות, נפתחו מקומות קבורה בסנהדריה, ובשיך באדר (זמנית) ואח"כ בגבעת שאול (הר המנוחות) ובבית שמש. החל מיום צאת התקנות, נזקקה כל חברה קדישא לרשיון עסק. כיום פועלות בירושלים 15 חברות קדישא.

ההתעסקות בקבורה היא מצווה, וזהו חסד של אמת, שנעשה בהתנדבות, ושלא על-מנת להיפרע. "חברה קדישא" היא קבוצה מאורגנת בעלת מעמד חברתי חשוב בין כל חברות הצדקה שהתפתחו במרכז אירופה מן המאה ה-16 ואילך. חבריה טפלו בהתנדבות בכל הסדורים הקשורים בהלוויית המת וקבורתו, החל בשמירה על הגוסס על ערש דווי, ועד לסידורי המצבה. משום החשיבות הרבה שיוחסה תמיד לנושא, רבוי ההלכות, המסורות והמנהגים הרבים שנכרכו בו, ורתיעתו של רוב הציבור מלעסוק בו, זכו אנשי החברה קדישא למעמד רם בקהילה, ולא נבחרו לתפקיד זה אלא מחשובי הקהל. בראש החברה קדישא עמד בדרך כלל רב הקהילה, בתפקיד של כבוד לו ולחברה.

בין הדמויות הבולטות בענייני קבורה ומצבה בירושלים, היתה משפחת פרנס. משפחה זו שלטה בעסקי הקבורה והמצבות מאז 1804 ואילך. היא ריכזה בידיה פנקסי חשבונות משנת 1842, ועד אמצע המאה ה-20. בספרים אלה נרשמו כל ההוצאות שהיו כרוכות בלווייתו של כל מת. הרשימות היו ערוכות לפי סדר יומי, ובהן היו תיאור מקום הקבורה, כגון — "נגד הכותל מוסקוף (כותל המנזר המוסקובי — רוסי בגת שמנים), בשורה קאמרה די מרדכי כהן, (לבנה ממשפחת מרדכי כהן; ש.ש) לימין קבר בלי כתיבה, נגד מזל טוב, אלמנת שלום חכים, שהיא בנויה...".

דוגמא אחרת: "בהר הזיתים, לצד הדרך העולה לחולדה הנביאה, בשורת מר אביה... נגד דרך המלך ונגד סרח (דייל שרה) בת רבקה די חפץ, שהוא בנויה, לשמאל דינה...". בני משפחת פרנס והשותפים רבו ביניהן על הזכות להחזיק ב-8 ספרים, הנזכרים לעיל, והמתייחסים להר הזיתים וכתוצאה הוסתרו ופוזרו ספרים אלה בידי צאצאים ושותפים שונים, ורק לאחרונה הצליח ועד העדה הספרדית לרכוש חלקים מאלה. הספרים כתובים בכתב חצי קולמוס שכיום הוא מתורגם לכתב יד קורסיבי של ימינו. ספרים אלה פתוחים כיום לעיון המעוניינים בארכיון העירייה בירושלים.

משפחת פרנס עסקה בשטח הקבורה והמצבות בהר ציון (סמבורסקי), ובהר הזיתים, עד למלחמת העצמאות. לאחר מכן נצטמקו עסקיה עקב כניסתם של גופים וקבלנים נוספים, ואלה נישלו את הפרנסים מתפקידם (ראה "משפחת פרנס", מאת מיכל פרנס).

דמות אחרת מתחילת המאה שלנו, היא דמותו של יוסף ברזאני. זה שימש גזבר העירייה מן התקופה העותמנית. הוא היה אחד הפעילים בחברה קדישא מאז תר"ס-1900.

עסקן זה היה נענה לקריאה לתפקיד מצווה של רחיצת המת וטיפול בהלווייה ובקבורה בכל עת, גם בזמן עבודתו כגזבר העיריה, והיה עוזב עבודתו באמצע כדי לקיים מצוות חסד של אמת למת.

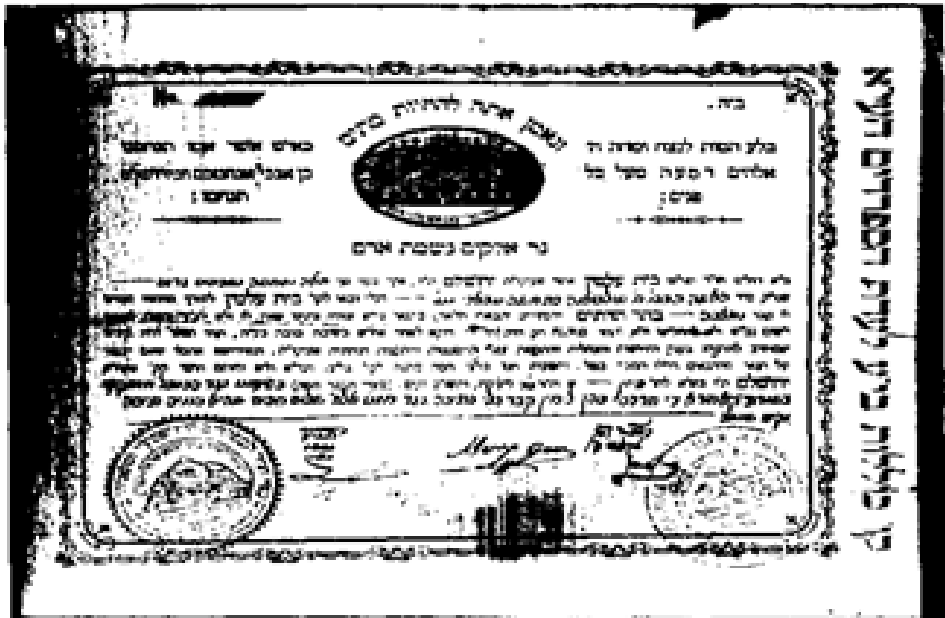
עסקן אחר, היה החכם יוסף שלוש. דמותו הסגונית תפשה מקום נכבד בקרב שתי העדות, הספרדית והמערבית. במילוי תפקידיו הוא ראה שליחות של מצווה, וזו הייתה ממלאת את לבו שמחה וחדווה. הוא ראה שליחות של קודש, לעזור לחלכאים ולנדכאים מבני עדתו. הוא היה חבר בחברה קדישא רשב"י, שמטרתה היה לעסוק בענייני גמילות חסד של המתים.

רב ועסקן ספרדי ידוע אחר מן המאה ה-19 היה יעקב קורדוברו. לזכרו נבנה בבית העלמין של הספרדים בהר הזיתים, מבנה של חדר. על אחד הכתלים נקבע לוח זכרון, לזכרו של פקיד ומשגיח בית העלמין מכוללות הספרדים.

החלקות בבית העלמין בהר הזיתים, וכן בהר ציון (סמבורסקי), נקנו לסירוגין, לפי צרכי הקהילה. אלה נקנו בחכירה בזמנים שונים, כ-300 שנה לפני 1687. (ראה תעודות ותרגומה לעברית, ברשימתו של אברהם חיים – גאולת חלקות הר הזיתים, עפ"י תעודות מבית המשפט המוסלמי השרעי מן המאה ה-17, בפרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העותמנית – בהוצאת יד בן-צבי, בע' 244 ובע' 255). עם פרוץ מלחמת השחרור ומצור ירושלים, הוקם בית קברות זמני בסנהדריה, וכן בשייך באדר. רק עם שוך הקרבות במלחמת השחרור, נפתח הר המנוחות, בגבעת שאול, במערה של ירושלים.

בית-העלמין בהר-הזיתים נהרס וניזוק קשה בתקופה בה היה שטח זה תחת שלטון ממלכת ירדן (1948-1967). קברים נותצו ומצבות נעקרו ע"י קבלני בניין וע"י לגיונרים, וע"י פלחים ערבים. הלגיונרים השתמשו באבני הקבר להקמת עמדות צבאיות, לסלילת כבישים, במקום חנייה למכוניות, ואילו הפלחים נתצו מצבות ופזרו אבניהן כדי להכשיר קרקע לצרכי עיבוד חקלאי. המראה שנתגלה לאחר מלחמת ששת הימים היה מזעזע. מאז נעשה רבות, וכספים רבים הושקעו ומושקעים לשיקומו של בית עלמין עתיק זה בהר הזיתים, והמלאכה עוד רבה לשיקומו המלא.

אדמות בית-העלמין נרכשו כאמור במשך הדורות. הדבר נעשה בחכירות לזמן ארוך וכן בקניות. הרכישות נעשו ונרשמו בשמות מושאלים. בידי כולל הספרדים (כיום ועד עדת הספרדים) נשמרו תעודות רבות, שנאספו במשך מאות בשנים. ועד עדת הספרדים בירושלים הצליח בעזרת מסמכים אלה לדרוש תיקון הרישומים המקוריים על שמות מושאלים, כגון יעקב שאול אליושר, יוסף ברזני, רחמים מזרחי, מאיר גאני, (כולם אנשי חברה קדישא וועד בית העלמין של העדה), ולרשום את הבעלות על בית הקברות על-שם ועד העדה הספרדית בירושלים. (פרטים נוספים ב"עיר המנוחות" – בתי העלמין של ירושלים, מאת מירון בנבנישטי עמודים 58-66).

» לעיון נוסף »

- ראה תרגום לעברית חגי'ה משנת 1537 בספר יצחק בן צבי/מחקרים ומקורות עמ' 25.
- ראה שטר קבר של סולטנה בת משה עבאדי בספר משפחת פרנס עמ' 116.

שטר קניין ע"י חזקה בזה"ה יתים (משנת רצ"ח (1837))

קניין (חזקה) הניתן בזה"ה נשטר במקרי כח"י בני העדה היהודית
בירושלים במשך מאור בשנים. אונן הסמרה הקדמי מוכיח על
חשיבותה של התעודה הזאת לעדה. החלה המחוקקת בה מקבילה
יהודים שבזה"ה היתים, סניף לנהיגתם ולקבר שלפי המסורת הנוצרית
של מרים אם יטה. העדה היהודית הייתה רוכשת חלקת אדמה בסביבת
צבת על הר הזיתים, בסוף ולא לפני בית הקברות היהודים ולשם
שעם במעם היו הצרפתי הנכנסים בורים מן קרקעות, ותיהגדים היו
תמיד לשרות את הגוילת. רוצו עליה להם ודבר בכסף מלא. כת,
תארים רבני ירושלים בשנת תשס"ב (1782) אין המצב:

רבות בשנים קנינו חלקת יתים לאותה קבר בזה"ה היתים ונכבדו
אות ולאליהם רבני וכהני עוים ולהיות ועל אלה חסכו עינינו בקום
הטאים האלה... ופתחו כולם לחובה לזוטרי שכבו לחרש במחריטה
: אשר ימצא שם קבר יתרא... והוציאונו יבטל גזירתם בכסף רב
כל אילי הארץ ולא היתה לנו כי רא ימינו מועטים ישובו רשעים
להתעולל עלינו ואין מידה מנולה...

ה הנה אופייני מאד למצב החברים אנונימיים במשך דורות החת
נישמעאלים. יש סימנים וכל כתיב קבורת עתיקים בסביבות ירושלים
רבו עלידי השכנים, אבני הנצבות נגד לו האדמה נחרבה. עד היום
ראות מעל שני הר הזיתים את הסימנים האחרונים של בית הקברות
במדרון הר הבית. סניף לזערי החיים, הנצבות והציונים נעקרו
ורדיהם נזרקו לתחתית נח קדרון וע"ז כמעט לא נודעו עקבותיהם.
של התעודה א גטאדיא איל 9:14 להוציא, היא יטת רצ"ח, 6 באוקטובר
לומר כעשרים שנה אחרי יצוא החריש.

ה נשאר זכר חי לטכות ומפויים והשגת הסמוגרפיים מסביבת ירד
קרובה מפאת צפונות כח"ה ליער, זה מלפני ארבע מאות שנה:
ה עם הנישפאנית — גת"ה מנון גיא ב"ח"ב (זאדי ג'ה"ב), בית סחור,
ות אלעזריה ואב"ד"ים, עין סילואן ירד, מונמות אלה לא נשתנה
רבני ירושלים ובראשם רי הם נוב אלגא"י נהס" בירושלים, לוצי, סרד ג.

47 — 4

גי' נזכר עפ"י הראיות הגילי שכך הקרקעות האלה, שהן אדנות
קברי התודים והקרקעות אשר בעקבת אל-צואן עד קרקעות אל-עיסאוויה
 והקרקעות הסמוכות לקבר מרים עד גי' בן יהושע הקרקעות הנמצאות
 בחבל קודם והסמוכות ליאצול. הן מאיתן הקרקעות הנחזיות השייכות לאל-
 גיסמאניה הרשומות בספר האחרון הירושני לגבולותיהן הגוי ומסירות הכרה
 נכונה ומקוית באופן מוחלט שצריך להתחשב אלה עפ"י המסורת, שהכילה
 את כל התנאים הנזכרים אחרי מטעם מדין והתחלטה היא כפי חוקי הדת.
 הוא [המסופר] האלהים יאריך את יסו, סמך את הדיון בהתאם לכך כדי שיכילו
 אותו בגבולותיהן של קרקעות אל-גיסמאניה, וכדי שבעלי הזכות ימשיכו
 לשים ידם על ההקדשות של ביה"ם אל-צלאוויה ולסמן מנוע את האג אל-
 דין בן אל-סוורי אל-עיסאל הגוי, להתנגד להם. אחרי שהוכח כי הקרקעות
 האלה שייכות לאל-גיסמאניה. וכי אל-גיסמאניה רשומה בספר האחרון החדש,
 וכי מה שטעה האגנדי הטופש הגילי היה עפ"י חוקי הדת הכבודה והחוס
 שאיננו מתנגד לאחד מהם, נתן אדונו האגנדי ספודה לתאג אל-דין אל-עיסאל
 הגוי לחקר ולכרות את החלקה הרצומה בטעם אשר בידו. השלא יתעלם מכך
 ויסיקע בו שגינות. הכל נערך תרשים בראשון לחדש נמאד אל-אחול שנת
 ארבעה וארבעים וחמש מאות. האלהים ירם על אדונו מחדש וחבריו עיה.
 הוא מנינו יתעלה. הוא המלוי החתר טוב.

העדים : בשולי השטר :

מוחמד מוחמד בן כליסה	אחמד בן מחמד	אחמד בן אחמד
אבו אל-עשה	טומר הסלע הקדוש	אל-הומאם.
מוחמד אל אסורי	מוחמד... עפ"י אלד...	
בעורת חי שלו הציוח	נרסם עליהו ונתחם ממני בטוב. אט.	

בצר היסני של השטר :

הודה לאל וזרא מיני	הנני מעיד בטה יסני באן
הסטר נכהב בנומחיהי כפי הגוי	בנומחיהי. העני חסני...
העני : חסן מוחמד בן מוחמד	
אל-סאסעי חי יסלה לו	
הנני מעיד על הגוי בעיר הזה.	הנני מודה ביה ומעיד
ידידי הממנד (ב'ה'ה'ה')	אל-א... אל-כוואים (המורה) ...
בירושלים...	המכבר.
_____	_____
לו מודה	הסנה נכונ. בעבר בידהם ואנכי

45

קבר דוד המלך בהר ציון

אגדות על אוצרות שהתגלו מתחת לקבר דוד המלך, ובהם יהלומים, פנינים, זהב, כסף, דברי קדושה, וצרכי מלכות משכו שודדים וארכיאולוגים לנסות לחפור בקבר ומסביבו בתקווה למצוא האוצרות או לפענח את העבר של מלכי בית דוד.

מערות ומחילות יוחסו לקברי מלכי דוד והן שובצו באגדות. אלה הובילו למקומות רחוקים ונכספים וכן סיפורים על פגישות עם זקן, נשוא פנים, בדמותו של דוד המלך.

אגדות עם אלה לא פסקו, מזה שלושת אלפים שנה ועד היום מדי פעם בפעם אנו שומעים על ניסיונות חפירה בהר ציון.

חלק מאגדות אלה מצאו מקום ושובצו בספר "ויהי היום" – מאת ח.ג. ביאליק. לאחרונה חודש הניסיון לחפור מתחת לקבר, המיוחס לדוד המלך, באמתלה להעברת עצמות הצדיק, הרב נחמן מברסלב, לקבורה בהר ציון וקבר דוד.

השם הר ציון הוצמד לראשונה להר בתקופה הביזאנטית. בדורות קודמים כונה ההר בשמות אחרים: מצודת דוד, כתף היבוסי, גבעת גרב.

אל הר ציון מעפילים בדרך מקבילה לחומת ירושלים ובדרומה. ראשית הדרך בגיא בן הינום, מקום שבו נמצאת בריכת הסולטן. זהו כיום מקום התכנסות המונים, לחגיגות, אירועים וקונצרטים וכן במה להצגות ומופעים.

בעבר הייתה זו בריכה רדודה שבה רחצו דיליגנסים (הכרכרות) והסוסים. לאחר מכן שימש המקום לבית חולים וטרינרי לבעלי חיים. בריכה זו נקראה על שם סולימן המפואר, בונה חומות ירושלים.

מערבה לבריכה נבנו השכונות "משכנות שאננים" ו"מונטיפיורי" עליה טחנת הרוח של ימין משה, כשלצדה הצפוני שכונת "ימין משה", ע"ש משה ויהודית מונטיפיורי. משכנות שאננים נבנתה ב-1860 מכספי עזובן יהודה טורא מארה"ב, ואילו "ימין משה" נבנתה ב-1892, מעזבונם של משה ויהודית מונטיפיורי.

בגיא בן הינום, על אם הדרך מירושלים לבית לחם וחברון, נבנה גשר ולצדו "סביל" מים להולכי רגל. דברי הקדשה והנצחה נחקקו בסלע, והם מהללים ומשבחים את היזם והמקדיש, סולימן בן סולטן סלים חאן, סולטן התורכים, הערבים והפרסים.

מעל לערוץ הנחל, של נחל קידרון, מצוי קו רכבל מברזל וקרונית שקישרה את מפקדת ההגנה ולוחמיה, בימין משה, עם לוחמי החי"ש והפלמ"ח שהעפילו לעמדתם, מול שער ציון, בשלהי 1948. הרכבל יצא מבית החולים הבריטי סן ג'ון, שנבנה ב-1882 (כיום בנין מלון הר ציון), לעבר הר ציון ובית הספר ע"ש בישוף גובט. הרכבל שימש קשר להובלת אספקה ונשק ללוחמי ההגנה על ההר וכן לפנינו נפגעים.

מול הסביל עלות שתי דרכים נפרדות שכל אחת מהן מובילה לפסגת ההר. האחת בנויה מדרגות תלולות להולכי רגל, ואילו השנייה סלולה והיא ידועה כדרך האפיפיור, או בשמה היום רחוב חטיבת ירושלים.

משמאל לדרך האפיפיור, שעולה להר, נמצא בית הספר על שם בישוף גובט. לידו נמצא בית קברות פרוטסטנטי. בבית קברות זה נמצאות מצבות, ובהן מצבות בעברית, פה קבורים רבים מחוקריה של ירושלים (קונרד שיק, בישוף גובט, הארכיאולוג פיטרי, חיילים גרמנים שנפלו במלחמת העולם הראשונה, שוטרים בריטים, וכן יהודים שהמירו את דתם). הבית שימש כבית ספר עד 1948, וניטש בתקופה בה הייתה ירושלים חצויה. בשנת 1967 חודשה הפעילות במקום בידי מוסד אמריקאי נוצרי ללימודי היסטוריה וארכיאולוגיה.

במעלה הדרך ומשמאלה, נבנתה שכונת "חארת נביא-דאוד" (שכונת הנביא דוד), על שם הקבר של דוד המלך הנמצא בה. בהמשכה נגיע לשער ציון אשר בחומה. שכונה זו היתה מיושבת ברובה בבני משפחת דג'ני שהחזיקו מפתחות למקום הקבר של דוד המלך. כיום מאכלסת השכונה את תלמידי ישיבת התפוצות, וכן ישיבות אחרות, ויש בה אולם שמחות וחצר גדולה לאירועים חגיגיים, וכן בתי מלאכה לאמנים וחנויות מזכרת.

מזרחה לשכונת דוד המלך ובמורד ההר, נבנתה כנסית פטר גליקנתה, כנסיה מפוארת. הכנסיה נבנתה ב-1931 והיא מכילה רצפות מוזאיקה וציורים ופסלים מאבן ומתכת. לאחרונה חנכו בה פסל מעשה ידי האמן היהודי הישראלי רישרד שילה. לא הרחק משם ובמורד ההר, נמצא בית קברות יהודי עתיק ע"ש סמבוסקי.

מסביב לקבר המיוחס לדוד ואולם הסעודה האחרונה, פוזרים בתי קברות של נוצרים, יוונים, ארמנים וסורים.

על ראש ההר בנוייה כנסיה לארמנים (ולידה בית קברות), וכנסיה לגרמנים (דורמציין סנטה מריה), לזכר התרדמה של מרים אמו של ישו. הכנסיה נבנתה בסגנון גוטי עם רצפת פסיפס ולידה אולם "הסעודה האחרונה".

הקרקע עליה נבנתה כנסית הדורמציין ניתנה במתנה לווילהלם השני, מלך גרמניה, לרגל ביקורו בירושלים בשנת 1898. וילהלם נתן אותה במתנה לאיחוד הגרמנים הקתולים בארץ ישראל.

הכנסייה נבנתה בין השנים 1901–1910. זהו מבנה מרובע. בצדה מגדל גבוה. בניית כנסיות ובתי קברות נוצרים לכתותיהם בהר ציון, נמשכת והולכת ובתי הקברות נמצאים בשימוש, ומהווים אטרקציה מיוחדת לצליינים ואנשי כמורה, ולתיירים. ההר רוחש חיים ומלא בתיירים ומבקרים על אף השמועות ששוכנים בו רוחות מן העבר הרחוק והקרוב.

מקום הקבורה המיוחס לדוד המלך נמצא בחדר קטן. כאן ניצבת מצבה ארוכה, לרוחב החדר. לצידי הקבר מצויות מערות שאיש אינו רשאי להיכנס בהן. אגדות רבות מיוחסות למערות אלה ולקבר עצמו.

באיסרו חג שבועות יהודים רבים פוקדים את המקום ובאים להתפלל מול המצבה. מקום זה נתגלה ונתקדש החל מן המאה האחת עשרה ומתואר בביקור התייר רבי בנימין מטודלה משנת 1170.

מסורת מייחסת למקום את קבר דוד המלך, במרומי הר ציון של ימינו, והיא בת אלף שנה בערך. הצליינים הנוצרים מאז המאות הראשונות לספירת הנוצרים ועד המאה ה-9, שביקרו במקום הזה, מסיבת קדושתו להם, תיארו את המקום ככל הפרטים ואינם מזכירים את קברי בית דוד, אלא מציינים מקומם בבית לחם הסמוכה.

במקום זה, המיוחס כאמור לקברי בית דוד בימינו, נערכה, לפי מסורת הנוצרים, "הסעודה האחרונה" – סדר הפסח של ישו במסורת הנוצרית.

בתקופת הצלבנים קברי בית דוד היו ברשותם. הם העריצו וקדשו את המקום, כאולם בו נערכה סעודתו האחרונה של ישו בנו כאן כנסיה מפוארת, "הקנאקילום" ששרידיה נשמרו עד ימינו.

במאה ה-15, בשנת 1427 בקירוב, בימי הממלוכים, פרץ סכסוך בין הנוצרים והיהודים בירושלים, בגלל קבריהם של בית דוד. סכסוך זה גרם שכנסית הקנאקילום ומצבת הקבורה על שם דוד, עברו מרשות הנוצרים לידי המוסלמים. הם קראו למקום "עלית צהיון" – העליה של ציון. בפקודת הסולטן הממלוכי הפכה הכנסייה למסגד ובאולמו הגדול נבנה "מוחרב" קטן, בצד האולם, שהוא שקע בקיר הדרומי, אליו פונה המוסלמי בתפילתו. באולם יש חלונות עם ויטראזים צבעוניים יפים. בחדר הקטן, בצד האולם, הוקמה מצבת קבורה על שם דוד, ונראה שזו אותה מצבה הנמצאת במקום בימינו.

אגדות רבות נטו למערות ולקבר דוד. ביניהן סיפור על פועלים ובנאים שירדו, באישון לילה, לתוך המערה בחיפושיהם אחרי אוצרות המלך שלפי השמועה נגזזו איתו. בהיותם בתוך המערה נסתם עליהם הפתח והם נפלו ארצה כמתים. משחזרה אליהם הכרתם, הם שמעו קולות

שציוו עליהם לצאת מיד מן המקום. הם הלכו אחרי הקול וכך עלו ויצאו מן המערה. מיד לאחר מכן הם סיפרו קורותיהם לאפטריארך, ובלילה הם מתו על משכבם, והאפטריארך ציווה לסתום הפתח ולהעלימו מבני אדם.

אגדה אחרת עוסקת בכובסת יהודיה, אלמנה יראת אלוהים, שהיתה כובסת לערבים, והלכה להחזיר הכביסה לערבי עבורו היא כיבסה הלכנים. הערבי, שהיה חייב לה כסף, ואשר רצה להיפטר ממנה, הכניסה למערה שיוחסה להיות קבר דוד המלך, וכאשר הייתה בפנים סגר עליה את פתח המערה, במפתח ובריח, והלך והלשיץ לפני ראשי המוסלמים שאישה יהודיה התגנבה לתוך מערת דוד המלך. אלה התרגזו וקראו "האישה מוכרחה להישרף בחמם".

כאשר הכובסת נסגרה במערה היא הבינה שחייה בסכנה, ונפלה על ברכיה להתפלל ולבקש רחמים. אז הופיע זקן, נשוא פנים, והובילה בנחת, והוציאה במחילות עקלקלות שבמערה דרך בית הכנסת "ציון" אל מול רחוב היהודים ועד ביתה, וציווה עליה להמשיך בעבודתה כאילו לא קרה דבר.

המוסלמים שהתאספו סביב הקבר שביקשו לנקום ביהודיה שהעיזה להיכנס למקום קדוש זה, נתקפו חרדה כאשר באו עם שומר הקבר ונוכחו לדעת שאין איש במערה. הערבים חרפוהו וגידפוהו על מעשה השקר, והלכו לבית הכובסת ומצאו אותה יושבת במקומה כתמיד וכובסת את לבניה. כאשר שאלו אותה מה קרה לה היא סיפרה שבהיותה במערה הופיע זקן והוציא אותה בשלום והובילה לביתה. וכך נפוצה האגדה שדוד מלך ישראל חי וקיים.

46

האמנות היהודית בבתי הכנסת

מאז גלות בבל וחורבן בית ראשון, בתי הכנסת היוו מקום מפגש לתפילה ומרכז רוחני ותרבותי. מקדש מעט זה מלווה ומושרש בדברי ימי עמנו מזה למעלה מאלפיים וחמש מאות שנה.

בשנת 586 לפני הספירה, בשיבת ציון ובהכרזת כורש, הביאו איתם, עזרא ונחמיה, את רעיון מבנה הקבע לבניין בית הכנסת, ועל פי תפיסת אנשי דור בבל בתי כנסת פזורים הוקמו בירושלים וביהודה.

לאחר השלמת בניין בית שני, הפכו בתי הכנסת למרכז חשוב לחיזוק ושילוב החיים הדתיים והחברתיים ביהודה. המנהגים והמסורות נתגבשו ונשתמרו אותה עת, וכך מקיימים אותם בני עמנו בפזורה בעולם.

אוירת בית הכנסת מתקיימת בליווי כלי קודש שהוקדשו בדורות מן העבר. אווירה זו נושאת עמה זכר לאירועים דתיים מדברי ימי עמנו.

התפילה בבית הכנסת מורכבת מאז ומתמיד משני אלמנטים משולבים. היחיד מתרכז בתפילתו ואילו הקהל מקשיב לקריאת התורה ע"י החזן.

בית הכנסת בבנייתו מכיל שתי נקודות. האחת: הבימה או התיבה; והשנייה: ארון הקודש או ארון הברית.

הבימה או התיבה נמצאים במרכז בית הכנסת כדי לאפשר לקהל המתפללים לעקוב אחרי הקולות ותקיעת השופר; ואילו ארון הקודש נבנה מול הבימה, במקום מוגבה בכותל המזרח. ספרי התורה נשמרים בארון. ארון זה נבנה לעיתים בתוך גומחה ולעיתים הוא בנוי מעץ.

דברי רקמה ומלאכת מחשבת מקשטים את פנים בית הכנסת. פרוכות ואפריזן מכסים את ארון הקודש ותלויים לפניו, ובהם שטיחי קיר וצעיפים של תיקי ספר התורה ומפה מכסים אותם. קישוטים אחרים הם: המנורה, פכיות השמן, אצבעות וידיות לקריאה בתורה והרימונים.

כלים אלה עם חריטות בכסף או בזהב או אריגים סרוגים בחוטים עדינים ובחוטי פז ניתנים במתנה עם הקדשה לזכר אירועים, קרובים או בני משפחה שהלכו לעולמם.

התפאורה והציורים המוחשיים בבתי הכנסת, בין שיהיו ציורים באבני פסיפס, בין שיהיו בשטיחי קיר ובין שיהיו בארונות מגולפים, ובין שיהיו בציורים משוחים (פרסקו) על קירות בית הכנסת. כך יצא שחוקרים מבני עמנו עסקו בשאלה אם אלה אינם עומדים בסתירה לדברה השנייה של עשרת הדברות שבה נקבע:

לא תעשה לך פסל וכל תמונה, אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת, ואשר במים מתחת לארץ.

וכן:

לא תעשה לך פסל, כל תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ. לא תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי ה' אלהיך אל קנא... דברים ה, ח

בבית הכנסת הריב"ז (רבן יוחנן בן זכאי) בעיר העתיקה בירושלים היה ציור קיר צבעוני בכותל, מאתרי גמלון מעץ שהיה מעל לארון הקודש.

בית הכנסת על שם רבי יוחנן בן זכאי

בבית הכנסת הגדול בשכונת אוהל משה בירושלים, התקרה והקירות היו מצוירים. על קירות בית הכנסת עדס, בשכונת נחלת ציון בירושלים היו ציורים. רצפת הפסיפס המצוירת באבנים צבעוניות בבית הכנסת העתיק בבית אלפא. כך נשאלת השאלה כיצד יש לקבל נוהג זה של ציורים של בעלי חיים ובעלי כנף ודמויות מיתולוגיות אחרות עם הדברה השנייה.

בספר מלכים א' ו'; ובספר דברי הימים ב' ג' ו-ט מצאנו שדברי אמנות קישטו את היכל שלמה בדמויות של בעלי חיים ופרחים חרוטים בפתוחי עץ.

בבבא בתרא ד'א (על פאר היצירה של בניין הורדוס מצאנו שאמנות ציור יהודית בעלת מערכת סמלים משלה התפתחה בתקופה שלאחר כשלוץ מרד בר כוכבא (בשנים 132-136).

במאה השלישית נהגו לקשט חדרים בציורי קיר; ורבי יוחנן לא מצא צד של איסור בדבר (ראה ירושלמי, עבודה זרה ג:ג) גם חכמים הסכימו לפסיפס — לפי שריד המצוי בתלמוד ירושלמי, עבודה זרה, מאד: שורה 37 שבו נאמר:

ביומוי דר' אבון, שרין ציורים על פסיפס ולא מחין בנדון.

רבי אבון חי בחצי הראשון של המאה הרביעית, ומכאן תאריך מדויק לציור בעלי חיים על פסיפס בארץ ישראל ע"י יהודים.

רצפת פסיפס מלאה נתגלתה בבית הכנסת העתיק בנערן שעל יד יריחו. רצפה זו נשתמרה כמעט במלואה והיא מכילה מבנים, ומסגרות גיאומטריות ובהן ציורים של עופות וחיות ומוטיבים מעולם הצומח. החיות כוללות, ארנבות, שועל המתחבא בין השיחים, עוף על העץ, אשכול ענבים, ענפי דקל וסל פירות.

תפאורה וקישוטים רווחו גם בבתי הכנסת בגולה, כפי שמעידים כמה שרידים של בתי הכנסת ובייחוד ציורי הקיר (פרסקו) שנתגלו בבית הכנסת בדורה אירופוס, שעל נהר פרת (נבנה ב-245) ובהם אירועים תנכיים ותמונות של משה, אהרון, מרים, שמואל, אליהו, יחזקאל, שאול, דוד, שלמה, אסתר, אחשוורוש, מרדכי, המן ושנים עשר השבטים (א.ל. סוקניק — בית הכנסת של דורה אירופוס וציוריו, הוצאת ביאליק תש"ז).

בפסיפסים שנמצאו בבתי הכנסת מן המאה הרביעית עד השביעית, ביפו, בגרש, נערן, בית אלפא ויריחו, נמצאו תמונות בעלי חיים, תיבת נוח, סיפור עקידת יצחק, דניאל בגוב האריות, ודגלי שנים עשר השבטים, מזלות וסמלים של בית המקדש.

התלמוד מוסר כי בזמן חורבן בית שני היו בירושלים כ-394 בתי כנסת — רובם קטנים. ערב נפילת הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים לידי הירדנים ב-1948 היו בו 58 בתי כנסת, ספרדים ואשכנזים. אחדים מאלה פעלו מאז המאה השלוש עשרה. בנפול הרובע נהרסו בתי כנסת אלה ונמחקו, דברי הקודש שבהם נבזזו, ולא נשאר פליט ושריד מהם.

בירושלים רבתי יש היום למעלה מ-1566 בתי כנסת.

מארבעת בתי הכנסת ע"ש הריב"ז, בעיר העתיקה בירושלים, נציין במיוחד את ק"ק גדול הריב"ז שהתפאורה בו היתה כאמור בציור קיר בצבעי מים או שמן מעל לארון הקודש. הציור היה לרוחב הקיר, ובו ציור הכותל המערבי מצד ימין, ומשמאלו מדרגות מערת המכפלה. לפני העמוד האמצעי אשר בין שני הארונות היה לוח משיש ועליו מגורת חנוכה.

בית הכנסת הריב"ז נבנה ב-1606-1610 בקירוב, ושופץ ב-1835 ע"י הגבאי אברהם בכר. מצבת זכרון שהוקמה על קברו בהר הזיתים הנציחה פעולתו זו. תוכן המצבה מובא ב"חלקת מחוקק" נ"א (2) וכן מ.ד. גאון – יהודי המזרח ע' 473-475, ראה אגדה יפה עליו בספרו של גרייבסקי "זכרון לחובבים ראשונים" כרך א' 473-475 וכן ראה מ.ד. גאון, בית הכנסת הריב"ז בירושלים ב"לוח ירושלים" תש"י, עמ' קע"א. רשימה על הארכיטקטורה בריב"ז מובאת בספרו של י. פינקרפלד, בתי הכנסת בא"י, תש"י עמ' טז.

בריב"ז היו קישוטים ואביזרים נוספים, ובהם: פרוכות עתיקות, מגורה, שופר ותיבה מוגבהת, שבה ישבו הגבאים, החזן והרב. סביב התיבה היו לוחות שיש ובהם פרטי הנדבנים ותרומותיהם. לוחות שיש נוספים היו גם ליד הכניסות לבית הכנסת. ארון הקודש, נבנה בקיר המזרחי ובמקום מוגבה והיה מורכב משני ארונות מקבילים. האחד הכיל את ספרי הקודש, רימונים, פרוכות ואצבעות. מימינו עמד ארון שהכיל כלים שנפסלו, ספרי מחזורים, ותפילה, ושקיות טלית ותפילין של יחידי בית הכנסת. בנייתו של הארון וקישוטי מיוחדת לאמן צבי שניצר (ראה גרייבסקי, זכרון לחובבים, כרך א, עמ' 150).

לצד ארון הקודש היתה חופה, בה ישבו חתנים ובעלי שמחה. לא הרחק משם היתה פינה נפרדת בה ישבו משפחות האבלים.

עזרת הנשים הייתה במפלס גבוה, והייתה מצויה בשלושה מקומות: שנים משני צדי ארון הקודש ושלישית בצד מערב. עזרת הנשים הייתה מרושתת בסורגים מעץ.

קישוטים אחרים בריב"ז היו: ספרי התורה. אלה היו נתונים בתיבות עץ או מתכת משובצים באבני חן, כסף וזהב. עם פתיחת הספרים נחשפו בכתר שמות המקדישים, בכתר שעליו הרימונים. לוחות המקדישים היו מודבקים לפעמים על הדפנות החיצוניות של התיבות. בנוסף, הרימונים היו מקושטים בפעמוני זהב או כסף ולפעמים לוו בפרחי פיגם ובשמים אחרים. הקריאה בספרי התורה, בפרשת השבוע או בהפטרה, לוותה באצבעות או ידית ששלח הצבור החזיק בידיו, ועל אצבעות או ידית אלה היו חקוקים שמות המקדישים ותאריכי זכרון. רשימת המצאי של דברי קודש שבריב"ז, נערכה ערב מלחמת העצמאות ע"י אליהו מזרחי, אביו של כותב רשימה זו.

הפרוכות קישטו ופיארו את בית הכנסת. אמנים שהגו אותן התחרו ביניהם לקשטם בפסוקים נבחרים, ובמקורות היסטוריים, ובשמות אישיים שהיו מזכרים בין כמנדבים ובין כאלה שהוקדשו לזכרם.

כלי קודש שהיו בבית כנסת הריב"ז נשדדו בזמן נפילת העיר העתיקה. כשחזרנו לעיר העתיקה מיד לאחר מלחמת ששת הימים, נוכחנו בצער לראות חורבן והרס, ודיר עזים. אלה סולקו מיד עם שיפוץ המקום, בעזרתן הנדיבה של משפחת רוטשילד וקרן ירושלים. הריהוט המקורי נעלם ובמקומו נבנה ארון קודש בנוי מעץ עם קישוטים וציורים מודרניים עם מוטיבים צמחים ופרחים מודרניים מעשי ידיו של הצייר ג'ן דוד. הפרוכות נעלמו והואיל והמשקמים בחרו שלא לתלות אחרות במקומן.

בית הכנסת עדס ליהודי חלב (ארם צובה) בנחלת ציון בירושלים ראוי לציון מיוחד. ציורי פרסקו שעל קירות ותקרת בית הכנסת, פיארו את המקום, ובתקופה זו נחקק שמו של הצייר והאמן יעקב שטרק ותאריך גמר הביצוע תרע"ג–1913. יעקב שטרק היה מורה וצייר בית הספר בצלאל בשנים 1908–1913. (צייר זה התעסק בדקורציות וסמלים בקליגרפים של האות העברית. ראה עליו בספר "צלאל של ש"ץ 1906–1929", בהוצאת מוזיאון ישראל, עמ' 356).

ציורי הקיר שולבו במסגרות ובשריגים של ענפי עץ שבהם דמויות וסמלים של שבטי ישראל וציור חמור גרם – סמלו של יששכר; ציור נחש – סמלו של שבט דן וארון הקודש מלאכת מחשבת של אמן ובו שובצו צדפים צבעוניים.

מוטיבים של סמלי השבטים, ומקומות קדושים, יש גם בציורי קיר בבית הכנסת הגדול של שכונת אוהל משה בירושלים. בנייתו של בית כנסת זה קדמה לבית הכנסת עדס והושלמה בתרמ"ב (1882). סמלי השבטים נתונים בציורי צבע בתוך מסגרות. ציורים אלה מעשי ידיו של האמן הירושלמי גרשון כוכבי (ראה ספר "אוהל משה", עמ' 50) והם נשתמרו עד ימינו.

בבית הכנסת (החורבה) של רבי יהודה החסיד, בעיר העתיקה בירושלים, אשר שחזור בנייתו נעשתה ע"י כולל הפרושים בשנת 1864, היה קישוט עיקרי בארון הקודש שנבנה באמצע הקיר המזרחי. הארון היה מעשה ידיו של אמן יהודי ממזרח אירופה והועבר לעיר העתיקה בירושלים. הוא היה מלאכת מחשבת של פיתוחי עץ עשירים במגרעות, אורנמנטים צמחיים וציפורים בסגנון ברוק, ובקיר היו ציורים של המקומות הקדושים וציור ערבות שעליהם תלוי כלי הזמר של עולי בבל. בפינות העליונות של האולם היו ציורי נמר, נשר, צבי וארי, לסמל דברי החכמים: הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי וגיבור כארי, לעשות רצון אבך שבשמים. עם הריסת החורבה נעלמה התפאורה של החורבה ולאחר מלחמת ששת הימים הוקמה קשת על החורבה לציון מקום מקדש זה, וכמה שנים לאחר מכן שוקם ושוחזר ביה"כ כולו.

בית כנסת מפואר אחר שאף הוא נהרס לחלוטין הוא בית הכנסת "תפארת ישראל" לעדת החסידים (וידוע גם בשם בונהו, ניסן בק), בנייתו של בית כנסת זה נסתיימה בתרל"ג 1873. קישוטיו היו ציורי קיר, ועל הפדנטיבים היו ציורי נוף שסימלו את עונות השנה ומתחת להם ציור ארבעה בעלי חיים ובהם הנשר, והנמר.

ציורי קיר ובהם סמלי השבטים וכן גלגל המזלות וציורים מאירועים של עמנו יש בכיפה של בית הכנסת המרכזי במאה שערים.

מן הדוגמאות שהבאנו הגיע החוקר א.ל. סוקניק למסקנה במחקרו: "בית הכנסת של דורה אירופוס וצ'וריו" הוצאת ביאליק תש"ז, שאלה אינם אסורים ולדבריו:

האיסור המקורי שבמקרא "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" — אינו איסור מוחלט, שאינו מותנה במטרה, שלשמה נעשה הפסל והתמונה, אלא הוא מכוון לדמויות שנעשו לשם פולחן אלילים כפי שמוכח מתוך הפסוק שלאחריו: "לא תשתחוהו להם ולא תעבדם". היקפו של איסור זה, הסייג שמסביב לו, עשוי היה להשתנות לפי רוח הזמן. בתקופה מסוימת היה הסייג מצטמצם, ובתקופה אחרת היה מתרחב ומקיף באיסור המקראי גם בדמויות של בני אדם ובעלי חיים שנעשו לשם נוי וקישוט בלבד.

47

יוקרה של בית כנסת

מה ומי קובע את יוקרתו של ביה"כ. האם השם, האם המקום, האם מס' המתפללים, האם שם הרב של ביה"כ, האם החזן או זמר מפורסם או נשיא או שר שמתפללים בבית הכנסת? האם אלה או התואר הנוסף של "אשכנזי" או "ספרדי", או תיאור נוסף של "גדול" או "זתיק" הם הקובעים?

מה הנתונים והמבחנים לקביעת יוקרתו של בית כנסת?

לצערנו, המחלוקת בעניין היוקרה של בית הכנסת קיימת בארץ מאז 1920 ואילך והיא גוררת ויכוחים ודיונים שבהם עולות השאלות של אמונות, השקפות ודעות, ויש בהם רגישות שרצוי למנוע אותה.

מרבית התופעות האלה והוויכוחים על יוקרה וגדולה הועלו ופורטו בדיון שהתקיים בבג"ץ 6214/14 (ועדת עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים ואח' נגד ועדת הבחירות לבחירת רבני העיר ירושלים, עיריית ירושלים והשר לשירותי דת).

בג"ץ החליט לא להתערב בוויכוח על החלטת ועדת הבחירות ודחה את בקשת העותרת לבטל החלטת ועדת הבחירות.

הדיון בבג"ץ עסק, בין היתר, בשאלות מספר המתפללים, אופי המגזר של בית הכנסת, חרדי, חסידי, ספרדי, דתי לאומי וכללי, וכן בשאלה של בחירת ייצוג תריסר בתי כנסת בירושלים כמייצגים את כלל העדות והמגזרים בתחומי העיר, וכל אלה בקשר לבחירות של הרב הראשי הספרדי בירושלים.

בימ"ש כחן את המאפיינים והתיאורים השונים של 12 בתי הכנסת שנבחרו להיות האסיפה הבוחרת והגיע למסקנה שלא היה פסול בבחירתם ולא פסול בהליך שוועדת הבחירות נהגה בו. בישראל קיימת מסורת של תפילה ייחודית ושונה בבית כנסת חרדי, דתי, כללי, ספרדי או אשכנזי, ועל אף שאין הצדקה ושהגיע הזמן לבטל סייגים אלה שרק מרבים את המחלוקת בציבור.

המחלוקת הופיעה לראשונה בירושלים כבר בשנת 1921 כאשר הנציב העליון, הרברט סמואל, הקים מועצה לבחירת מועצת הרבנות הראשית שתייצג את הספרדים והאשכנזים. היה זה בהשפעת ועד הצירים והעובדה שחל שינוי דמוגרפי בישוב היהודי ועולים מאירופה ממוצא אשכנזי ביקשו לבטל את ההגמוניה שהייתה לעדה הספרדית על היישוב בארץ, ובייחוד לאור העובדה שהראשון לציון שכיהן אז היה דמות חולפת ולא היה מקובל על כל יהודי ירושלים. ההגמוניה, החלה כבר בתקופת הרב גלנטי בשנת 1690. וזאת כתוצאה מן העובדה שהאחרון סירב להתהדר בתואר רב או אב בית דין והסתפק בתואר צנוע של "ראשון לציון". (ראה "הראשונים לציון" מאת אברהם אלמלח, עמ' 1-3, וכן דברי פרופ' יוסף ריבלין, בעמ' יד שם).

התואר "ראשון לציון" ניתן לרבנים מירושלים שהייתה מאוכלסת ברוב ספרדי. בין הרבנים הראשיים שכיהנו כ"ראשון לציון" היה אחד מאבות אבותיי, אחד מ"נרות המזרחי" (בעל הספר "פרי הארץ") משה חיים מזרחי שחי ב-1746.

בעקבות הרפורמות שהיו בתורכיה בשנת 1840, הוציא הסולטאן פירמאן למינוי "ראשון לציון" שעמד בראש העדה כאשר לצדו 2 וועדים: הוועד הגשמי והוועד הרוחני. החלטות ה"ראשון לציון" חייבו את הקהילה. כך הייתה אוטונומיה לקהילה היהודית בירושלים ובאשר לקהילה היהודית בארץ ישראל, ארגון העדה היהודית בדרך זו אושר על ידי הסולטאן בשנת 1865. בראש העדה ישב חכם באשי שהיה כפוף לרב הראשי בקושטא (ראה אנגלהרד, הפרקליט כ"ב, עמ' 68).

שינויים חלו משנת 1920 ואילך בהרכב האוכלוסייה היהודית ובישראל, אך אף על פי כן, אנו נוהגים עדיין לפי מתכונת מיושנת זו בענייני המעמד האישי, שחיטה, קבורה, כשרות ומנהגי אבלות.

ראשית אובדן היוקרה של הראשון לציון הופיעה בשנת 1906 לאחר פטירתו של החכם באשי יעקב שאול אלישר. אז החל מאבק חריף על משרה זו. מאבק זה נקרא בלדינו "אל פליטור", והיו מעורבים בו לא רק רבנים ספרדים, אלא גם רבנים אשכנזים וגורמים זרים, ואנשי הממשל הטורקי. כך יצא שעד 1921 שרתו במשרה זו ממלאי מקום של הרב הראשי. משרה זו איבדה את היוקרה והכוח של מי שמילא תפקיד זה.

במלחמת העולם הראשונה הגיע לירושלים הרב נסים דנון כדי להכין את הבחירות לתפקיד הראשון לציון, אך הבחירה נדחתה בגלל מחלוקות והוא מינה את עצמו כממלא מקום. בשנת 1921 שניים התחרו ביניהם להיבחר לתפקיד הראשון לציון ואלה הם: הרב חיים משה אלישר והרב יעקב מאיר. בסוף נבחר האחרון וזה כיהן מ-1921 ועד 1939 (ראה א. חיים, החכם הראשי של קושטא ומלחמת הרבנות בירושלים, עמ' 105-117; וכן: הספרים ומוסדות היישוב בשנים תר"פ-תרפ"ב בפעמים, עמ' 83-112 וכן ראה על הראשלי"צ יעקב מאיר בספר ראשון לציון של אלמליח בעמ' 350-359).

המחלוקת פרצה ועלתה שוב בשנות ה-30 של המאה שעברה בדיון על עזבון סימה בליליוס שהייתה תושבת הונג קונג והשאירה עזבון עם צוואה שבה הקדישה את רכושה לבית הכנסת הראשי בירושלים.

אז פרץ ויכוח בין שני הרבנים הראשיים, הראשון לציון יעקב מאיר והרב הראשי האשכנזי אברהם קוק, כאשר כל אחד מהם טען שבית הכנסת הראשי הוא שלו. לדעת הרב יעקב מאיר ביה"כ הגדול הוא בית הכנסת הריב"ז, ואילו הרב קוק טען שבית הכנסת זה הוא "החורבה".

לאחר דיונים ארוכים הושגה הסכמה בין שני הרבנים להקים מועצה בת 12 חברים, 3 אשכנזים ו-9 ספרדים, שניהלה את העיזבון עד אמצע המאה ה-20.

עזבון בליליוס חזר לכותרות שלא בטובתו, כאשר הראשון לציון יצחק ניסים התערב, לבקשת האדונים אברהם פרנקו ויצחק מולכו, שתבעו להדיח את אליהו אלישר ודוד סיטון כמנהלי העיזבון, בטענה שהם מעלו בכספי העיזבון והשתמשו בו למימון הקמפיין שלהם לבחירות לכנסת. בית הדין הרבני לענייני הקדשות קיבל דרישה זו, פיזר את הנהלת העיזבון ומינה חמישה נאמנים אחרים שהוצעו ע"י הרב יצחק ניסים.

48

שדים ורוחות בירושלים

ירושלים שונה מכל עיר אחרת בישראל בסיפורי העם שלה על שדים ורוחות המקננים בה, במקומות קדושים, בחורבותיה, בבתי העלמין, בבארות ובמעיינות, במקוואות, בבתי שמחה, בבתי חולים ובבתי אבלים, בחורשות ובגלי אבנים, בקולות המואזינים הקוראים למאמיניהם לקום לעבודת הבורא, וכן בקריאת הכרוז: "גיי צו דה לוויה" ללוות המת הצדיק בדרכו האחרונה.

תופעות אל טבעיות של רוחות ושדים בירושלים הן שונות מהמקובל והידוע בצפת, בטבריה, בחברון, באשקלון, נתיבות ומקומות אחרים. בירושלים אנו מוצאים מגוון רחב של תופעות אל-טבעיות ומגיות בכל מגזר ועדה, בין יהיו אלה מוסלמים (דרווישים), ובין אם יהיו אלה כתות נוצריות (נזירים ומתבודדים למיניהם), ובין יהיו אלה יהודים, חרדים, מאמינים וחופשים.

בכל עדה ובכל גוף בירושלים מוצאים אנו סימני היכר על המלחמות בסטרא אחרא, בכל שעל ובכל שלב שהוא בחיי אנוש.

סופרים יודעים שלבו בסיפוריהם תמונות ותאורים של המלחמות בין מלאכי שרת, המלאכים הטובים שבאו להגן על היולדות והנולדים, לבין השטן והשד שארכ להם.

מלחמת קיום זו מתקיימת פה בכל ימות השנה ובכל שעה, והיא מלווה את חיינו מיציאת התינוק מרחם אמו, ועד לאחר שהאדם החזיר את נפשו לבוראו.

בבית הזוג הצעיר ובבית היולדת אנו מוצאים סימנים של מלחמה זו במנהג של הטבלת ידי הזוג ומשפחותיהם ב"חינה" שלפי האמונה באה להגן על בעליה מפני מזיקים, ולהרחיקם מפני עין הרע.

סימן היכר אחר אנו מוצאים בקמיעות — מבר, מקלף, מנחושת, כסף או זהב, שאנשים נושאים אותם על גופם, כדי להגן על עצמם מפני השדים, וכן שיני שום, חרוזים צבעוניים ותבלינים הנתונים בשקיות כסגולות להרחיק פגע רע מנושאו.

מקצת מפגישותי עם השדים והרוחות בירושלים נביא כאן:

בין כתבי יד עתיקים שהורי הורישו לי ולאחיי, מצאתי לחשים על ה"סיבדיקה" (בצל) ועל ימים שבהם יזהר אדם שלא לעשות במלאכה חדשה, וכן נרתיק זעיר ובו חרוזים וקלף ועליו שמות מלאכים, וסימנים וציורים שאני לא הכרתי קודם. אלה שימשו מגן להורי וליוצאי חלציהם וליוז אותם בשמחות ובימי מצוקה.

על כוחם של צדיקים מבני משפחות "נרות המזרחי" שחיו במאה השמונה-עשרה, ושהצליחו בזמן השלטון הירדני בהר הזיתים להבריח פועלים ערבים שהתקברו לקברם, שמעתי מפי השומר היהודי של בית העלמין. הפועלים הערבים שעסקו בהריסה ובפינוי הקברים, לצורך סלילת כביש חדש שתוכנן במקום, נתקלו, בכל פעם שהתקברו לקברות "נרות המזרחי" וקבר חיים בכ"עטר בתאונות ובאסונות. במקרה האחרון נהג המשאית הידרדרו לתהום, שעה שהתקברו לקברות הצדיקים, והנהג נהרג במקום. כתוצאה מכך שונתה התכנית של תוואי הכביש וקברות הצדיקים נשארו במקומם.

מקרה אחר של מפגש עם רוחות ושדים שמעתי מפי אישה חרדית שבאה למשרדי כדי לברר שמות הבעלים של קרקע שעליה הוקם השיכון ברמות בו נמצאת דירתה. היא סיפרה לי כי בשנתה הופיע בפניה השטן ולא נתן לה מנוח בלילות על שגזלה את רכוש הבעלים היהודי שעה שעברה לגור בשיכון. כיוון שידעתי תולדות המקום והיו בידי מפות של האזור ולפיהן השיכון נבנה על אדמה של נוכרים, גייסתי את יכולתי וידיעותי כדי להפיס דעתה ולשחררה מהרוח שהציקה לה. לאחר פגישה זו לא שמעתי על הטרדה נוספת של אישה זו מצד שדים. בתי קברות, קברי צדיקים, מערות, חורשות, עצי חרוב, חורבות ומעונות ומקומות רפאים, הם מקומות המחבוא והמשכן של הסטרא אחרא, השטן או ה"גיין".

ספורי נסים ונפלאות ומעשי כשפים מלווים כל עדה ואזור מגורים. ספורים אלה מוסיפים ורוקחים נופך ומסתרין למתרחש בירושלים.

בבתי הקברות, בהר הזיתים, בממילא, בהר ציון ובהר המנוחות, אנו שומעים על תופעות אל-חושיות של קדושים שחזרו מעולם האמת והתייצבו לעזרה או למלחמה ממשית או רוחנית למי שהם השאירו אחריהם.

"ההתנגשות שבין הפחד מהמת לבין האבל וצער הפרדה, באה לידי ביטוי במנהג שהיה קיים בירושלים, לפיו בנים ובני בנים וכל יוצאי חלצי המת אינם מלווים את אביהם המת." על המתים יש להגן מפגיעתם של החיים, אבל הסכנות האורכות להם אינם מן החיים אלא מפני כוחות הטומאה, השטנים ומלאכי החבלה. החובה העיקרית המוטלת על החיים היא לשמור על המתים מעיניניים והטרדות של כוחות שחורים אלה. הפולחן הקשור במת, משעת גסיסתו ועד להטמנתו באדמה, מכוון להצילו "מן המזיקין ושדין ולילין ורוחין שלא יגעו בו ולא ילוו אותו לקברו ליגע בו ובנפשו בשום אופן שבעולם". הטעם הוא, איפוא, לעשות למת; אולם, כמובן, המניע הבלתי מפורש הוא להגן דווקא על החיים מפני מלאך המוות ושאר כוחות השחור, או בפשטות, להתגונן מפני פגיעתו הרעה של המת. "הפחדים הקמאיים והטבואיים של האדם הקדמון נשתמרו סביבנו (ואפילו בתוכנו) ופולחנים פרימיטיביים ממשיכים להתבצע עד

היום, מבלי משים", אומר ארווין פנטופסקי בספרו "Tomb Sculpture". כאשר אנו סוגרים את פיו של המת ועוצמים את עיניו ומשווים לגופה דמות של מנוחה שלוהה... אנו עושים זאת בהאמינו שאנו עושים מעשה של יראת כבוד וחסד. אבל יש סיבה להניח שבמעשים אלה למען המתים נשתמרו — בצורה של סובלימציה — שרידי אמצעים שננקטו כנגד המתים, כדי למנוע מהם להזיק לנו. המתים אמנם הלכו מאתנו, אולם מות הגוף לא ביטל את המשך קיומו של המת — בצורת רוח או נשמה, שהם נצחיות. ביהדות ובדתות אחרות קיים שילוש: "החיות באדם נקראת חמישה שמות — נפש, רוח, נשמה, יחידה, חיה, ונחלקת לשלושה חלקים — נפש, רוח, נשמה... הנפש נשארת על הגוף עד שמתייבשים ונרקבים העצמות... וכשנסתלק האדם הנשמה הולכת לאחר ל(שלושים ימי האבל) למעלה למקור מחצבתה, הרוח הולך לגן עדן תחתון כי שלמות האדם הוא חיבור נפש רוח ונשמה ביחד". (מתוך זיבולא בתרייתא, 1960).

המת, אומר פנטופסקי, הממשיך לחיות ללא האפשרויות, אבל גם ללא המגבלות של הלא מתים — יכול לגרום נזק אין סופי. כדי למנוע זאת צריך מצד אחד להפיס את דעתו של המת, להקפיד בכבודו ולדאוג במנוחתו, ומצד שני — להתרחק ממנו ולעשותו לבלתי מזיק בדרך של הברחת הטומאה הדבקה בו. האקט הפולחני מכוון לרוב לעשות שני דברים לכאורה גם יחד: "וקודם צאתם מבית הקברות ירחצו ידיים... להבריח הרוחות השוכנות על הידיים... הוא עוד רמז כי ידינו לא שפכו את הדם הזה, כלומר, לא מנענו ממנו צרכיו וביקורו בעת חוליו... ויכוון גם לעורר אחרי קבורת המת סוד הרחמים... ובוזה יוסר בקצת חרוף השליטים והתחתונים להכות הגוף בקבר". סימוכין למלחמה ברוחות או לגיוס מלאכי מגן, מוצאים אנו בירושלים בכל צעד ושעל.

המלחמה בשדים מופיעה על פתחי בתים בעיר העתיקה בירושלים, ובשכונות שנבנו מחוץ לחומות העיר מסוף המאה שעברה ועד ימינו. סימניה של מלחמה זו הם "יד החמסה" מעל לכניסה הראשית לבית, וכן קמיעות בזהב ובכסף שנשים נושאות אותן בחיקן כסגולות נגד עין הרע ומזיקין למיניהם.

סימנים אחרים נמצא בידי הכלה ובני משפחתה בירושלים בערב שלפני יום החופה, בצביעת השיער של הכלה והטבלת ידיה בחינה, וזאת נגד מזיקים למיניהם. מנהג זה, שהוא אוניברסלי, הובא לארץ על ידי עולי תימן ומרוקו ונשתרש פה. הוא נפוץ גם בקרב המוסלמים שמשתמשים בצמח הקיפרוס, שריחו עז לגבור על המזיקים והרוחות הרעים בריחות נעימים. לפי האמונה בין יוצאי מרוקו, הצעיף שכלה נושאת עליה בחתונה, מכוון גם כדי להגן על הכלה וגם כדי להגן על האדם או החיה שהיא עשויה לפגוש בטרם תבוא לביתה החדש.

באזורים של העיר העתיקה בירושלים, במחנה יהודה, בנחלאות וכן סביב שכונת הבוכרים ומאה שערים, נמכרים קמיעות לנשיאה על הגוף וקלפים לתלייה על כותלי הדירה, ואלה מכוונים להרחיק המזיקים והרוחות הרעות מלפגוע באדם, ביולדת, בתינוק ובחולים.

הפנייה לעזרת וברכת המלאכים הטובים מצוינת בירושלים בהענקת מתנות וחלוקת כספים לרגל אירועים משפחתיים, וכן לרגל חגיגת הנחת אבן הפינה לבניית הבית. סימניהם — פזור מטבעות באבני הפינה לבית בשעת יציקת הבטון.

הרחקת מזיקים מתקיימת בירושלים בשמירה על המת עד להבאתו לקבורה, בקריאת פרקי תהילים ליד מיטתו, וכן בשבע הקפות שמלווי המת מקיפים את קברו.

מחרוזות מאבנים יקרות או מחרוזים צבעוניים מקשטים, לפעמים, מוניות בירושלים, ואלה מהווים סגולה למזל טוב ולקריאה לעזרת המלאכים הטובים. כך גם הפרסה התלויה על המונית. המתכת ממנה עשויה הפרסה, יש בה כדי להלחם בשדים כיוון שאלה מפחדים מן המתכת. לפעמים יש על הפרסה ציפורניים כדי לעוור את העין הרעה.

התפילה בכותל המערבי, וכן העלייה לקבר דוד המלך וקבר רחל אמנו, קברו של שמואל הנביא, שמעון הצדיק, וכן צדיקים ידועים אחרים בהר הזיתים, הם סימני היכר נוספים של החיים בירושלים לכל המגוונים והעדות שבה.

בעיר העתיקה בירושלים מוצאים אנו נזירים וכמרים, מעדות נוצריות שונות, (בבגדיהם ובצלביהם התלויים עליהם), וכן שייחים מוסלמים (עם מצנפות לבנות על ראשם ועביות על כתפיהם), וכן רבנים, צועדים אלה בצד אלה בדרכם למילוי חובותיהם בקודש להבאת המלאכים הטובים והשכינה לירושלים והרחקת הסיטרא אחרא מאזורנו.

בצד הדת התפתחה גם אמונה עממית ומסורת שקבלה את הסכמתם של מנהיגים דתיים. האמונה בכוחם המאגי של שדים ורוחות, והכוחות שעומדים נגדם, נפוצה בקרב האוכלוסייה. כך שהמנהיגים לא הוציאוה אל מחוץ לגדר הדת. היו אלה בעיקר אמונות בקיום שדים ומלאכים. הרבה דעות מוקדמות מבוססות על אמונות אלה. במשך הזמן הפכו אלה בדרכים שונות לחלק מן ההווי הדתי אצלנו, עם האמונה בכוח נסים, פלאים וקסמים שלעולם לא עברו את הגבול של האמונה.

אמונה עממית בכוחם של שדים והמלחמה בהם, מתבטאת ביחס המון העם לעומת היחס הרשמי של בית הכנסת ליקום.

מקצת מאמונות אלו אנו מוצאים בסיפורים על מלאכים ושדים ומזיקים, דיבוק (רוח המת שנכנסה לגוף אדם חי), ומנהג שחיטת כבש או עוף בפתח הבית או בית העסק, ומריחת כף נגד עין הרע בפתח הבית. אלה עשויים להרחיק את השטן ולגייס מלאכים טובים. כך גם האמונה בקיום הגולם או העלאת שם ה' – (שימוש בשמות קבליסטים), קריאת פרקי תהילים, תליית מזוזות, מגיני דוד, וכיוצא בהם.

בעלי שם ובעלי קבלה במיתולוגיה העממית יהודית מאז ימי הביניים ואילך, ובספרות ישראל מאותה תקופה, מהווים חלק מספרות הקבלה והחסידות. לפעמים היו אלה מעין מיוג של בעלי קבלה מעשית שפעלו באמצעות תפילות, קמיעות והשבעות ושל רופאים עממיים שידעו סגולות של החי, הצומח והדומם.

אצל המוסלמים "דרוויש" הוא אדם שנתקלים בו במסגדים ובמקומות קבורה ובכוכים. הוא מתימר להתנבא נבואות, להשיא עצות נבונות, לחולל נסים ולרפא חולים. יש שני סוגי דרווישים, האחד – מתגורר בסמוך למקומות קדושים, והשני – שוטה הנחשב כבעל השראה

ממרום. אצל המוסלמים אנו מוצאים מאמינים הנושאים קמיעות ובהם פסוקים מן הקוראן, או שרידים של בעלי חיים מקודשים עליהם: כגון אפר נחשים ועקרבים, וכן כאלה שנושאים מחרוזות, שרשראות וענקים סביב הצוואר והחזה. התכשיטים עשויים מחוטי זהב, או אבני חן או פנינים, קמיעות או לחשים.

מלחמה אחרת במזיקים היא השימוש בצמחי מור וקינמון וחלבונים, צמחי בשמים או מי ורדים להרחקת מזיקים למיניהם. עד היום נמצא אותם בעציצי פרחים הגדלים בכניסה לבתים ובגינות הירק ליד בתים בעיר העתיקה ובשכונות הותיקות של ירושלים, של בני העדות: היהודית, המוסלמית והנוצרית.

צריכה באמצעות שיפוד מלובן באש, היא השיטה בה המוסלמים משתמשים כדי לפתוח פתחים שבעדם תוכלנה הרוחות הרעות להימלט מתוך הגוף.

לדברי הסופר יעקב יהושע, הספרדים בירושלים לא נתנו אמון רב בקמיעות לצורך מרפא. הספרדים לא נשאו על גופם קמיעות. בזמן מחלה הם שמו מתחת לכר ספר תהילים וסידור ותו לא. אך משהמחלה גברה נתפתו לקבל קמיעות שנכתבו על ידי תימנים, כמו מורי סאלם, מארי יחייה, ודומיהם. קמיעות אלה היו כתובים על קלף, ועליהם רשומים בכתב זעיר כל מיני שמות של שדים ורוחות. חיזוק לדברים אלה מוצאים אנו ברשימתו של סולימאן מנחם מאני, מי שכיהן, ברבות הימים, כחכם באשי (רב ראשי) של עדת הספרדים בחברון מ-1905 ועד 1924. רשימתו על "עמק השדים" פורסמה ב"הצבי" של אליעזר בן-יהודה בשנת 1885, ופורסמה שוב ב"סל הענבים" בעמוד 45 שליקטה גליה ירדני בהוצאת מוסד ביאליק. מטרת הרשימה היתה לטהר את הספרדים מן האמונות הטפלות והבלי השוא ובעיקר ב"אינדולקו" (טקס גירוש שדים). בזמן קבורה בהר הזיתים, בתחילת המאה שלנו, המלווים היו מרימים זרועותיהם וזורקים מטבעות זעירות מאוד של כסף וזהב לארבע רוחות השמיים כדי לפייס את "הבנים המשחיתים", כלומר, אלה שלא זכו לבוא לעולם הזה.

יעקב יהושע, בספרו "ילדות בירושלים הישנה", מספר כי בירושלים של לפני מלחמת העצמאות התגוררו מקובלים, מגידי עתידות ופותחי גורלות, יהודים ומוסלמים, שמכשיריהם הרפואיים היו ספרי תהילים, זוהר וקבלה, וספרי קבלה מוסלמים כגון "כיתב אל סיתר" (ספר הכישופים), או ספר "שמש אל מערף אל כוברה" (מאור החכמות הגדולות), וגליונות נייר לבנים שעליהם רשמו קמיעות וסגולות, ובהם שמות מוזרים של מלאכים בלתי ידועים, קווים אלכסוניים, ישירים, מרובעים ומשולשים. מגידי עתידות, מקובלים ומכשפים, החזיקו לפנייהם קערות מים שעליהם צפה שכבת שמן לתוכה הציצו וראו דמויות ואותיות שונות. מגידי העתידות ופותחי הגורלות, צבאו ליד ישיבות של מקובלים ב"בית אל", "שער השמים", ועוד, ואילו חסידים מוסלמים שכנו בחצרות הסמוכות ליד מסגד אל אקצה.

היהודים שבקשו נחמות, תרופות וסגולות נגד מחושם ותרופות ללבבות שבורים, פנו לפותחי גורלות מקובלים יהודיים, ולפעמים למגידי עתידות מוסלמים וכן עשו להפך המוסלמים שפנו לעזרת המקובלים היהודים.

ידיהם של פותחי הגורלות ומגידי העתידות יהודים תימנים, מרוקנים ומערביים, וכן מוסלמים, היו מלאות. ועד היום אנו מוצאים אותם סביב בתי הכנסת, סביב בתי הקברות, וכן במקומות קדושים.

אוסף מגוון של סגולות, רפואה עממית, חלומות ופסוקים בעלי תוכן דתי, לחשים וקמיעות, וכו' בספר "לחש וקמיעות", שעורכו יצחק יצחקי פרסם בשנת 1976 מכתב יד עתיק שנשמר בידי משפחה יהודית מדמשק וטבריה. כתב היד היה כתוב בחצי קולמוס, והוא הועתק לכתב המרובע בעברית במטרה להציג יצירה עממית מתרבותם של בני עדות המזרח.

אוסף אחר, נאה לעין, של קמיעות, מוצאים אנו בספרו של בני נחמיאס על "החמסה והקמיעות למיניהם".

אוסף ראוי לציון הוא אוסף תשמישי קדושה וספרי אומנות יהודית עממית של ד"ר פויכטונגר. האוסף מצוי במוזיאון ישראל. זהו אוסף מעשי חושב של אומנות עממית שבאה להצביע על מנהגים של עדות שונות בישראל, והשימוש בקמיע כמגן על האדם ורכושו מפורענויות טבע ומפגעי כישוף ושדים.

רוב מעשי שדים היו מעשי ידיהם של לצים ובעלי קונדס או מתחזים. שאול מלאכי בספרו על חיי ירושלים וסיפוריה, מספר על מעשיהם של שודדים מוסלמים, שהתחפשו בלילות, לשדים, כשהם עטופים בסדינים. הם עברו ליד החלונות ב"משכנות שאננים", וידו אבנים לחלונות ולחשו לחשי אימים. נערים אמיצים, שוליות קצבים יהודים, ארבו להם בלילה, תפסו אותם והפליאו בהם את מכותיהם עד שהבריחו. אז נתגלה שהשדים לא היו אלא שודדים ערבים שמלאכתם בגזל וכך נתבדה סיפור השדים וקיומם.

יש בתים בירושלים שיצא עליהם שם ששדים ורוחות שורצים ומקננים בהם. בתים אלה נקראים "מקוללים". בתים מקוללים נמצאים ברובע המוסלמי בעיר העתיקה ובעיר החדשה.

לדוגמא: בית משרד הבריאות ברחוב יפו מול תחנת משטרת מחנה יהודה. מספרים עליו כי משפחה מוסלמית עשירה בנתה את הבית ברחוב יפו למגורי בתם שעמדה להנשא למוסלמי עשיר. ערב החתונה נפטר הבעל המיועד, אך הכלה עמדה על כך שהנשואים יתקיימו. לפיכך, הלבישו את החתן הבר מינן בבגדי חתן, איפרו את פניו, וקיימו את טקס החתונה. לאחר הטקס הובל החתן לקבורה, ואילו המשפחה ברחזה מהבית ומכרה אותו במחיר פועט.

בית אחר הוא "בית עיני" ברחוב אגריפס בירושלים שנקרא "הבית המקולל". הקללה רבצה עליו, כפי המסופר, עקב כעסו של שכן, שהיה ממקובלי ירושלים ושרגו על הקבלן שהקים בית רב קומות ליד ביתו הצנוע ובכך חסם לו את האור והאוויר. כיון ששכנו התעלם מתלונותיו של הרב, החליט האחרון לנקום בו בקללה שלא יראה ברכה במעשיו. ואכן זמן רב עמד הבית בשמונו.

מדור ז

ירושלים בתקופת
המנדט ואחריה

49

משפט ולא צדק

זאב ז'בוטינסקי ומרדכי עליאש מול בית המשפט הצבאי הבריטי

בתקופת המעבר בין השלטון העות'מאני לבין כינון השלטון האזרחי של ממשלת המנדט הבריטי בארץ ישראל, התקינו השלטונות הבריטיים בארץ ישראל "מנהלה צבאית בריטית של שטח האויב (דרום)" ([South] O.E.T.A.). המנהלה הייתה כפופה למפקד הראשי פילדמרשל אדמונד אלנבי שמושבו היה במצרים, בראשה עמד מושל צבאי ולצדו הועמד מנגנון צבאי אדמיניסטרטיבי שפעל מכיבוש ירושלים בדצמבר 1917 ועד לכינון השלטון האזרחי באחד ביולי 1920. חברי המנגנון היו ברובם עוינים לתנועה הציונית, וניסו להכשיל את הגשמת הכרזת בלפור, שניתנה זמן קצר קודם לכן, ב-2 בנובמבר 1917.

גישתה העוינת של המנהלה הצבאית קיבלה את ביטוייה במספר רב של אירועים, ומעל לכול בעת משפטו של זאב ז'בוטינסקי באפריל 1920, באשמת ארגון ההגנה היהודית בירושלים בפרעות הערביות באותה השנה. המשפט והאירועים שסבבו אותו, כך מתברר, התקיימו בניגוד לנהלים ולנורמות משפטיות מקובלות, וחשפו בבירור את נטייתם הפוליטית העוינת של רבים מאנשי המנהלה הצבאית הבריטית בעיר.

פרעות והגנה בירושלים

לאחר שחרורו מן הצבא הבריטי, בתום מלחמת העולם הראשונה, צורף זאב ז'בוטינסקי למשלחת ועד הצירים לירושלים, כדי לסייע לשיקום היישוב היהודי אחרי מלחמת העולם. בראשה עמד חיים ויצמן. הארץ הייתה אז כמרקחה, שכן הייתה זו תקופת ציפייה וחרדה להכרעת מעצמות הברית בוועדת השלום שנתכנסה בסן רמו.

במקביל לשאיפות הציוניות הברורות מן הממשל הבריטי, החלה גוברת ביישוב הערבי המקומי הסתה נגד השאיפות הציוניות ונגד כוונת הבריטים למסור את הארץ — על כל תושביה — לידי היהודים. עסקנים ערבים לאומיים פרסמו כרוזים וכתבות וארגנו הפגנות נגד

התנועה הציונית, ואלה הביאו עד מהרה לפרוץ מאורעות דמים במקומות שונים, בירושלים ביפו, בצפת ובתל חי.

בירושלים החלה התנועה הערבית להתעורר, וערבים מקומיים מוסתים בידי אישים וביניהם חאג' אמין אל-חוסייני, השיח' מוסא כאזם, העיתונאי עארף אל עארף ואחרים. המושלים הצבאיים הבריטיים, שהיו עוינים ברובם את התנועה הציונית, לא מנעו את ההתרחשויות, ובפסח תר"פ (אפריל 1920) פרצו מהומות בירושלים. לאחר אירועי תל חי חשו זאב זבוטינסקי ומנהיגים יהודים נוספים, ביניהם מנחם אוסישקין ומרדכי נירוק, בסכנה שריחפה מעל ליישוב היהודי בירושלים, והתריעו על כך בפני המושל הצבאי רונלד סטורס.

עד מהרה הגיעו זבוטינסקי ורוטנברג למסקנה שעליהם לעמוד הכן להגנת היישוב בכוחות עצמם, ולכן ארגנו קבוצה של צעירים להגנת יהודי ירושלים, ואף הודיעו על כך לסטורס, וביקשו מן השלטון הבריטי לחזק את השמירה על היישוב היהודי ולמסור אותה לידי חיילי הצבא הבריטי, אולם ההנהגה הצבאית התייחסה לבקשה בשוויון נפש ולא הזדרזה להתכונן כראוי למצב.

בפסח תר"ף (4 באפריל 1920) אורגנה הפגנה ערבית גדולה בתהלוכת נבי מוסא, ובראש המפגינים עמדו חאג' אמין אל-חוסייני, וראש העיר מוסא חמזם חוסייני והעיתונאי עארף אל עארף, עורך העיתון "סוריה אל ג'נוביה". ההפגנה יצאה מכיוון הר הבית והתקדמה אל עיריית ירושלים, והשתתפו בה פלחים משכם, מחברון ומירושלים. עד מהרה התהלכה הפכה לפרעות אלימות שכללו רצח, שוד וביזת בתי כנסת וישיבות ברובע היהודי. שישה יהודים נהרגו במהלך הפרעות, 200 אחרים נפצעו ושתי נערות יהודיות נאנסו. שוטרים ערבים שהיו בשטח עמדו מנגד ולא עצרו את המתפרעים, והפיקוד הצבאי הבריטי לא מנע את ההתרחשויות.

במהלך האירועים רוכזו 19 מחברי ההגנה בידי זבוטינסקי ליציאה לעזרת היישוב היהודי בעיר העתיקה. הקבוצה רוכזה בבית ועד הצירים, והיתה חמושה בשלושה רובים, בשני אקדחים וב-230 כדורים. במקביל צעדה קבוצה אחרת של אנשי ההגנה לעבר שער שכם, כדי להיכנס דרכו לעיר העתיקה ולעזור בהגנה על היישוב היהודי שבה. בקבוצה זו היו בין השאר מרדכי נירוק (מזכיר ועד הצירים), ד"ר מנחם דונקלבלום (לימים שופט בית המשפט העליון בישראל), דניאל אוסטר (לימים ראש העיר ירושלים), וכן רואי החשבון ברוך ברוידה והמשפטן ד"ר אפרים ושיץ. אלא שקבוצה זו נחסמה בשער שכם בידי הצבא הבריטי, כניסתה לעיר העתיקה נמנעה ואנשיה חזרו לבתיהם. למחרת הם נעצרו והועמדו לדין בפני בית דין צבאי בריטי שבסופו של דבר זיכה אותם.

ואולם, בחיפוש שנערך בבית ועד הצירים ב-6 באפריל 1920 נתגלה נשק שהוכן במקום, ונעצרו 19 חברי ההגנה שהוצבו שם. אלה נאשמו והועמדו לדין בפני בית משפט צבאי בריטי. למחרת המעצר, עם היוודע הדבר לזבוטינסקי, התייצב הוא כמטה הצבא הבריטי והודיע כי הוא האיש שנושא באחריות לארגון ההגנה וחימושו בעיר. זבוטינסקי נעצר מיד, והועמד

לדין בצוותא עם 19 חברי ההגנה על חמש עברות בניגוד לחוק הפלילי העות'מאני וכן על אחזקת נשק וכדורים. העונש שנקבע בחוק על עברות אלו היה גזר דין מוות.

ללא הגנה, ללא עדים

המשפט התנהל בפני הרכב של קציני צבא, וזה כלל מייג'ור (רב סרן) ושני קפיטנים (סרנים). ז'בוטינסקי נעזר במשפט בעורך הדין מרדכי עליאש, ושניהם יחד הגנו על הקבוצה. עליאש הצטרף להגנה המשפטית ברשות בית המשפט בתור "ידיד קרוב", הואיל וטרם הוסמך לשמש עורך דין בארץ, ואילו ז'בוטינסקי הגן על עצמו ועל הקבוצה כקצין וכמשפטן ולא כעורך דין. עליאש (1892-1950) קיבל בצעירותו חינוך תורני ולמד משפטים בברלין ובלונדון. הוא עלה לארץ ב-1919 ושימש מזכיר כללי של ועד הצירים בירושלים. ברבות הימים נבחר לנשיא אגודת עורכי הדין בארץ ישראל, ושימש יועץ המשפטי של המוסדות הלאומיים. הוא שלט בעברית, בגרמנית, באנגלית ובערבית, והופעתו הייתה מרשימה במיוחד.

המשפט התנהל שלא כדין בדלתיים סגורות. ז'בוטינסקי אף לא נשאל אם יש לו התנגדות להרכב בית המשפט, כפי שהתחייב בחוק באותה העת, ובהתאם לקביעת אמנת האג מ-1907 על פיה חייב הכובש לנהוג על פי סדרי השלטון שהיו בארץ הכבושה. נוסף לכך לא נרשם פרוטוקול, ונדחו התנגדויות של הסנגורים וכך קבע כי תקנות הדיון המקומיות לא חלות עלי, אלא רק כללי המשפט הבינלאומי בשילוב כללי המודרך הידני הצבאי הבריטי.

ז'בוטינסקי ועליאש אמנם ביקשו מבית המשפט לדחות הדיון בכמה ימים על מנת לאפשר להגנה ללמוד את גיליון האישום ולהזמין עדים, אך בית המשפט דחה גם בקשה זו, תוך מחאות והתנגשויות עם הסנגורים. פרוטוקול בכתב ידו של עליאש נכתב ונשמר כיום במכון ז'בוטינסקי בתל אביב.

בסיום הדיון, ב-22 באפריל 1920, הנאשמים הורשעו בשתיים מבין חמש האשמות, וגזר הדין היה 15 שנות מאסר לז'בוטינסקי בעבודת פרך עם צו הגליה ועל 19 חברי ההגנה האחרים נגזר עונש של שלוש שנות מאסר בעבודת פרך.

"רצח משפטי" ובסופו זיכוי

פסק הדין עורר סערה בארץ ובעולם, ומנהיגים רבים — בהם חיים ויצמן, יאשיה ווגווד והרב אברהם יצחק הכהן קוק — הגישו מיד בקשות חנינה. ויצמן אף אמר לסופר ה"מנצ'סטר גרדיאן" כי: "אין זה אלא רצח משפטי [...] האנגלים הבטיחו להגן על עמו של ז'בוטינסקי בפני מאורעות. דבר פראי הוא להרשיעו על פשע מדיני משום שארגן את ההגנה מפני ההתנפלות [...] זהו עיוות המשפט האנגלי".

המפקד הצבאי, שאליו הועבר פסק דין לאישור, החליט בסופו של דבר להמתיק את העונשים: לז'בוטינסקי הומתק העונש לשנת מאסר אחת בעבודות פרך ובסופה הגליה, ואילו לחברי ההגנה הומתק העונש לשישה חודשי מאסר. הערעור שהוגש על ידי שלושה עורכי הדין דבונשאר, גולדינג ואלכסנדר נדחה.

ב-12 ביולי 1920, מיד לאחר כינון הממשל האזרחי בארץ ישראל, הכריז הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון לארץ ישראל, על חנינה כללית לכל האסירים, יהודים וערבים, וז'בוטינסקי וחברי ההגנה שוחררו מן הכלא. אולם ז'בוטינסקי לא הסכים לקבל חנינה וטען לזכאותו ולזכאות חבריו וזכותם להגן על היישוב, ותבע את פסילת המשפט הצבאי מבחנה פורמלית ומשפטית. לצורך כך נסע ללונדון והעלה את טענותיו לבירור נוסף בפני הפיקוד הצבאי העליון.

לאחר בדיקת פרטי המשפט והתייעצות עם המפקד הצבאי הבריטי הראשי במצרים, ביטלו מטה המלחמה הצבאי והפיקוד העליון בלונדון במרץ 1921 את ההליך ואת גזרי הדין שהוטלו על הנאשמים.

ז'בוטינסקי, היה בינתיים עצור חודשים מספר בכלא עכו, וניצל את זמנו לתרגם את הקומדיה האלוהית של דנטה אלגירי, וכן כמה מספרי הבלשים של שרלוק הולמס, וכתב את השיר "מני דן ועד באר שבע" – שיר שברבות הימים הפך להמנון המחתרות.

50

מעורבות מועצת המלך בא"י המנדטורית

בתקופת המנדט על ארץ ישראל היה למלך אנגליה מעמד נכבד בארץ ישראל בכל הנוגע לשליטה, אחזקה ושיפוט על התושבים ועל רכושם. מועצת המלך נזכרה לעתים קרובות בארצנו בחוקה שנקראה "דבר המלך במועצתו", ובתקנות שנתקנו לערעורים בפני מועצת המלך האנגלי בלונדון.

מועצת מלך נראתה להדיוט כמוסד דקורטיבי מתקופה עתיקה, בה נשתמרו זכרונות מימי הזוהר של העבר. אבל למעשה מועצת המלך היה מוסד חשוב ביותר באימפריה הבריטית. חשיבות רבה נודעה ממנה למדינות השונות בהן אנגליה שלטה. לגוף זה היה כח של מחוקק וכן של בית המשפט הגבוה ביותר של המדינות האלה.

מועצת המלך היתה מורכבת ממספר בלתי מוגבל של יועצים שנתמנו לפי בחירתו החופשית של המלך. חברי המועצה מנו אז כ־330 איש. אנשים אלה התמנו מביין אצילים בעלי תארי כבוד חשובים, פוליטיקאים חשובים, ראשי הכנסיה, פוליטיקאים שהצטיינו בדומיניונים ואישים חשובים במדע ובספרות, קרובי משפחת המלך, הארכיבישוף, ראש המיניסטרים, הספיקר, חברי הקבינט, פקידי ממשלה גבוהים, שבעה לורדים של בית המשפט לערעורים של הלורדים, זקן השופטים ועוד. אנשים אלה לא קיבלו כל משכורת או טובת הנאה אחרת. ניתן היה לפטר אותם בכל עת, והם עצמם יכלו להתפטר בכל זמן שירצו.

מוסד מועצת המלך נתפתח כתוצאה משלטון שהיה מרוכז בידי המלך בימי הביניים. מועצה זו היתה בהתחלה מועצה מייעצת למלך בענייני השלטון ובעניינים אחרים. עם התפתחות המשטר הפרלמנטרי באנגליה, קוצצו סמכותיו של המלך, ומוסדות חדשים קיבלו בידיהם סמכויות רחבות שהיו נתונות לפי כן לשלטונו האבסולוטי של המלך. עם התפתחות מוסדות אלה לא ניזוקה מועצת המלך, אלא להיפך, השלטון עבר למעשה לידיה. ההחלטות של המועצה הזו היו מכריעות ורק אישור פורמלי נשאר בידי המלך. זכות זו שנשארה לפליטה בידי המלך הייתה זכות וטו. מלכי אנגליה לא השתמשו בזכות וטו זו משנת 1707 ואילך.

מועצת המלך לא היתה חייבת להתכנס בהרכב מלא אלא רק לעיתים רחוקות מאוד. מועצה זו הורכבה מועדות יותר מצומצמות. בין יתר הועדות המצומצמות נמצאת ועדה משפטית של המלך, ועדה לערעורים, וכן ועדות המטפלות בענייני האוניברסיטאות של אוקספורד וקמברידג', וכו', ועדות המטפלות בקשר עם איי התעלה, תוארי הברונים ועדות בענייני מסחר, מדע, חינוך ואמנויות חפשיות, וכו'. ההחלטות שנתקבלו בוועדות ובמועצות אלה קיבלו תוקף חוקי בקוורום של שלשה חברים.

למועצת המלך נודעה חשיבות רבה בכל ענייני האימפריה הבריטית, בדומיניונים, במושבות, בארצות חסות ובארצות מנדט. מועצת המלך היתה המוסד העליון אליו ניתן היה לערער על החלטות של בתי משפט המקומיים, היינו של מדינות האימפריה, ופס"ד של מועצת הערעורים של המלך חייבו את כל בתי המשפט באימפריה הבריטית אבל פס"ד של מועצה זו לא חייב את המועצה עצמה בהרכב אחר. למועצה זו לא הייתה כל סמכות לדון בערעורים על פסקי הדין של אנגליה, הואיל וערעורים אלה הוגשו למוסד אחר הנקרא בית הדין לערעורים של הלורדים. מכאן ברור שמועצת המלך הייתה מוסד בלתי תלוי בפרלמנט ונבחרה ע"י המלך. מוסד זה היה עתיק בימים ואנו מוצאים אותו החל מן המאה ה־י"ב. מבית הדין של המועצה המשפטית של המלך נתפתחו אחרי כן שני בתי דין חדשים: בית הדין של "לשכת הכוכבים" Star Chambers שהיה משמש בית דין פלילי ובוטל ב־1640 ובית הדין ה־Chancery שהיה משמש בית דין אזרחי.

ממועצת המלך התפתח הקבינט ובמשך הזמן נתרכזו סמכויות רחבות בידי הקבינט ואלה הוו סכנה לשלטון הפרלמנט. לאחר חיכוכים רבים בין המלך לבין הפרלמנט התפתח מנהג למנות לקבינט זה את אנשי הפרלמנט. בשנת 1832 הוצא חוק של המועצה הפרטית של המלך

ובשנת 1846 קבל חוק זה צורה מושלמת יותר ובחוק Foreign Jurisdiction Act משנת 1890 הוגדרו סמכויות המועצה של המלך ביחס לאדמיניסטרציה וביחס לכוח השיפוט של המועצה באימפריה הבריטית. חוק זה היווה מקור הכוח לחוקק חוקות לשלטון האנגלי בארצות חוץ, וארץ ישראל שהייתה ארץ מנדט נוהלה אף היא לפי חוקה שהוצאה בשנת 1922 ע"י המלך במועצתו ונקראה "דבר המלך במועצתו בארץ ישראל". לפי חוקה זו הוקם השלטון האזרחי בארץ וניתנו סמכויות לנציב העליון לנהל את ענייני הארץ. כמורכב הוכרו בתי משפט הדתיים והחילוניים והוקמה האדמיניסטרציה בארץ. במבוא לחוקה זו נאמר כי: "בהיות ומעצמות הברית נתנו את המנדט של א"י בידי אנגליה והיות ולפי המנדט חייבת אנגליה להוציא לפועל את ההכרזה מ-2.11.1917 (הצהרת בלפור) לשם הקמת בית לאומי בא"י לעם היהודי בלי לפגוע בזכויות הדתיות והאזרחיות של הלא-יהודים בארץ, מחוקק בזה המלך את החוקה הבאה בשביל ההנהלה היעילה של הארץ". מאז 1922 הוצאו הרבה דברי מלך במועצתו והחשובים שבהם הם מ-1923, 1924, 1931, 1937 ו-1939.

לאחר פרסום דבר המלך משנת 1922 נתגלעו חיכוכים רבים עקב התכניות להקמת מועצה מחוקקת בא"י שתהיה מורכבת מ-22 חברים שיבחרו בבחירות כלליות. מוסד זה היה צריך לייצג את תושבי הארץ אך מסיבות פוליטיות שונות לא יצא הדבר לפועל והיה על כן צורך לתקן הפרצה שנתהוותה בחוקה. כך הוצא בשנת 1923 "דבר המלך במועצתו" שעל פיו הוקמה ועדה מייצעת לנציב העליון ועדה שהיתה מורכבת מראשי כמה מחלקות ממשלתיות וניתנה לה זכות מייצעת בלבד.

חקיקה אחרת היתה "דבר המלך במועצתו ערעור למועצת המלך" משנת 1924. לבית המשפט העליון, לערעורים ניתנה רשות לערער לכל אדם על כל פסק דין סופי, אם ערך התביעה בו היה בשווי למעלה מ-500 לא"י, וכן על פסק דין אחר שנודעת לו חשיבות כללית וציבורית גדולה.

להלכה לא נזקקו לרשות מיוחדת מבתי המשפט בא"י כדי לערער ללונדון, אבל מועצת המלך בלונדון פסקה כי היא לא תקבל ערעור אלא אם כן הוגשה בקשה קודמת לרשות לערער לבית המשפט שממנו מערערים, ואם בית המשפט המקומי היה מסרב ניתנה אפשרות להגיש בקשה לרשות ערעור מיוחדת למועצת המלך. רשות זו ניתנה לעתים רחוקות כי בית המשפט של מועצת המלך החליט שלא להתערב בבירור עניינים מקומיים אלא במקרים יוצאים מהכלל, הן בעניינים אזרחיים והן בעניינים פליליים. בעניינים פליליים נאמר כי מועצת המלך לא תבחן משפטים פליליים אלא אם כן יוכח באופן מוחשי שלא נהגו לפי הכללים החוקיים או שנעשה עוול משווע. לכשניתנת רשות לערער ע"י בית משפט מקומי היא ניתנה לאחר שהמבקש מילא תנאים היינו הפקיד פיקודן ודאג לרישום פרוטוקול וכו'.

בתקופת מלחמת העולם השנייה היינו עדים לבקשות רבות לרשות לערער שבאו כתוצאה מירידת ערך הכסף. רוב המשפטים היו על סכומים למעלה מ-500 לא"י. בגלל תנאי המלחמה הצדדים העדיפו להתפשר במקום לנהל משפטים שנמשכו זמן רב. התוצאה הייתה שרק

ערעורים מעטים הגיעו לדין בלונדון. בין המשפטים החשובים שהובאו לפני בית המשפט בלונדון בעניני א"י נמצא ערעור על הזיכיון על בריכות שלמה המלך בארטס, הסכסוך על אדמות השולטן הטורקי, ערעור על צוואתה ורכושה של אמינה חאלדי, משפט הנשק של חברי קיבוץ חולדה, בג"ץ של בן-אליעזר וערעורו של דב גרונר שנידון למוות. פסקי הדין של בית המשפט של מועצת המלך ברובם אשרו את פסקי הדין המקומיים ולעתים רחוקות בוטל פסק דין מקומי בעניינים פליליים.

51

הביאס קורפוס

מעפילים ואנשי מחתרות במאבק נגד הספר הלבן ותקנות החירום

לאחר פירסום הספר הלבן תקנות החירום של שנת 1945, היינו עדים בשנים 1945–1947 להליכים של משפטי הביאס קורפוס. בעתירות אלה נבדקו חוקיותם של מאסרים ומעצרים שנעשו לפי תקנות החירום. היו ביניהן עתירות של אריה בן אליעזר, לוחם מחתרת האצ"ל שנעצר והוגלה לאריתריאה, ועתירת מחתרת המעפילים שהגיעו באוניה "כנסת ישראל".

עתירות אלה הסבו תשומת לב רבה בארץ ועוררו הד בעולם. נבדקה בהן חוקיותן של תקנות החירום שהוצאו ב-1945. בעתירה של אריה בן אליעזר עמד לדין גורלם של כחמש מאות עצירים אנשי מחתרות. בעתירה של מעפילי "כנסת ישראל", דנו בגורלם של 3,350 מעפילים שהגיעו לארץ ישראל על האוניה "כנסת ישראל". בעתירה שניה של אריה בן אליעזר, עמד לדין גורלם של מאות יהודים שנכלאו לתקופות בלתי מוגבלות במחנות מעצר בארץ, מעצר ללא פקודת מאסר או צווים חוקיים. עתירות אלה נתבררו בדרך משפטית הנקראת "הביאס קורפוס".

מקורו של מוסד זה, הוא במגילה "מגנה כרטה". בעתירה לבית המשפט הוצא צוו נגד המלך יוהן הראשון. הצוו נתבקש על ידי אצילים ולורדים אנגלים בשנת 1215 ועל פיו בסעיף 39 המלך הצהיר ואישר את זכותו של כל אדם להישפט ולערער בפני בתי המשפט על צו של מאסר שטענו שהוא בלתי חוקי. בסעיף נאמר: "שום בן חורין לא יתפס ולא יאסר, לא יופקד ולא יועמד מחוץ לחוק, לא יוגלה, לא יבולע בכל אופן אחר, וכן לא יוצא נגדו ולא יוצאו צווים אחרים נגדו, אלא לפי החלטות חוקיות של בני מעמדו, או לפי חוקי המדינה".

הביאס קורפוס הוא צו שיוצא מביהמ"ש של המלך או מבית משפט של המדינה, למנוה על שמירת האסיר, להביא את "הגוף" לפני בית המשפט לביורר יסודי בנסיבות המאסר. כתב זה היה אחד האמצעים החשובים ביותר להגנת חופש הפרט, והוא נמנע מאסר שרירותי בלי סיבה מספקת. אחר כך נקבעו כללי הדיון ע"י הפרלמנט הבריטי בהביאס קורפוס. זכות זו הונצחה באופן מוחלט, וכך ניתנה חסות והגנה מוחלטת לזכויות האזרח של הנתין נגד התערבות רודנית של המלך. השימוש בזכות זו לביורר היה מועט במאות השנים הראשונות, ורק מאוחר יותר

החלו להעריך את הסעיף במלוא משמעותו. בשנת 1626 שמענו על אצילים שניהלו מאבק קשה נגד המלך צ'רלס ועמדו על הגשמת זכות זו. הזכות ניתנה לכל אדם לתבוע לדין את מי שמנע ממנו את חירותו שלא כדן. בעתירות אלה ניתנו הוראות להראות הצדקה חוקית למאסר האיש. במגילת הזכויות: Petition of rights משנת 1628 הוגשה עתירה למלך צ'רלס ע"י הלורדים וחברי בית הנבחרים להחזיר להם זכויות שבוטלו מכבר. מאז ועד היום זכות זו נראית מקודשת בחוק האנגלי. בשנת 1679 הוצא חוק מיוחד בשם "הביאס קורפוס אקט". החוק הוצא להבטיח טוב יותר את חירות האדם, ולמנוע מאסרים שרירותיים. כך יצא שהמשפט האנגלי לא קפא בד' אמות של החוק הזה, והוא הושלם ברוח המשפט המקובל באנגליה.

המנדט שניתן לבריטניה על ידי חבר הלאומים הוכנס לארץ ישראל וכלל את המשפט האנגלי וכן את המשפט המקובל. חוקים אלה כללו מערכת משפט וחקיקה שהיו קיימות עד אז. בשנת 1924 עם פירסום דבר המלך ומועצתו וכניסת פקודת בתי המשפט, ניתנה סמכות שיפוט בלעדית לבית משפט הגבוה לצדק, לדון בעניינים של הביאס קורפוס וזכות זו ניתנה לכל מי שביקש לעתור לביהמ"ש העליון לצדק בבקשה לבדוק המעצר בצו של הביאס קורפוס. הבקשות היו של אדם נגד מי שמנעו ממנו חופש אישי ע"י שימוש לרעה ושלא כחוק בסמכויות, וניתנה סמכות למתן צווים לשחרור אנשים שנעצרו במשמר שלא כחוק. ראה סעיף 6(א) של פקודת בתי המשפט שנת 1924, שהוחלף בסעיף 7(א) מפקודת בתי המשפט משנת 1940.

בית המשפט לצדק, אליו הוגשו העתירות בענייני הביאס קורפוס, חייב היה לדון בבקשה זו בדחיפות, ולהוציא צו על תנאי במקרה שהבקשה התקבלה. זו היתה חובה ולא סמכות שניתנה לשיקול דעת, אם התברר כי יש יסוד כלשהו לבקשה שהוגשה לביהמ"ש.

בהיסטוריית המשפטים האנגלית, נמסר על מהפכות שקטות שנעשו בשימוש בהליכים של הביאס קורפוס. הבקשות היו של מנהיגים או מורדים שעמדו לא פעם בשעת מצוקה, ונכלאו ע"י שליטי ויועצי המלך. כך יכול היה האזרח להגן על עצמו מפני מציקו בפניה לבית המשפט. בדרך זו יכול היה העותר להשיג חרותו לאחר ברור משפטי.

במקרים רבים בית המשפט התערב בבקשות של אסירים או עצירים שביקשו את עזרתו. לעומתם היו מקרים בהם ביהמ"ש נמנע מלהתערב. מקרים של אי התערבות במאסר נתיני אויב בזמן המלחמה או מאסר שנעשה עפ"י חוקי שעת חירום, או מעצר עפ"י פס"ד חוקי שיצא ע"י ביהמ"ש. במקרים אלה ביהמ"ש לא נענה ולא הושיט עזרה מבוקשת. מאידך גיסא ביהמ"ש התערב כמעט תמיד במקרים של הסגרת אנשים או עבריינים שבאו וברחו או חיפשו מקלט בארץ ישראל. היו מקרים בהם התערב ביהמ"ש במאסרים על אי תשלום חובות, וכן ידועים מקרים בהם התערב ביהמ"ש כמו במקרים של מאסר אשה ע"י בעלה או להיפך, ומקרים אחרים בהם ביהמ"ש ציווה על מנהל פנימיה או בית ספר או מוסד רפואי לנמק מדוע לא ישחרר מי שנכלא שלא כדן בפנימיה או במוסד רפואי בניגוד לרצונו.

בית הדין העליון לצדק התערב במקרים רבים כדי לשמור על חירות האדם. הזדמנויות רבות להתערבות זו היו כשמדינות זרות ביקשו הסגרת עבריינים או אנשים שנדרשו על מעשה פשע בחו"ל. בהסכמי הסגרה עם מדינות שונות נקבעו כללים לפיהם יוסגרו פושעים שברחו מארץ אחת לחברתה, הכללים נקבעו כדי למנוע בריחת חשודים לפני שמיעת המשפט נגדם בארצם. בארצנו הבג"ץ נתבקש לא פעם, בשעת מצוקה, להיענות לבקשת אדם שחירותו נשללה ממנו, או הוגבלה וכאשר הוא היה נתון לחסדיו של קצין משטרה, או איזה אישיות אחרת בממשלה. התערבות בית המשפט היתה להחזרת חירות שנשללה. כשהותקנו תקנות החירום של 1936 נעשו ניסיונות רבים להשתמש בפרוצדורה זו, אך תקנות אלה תוקנו כדי לצמצם או למנוע שימוש בדרך זו. התיקון נעשה בתקנות החירום שאפשרו לפנות לביהמ"ש העליון ולבקש את עזרתו. בימ"ש העליון בתקופת המנדט פסק לא פעם שהוא לא יתערב במקרים אלה. עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובזמן הגבלת חירות האדם, החלו שוב להשתמש בהליך זה, וכך היינו עדים לבקשות של נתיני אויב, שביקשו מן הבג"ץ להתערב ולצוות על שחרורם, אך בימ"ש סגר דלתו בפני אלה ועזרתו לא ניתנה להם כלאחר יד.

בשנת 1945 הועמד היישוב היהודי בארץ ישראל בפני תקנות חירום חדשות. אלה הגבילו את חירותו של האדם עד לקיצוניות מופלגת. אדם יכול היה להיאסר ע"י קצין או שוטר בכל עת ללא פקודת מאסר או פס"ד של ביהמ"ש. זמן מה לאחר מכן תוקנו התקנות המקוריות, אולם ניתנו סמכויות לאנשי משטרה, וכן הורחבה סמכות חוקית לאסור ולשלוח אסירים מחוץ לגבולות הארץ, לאריתראה ולקפריסין, וזאת בניגוד לכללי הביאס קורפוס. בתקנות החירות שתוקנו מ-20.11.46, בוטלה למעשה הזכות להביאס קורפוס בתקנות מיוחדות שאיפשרו לשלטונות לשלוח עצירים לקפריסין ולאריתראה. בתקנות אלה ניתן לעצור אנשים באופן חוקי ולגרש אותם מא"י ומגבולות הארץ. כך נסגרה הדרך של מערער של מעצר בלתי חוקי שנעשה ע"י ממשלת א"י. התוצאה היתה שעיקרון חופש הפרט שהיה כה מקודש באנגליה, ואשר חוק הביאס קורפוס שמר עליו, לא היה בו ממש, והוא הפך לאבן שאין לה הופכין.

הגבלות על חופש הפרט לא החזירו את השקט לארץ, ולא החזירו חיים נורמלים, והיה צריך לחפש איפוא את הגורמים לאי שקט, בהגבלות שהוטלו בארצנו עם ספר לבן ומלחמה בטרור.

בין המשפטים המפורסמים באותה תקופה הזכרנו את עתירתו של אריה בן אליעזר, מי שהיה מראשי האצ"ל בתנועת החירות ופעל בשליחות האצ"ל בארה"ב 1939-1943. הוא נעצר והוגלה לאפריקה המזרחית ומשם נמלט. לימים הוא נבחר להיות חבר כנסת, וכיהן בה כחבר החל מן הכנסת הראשונה ועד השביעית. (ראה בג"ץ 89/45 א.ל.ר. 1946, עמוד 174, וכן בר"ע למועצת המלך 1/46, 1946, א.ל.ר. עמוד 269).

בג"ץ אחר עסק באוניית המפעילים 'כנסת ישראל' שבה נעשה ניסיון להעלות 3,350 בתקופת המנדט בניגוד למדיניות הממשלה הבריטית והגבלות העליה לא"י. העולים שהיו על

ספינה זו נעצרו והעתירה לבג"ץ נדחתה והמעפילים הוגלו למחנות מעצר בקפריסין. (ראה בג"ץ 107/1946, א.ל.ר. 1946 עמוד 15; וכן בג"ץ 24/47, א.ל.ר. 1947, עמוד 395).

להערכת עיקרון הביאס קורפוס והשימוש בו ניתן בג"ץ 10/60, יד' פסקי דין עמוד 299 ו-781, וכן בדיון בשערווייה של חטופים (ראה בג"ץ 51/38 י' פס"ע 367, שבו צומצמו והוגבלו המקרים בהם יוצא הצו של הביאס קורפוס.

ראה עוד בג"ץ 85/58, פס"ע ל' עמוד 14 בו בדק ביהמ"ש אפשרות להרחיב סמכותו של הבג"ץ ולהוציא צו הביאס קורפוס, או צו סרטיוררי (= ביקורת מוסדות השיפוט ע"י מועצת המלך).

52

בתי משפט צבאיים בארץ ישראל המנדטורית

בעשור השלישי (1937–1948) של שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל, נכשל ניסיון המרד הערבי. בעשור זה צמחו וחזקו ארגוני המחתרות היהודיות, ארגון ההגנה, ארגון צבאי לאומי וארגון לוחמי חרות ישראל. פורסם "הספר הלבן" ונקבעו ועדות חקירה, נערכו שולחנות עגולים, הוצעו הצעות חלוקה, נפרשו כוחות צבא גדולים (כלניות), היו חיפושים ומעצרים המוניים, נעשתה הגליה של אניות המעפילים וכן נערכו מעצרים והגליות של מפקדי המחתרות וחבריהם. בנוסף הוקמו בתי משפט צבאיים, ובוצעו הוצאות להורג ומאסרים ארוכים. אך כל אלה לא עצרו ולא כלאו את הרוח ואת הרצון להשתחרר מן האפוטרופוסת הבריטית שהוטלה על הארץ. ולבסוף במאבק המחתרות למיניהם בכל השטחים הצבאי והפוליטי, קמה מדינת ישראל.

צחוק-הגורל הוא, שבתו המשפט הצבאיים הבריטיים שהוקמו בארץ ישראל נגד המרד הערבי, כאחת מן הזרועות לשלטון החוק, ולהחזרת הסדר בארץ המנדט, ולמלחמה בטרור הערבי ב-1937, הפכו בתוך תקופה של 11 שנים למוסד שיפוטי שבפניו הובאו להישפט יהודים חברי המחתרות.

גוף שיפוטי זה נועד להפיל חיתתו על אסירי המחתרות, וגזר עליהם עונשים כבדים וחמורים והוא הפך ברבות הימים, בכורח-המציאות, לשופר תעמולה מעולה, לכל אחד מארגוני ההגנה, אצ"ל, ולוחמי חרות ישראל. השניים האחרונים, עמדו זקופים בפני השופטים הבריטיים ותבעו להכיר בהם כחילי אויב, שנפלו בשבי, במלחמה למען עמם ומולדתם, הם תבעו הסרת הכבלים וההגבלות לעליה יהודית המונית לארץ ישראל. כך חושלה רוח החופש והשחרור שהביאה להקמת המדינה.

מערכת בתי משפט צבאיים הוקמה בארץ ישראל מכח דבר המלך במועצתו (הגנה) 1937, ותקנות ההגנה (בתי המשפט הצבאיים) 1937, בשילוב עם תקנות שעת חרום 1936, שהוצאו ע"י הנציב העליון לארץ ישראל.

בתי משפט צבאיים שהוקמו בארץ נבדלו מבתי משפט צבאיים בשטח כבוש. הם הוקמו לשפיטה בירושלים ובחיפה. הם שאבו את מקור הכוח שלהם מן הנציב העליון, שהיה מקור

החקיקה בארץ, לעומתם היו בתי משפט צבאיים בשטח כבוש, שמקור הכוח שלהם היה המפקד הצבאי העליון בשטח כבוש.

בתי המשפט הצבאיים בארץ פעלו במקביל לבתי המשפט הפליליים הרגילים, הם הוקמו במטרה ליעל ולקצר ההליכים להחזרת הסדר והשלטון עם הוראה לקיים הוראות צבאיות מיוחדות. בתי משפט צבאיים אלה היו במעמד קבע, לעומת בתי דין צבאיים, שהוקמו לכל מקרה בנפרד, שהדיונים בהם היו רק בבחינת המלצות בפני המפקד הצבאי שמינה אותם.

לא נעסוק כאן בהבחנה בין בתי משפט לשבויי מלחמה או לפשעי מלחמה, או בתי-דין שדה, לבין בתי המשפט הצבאיים למיניהם, אך נציין שגופים אלה אכן פעלו גם בארץ ישראל המנדטורית במסגרת כוחות הבטחון.

תקנות שעת חרום קבעו את העבירות עליהן ניתן היה להביא אדם לדין בא"י בפני בימ"ש צבאי, ולהקים בתי משפט צבאיים עם כללי דיון ונוהל שעל פיהם ינהגו.

בתי משפט צבאיים הוקמו בירושלים ובחיפה לדון בעבירות שנעשו בצפון הארץ ובדרומה, והם היו מלאי עבודה, ושני תובעים צבאיים פעלו בכל אחד מבתי משפט אלה. אחרי פרוץ המלחמה העולמית השנייה, חדל לפעול בית המשפט הצבאי בחיפה, ואילו בית המשפט בירושלים פעל לגבי כל שטח ארץ ישראל.

בתי המשפט הצבאיים בארץ ישראל נבדלו מאלה שפעלו באירלנד, בכך שהאחרונים הוקמו ע"י מפקד צבאי, והיו בבחינת ועדות צבאיות לחקירה ולייעוץ ליד המפקד הצבאי, ונהגו לפיהם וקימו דיונים משפטיים, אך הם לא היו הליכים במשפט פלילי.

בתי המשפט הצבאיים בא"י שאבו סמכותם מתקנות שהתקין המחוקק המנדטורי, שקבע שעבירות מסוימות תובאנה לדין ולהכרעה בבימ"ש. אלה כללו כללי ראיות שיופעלו ע"י בית המשפט ונהגו בבתי המשפט בארץ ובאנגליה.

יו"ד בתי המשפט הצבאיים בא"י, היה נשיא שהיה מפקד צבאי בדרגת מפקד שדה, בדר"כ רב סרן ושני קצינים (בדר"כ בדרגות סרן). הקטגור היה סרן או בעל דרגה גבוהה ממנה. הנאשמים היו רשאים להיות מיוצגים ע"י עו"ד מקומי. הדיונים התנהלו באנגלית אך היתה חובה לשתף מתורגמן תמיד שיתרגם כל הדיונים לשפתו של הנאשם.

על אף שבתהמ"ש הצבאיים הוקמו בחיפה ובירושלים, הם יכלו לקיים ישיבותיהם בכל מקום שהנשיא קבע; ואכן, היו מקרים רבים בהם קוימו ישיבות בעכו, חברון, שכם, באר שבע, בסרפנד, בחולדה, בן שמן ובירושלים.

ישיבות בתי המשפט הצבאיים התקיימו לרוב בירושלים, במחנה הצבאי אלנבי ברחוב בית לחם, וכן ברחוב הס, מול מוסך פורד דאז, וכן בטלביה, ברחוב הקשת דהיום, וכן בבית הספר האיטלקי לבנות "סנט אנטוניו", מול בית הנשיא דהיום. כאשר בית משפט זה היה מתכנס וסמוך לכך, כל האזור שסביבו הפך להיות קסרקטין שהיה תחת שמירה קפדנית מבוצרת היטב.

שיבות בית המשפט הצבאי היו פומביות ופתוחות לקהל, אלא אם כן הדיונים שבפניו סכנו את בטחון המדינה; ואילו כתבי העיתונים בארץ ובעולם עקבו ודיווחו על ההליכים שהתנהלו בפניו, ביחוד כאשר היו מובאים בפניו עצורי המחותרות.

מובן מאליו, שבארץ רבת תהפוכות כמו בארץ ישראל, כלי נשק וחומרי נפץ למיניהם נאגרו ע"י תושביו, לרוב לצורך הגנה, אך החל משנת 1936, וקודם לכן, החלה תחרות לחימוש, בין להתקפה נגד השלטון ובין להגנה עצמית. הדבר החמיר במאורעות 1936-1939 והוצאו תקנות חרום שאסרו החזקת נשק, השימוש והאימון בו, ותקנות למנוע הפרעת הסדר בגבולות, בדרכים, בים, באוויר וביבשה, פגיעה בתחנות כוח, בנמלים, ברכבות, בטלפון ובטלגרף ובכלי שיט, כלי טיסה, מכוניות ורכבות.

מקביל לבתי משפט אלה, פעלו גם בתי המשפט הפליליים בארץ, אשר בפניהם הובאו עבירות קלות, אך רוב המשפטים שעסקו בעצירי המחותרות השונות הובאו בפני בתי משפט צבאיים.

ניתן לומר בדרך כלל, שבתי משפט אלה שפטו ופעלו בהתאם לכללי הראיות והדין שנהגו בבתי משפט פליליים. היו שהחמירו בעונשים; והיו, מעטים אחרים, שהקלו. פס"ד של בית משפט צבאי לא היו כפופים לערעור, ולא היו כפופים לבתי המשפט אזרחיים, אך היו טעונים אישור של המפקד הצבאי העליון של הכוחות בארץ ישראל, וזה היה ממתיק לפעמים את העונשים, לפי שיקולו.

העונשים שפורטו בתקנות כללו מות בתליה, מאסרים, הלקאה עד 24 מלקות, החרמת רכוש וקנסות עד 100 לא"י. בתי משפט אלה התחשבו בפס"ד והחלטות של בתי המשפט האזרחיים שהוקראו בפניהם. ניסיון לבקש רשות לערער על החלטת בתי המשפט הצבאיים נעשה, בעניין חברי חולדה, בדצמבר 1943 בפני מועצת המלך באנגליה, אך הערעור נדחה בינואר 1945.

פס"ד שבו נמצא אדם אשם ונדרן למות בתליה, היה מוקרא כשחברי ביהמ"ש היו עומדים וחובשים כומתה; וביצוע גזר הדין היה בבתי הסוהר הרגילים שבהם גם הופעלו גזרי דין של מות. האסירים היו מובלים באזיקים ותחת משמר כבד.

אסירי המחותרות היהודיות שהובאו לדין דרשו זמן רב להכיר בזכויותיהם ושהמאסר יהיה עם יחס מיוחד, בתור אסירים פוליטיים "בעלי יחוס" שהיו להם זכויות לקבל ארוחות מיוחדות, עיתונים, ביקורים, ושחרור מעבודות כפיה, רק לאחר מאבקים חוזרים ונשנים זכויות אלה הוענקו להם.

תקנות שעת חרום 1936 הוחלפו ותוקנו, ברבות הימים. מהדורתן האחרונה והמורחבת היתה ב-1945 בתקנות ההגנה (שעת חרום) 1945. אלה נהגו במדינת ישראל זמן רב גם לאחר החלפת השלטון הבריטי.

ניסיונות רבים נעשו לערער בפני בית הדין העליון לצדק על השימוש בתקנות שעת חרום למיניהן, ובמיוחד כאשר נעצרו אניות מעפילים שעמדו להיות מגורשים למחנות הסגר, וכן כאשר עצירי המחטרות (האצ"ל והלח"י) עמדו להישלח לקניה, אך ניסיונות אלה נכשלו, אף על פי שהם נבחנו לגופו של עניין, בין בדרך של הביאס קורפוס, ובין בדרך של בדיקה של צווי המעצר, צווי הגרוש, או הצווים לתפישת אוניות המעפילים.

בין המשפטים המפורסמים באותה תקופה סוערת, אנו מוצאים משפטים נגד חברי הגנה, אצ"ל ולח"י. אלה היו שונים במתח ובדיונים שהתנהלו בפני בתי המשפט. חברי הגנה נדונו לתקופות מאסר שונות, ולרוב הומתקו ע"י המפקד הצבאי בלחץ המוסדות הלאומיים ובהתערבות הרבנים הראשיים; לא כן היה היחס כלפי חברי האצ"ל והלח"י. אלה נידונו ונשפטו לתליה ולעונשים חמורים. ברבות הימים חברי האצ"ל והלח"י כפרו בסמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים והצהירו הצהרות לאומניות בגוף זקוף ובגאווה של לוחמי חרות ישראל.

משפט מפורסם מאותה תקופה היה משפט רייכלין וסירקיס, שנאשמו בהחזקת 105 אלף כדורים ונידונו ל-7 שנות מאסר.

משפט אחר היה של אליהו סחורב (סהר), שומר ראשו של ויצמן, (אח"כ מפכ"ל המשטרה הראשון בישראל), שנידון למאסר 7 שנים על החזקת 2 כדורים.

במשפט רחל אוהב-עמי (חבשוש), חברת אצ"ל, שניצלה ממות בתליה בגלל גילה הרך, ונידונה למאסר עולם על פצצה שנשאה בסל נצרים, שהיה מכוסה בפירות והועבר למקום הריכוז של ערבים, בכניסה לבית הסוהר המרכזי בירושלים.

משפט אחר היה של 11 חברי הנהלת כפר הילדים 'בן שמן' שהובאו לדין על החזקת נשק שנמצא בסליק שמתחת לבניינים שבכפר בן שמן, אלה נידונו לתקופות מאסר בין 3-7 שנים. במשפט אחר של ה-38 (חברי ההגנה וביניהם משה דיין), שנתפשו ליד טבריה. אלה נידונו לעונשי מאסר שונים, ממאסר עולם ועד שנים בודדות. אחרי שהם ישבו בכלא עכו חודשים, הם הועברו למאסר במזרע, ובתום 18 חודשים שוחררו לאחר שידול והתערבות המוסדות הלאומיים. עוד נציין כאן את משפט הצעירים מגבעת ברנר, שחלקם נידון למאסר עולם, וחלק מהם נידון למאסר בין 5-12 שנים. עונשם הומתק, פעם אחרי פעם, והם שוחררו אחרי 33 חודשי מאסר.

במשפט 7 חברי ההגנה בחולדה, התברר שהם נעצרו לאחר עקירת בתים ורצפות וגילוי סליקים שנבנו מתחת לבתים. החיפושים של הצבא היו באמתלה של חיפוש אחרי עריקים מן הצבא הפולני. בסליקים נתגלה מחבוא של נשק של ההגנה. הנאשמים נידונו ל-25 שנים מאסר, אך בקשתם לערעור למועצת המלך נדחתה בינואר 1945.

היו מקרים בודדים אומנם בהם נאשמים שהובאו בפני ביהמ"ש צבאי יצאו זכאים. מקרה אחד היה זיכויים של הקבלנים דיסקין וסגלוביץ, שטענו כי חומרי הנפץ שברשותם נתנו כחוק.

משפט אחר, ששימש כעבור עשר שנים נושא לדרמה, היה משפטם של הצעירים מאיר פינשטיין ואזולאי, הורביץ, וביטון. אלה נעצרו באוקטובר 1946 בהתקפת הנפל של האצ"ל על הרכבת בירושלים. שניים מאלה נידונו למות בתליה, אולם פינשטיין, איש האצ"ל, ומשה ברזאני, איש הלח"י, שלחו יד בנפשם ב-21.4.47 ערב לפני היום שנקבע להוצאתם להורג ע"י התליינים.

גזר דין ראשון לתליית יהודי היה מקרהו של שלמה בן יוסף, איש האצ"ל, שיחד עם שניים מחבריו ניסו לתקוף ערבים בשנת 1938 באחד משבילי הארץ כתגמול למעשה טרור של ערבים. דב גרונר, יחיאל דרזר, מרדכי אלקושי ואליעזר קשאני, חברי האצ"ל, נידונו למיתה והועלו לגרדום ב-16.4.47 ואילו מתניהו שמואלוביץ, שנשפט לתליה, ניצל מעמוד התליה, וברבות הימים שימש מנכ"ל משרד ראש הממשלה בישראל.

מאיר נקר, יעקב וייס, ואבשלום חביב, גיבורי האצ"ל, נידונו למיתה וגזר דינם בוצע בעכו ביולי 1947.

בתי משפט צבאיים המשיכו לפעול בארץ עד סוף שנת 1947 ותחילת 1948. הם הופעלו בזריזות נגד מגיני היישוב היהודי, בכוונה לפרקם מנשקם, ובהעלמת עין מן המתפרעים הערבים, מפעיליהם, ונושאי הנשק שלהם. העונשים שנגזרו בתקופה זו היו לרוב עונשים קלים יחסית, לאחר התערבות גורמים פוליטיים למיניהם. הקמת המדינה הביאה לבסוף פדות ושחרור ללוחמי החופש בישראל.

53

משפט השלום העברי בארץ ישראל

מערכת משפט של עם עשויה מרבדים רבים שנצטברו במשך דורות ונמצא בהם אירועים שונים בחיי העם. ברשימתנו זו נעסוק בפרק משפט השלום העברי בארץ ישראל, שהופעל בארצנו ע"י "חובבי ציון" והטביע חותמו ערב הקמת המדינה.

מדינת ישראל הוקמה בסערת מלחמה כשצבאות ערב פרצו לתוכה. הכרזת העצמאות חייתה הפעלה מיידית של מערכת משפטית לניהול תקין של המדינה. בסעיף 11 של פקודת השלטון והמשפט מתש"ח 1948 נקבע כי:

המשפט שהיה קיים בה' באייר תש"ח (14.5.1948) יעמוד בתוקפו, עד כמה שאין בו משום סתירה לפקודה זו או לחוקים האחרים שינתנו ע"י מועצת המדינה הזמנית, או על פיה, ובשינויים הנובעים מתוך הקמת המדינה ומוסדותיה".

כך נקבעה בארצנו מערכת משפט שהיתה קיימת בה ערב הקמתה על כל זרמיה ושכבותיה כמשפט מחייב. המשפט העברי היהודי לא נקלט רשמית כמשפטה של המדינה. המשפט העברי הדתי מבוסס כידוע על התורה שבכתב ושבעל-פה ועל תקנות חכמים לדורותיהם.

בפברואר 1909 מנהיגים שעלו מאודסה לישראל הקימו ביפו בית משפט עברי, לא דתי, לטפל בסכסוכים בין יהודים בארץ ישראל. היה זה אקט משפטי ממדרגה ראשונה. הוא נעשה ע"י עולים בעלי הכרה לאומית שהשתייכו לתנועת חובבי ציון, וע"י המשרד הארצישראלי, שאותה שעה מילא מקום ההנהלה הציונית. המשרד הארצישראלי הקצה ליזמים אלה אחד מחדרי משרדיו ביפו. בראש היזמים עמד ד"ר ארתור רופין, והמזכיר הראשון של משפט השלום ביפו היה הסופר הצעיר ש"י עגנון. סמוך לאחר מכן נפתחו סניפים נוספים במושבות יהודה, ובירושלים, בחיפה, בצפת, בטבריה ובחברון. בראשם עמדו טובי המנהיגים של היישובים. אלה היו יהודה לייב אברובא, יהושע ברזילי, מאיר דיזנגוף, מרדכי בן הלל הכהן, ד"ר חיים חיסין, בצלאל יפה, מנחם שינקין, ד"ר יעקב טהון ואהרון אייזנברג.

היזמים התכוונו לחדש המשפט העברי ביסודותיו, בלי צביון דתי, ושאפו להשליט צדק וישר, ולמצוא פתרון למשפטים בעלי אופי ציבורי בין יהודים לבין עצמם. משפט זה נשא בתוכו רעיון בריא של המשפט העברי.

אותה עת היו קיימים בארץ בתי המשפט של התורכים ואלה היו נגועים בשחיתות ובשלמונים. לצדם נתקיימו בתי משפט אחרים אצל קונסולים שפעלו כאן מכוח הקפיטולציות. אלה עסקו בסכסוכים שבין בעלי נתינויות זרות. ואילו בתי הדין הרבניים היו מפולגים לכוללים ולעדות לפני הקמת הרבנות הראשית לארץ ישראל בשנת 1921.

מחאות וביקורות רבות באו נגד הפעלת בתי משפט השלום העברי מצד רבנים וחוגים דתיים קיצוניים, שברבות הימים חלק מהם נקרא נטורי קרתא, וכן אנשי אגודת ישראל, וכן מנהיגי "המזרחי", וכן חוקרים נכבדים וביניהם הרב שמחה אסף (מי שלימים היה שופט בבית המשפט העליון בישראל).

התשובות שניתנו למתנגדים היו:

- א. המשפט הדתי אינו תואם את תפיסת עולמם של בני היישוב היהודי בארץ ישראל ומנוגד לאופיו.
- ב. פגמים אסתטיים רבים נתגלו בפעולות הרבנים ובסדרי הדין שלהם.
- ג. הדיונים בבי"צ לקויים והרבנים אינם מקפידים על סדרים תקינים וגורמים בכך סבל למתדיינים.

אברהם לוידופיל (יליד ואהלין שע"י אודסה), שהצטרף לחובבי ציון באודסה והיה חניך הסורבון בפריז, ועיתונאי פעיל בוועד המקומי בתל אביב ובוועד להקמת גימנסיה הרצליה ובית משפט השלום העברי, מי שהיה אחר כך מזכיר בית משפט שלום העברי, התבטא כך:

יש לנו משפט עברי, אך הוא נתייטן והיתד הדתי שמונח בו מעכב בעד התפתחותו. צריך ליצור משפט עברי חילוני שלא יהיה קשור בכבלים דתיים. החיים יוצרים חוקים ולא החוקים יוצרים חיים. עלינו ליצור את המשפט החילוני כמו שיצרנו את בית הספר העברי החילוני. ר' "חדשות הארץ", ו' אלול תר"ף (20.3.1920).

בית משפט השלום מנה בתחילה 9 חברים ואחר כך 15, וברבות הימים הגיע למאות חברים. בראש בית משפט השלום העברי בארץ ישראל עמדו ראשי הוועד של מושבות יהודה, חברי ועד העיר יפ"תל אביב, ועד פועלי ציון, ועד הפועל הצעיר, מרכז בעלי מלאכה, מרכז המורים ותנועת הפקידים, ובאי כוח המשרד הארצישראלי וחובבי ציון.

עקרונות המשפט העברי היו אי תלות במשפט הזר, עבודה משפטית על טהרת השפה העברית ובקשת צדק מהותי.

בית משפט זה פעל בארץ ישראל מסוף שנת 1910 ועד יוני 1949. ניתן להבחין בו שלוש תקופות שבהן עמדו בראשו ארתור רופין ומרדכי בן הלל הכהן. אלה היו מראשי ועד הצירים וכן סופר מחובבי ציון שנוולד במוהילב. ואלה הן התקופות:

1. תקופת הקמתו (1909–1917). בתקופה זו שאף המוסד לחדש המשפט העברי המסורתי, להוציא המימד הדתי שבו. משפט זה כיבד את הדת ואת האמונה, אבל את המשפט העברי ראה כחטיבה מיוחדת השווה לכל אדם בישראל בין שהוא דתי ובין שאינו

דתי. (ר' פ' דייקן [דיקנשטיין], תולדות משפט השלום העברי, תל אביב 1964, עמ' 14-15). לצערנו, דו"חות ופרטיכלים, תעודות וכתבים מתקופה זו בתל אביב, שהיו מכונסים שם, הושמדו בימי גירוש יהודי יפו-תל אביב, כאשר המשרד הארצישראלי נאלץ להשמיד את הארכיון של משפט השלום העברי מפחד מג'מאל פאשה התורכי שהכריז משפט מוות על החזקת חומר זה. (ר' ישראל יהודה אדלר, בית משפט השלום העברי, שאלות להלכה ולמעשה, תרפ"ה, עמ' 6).

רשימת השופטים של בית משפט השלום העברי מובאת בספרו הנ"ל של דייקן, עמ' 43-50.

בין אלה אנו מוצאים את שמות עורכי הדין: מרדכי עליאש, דניאל אוסטר, חיים אור (לצינסקי), צבי שוורץ, וכן את העיתונאי שלום בן-ברוך.

2. תקופת ועד הצירים ותקופת ההתעצמות, 1918-1920. הוועד שקדם להקמת הוועד הלאומי בארץ ישראל, קיבל החלטה באספה מכוננת של באי כוח מושבות יהודה, להטיל חובה על כל האזרחים העבריים להישפט רק בפני בית משפט השלום העברי, שנחשב באותה תקופה למוסד יהודי של היישוב העברי. בתקופה זו לא היו מוסדות אחרים של משפט חברים. בית משפט השלום העברי התעלם מבתי הדין הרבניים על אף מחאות שבאו מחוגים דתיים. בתקופה זו נשא ועד הצירים בהוצאות להחזקת משפט החברים, והוקמה מחלקה משפטית בראשותם של עוה"ד דניאל אוסטר, שנעזר בעו"ד מנחם דונקלבלום. (הראשון עמד ברבות הימים כראש העיר ירושלים, והשני מונה ברבות הימים כשופט בית המשפט העליון בישראל). הם חיברו יחד את תקנות הדיון בבית משפט השלום העברי לדרגותיהם וקבעו סמכות לדון בתיבעות: עד לסך של 100 לירות מצריות – בית משפט שלום ואילו מעל 100 לירות מצריות לבית משפט מחוזי. לבית המשפט העליון סמכות לדיון בערעורים.

הבד"צ ביפו ניסה כוחו להקים מכשולים על דרכו של משפט השלום העברי לבל יתפתח. (ר' מרדכי בן הלל הכהן, משפט העמים, יומן, ספר חמישי, עמ' 78).

ההתעצמות והגאות של משפט השלום העברי באו כאשר ועד הצירים החליף את ההנהלה הציונית שהשתכנה בירושלים באוקטובר 1920 וכאשר שינויים גדולים בוצעו בתקציבה והמחלקה המשפטית חוסלה. בתקופה זו הוטל תפקיד המזכיר הראשי בבית משפט השלום והעליון על עו"ד פ' דייקן (דיקנשטיין). (ר' דייקן, תולדות משפט השלום העברי, עמ' 31-33).

מעמדו של בית משפט השלום העברי התחזק החל משנת 1926 כאשר נחקקה פקודת הבוררות בארץ ישראל כתוצאה מיחסו החיובי והאוהד של נורמן בנטביץ' (מי שהיה נסח החוקים בממשלת המנדט). התוצאה היתה שניתן היה לאכוף פסק בוררין של משפט השלום העברי. פקודת הבוררות חוקקה על יסוד המשפט המקובל באנגליה, שחל על הליכי בוררות ועל הוצאות שנדרשו לאישור פסק בורר ואיכופו כחוק. פקודה זו נתישנה והוחלפה בחוק הבוררות

תשכ"ח-1968 (ר' סמדר אוטולנגי, בוררות דין ונוהל, מהדורה שנייה, 1980; וספר הבוררות מאת אורי שטרזמן, הוצאת ע"ד משפטים, 2001).

3. תקופת השפל במשפט העברי, 1931-1949. בתקופה זו חזינו פריקת העול הלאומי בחלק ניכר של היישוב. כאן גבר הרעיון שיש לנהוג לפי חוקי הממשלה המנדטורית, רעיון שהיה בו ביטוי רצון להתחמק מכל דבר שאין אחריו כפייה, והשאיפה למנוע הטלת אחריות להוצאות דרך מחיקת חברות ב"כנסת ישראל". הרעיון והרגש הלאומי נתרופפו בתקופה זו והבסיס העיקרי לקיום משפט השלום העברי נשמט. דייקן בספרו הנ"ל, בעמ' 62-68, מביא כמה דוגמאות וביניהן המאבק לביטול חוק השבת שחוקקה עיריית תל אביב, ההשתמטות מתשלום מס המצות ומתשלום דמי חבר לוועד הלאומי ולקהילות המקומיות. בתקופה זו מספר התביעות הצטמק. התמיכה התקציבית של הוועד הלאומי וועדי הקהילות והמושבות פחתה. אחרי שנת 1933 נסגר בית משפט השלום העברי בירושלים ולא נתחדש. ארכיון בית משפט זה בירושלים הועבר לארכיב עיריית ירושלים.

בתי משפט השלום העברי היו מורכבים משלושה דיינים מקצועיים ועממיים. אחד מן הדיינים היה לרוב אדם ששמע מפי חכמים ומשפטנים דיונים והלכות. ליד מוסד זה היה מזכיר או מנהל משרד שבעבודתו רכש ידיעות ביסודות המשפט וכן רכש ניסיון מעשי. (ר' א' בנטל, האזרח ברשות השיפוטית, הפרקליט י"ז, עמ' 209-303). כך הובטח למערכת שתהיה בעלת צביון עממי ויעיל ושתתבסס על רגש הצדק והיושר. ניתן לומר שבבית משפט זה נתגבש וכוון המשפט העברי כמשפט מנהגי; כך בלט במיוחד אישור המנהג שרווח בישוב היהודי לתשלום פיצויי פיטורין.

בית דין זה פעל לצד בתי הדין הרבניים שהיו מפורדים לכוללים אשכנזים וספרדים ועדות אחרות עד להקמת הרבנות הראשית לארץ ישראל. אלה הלכו ונתעצמו אם כי הסתגרו והגבילו את עצמם בעיקר לדיונים בענייני אישות ולא דנו בתביעות אזרחיות וכספיות.

דייקן מביא מדגם רב של דיונים שנתקיימו בבית משפט השלום העברי, ואלה כללו סכסוכי קרקעות, דיני חיובים ושטרות, דיני פיצויי פיטורין, תביעות על לשון הרע, תביעות בסכסוכי שכירות של דירות, תביעות למניעת תחרות, וכן דיונים על דיני ראיות ושבועה.

דוגמאות נוספות לדיונים בבית משפט השלום העברי:

חיים נחמן ביאליק נתבע לדין על ידי אדם שטען שביאליק קילל אותו ש"ילך לעזאזל". להגנתו טען ביאליק שכאשר הוא הלך ברחוב הוא ניהל שיחה פרטית בידידי עם רבניצקי כמנהגם מימים ימימה. אותו אדם האזין לשיחתם הפרטית וצעק שעליהם לדבר בעברית. בתגובה אמר ביאליק לאותו אדם שילך לעזאזל. הוא לא חושב שעל אותו אדם להיעלב כי עזאזל נמצא מרחק שלוש שעות מירושלים, והוא חושב שאין זה רעיון רע שאותו אדם יטייל שם. ביאליק זוכה.

תביעה אחרת שהוגשה בשנת 1926 היתה של סוכן עיתון "הארץ" חיים כצנלסון, שתבע את א"ל סוקניק לתשלום הסך של 275 גרוש מצריים על חוב של דמי מגוי לעיתון. סוקניק, מי

שברבות הימים גילה את המגילות הגנוזות, טען להגנתו שמגיע לו חוב מ"הארץ" שהוא רשאי לקזזו כשכר סופרים בעד שלושה מאמרים שכתב ופורסמו בעיתון. בית משפט השלום העירוני בירושלים קיבל את טענת הקיזוז והוא הפחית מסכום התביעה את שכר הסופרים שהגיע לסוקניק. בשולי רשימתו מובא פסקי הדין.

תביעה אחרת שהוגשה באותה שעה היתה של מועצת פועלי ירושלים נגד ד"ר מזיא וחברת חקירות ארץ ישראל בסך של 18.70 לירות מצריות אשר הגיע לו לטענתו בעד חפירות שביצע עבור הנתבעים. לאחר הבירור בפני בית המשפט הגיעו הצדדים לידי פשרה על סכום התביעה וחצי הוצאות המשפט והתביעה בוטלו.

מתחילת המאה העשרים ועד לשנת 1980 היו דיונים בין המשפטנים, חברי כנסת ומרצים באוניברסיטאות בדבר קליטת המשפט העברי במערכת המשפטית של המדינה. וכך מסכם מ' אלון בספרו על המשפט העברי, כרך א, עמ' 223:

הדרך הראשית של החייאת המשפט העברי ולהחזרתו לחיי המעשה היא על ידי קליטתו המחודשת במערכת המשפטית של המדינה. רק בדרך זו יחזור המשפט העברי להתמודד עם הבעיות שהזמן גרמן, וכך מתוך התמודדות זו תופח בו מחדש רוח רעננה ומשיבת נפש שיש עמה תסיסה של יצירה.

ר' עוד מאמרו של אהרון ברק על יסודות המשפט ומורשת ישראל בשנתון המשפט העברי תשמ"ז, כרך יג, עמ' 265, וכן ר' רשימתו של חיים כהן, מן השיור, שנתון המשפט העברי, כרך יג, עמ' 300–306, וכן רשימתו של ש' שילה, על יסודות המשפט, הערות והארות, שם, עמ' 358.

בשנת תשמ"מ–1980 חוקקה כנסת ישראל את חוק יסודות המשפט ובסעיף 1 נאמר: ראה בית משפט שאלה משפטית הטעונה הכרעה, ולא מצא לה פתרון בדבר חקיקה, בהלכה פסוקה או בדרך של היקש, יכריע בה לאור עקרונות החרות, הצדק, היושר והמורשת של ישראל.

משה שלגי, ברשימתו על עקרונות מורשת ישראל ושיקול דעת משפטי, דן בספר אורי דיין, כרך ב, עמ' 275, על עקרונות החרות, הצדק והיושר של מורשת ישראל. ר' עוד בנדון דברי מ' אלון על חוק יסודות המשפט בשנתון המשפט העברי, כרך יג, עמ' 227–256.

כך נסגר המעגל על בית משפט השלום העברי כמוסד, ונפתח אשנב במערכת המשפט לאימוץ עקרונות החרות, הצדק והיושר והמורשת של ישראל.

54

קודקס, ותרגומים בארץ ישראל בתקופת המנדט

בשלושים שנות השלטון הבריטי בארץ ישראל המנדטורית (1917–1948) נעשו ניסיונות להוצאה רשמית של קומפילציות של חוקי המנדט, חוקי העזר, מנשרים ודברי המלך במועצתו. אלה נעשו בשלבים חלק אחר נעשה בהוצאות פרטיות במטרה לקדם מהדורה של קודיפיקציה. עם כינון המנדט הבריטי ב־1922, עלתה הצעה לכוון בארץ ישראל מועצה מחוקקת, שתהיה מורכבת מנציגים ממונים, פקידי ממשלה ונציגי ציבור, וצירים נבחרים, (מוסלמים, יהודים ונוצרים) בהתאם לגודל ובפרופורציה של כל עדה באוכלוסייה. היהודים והערבים התנגדו להצעה זו.

ב־24.2.22 ההסתדרות הציונית נטתה לקבל ההצעה להרכיב את המועצה מ־13 חברים נבחרים. מהם 10 שימונו מקרב פקידי הממשלה ושלושה יהיו יהודים, נוצרים וערבים, מנציגי העדות, הנציב העליון ישמש כיו"ר.

הוועד הערבי העליון התנגד להצעה. לכן פורסם דבר המלך במועצתו (פלשתינה) ב־29.5.23 ובו הודעה שהקמתה של מועצה מחוקקת לא נתאפשר בגלל חרם שהמוסלמים הטילו על בחירתה. לפיכך החליטה הממשלה להמשיך לנהל את השלטון בארץ בסיועה של מועצה מייעצת שהורכבה ופעלה בהרכב של פקידים בריטים.

בשנת 1918 מונה נורמן בנטוויץ, משפטן יהודי בריטי, יליד לונדון 1883, לעמוד בראש מערכת המשפט. ובשנת 1920 כאשר הוקמה האדמיניסטרציה האזרחית בארץ ישראל, שונה מעמדו והוא נתמנה אחד משלושה מזכירים ליד הנציב העליון. וב־1924 נתמנה להיות היועץ המשפטי בממשלת המנדט וזאת בנוסף לתפקידו כממונה על מערכת המשפט. בין יתר תפקידיו היה לעמוד בראש מחלקת החקיקה.

צעד ראשון, להכנסת סדר בחקיקה בארץ ישראל נעשה בפרסום קובץ מנשרים, פקודות והודעות ע"י האדמיניסטרציה האזרחית. הדבר נעשה בתקופת השלטון הצבאי (דרום), בפרסום מאוגוסט 1919, של קובץ מנשרים, פקודות והודעות אדמיניסטרטיביות. אלה חזרו על הוראות החקיקה שהיו קיימות אז. פרסום זה סודר לפי מפתח תוכן שצורף לו.

כעבור שנה הופיעה קומפילציה רשמית (= קובץ חוקים) שכללה את כל החוקים אשר נתפרסמו בארץ עד דצמבר 1920 זו נערכה באותו הסדר לפי הקובץ הראשון.

בתור יועץ משפטי ותובע פלילי של ממשלת המנדט הניח בנטוויץ את היסודות לחקיקת חוקי המנדט. בזמן שהיה יועץ משפטי יצאו לאור ב-1925 שני כרכים של אוסף דברי חקיקה בפלשתינה ב-1918-1925. במהדורה זו הייתה כוונה לכלול את כל דברי החקיקה בכל צורה שהיא כפי שהוצאו מדצמבר 1917, וכפי שהיו בתוקף, ובראש ובראשונה את דברי המלך במועצתו שהיוו חוקה, והמקור הראשון לחקיקת חוקים, וכן את פקודת האזרחות משנת 1925. הכרך הראשון הכיל את דברי המלך במועצתו, הפקודות והצווים שיצאו מאז הכיבוש. הכרך השני הכיל מנשרים של הצבא, הודעות רשמיות ותקנות וביניהם תקנות ביה"מ והוראת המלך לנציב העליון. האוסף לא כלל את החוקים העותמאנים.

באוסף חוקים וקומפילציה היתה כוונה לעשות הכנות להוצאת חוקה, שבעתיד הלא רחוק, תסומן בפרקים לכל חוק. הכוונה הייתה להוצאת חוקה (restatement) בלי רביזיה מיוחדת. וכן כדי לאפשר כניסה והדרכה מדויקת לחקיקה שתהיה עדכנית כפי שהיא עוצבה מאז הכיבוש הבריטי.

הקומפילציה נועדה לשימוש הציבור עד שתצא חוקה אחרת.

אחרי הקומפילציה של בנטוויץ הופיעה קומפילציה, שיצאה בהוצאה וביזומה פרטית של משה דוכן זו הכילה את חוקי פלשתינה שהוצאו בשנים 1921-1926. חוקים אלה סודרו באלפון עם אינדקס. באוסף זה לא הוכנסו תיקונים לשוניים. לאוסף לא ניתן תוקף רשמי, הספר יצא ב-1932 בהוצאת המדפיס רוטנברג.

משה דוכן היה חבר אגודת עורכי-הדין, והיה מנהל מחלקת הקרקעות בממשלת פלשתינה. הוא היה מרצה למשפט בביה"ס הממשלתי למשפט בירושלים וחיבר ספר "חוקי המקרקעין בפלשתינה" ובו תרגום מקצת החוקים התורכים לענייני קרקעות.

בשנת 1931 נתעורר הצורך להוצאת קונסולידציה של התחיקה, בארץ ישראל ובירדן, והוצע למנות אדם מיוחד בתפקיד של מנסח חוקים רשמי. לתפקיד זה מונה סר רוברט הרי דריטון, (יליד לונדון 1893). הוא שימש בארץ בתפקידים שונים ליד היועץ המשפטי בנטוויץ מאז 1920, ובהיעדרו של האחרון מן הארץ, הוא מילא את תפקידו.

בנובמבר 1932, מונה דריטון לתפקיד של נסח החוקים המנדטורי הוא עבד על ספרו במשך שנתיים וחצי וערך וניסח חוקים שיצאו בארץ עד 1934. היו אלה 156 פרקים ססודרו באלפבית לפי שמות החוקים.

דריטון הוסמך לבאר האנגלי ב"גריז איין" (Gray's Inn). ב-1934 קיבל תואר L.L.B. מאוניברסיטת לונדון.

למילוי תפקידו כנסח חוקים בפלשתינה יצאה ב־1934 ordinance, שעל פיה עמדו להוציא נוסח חדש של הפקודות שנחקקו עד 31.12.1933. בפקודה זו הוא הוסמך לבצע שינויים, פורמאליים ופרטניים, שאין בהם שאלות פרינציפיות ומבלי לשנות את תוכן החוק והוא הוסמך גם לתקן ולמחוק חוקים שפסקו להיות בני תוקף, אך לא בוטלו עד אז, ולטפל באופן דומה בתקנות המשנה.

מהדורת חוקי פלשתינה (א"י) של דריטון, יצאה לאור ב־3 כרכים, אך פרסומה עוכב והיא ולא קיבלה תוקף עד להוצאת התרגומים לעברית ולערבית. המחוקק עמד על דעתו שהפרסום יעשה בשלוש שפות באותה עת. (ראה הפרקליט, אפריל 1945, שנה שנייה חוברת 3 דף 99). הניסוחים במהדורת דריטון לא היו סופיים ומדי פעם בפעם היה צורך לבדוק החוק המקורי אשר הועתק על ידו כדי לפרש את אוסף החוקים שלו. (ראה תולדות המשפט הארץ ישראלי מאת אליעזר מלחי, מהדורה שנייה תשי"ב-תשי"ג, עמ' 88 ועמ' 123 וכן ראה ערעור אורחי 156/47 פד"י ב', עמ' 463).

ההקפדה על פרסום סימולטני בשלוש שפות סמכה על סימן 82 מדבר המלך במועצתו על פלשתינה (א"י, 1922) בו נקבע כי הלשונות הרשמיות בארץ הן אנגלית, ערבית ועברית. נעיר פה כי לפי סעיף 11 לפקודת סדרי השלטון והמשפט תש"ח-1948 נקבע שהמשפט שהיה קיים בא"י ב־ה באייר תש"ח 14.5.1948 יעמוד בתקפו עד כמה שאין בו משום סתירה לפקודה זו ולחוקים אחרים סותרים... ובשינוים הנובעים מתוך הקמת המדינה ורשויותיה. עוד נאמר בסעיף 15 (ג) לפקודה זו כי כל הוראה בחוק הדורשת את השימוש בשפה האנגלית בטלה. מכאן ברור שכל הוראה בחוק שדרשה את השימוש בשפה הערבית לא בוטלה.

דריטון סיים את תפקידו בארץ ב־1934, ואח"כ הועבר לשרת בטנגניקה. שם כיהן בשנים 1934-1939, ולאחר מכן הועבר לכהן כיועץ משפטי באי צילון 1939-1942. לאחר דריטון מונה צבי עלי בקר כנסח החוקים המנדטורי.

להדרכת מנסחי החוקים באימפריה הבריטית היה מדרך בספר ראסל A. Russel, Legislative drafting & forms, ספר זה שימש מעין "שולחן ערוך". חוקר המשווה את קבצי חוקי פלשתינה, במהדורת דריטון, עם קובץ דומה שהופיע בטסמניה או בסנטה לוציה במאה ה־20, יתקשה למצוא שינויים רבים בהבדלי הנוסח.

צבי עלי בקר פעל בתפקידו זה עד שמונה למשנה ליועץ המשפטי לממשלת ישראל. לאחר מכן מונה כנשיא ב"מ המחוזי בירושלים. הוא חיבר את הספרים, "ניסוח ופרשנות" וכן "דיני חברות בישראל", שניהם בהוצאת גאולים 1961-1963.

בשנת 1945 החלה להופיע בארץ ישראל קומפילציה של חוקי פלשתינה בעריכת עוהד אפלבאום וקיצלינגר וזו נערכה בסדר אלפביתי עם הערות והפניות לפסיקה ולפרקטיקה. זו לא האריכה ימים והיא פסקה עם הקמת מדינת ישראל. סדרה זו ידועה בשם Annotated laws of Palestine.

בסעיף 34 בפקודת הפרשנות משנת 1945 נאמר כי תוצא מהדורה של נוסח חדש לחוקים אך רק לאחר הקמת המדינה הוחל ב-1953 להוציא נוסח חדש לכמה חוקים.

בתקופת מלחמת העולם השנייה יצאה לאור קומפילציה של חוקים ותקנות חירום שיצאו במלחמת העולם השנייה זו נקראה War Legislation, Henry Kantarovitch ב-3 כרכים.

בשנת 1925 ביקש ג'מל חוסייני, בבג"ץ 1925/55 שהגיש ופורסם ב L.R. P, vol 1, עמ' 50, שיוצא צו על תנאי נגד ממשלת המנדט על כך שבולים שהוצאו אותה שנה הכילו אותיות א"י ליד המילה פלשתינה (ראשי תיבות ארץ ישראל) וזאת לטענתו בניגוד לסימן 82 מדבר המלך במועצתו 1922 וכן בניגוד לסימן 22 של המנדט שניתן לבריטניה. שאסרו לחוקק חוקים שאינם עולים בקנה אחד עם אלה. הבג"ץ דחה את העתירה וקבע שאיסור זה אינו חל על מעשים של האדמיניסטרציה בכלל, ולביה"מ אין סמכות לכפות הוראה מתנאי המנדט ואינו חייב לבדוק רגשות או בעיות פוליטיות ואינו מוסמך לטפל בעתירה. עוד נקבע שסימן 82 לדבר המלך במועצתו אינו מחייב שהמילים בעברית או בערבית יהיו תרגום מילולי דווקא מן הלשון האנגלית (ראה והשווה עוד בבג"ץ 88/28 אוסף פסקי דין רוטנברג כרך 4 דף 1286).

במזכירות הראשית שליד הנציב העליון הבריטי היו שתי מחלקות לתרגומים לערבית ולערבית. אלה היו מאוישות ע"י יצחק ע. עבאדי לעברית, ואיברהים פ. קעבני (לערבית).

יצחק א' עבאדי, (יליד ירושלים 1897, נפטר ב-22.12.1969) היה מתורגמן לעברית, הוא למד בת"ת של עדת הספרדים, ביי"ס למל ואח"כ ביי"ס למסחר של חברת "עזרא" ובבית המדרש למורים. הוא סיים לימודיו בתרע"ד-1914. המשיך להשתלם בשפות ובהשכלה עברית וכללית. עבד בממשלת המנדט עד 1944. בתקופת עבודתו כמתרגם ראשי לעברית חודשו הרבה מונחים וצורות שימוש לשון בעבודה לצרכי האדמיניסטרציה בכל ענפי המדינה. הוא פרסם מאמרים רבים בעיתונות, ובכתבי עת, בערבית ובאנגלית, ותרגם בין היתר את ספר הזכרונות של רונלד סטורס, את "יומן א"י" של קולונל קיש, ואת "ספר השימוש של א"י" מאת לוק וקיטרוש.

עבאדי היה המתרגם הראשי של קובץ החוקים הא"י הוא חבר הקדמה עניינית ארוכה, השתתף בעריכת המילון העברי של ואלדשטיין וחיבר את הספר "בינינו לבין האנגלים".

בהקדמה לתרגום חוקי א"י שיצאה לאור ב-1936, כתב עבאדי שהתרגום נעשה לפי מספר כרונולוגי, כפי שנקבע בנוסח באנגלית והוסיף שהתרגום נעשה בדרך הפרשנות, דרך שנקט בה ושהייתה לדבריו מזיגה אידיאלית שחותרת ליתן לבוש עברי נאמן לטקסט שבמקור, ניב בניב ומילה במילה, ועם זאת נוקטת היא בדרך הפרשנות בשעת הכרח ורק בשעת הכרח.

לידו עזר סגנו, נפתלי גולדברג, שהיה שותף למעשה היצירה בחומר ובהגהה (יליד ירושלים 1902 בוגר בייס למשפט).

מקביל לתרגום הספרים לעברית יצאה מהדורה בתרגום לערבית ע"י המתרגם איברהים פ. קעבאני המתרגם הראשי לערבית של ממשלת פלשתינה (א"י).

הנושא של השימוש באותיות א"י (ארץ ישראל) התעורר שוב ב-30.03.36 בשידורי הבכורה של רשות הרדיו, ששדרה בשלוש שפות את שם התחנה, (רשות השידור) ולאחר מחאת הערבים על השימוש בשם התחנה "ארץ ישראל", שונה שמה של התחנה ונקבע "קול ירושלים".

נושא השפה נתעורר שוב ב-1955 בבג"ץ 2955 (ראשל"צ יצחק ניסים נ' שר הדתות, ט' פס"ד 997), ושם נקבע כי תרגום התקנות לעברית היה חסר ולקוי בכך שהושמט בו הביטוי חבר member שבתקנה 6 של מועצת הרבנות הראשית 1936, ומאחר והנוסח האנגלי הוא שחייב, הרי שמי שאינו "חבר" באסיפה הבוחרת הוא פסול ואינו יכול להיבחר כרב ראשי גם אם נתקיימו בו כל שאר תנאי הכשרות.

בסיכום, תקופת המנדט הנחילה לנו בישראל תשתית לתחיקה מקורית וענפה ולמרות שעד היום לא הגענו לחוקה סופית ומלאה נעשו בישראל קודיפיקציות בשטח האזרחי וכן חוקקנו שפע של חוקי יסוד.

» לעיון נוסף »

ראו מאמרה של דפנה ברק-ארז — הקודיפיקציה הישראלית בראי דיני החוזים, עיוני משפט כב' 793; וכן מ. פרוקציה, חקיקה ישראלית בשלבים, עיוני משפט א', תשל"א, עמ' 244.

55

פירוז הר הצופים במלחמת העצמאות

הר הצופים היה אזור מפורז במשך 19 שנה, משנת 1948 עד 1967. הוא היווה מעין אי בתוך שטח שהוחזק בידי ממלכת ירדן. בנייני האוניברסיטה העברית עמדו אותה שעה בשיממנם עד לאיחוד ירושלים ב-1967.

האזור המפורז בהר הצופים היה מלבן מוארך, שסומן בציפורן עבה על מפה שצוירה ונחתמה על מעטפה ב-7.7.1948 בידי דוד שאלתיאל, המפקד הראשי של ההגנה בירושלים – מטעם הממשלה הישראלית הזמנית דאז, וקולונל לאש – המפקד האנגלי של הלגיון הערבי (צבא ירדן) וג'ון נבנהויז – הקונסול הבלגי שהיה יו"ר ועדת ההפוגה מטעם האו"ם.

השרטוט לא הכיל נתונים בסיסיים על השטח, למחרת החתימה נערך תשקיף אחר ועליו סימן קולונל בגלי ממטה המשקיפים של האו"ם, עצמים שהיו באזור, והוא חתם עליו בראשי תיבות. תשקיף זה היה ברבות הימים מקור לוויכוחים וסכסוכים רבים.

השרטוט של השטח המפורז נזכר בסעיף 8 של הסכם שביתת הנשק שהושג ונחתם ברודוס בין מדינת ישראל לבין ממלכת ירדן בפיקוח האו"ם ותאריכו 3.4.1949. בהסכם לא נכלל השרטוט, אך הוא נזכר כחלק מהסכם שביתת הנשק, וכל אחד מהצדדים שרטט לעצמו לאחר מכן את השרטוט והגבולות שלפי טענתו נקבעו כאזור פירוז. ההסכם לפירוז ההר הושג בתקופת אנדרלמוסיה של הקרבות, יומיים לפני תום תקופת ההפוגה הראשונה. הסכם הפירוז של הר הצופים היה אחד מארבעה שטחים של פירוז שהיו בירושלים, והם – בית הנציב העליון (הר העצה הרעה), שטח בשכונת מוסררה ושטח אחר ליד שער יפו, לאורך החומה ועד שכונת אברתור.

הר הצופים נחשב כמרכז מוסדות תרבותיים, רפואיים והומניטריים, וכוננת הפירוז היתה להגביל הלחימה בשטח זה כדי למנוע מלחמה בשטח האוניברסיטה העברית, בית החולים הדסה, כולל בית הספר לאחיות, בית הקברות הבריטי לחיילי מלחמת העולם הראשונה, ואזור אוגוסטה ויקטוריה והכפר עיסאווייה. היה זה מלבן שנמשך לאורך, מצפון לדרום, במרחק של קילומטר מירושלים העתיקה. הקמפוס של האוניברסיטה הכיל בניינים רבים ובהם הספרייה הלאומית, המכון לכימיה והמכון לארכיאולוגיה וליהדות. מתחם הדסה כלל את בית החולים

ואת בית הספר לאחיות. מתחם אוגוסטה ויקטוריה כלל את בית החולים, הכנסייה ומגדל שנבנו ע"י הגרמנים לכבוד ביקורה של אשת הקיסר הגרמני, שביקרה בירושלים יחד עם בעלה בשנת 1898. מתחם זה שימש מעון ראשון של הנציב העליון הבריטי הראשון עד שניזוק על ידי רעידת אדמה בשנת 1927. בכפר עיסאווייה, שנכלל בשטח המפורז, היו כ-2,000 תושבים.

בהסכם הפירוז של הר הצופים נקבעו התנאים הבאים:

1. האזור יהיה נתון להגנת האו"ם עד שתופסקנה פעולות האיבה או שיושג הסכם חדש.
 2. האזור המפורז חולק לשלושה, ובתוכו היה שטח הפקר, שהשתרע כמאתיים יארד לאורך הכביש בין אוגוסטה ויקטוריה לבין האוניברסיטה העברית, וסומנו בו נקודות ביקורת מתאימות שתוקמנה בכל קצה. מקומות ביקורת אחרים היו אמורים להיות מוקמים בתחום אזור הפירוז, והצדדים הסכימו שגישה מבוקשת אליהם תהיה לאורך הכביש הראשי דרך נקודות הביקורת של האו"ם, כפי שתוקמנה על ידי המפקד מטעם האו"ם.
 3. משטרה אזרחית מזוינת ערבית ויהודית תוצב באזור שיהיה תחת פיקוד מטעם האו"ם. כל אנשי הצבא של שני הצדדים יוצאו מן האזור יחד עם ציודם.
 4. האו"ם יסדר ששני הצדדים יקבלו אספקה נאותה של מזון ומים. החלפת סגל העובדים ההכרחיים השוכנים על הר הצופים תוסדר על ידי מפקח מטעם האו"ם בהתייעצות עם כל צד לגבי שטחו. האו"ם התחייב להגביל אכלוס הר הצופים לאותם האנשים הדרושים לפעולתו של כל צד בתוספת האוכלוסייה של הכפר עיסאווייה. סגל המשטרה האזרחית בחלק היהודי לא יעלה על סך 86 שוטרים ועוד 35 אזרחים. סגל העובדים האזרחי של האזור הירדני לא יעלה על 46 אנשים. עוד נקבע כי אחת לשבועיים תוכל ישראל להחליף את הכוחות המוצבים בהר. כך נוצר מוסד השיירות הדר-שבועי.
 5. שני הצדדים יימנעו מלהשתמש באזור כבסיס לפעילות צבאית, ואין להתקיף את האזור או לחדור אליו באופן בלתי חוקי.
 6. במקרה שהלגיון הערבי יפנה את האזור יש להודיע על כך בכתב למפקד מטעם האו"ם בהקדם האפשרי כדי שיעשו סידורים משביעי רצון לצדדים.
- בשרטוט סומן קו הגבול של האזור בציפורן עבה וזה גרם לוויכוחים על המצב האקטואלי של קו שביתת הנשק, וזאת כיוון שעובי הקו המסומן כיסה שטח ברוחב של שישים מטר.
- כוונת הצדדים בהסכם היתה להגביל החזקת הכוחות הצבאיים ומערכות הנשק, וכן להגביל את הקמת המתקנים הצבאיים והביצורים, וכן למנוע תקריות שתגרומנה לפרוץ מלחמה או לחימה באזור, והכול במטרה להגיע להסכם שלום.
- פירוז הוא הגבלה או ויתור שצד לוחם (מדינה) מגביל את עצמו או מותר בצורה משפטית מחייבת מכוח כללי המשפט הבין-לאומי על החזקת כוחות צבאיים, מערכות נשק ומתקנים וביצורים באזור מוגדר. הפירוז אינו ויתור על טריטוריה, אלא הוא בא לצמצם ולהגביל כוחו של השלטון בהסכם בינלאומי.

ב-26.5.1968 הצביע לוי אשכול, מי שכיהן אז כראש ממשלה בישראל, שחלק משטח האזור המפורז נכלל במפה מ-7.7.1948 על בסיס הבעלויות של המקרקעין במקום. אולם לפי דעת ט' מרון¹ נושא הבעלות על הקרקע לא עלה על הפרק כי היה בלתי רלוונטי. הפירוז בהר הצופים וכן שטחי ההפקר בירושלים נבלעו ונעלמו באיחוד ירושלים בשנת 1967, להוציא מתחם ארמון הנציב.

1 Th. Meron, *Israel Law Review* (1968) pp. 501, 503, The Demilitarization of Mount Scopus: a regime that was... א. רובינשטיין, פירוז, עיוני משפט ו', עמ' 233; מ. גילת, הר הצופים, רמת גן, 1967; ד' זרעאל, הקו העירוני של ירושלים ופרוזדור ירושלים, אריאל ח', 44-45; י. הרכבי, הסכמי שביתת הנשק, ספר השנה של העיונים תש"י, עמ' 16-25.

56

אי בין קווי גבול המדינה

שמש בגבעון דום וזרח בעמק אילון יהושע י' יב

גבולות שטח מדינת ישראל ושאלת תחולת המשפט טרם נקבעו סופית, אם כי הסדרים זמניים נעשו והושגו ומופעלים בפועל בהסכמה ו/או בשתיקה.

אחד מהסדרים אלה הוא באזור עמק איילון, שהוא מעין אי בין קווי גבול המדינה. נכתב עליו רבות בפסקי דין, במחקרים וברשימות, ואחד מהם, הוא ספרו של זאב (זאבן) בלוך, שמו "בין הקווים – סיפור שטח ההפקר ומנזר לטרון". הספר עוסק במעמד המשפטי של שטח ההפקר לאחר מלחמת ששת הימים ויש בו פירוט מעשים אירועים ורכישות של מקרקעין. בעמ' 115 שם, עוסק המחבר, שאינו משפטן, במעמד שטח ההפקר לאחר המלחמה באזור עמק איילון וכן בהבהרת המושגים "שטח מפורז" ו"שטח הפקר".

שטח מפורז הוא שטח שבין הקווים וסימנו (Area Between Lines) ABL. יש לו ריבון, אך הפעילות בו מוגבלת, לפעולות אזרחיות בלבד, בלי רשות כניסה לגורמים צבאיים; ואילו שטח הפקר הוא שטח שאין בו ריבון מוכר ולשום צד אין כניסה אליו.

ישראל נמנעה בשנת 1968/1967 מהוצאת צו סיפוח של שטח ההפקר או קביעת תחום השטח המפורז ותחולת החוק בו, ומעמד הקרקע בין הקווים לא ברור עד היום. אף על פי כן, בתיק פלילי 1193/04 הובא לדין איתן קרמר בעבירה שיוחסה לו בהסעה של אדם שהוא תושב האזור, שלא היה לו אישור כניסה ושהייה בישראל. פסק הדין ניתן על ידי השופט אלכסנדר רון בימ"ש השלום בבית שמש, הנאשם זוכה, והשופט קבע בפסק דין מפורט כי גבולות מדינת ישראל לא נקבעו מעולם, בין במישור הבינלאומי ובין לצורכי המשפט הישראלי הפנימי, והמחוקק בחר לעסוק בשאלת היקף תחולת המשפט הישראלי על שטחים שונים, ואלה דנו בשאלות שונות וברור שגבולות המדינה והחוק בשטח המפורז לא הוחל באזור. מכיוון שכך, זוכה האישי מכל עבירה. פסק הדין ניתן ב-13 למרץ 2005.

עמק איילון ידוע לנו מתקופת יהושע ומתקופתו של שמשון הגיבור והמלחמה נגד הפלשתים, ומעשה הגבורה של שמשון שהבעיר את שדות הפלשתים בהדביקו לפידיים בוערים לזנבות שלוש מאות שועלים. כך פגשנו גם את שמשון שנפל בזרועות דלילה שהשקתה אותו וגזרה את מחלפות ראשו בשעה שהוא ישן. לאחר מאסרו של שמשון, ולאחר שהפלשתים ניקרו את עיניו, הוא נתחזק והפיל את בית המאסר על הפלשתים החוגגים. כאן אנו רואים כיצד הקריב שמשון את חייו והציל את בני ישראל מן הפלשתים.

עמק איילון הוא עמק פורה והוא שימש במשך כל הדורות שדה קטל ומלחמות של כובשים למיניהם שביקשו להתנחל ולנצל את המקום לצרכיהם. פה אנו רואים גם את מלחמת המכבים נגד היוונים, וכן את המלחמות נגד הרומאים וניסיונות של עממים שונים וביניהם בדואים שהחלו להתנחל במקום ולהקים כפרים בתקופת התורכים, ערים שונות נבנו בו מסביב, בין אלה נזכיר את רמלה, לוד ובית שמש.

בשולי העמק במערב הוקם בתקופת המנדט שדה תעופה קטן וזה שימש את חיל האוויר המלכותי והופעל במקום בית ספר לתעופה אזרחית ונבנתה תחנת רכבת בקו מסילת הברזל מירושלים לתל אביב, בלוד ובבית שמש. בתקופת מלחמת העולם השנייה הוקמו בשטח מחנות

צבאיים לחילות בנות הברית כשהיה חשש לחדירה של הגרמנים לפלשתינה. לאחר מכן, פונו המחנות, ובמקומם הוקם מחנה הסגר למעצר ומאסר של מנהיגי היישוב היהודי, וכן מי שנחשדו כאנשי המחותרת.

ערב מלחמת העצמאות השטח הפך מקלט לכנופיות וחילות של ארצות ערב. כאן נפלו 180 לוחמים מאנשינו, כאשר ניסו לשבור את המצור על ירושלים ולפתוח הדרך הראשית מִפּו לירושלים. במצור שהוטל חסמו את הדרך לירושלים בסלעים ושיירות שהובילו מזון לירושלים הנצורה נעצרו ונשדדו.

אנשי הלגיון הירדני השתלטו על תחנת המשטרה בלטרון וכן על תחנות שאיבה של מים, תחנות שהוקמו בתקופת המנדט הבריטי להובלת מים מראש העין לירושלים. לאחר מלחמת ששת הימים הוקמה, בבניין טיגרט תחנת משטרה למשטרת יהודה, מוזיאון לתצוגה של טנקים ונבנו במקום תחנת דלק ומזנון.

אדמת עמק איילון נרכשה על ידי הקדושה קרוק ממנזר האחיות הכרמליתיים בשנת 1880, חלק מקרקעות אלה נמכר למסדר נזירים קתוליים אלה הקימו במקום כנסייה לנזירים תרפיסטים בשנת 1892 והשטח שנמכר הפך למנזר תרפיסטים והוא כולל למעלה מארבע מאות דונם ובו כרם ענבים. התרפיסטים הם אנשי כנסייה נוצרית שמוצאם מאזור ה־טרפ, מנורמנדיה שבצרפת, משם התפשטו לגרמניה ולארצות אחרות באירופה וקנדה, וכן גם לפלשתינה. זהו מסדר של נזירים עם משטר חמור. הכללים שהמנזר הפעיל כללו ביניהם את חובת השתיקה, וחיוב במשטר דיאטה צמחונית. במנזר מקיימים תפילות יומיות בשעות הבוקר המוקדמות ואלה נמשכות לאורך כל היום. הנזירים מקיימים חיי קומונה ועבודה חקלאית. הנזירים שתלו במקום עצי זית וכרמי ענבים ופיתוח ענף לרדיית דבש דבורים ועליהם הם מתקיימים. במלחמת העולם הראשונה הוא נתפס על ידי הצבא התורכי והנזירים שהיו בו הוגלו. רק בסוף מלחמת העולם הראשונה חזר המנזר לידי התרפיסטים.

בשנת 1927 נהרס המקום ברעידת אדמה ובשנת 1929 החלה בנייתו מחדש, הבניה נמשכה לאורך שנים עד שנת 1954. המנזר כולל כיום כ-57 נזירים.

המקרקעין שנמכרו למנזר התרפיסטים נמסרו לקבוצת יזמים אידיאליסטים יהודים וערבים, ובשנת 1977 הוקם במקום ישוב בשם "נווה שלום". זהו מקום שבו חיים יהודים וערבים, והרעיון העיקרי שלו הוא ייסוד, קיום, טיפול וניהול מרכזים התיישבותיים בהם יוכלו בני כל הדתות וכל העמים, תושבי ישראל ותושבי ארצות אחרות, כל אחד מהם נאמן להשקפותיו ומכבד את השקפת הזולת, להיפגש, לקיים מגעים, להתגורר ולהתפרנס בצוותא תוך הבנה הדדית, החלפת רעיונות ותפילות למען קידום השלום והצדק. עוד נקבע בתזכיר ההתאגדות של האגודה, שהישוב לא יעביר לחבריו רווחים, רכוש או נכסים של האגודה, וכל הכנסות האגודה, במידה שתהיינה כאלה, ישמשו אך ורק למימוש המטרות המפורטות בהסכם ההתאגדות. כך רואים במקום יהודים וערבים על שטח שהוקם בשנת 1969 על ידי הנזיר הדומניקני, ברונו הוסאר, שנולד כיהודי במצרים, מקום מפגש ליזמים יהודים ואחרים. אלה קבעו את מגוריהם במקום

בשנת 1977, ואז הפך המקום למושב שיתופי של יהודים וערבים בעלי אזרחות ישראלית. במושב 50 משפחות שהן שותפות לרעיון ולביצוע של שוויון הבנה וחתימה לשלום במקום. זהו ישוב פורח, ויש בו בית ספר לילדים יהודים וערבים עם תוכנית לימודים שחובקת בידידות את בני כל הדתות. (ראה פסק דינה של השופטת א. חיות בערעור אזרחי 5138/04, הוועדה המקומית לתכנון ובניה מטה יהודה נ' ישוב נווה שלום, שניתן ביום 30 באוגוסט 2007 ושפורסם ב־Law Data. בפסק הדין דחה בית המשפט את ערעור הוועדה המקומית שביקשה לחייב את היישוב נווה שלום בתשלום היטל השבחה. פסק הדין קבע כי לאור תקנות תזכיר האגודה הם פטורים מכל מס.

פסק הדין ניתן לאחר דיון וביורור של סעיף 1 מפקודת שטח השיפוט והסמכויות תש"ח–1948, ששם נאמר:

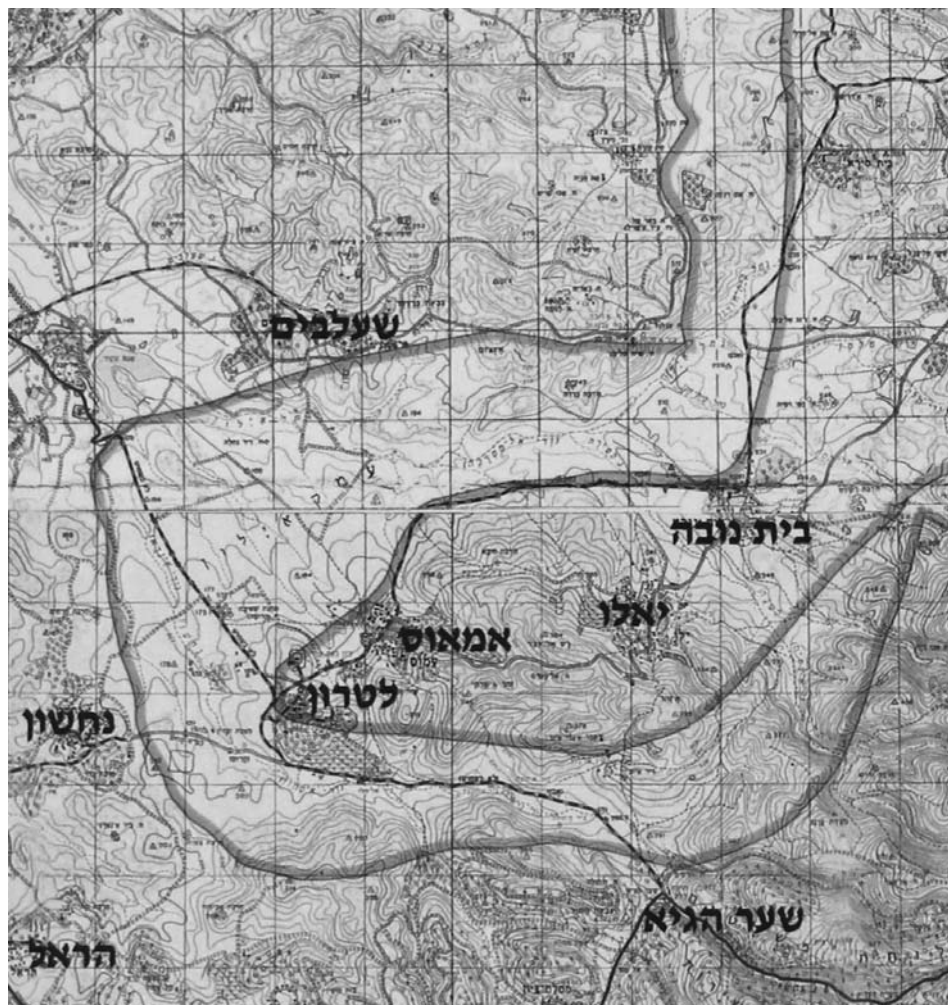
כל חוק החל על מדינת ישראל כולה יראה כחל על כל השטח הכולל גם את שטח מדינת ישראל וגם כל חלק מארץ ישראל אשר שר הביטחון הגדיר אותו כמוחזק על ידי צבא הגנה לישראל.

ראה ספרו של רובינשטיין על המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, מהדורה 5, עמודים 84–85, וכן תיקון של פקודת שטח השיפוט והסמכות, תיקון משנת תשכ"ז ששם נאמר: המשפט, השיפוט, והמנהל של המדינה יחולו על שטח של ארץ ישראל שהממשלה קבעה בצו.

בפסק דין אחר שניתן על ידי בימ"ש המחוזי בירושלים על ידי השופט משה רביד בתיק אזרחי 1851/96, עיזבון עמיד מזרעה נ' אריה חברה לביטוח, שפורסם ב־Law Data מיום 29/10/2001 נקבע כי הואיל ולא הייתה החלטה של הממשלה ולא הובאה ראיה על צו של שר הביטחון שחל במקום, הרי שתאונת עבודה שאירעה בשטחים איננה בתחום שבו מופעלים חוקי מדינת ישראל, אלא תחום בו שלטה בעבר ממשלת ירדן וכיום הוא בתחום הממשל הצבאי וכאן יחול דין האזור.

בפסק דין שניתן ע"י השופט מצא בבג"ץ 94/2612 נידונה עתירתו של אברהם שעאר נ' מפקד כוחות צה"ל באזור יהודה ושומרון ואחרים, ונבדק תוקפו של צו מנהלי שהוצא על ידי מפקד כוחות צה"ל באזור נגד העותר. לאחר דיון ושיקול מעמיק, התברר מבדיקת מפות האזור כי הצו שריר וקיים ועומד במבחן הסבירות, ולכן נדחתה העתירה.

נצביע עוד על מאמרו של בנימין רובין על "תחום תחולת משפט, שטח המדינה ומה שביניהם" (משפטים כה, עמ' 215 ואילך).

מפה חלקית של אזור לטרון כפי שמופיעה בספרו של זאב (זאבן) בלוך "בין הקווים"

57

עוטף ירושלים

חומה חמישית לירושלים

היסטוריונים וארכיאולוגים מצביעים בירושלים על שלוש חומות שנבנו בתקופה העתיקה, ואחת בימי הביניים, והיא החומה הטורקית סביב העיר העתיקה בירושלים.

לאלה יש להוסיף חומה חמישית ההולכת ונבנית בימינו לנגד עינינו וזו חומה הנקראת עוטף ירושלים.

הקמת חומה בימי קדם נדרשה כדי להגן על תושבי העיר. חומות וביצורים נבנו סביב ערים עתיקות וכן סביב ארמונות ומקדשים. חומות נבנו עם מגדלי תצפית ותעלות חפיר. את אלה אנו מוצאים בארצנו בקיסריה, אשקלון, עכו ובחורבות בית שאן.

החומה סביב ירושלים בתקופת הקדומה, נועדה להגן על תושבי העיר מפני גיסות אויב ומפני ליסטים שודדים ופולשים. אולם חומות מגן הגבילו קליטת תושבים והגבילו את המסחר בעיר.

להלן סקירה של חומות שונות שנבנו בירושלים בתקופה הקדומה. שלוש חומות נבנו בזמן העתיק, ואלה הן:

החומה הראשונה מתוארת ע"י ההיסטוריון יוספוס פלביוס. זו נבנתה בימי בית ראשון על ידי דוד ושלמה והמלכים שבאו אחריהם. נקיבת מועד זה לא מקובלת על דעתם של חוקרים בימינו. לדעתם יש ליחס את תיאורו לחומה שנבנתה בימי החשמונאים. ברם חפירות וחקירות שנעשו במאה שעברה איפשרו לנו ליתן יתר אמון לדברי יוספוס פלביוס, בספרו תולדות מלחמות היהודים עם הרומאים פרק ה, ד, ג.

חומה זו נבנתה על נככי תהום של אפיק נחל קדרון העובר בצדה המזרחי של העיר הקדומה. החומה נמשכה ממגדל היפיקוס (מגדל דוד של ימינו) ומכאן בקו ישר מזרחה בתחום העיר העתיקה של ימינו, בהקבלה לשוק דוד ורחוב השלשלת לעבר לשכת הגזית במבנה יווני – הקסוסטוס, שבו ישבו חברי הסנהדרין ומשם בצד בנין המועצה ונגע בחומה שהקיפה את הר הבית, סמוך אל אולם המעבר. החומה עברה אל שער האיסיים ומשם נסבה דרומה

ועברה על מעין השילוח ומשם עברה לצד מזרח אל בריכת שלמה עד שהגיעה אל מקום העופל.

החומה השנייה הקיפה חלק מירושלים הקדומה בתחום העיר העתיקה של ימנו. פלביוס מתאר אותה בקצרה. חומה זו החלה על יד שער הנקרא גינת, ונועדה לישר החומה הראשונה והקיפה את צד צפון והמשיכה עד מצודת אנטוניה.

משערים ששער גינת היה בתחום העיר העתיקה בגבול איזור השווקים של ימינו. עד היום נראה חלקו העליון של שער קדום קבור באדמה. מכאן פנתה החומה צפונה מזרחה, באזור הרובע המוסלמי של ימינו, אל אנטוניה, המצודה ששמרה על בנייני המקדש מצדם הצפוני והיתה בתחום בית הספר עומריה של ימנו, בראשיתו של וייה דולרוזה (רחוב הייסורים – הקדוש לנוצרים).

חומה זו נעלמה כליל מעל פני האדמה.

החומה השלישית היתה הצפונית והארוכה ביותר. היא נבנתה ע"י אגריפס בתקופת בית שני. ראשיתה במקדל היפיקוס ומשם צפונה בגבול הרובע הנוצרי של ימינו עד למגדל פסיפונס. בימינו רואים את שרידיה במרתף של בית הספר הנוצרי פרייר על יד השער החדש. אח"כ ירדה אל מצבת הילנים שהיתה מלכת חדיב... ומשם לאורך מערות המלכים, וסבבה את מגדל הפינה ע"י אבן הזכרון הנקראת מצבת הכובס. חומה זו פגעה בחומה הישנה והובילה אל נחל קדרון. חומה זו הקיפה בתוכה את העיר ביזתא, שהשתרעה בתחום השכונה הערבית באב אל זהרה, והיא בנויה מול מצודת אנטוניה שהיתה בגבול הר הבית (בימינו קיים במקומה ביה"ס הערבי אלעומריה).

חומה זו נבנתה לראשונה בשנות ה-70 ע"י הרומאים. במרוצת השנים היא נהרסה ונעלמה מעל פני האדמה, שרידים שלה נגלו באקראי ב-1925 כאשר נחשפו יסודות חומה באורך 100 מטר. ב-1941 נתגלו חלקים נוספים בתחום השכונה הערבית, בצד רחובות שכם, צלאח אל דין של ימינו, ע"י בית הספר האמריקאי לחקר המזרח הקדום וליד הקונסוליה האמריקאית.

החומה הרביעית מתקופת הטורקים נבנתה בתחילת המאה ה-16 ביוזמת הסולטן, סולימאן המפואר, מי שכבש את הארץ מידי המוסלמים והממלוכים ב-1516. היא הוקמה בשנת 1537 והושלמה ב-1541. בנייתה נועדה להגן על תושבי ירושלים מפני בדואים שודדים ופולשים. חומה זו מתחילה במקדל דוד משער יפו, פונה צפונה ומקיפה את הרובע הנוצרי ומגיעה לשער החדש וממנו יורדת לשער שכם, ומשם עוברת מעל גוש סלעים ובאה אל שער הורדוס (שער הפרחים) ומשם נמשכת מזרחה ובאה אל פינה המכונה מצודת החסידה (בורג' לקלק), ונמשכת דרומה בתחום בית הקברות המוסלמי אל שער האריות.

מרחק קצר מעבר לשער האריות מקיפה חומה זו את חצר המקדש. היא בנויה בשולי הר המוריה, ובגבול בית הקברות. שם מצוי פתח סתום, שער הרחמים. שער זה סגור בפני יהודים (ונקרא שער הזהב לפי הנוצרים). חומה זו נמשכת בקו ישר דרומית מזרחית. היא מקיפה את

חצר המקדש ופונה מערבה במרומי העופל, ויורדת לשער האשפות, בחלק הנמוך ביותר ואח"כ עולה במעלה התלול של הר ציון ועוברת בגבול הרובע היהודי של ימינו, כשהיא כוללת מצודה (בורג' כיברית) ובאה לשער ציון וממנו נמשכת בהר ציון מערבה אל הפינה הדרומית. היקף חומה זו היה 4,008 מטר, והיא בנויה בחלקה הגדול על חומה עתיקה שהקיפה את העיר. בהקמתה צומצמו גבולות העיר הדרומיים, והעיר העליונה והתחתונה של ימי בית שני נשארו מחוץ לחומה.

בימינו אנו מוצאים שמונה שערים בחומה זו. כולם פתוחים מלבד אחד שהוא סתום (שער הרחמים).

השערים הם:

שער האריות: הוא שער השבטים. מעוטר באריות שמגולפים באבן משני צידי השער. דרכו נכנס צה"ל לעיר העתיקה ב-1967.

שער האשפות: שער המוגרבים, בני המערב (מגרב) שגרו ברובע הקרוב לשער זה. **השער החדש:** נפתח בהשתדלות הממשלה הצרפתית ב-1889, כדי ליצור רצף בין העיר העתיקה לבין קבוצת בניינים חדשים שנבנו, מחוץ לחומה בהם בית הארחה, נוטרדאם ובית החולים הצרפתי. שער זה נשאר פתוח בלא דלתות. **שער הפרחים:** שער הורדוס בכניסה לשכונת באב חוטה.

שער הרחמים: שער הזהב, שער יפה שנבנה בקשתות על גבי עמודים. **שער יפו (באב אל חליל):** לידו החומה נפרצה לכבוד ביקורו של וילהלם השני בשנת 1898.

שער ציון: דרכו נכנס הפלמ"ח מהר ציון לעזרת הנצורים בעיר העתיקה במלחמת העצמאות.

שער שכם (באב אל עמוד): הוא שער העמודים, והוא היפה מבין שערי ירושלים.

החומה החמישית: בימינו הולכת ונבנית לנגד עינינו חומה חמישית. חומה זו נקראת עוטף ירושלים מוקמת למניעת כניסת מחבלים ומניעת מעשי טרור. היא נבנית לאחר האינתיפאדות, הראשונה והשנייה, כדי להגן על תושבי העיר וסביבותיה.

חומה זו מיועדת לכלול בתוכה כמה כפרים ולפעמים גם חוצה כפרים שמסביב לירושלים. הקמת חומה זו שנויה במחלוקת, מידי פעם בפעם נדרשות התערבות הבג"ץ, להשלמת בנייתה עם הוראה לצמצם פגיעה בתושבים הערבים וברכושם.

58

הומור וקריקטורות של משפטים בתקופת המנדט

בתקופת המנדט לאחר הקמת הרדיו שנקרא קול ירושלים, אחת התוכניות החביבות, המעניינות והמרתקות שליוו את השידורים באנגלית ו"בשעה העברית" היתה סיפורים מלאי הומור של משפטים.

שופט בריטי בשם פאול אוורט קרסול, יליד 1893, שידר בשפה האנגלית תיאורים מן החיים והדמויות שהתדפקו על שערי ביהמ"ש. סיפוריו מלאים דמויות גרוטסקיות ומצחיקות של באי בתי משפט, ערבים, יהודים ונוצרים. חיתוך דיבורם היה מפתיע, ואפשרו ויצרו אירועים מצחיקים ששברו את אוירת הרצינות ששררה באולם ביהמ"ש.

השופט הבריטי Paul Ewart Francis Cressall שולב במערכת המשפטית המנדטורית בארץ ישראל, ומילא תפקידים משפטיים שונים במערכת המשפט החל מ-1931. תחילה כשופט שלום ראשי, ומ-1934 כשופט תורן בבימ"ש המחוזי בשכם, ואח"כ בירושלים וביפו, שם שרת עד 1941. שידוריו של קרסול בא"י הועלו גם על הכתב, ואלה הכילו רשימות ממראה עיניו ומשמע אוזניו וסקירה של דמויות בקריקטורות. המחבר נודע במערכת המשפט כבעל חוש הומור מפותח והיה ידוע כאדם הגון וניטרלי כלפי שני חלקי האוכלוסיה בא"י המנדטורית.

שידוריו פורסמו בכתב בשני ספרונים, בהוצאה פרטית, (שלא לתפוצת הרבים) ונחתמו בשמות על "חרדל", Mustard, שיצא לאור ב-1938 ו"חסה" Cress שיצא לאור ב-1940.

בספרים אלה אנו רואים קריקטורות וקוראים על פכים קטנים של ההיסטוריה של א"י ושל אוכלוסייתה המגוונת. פה מסופר על המתרחש בביהמ"ש ופרקים מתולדות א"י ואוכלוסיה ערבים ויהודים ואנשי אדמיניסטרציה. סיפוריו סופרו ונכתבו בהומור מפותח וברוח טובה. הספרונים באנגלית נקראו Palestine Paradise.

הספרונים אזלו מהר מן השוק כיוון שיצאו בהוצאה מוגבלת ומצוצמת, אך הם יצאו במהדורה שניה, בהדפסת בסטנסיל, בהוצאת שמעון רובינשטיין מ-1998, ההוצאה כונתה על ידו: "א"י המנדטורית בעיני ההומור הבריטי — פרודיות פלשתינאיות, גן עדן בפלשתינה".

משה לנדאו, מי שהיה שופט שלום בחיפה, באותה עת המנדט, ולימים נשיא בימ"ש העליון בישראל הוא שהמריץ את רובינשטיין להוציא לאור שוב את הספרונים של קרסול.

השופט לנדאו הכיר היטב את השופט קרסול, והוא שפענח את הפסידונים "חרדל" ו"חסה" הנזכרים לעיל.

ממשיך דרכו של קרסול היה השופט שניאור זלמן חשין (נולד בירושלים 1903, נפטר 1959). בתקופת המנדט הוא שרת כשופט שלום ואח"כ מחוזי. שידוריו בשעה העברית בקול ירושלים שודרו ב-34 שיחות דר-שבועיות, המאזינים באותה תקופה עקבו בדבקות אחר הרצאותיו שהיו בעברית צחה וקולחת. שידוריו אף הם הועלו על הדפוס ב-1946 בספר "שחוק ודמע בבית הדין", וכן בספר "דמויות מבית המשפט". ספרים אלה לוו בקריקטורות של הצייר יוסי שטרן. הדמויות והאירועים שתוארו בספריו של השופט חשין נלקחו ונאספו שנים רבות תוך כדי עבודה שיפוטית. סיפורים אלה סופרו בסגנון עברי עשיר, בהיר וחי, והיו מלאי הומור, וניכרת בהם בקיאות באורחות החיים בארץ ישראל, והם מובאים בלמדנות, מקצועיות, אנושיות, חריפות-שכל, רוחב לב וכישרון.

בעת העיון והקריאה בספריו של השופט חשין דמויות מרצדות לנגד עינינו, ובהם טיפוסים שונים מכל הגוונים. ניכר בהם חיתוך דיבור ורחשי לב, והם נותנים לנו תיאור חיים מפינות שונות בחיי יום עם קריוזים למיניהם.

ספרו הראשון עסק בענייני שבועה, שדכנים, מוציאי דיבה, הולכי רכיל, פושטי יד, קבצנים ומתרגמים. ספרו השני עסק בצוואות למיניהן, לפי ההלכה הדתית ולפי המשפט האזרחי, צוואות של מומרים ובעלי פרנציפים, וכן בשופטים ועובדי בית המשפט. המחבר נמנע מלהזכיר שמות של האנשים שאת סיפורם הוא מביא. אף על פי כן הוא מצליח, בסיפור חי קולע והומוריסטי, לשרטט ולתאר את האיש שבדין.

באולם ביהמ"ש אנו רואים, לדברי השופט חשין, את החיים של יום יום, חיים אפורים למדי, יחסים בין אדם לחברו, בין איש לאשתו, וכינו לבניו. תאוריו מובאים בכובד ראש וברצינות ואין לראות בהם יסוד לבדיחות הדעת כלל וכלל. כשאדם סוקר אותם אחורנית או בא לספר עליהם ועל השתלשלותם לפרטיה ולדקויותיהם יש והם מתערפלים מן הרצינות העוטה אותם, ואז הם נראים באור אחר לגמרי, שקופים יותר, קלילים יותר, מרפרפים ומחייכים, ואז נושבת בהם גם רוח הומור חיה תוססת, מבדחת ומרעננת.

השופט חשין הביא סיפור ושאלה ששופט חייב היה בתקופת המנדט להציג למי שהובא בפניו בדבר זכותו של הנאשם לבחור להישפט בפני שופט שלום בריטי או אחר. התשובות שקיבל היו לפעמים: היודע אני??, מה דעתך אתה השופט על כך? או תשובה אחרת, מפי יהודיה שהובאה בפניו והתשובה שהיא השיבה: היודעת אני?, במקום הזול ביותר!.

תשובה אחרת של יהודי אחר היתה: מה? יש שם חוק אחר?

נאשם שהעמיד את המשאית שלו במרחק של פחות מ-12 מטר מפינת הרחוב, דבר שנחשב לחטא בעיני החוק, הוזמן לעמוד לדין על עבירה זו. אחרי ששמש בית המשפט הכריז בשמו של הנאשם במסדרון ביהמ"ש, ילד קטן כבן 10 נראה מפנה לעצמו דרך במרפקי ידיו בין

המוני הנהגים שנצטופפו באותה עת לתת את הדין על עבירות שונות... כאשר הגיע הקטן לדוכן השופט, הוא הושיט לשופט פתקה מעוכה ושטר כסף של לירה אחת ואמר בנשימה חטופה ובלא הפסק: "אבא נסע היום לעזה מפני שיש לו שם עבודה בצבא ולא יכול לבוא, הוא שלח פתקה זו ולירה אחת וביקש שיתנו לו עודף".

דוגמא נוספת להומור היתה כאשר: שופט בריטי שאל את הנאשם לפרנסתו, זה השיב לו: "אני איש מניין". השופט שאלו באמצעות המתורגמן: "מה טיבה של עבודה זו?? הסביר הנאשם היהודי:

"כאשר מצויים תשעה אנשים במקום אחד ואני בא אז אני מצטרף אליהם כעשירי למניין". השופט לא הבין אומנות זו מהי, ושאל: "ואם יש תשעה אנשים ואני בא גם אז יש מניין? חייך היהודי וענה: לא, גם אז ישארו רק תשעה אנשים".

מקרה אחר, היה בצעיר שהובא לדין על עבירה בניגוד לתקנות האפלה שהותקנו בימי מלחמת העולם השנייה. הנאשם, בחר בלילות הקיץ החמים לקרוא לאור נורת חשמל מכוסה בסוכך מנייר קרטון על גג הבית. הוא כפר באשמה, והעמיד פני תם ואמר: "נכון מלמעלה אפשר היה לראות את האור, אך כיצד יכלו חברי המשמר האזרחי להבחין באור מלמטה? את הגג מקיף מעטה מאבן, ולכן הם לא יכלו לראות את האור".

מעשה אחר היה באזעקה שהופעלה לאזהרה מפגיעת מטוסי אויב, על מנת שאזרחים ירדו למקלטם, בשעה שנאשם הובא לדין על עבירת אחזקת רכוש גנוב. בזמן הדין נשמעה צפירה, והשופט אמר לנוכחים באולם כי הוא מוכן להמשיך בדיון אם אין התנגדות לכך. הנאשם קפץ ממקומו, מישש בחיפזון בכיסיו, הוציא סרט מעוך ומאובק אשר עליו היו רקומות המילים: "המשמר האזרחי", קשר אותו מסביב לזרוע ידו ונתן בקולו על כל הנאספים: "אל המקלט, מיד אל המקלט", ולשופט הוא פנה בנימוס אך בנימה שכל רוח לא הורגש בה: "אדוני, בבקשה לרדת משם, עכשיו אני בעל הבית כאן, אל המקלט!". האולם נתרוקן כהרף עין.

יחזקאל דוד גויטיץ, (יליד לונדון, 1900; נפטר 1961), משפטן יהודי אנגלי, עיתונאי בגרדולם פוסט, פרקליט מוכשר, אח"כ דיפלומט ובאחרית ימיו שופט בישראל, היה בעל טור הומוריסטי בעיתון גרדולם פוסט, גזאיש כרוניכל ובעיתונים של 'הדסה'. זה היה חותם את סיפוריו בשם העט, "הולך רכיל". סיפוריו מלאים דמויות מביהמ"ש.

פרקליט אחר מוכשר, תיאטרלי והומוריסטי היה עורך פנחס רבינוביץ, (יליד ירושלים 1912; נפטר 1998). באחרית ימיו הוציא לאור ספר בשם "אמת ושקר בבית המשפט", הספר קולח סיפורים ומלא דמויות מביהמ"ש, עדים מומחים, וכן מתרגמים ופקידי עזר, ושופטים. פה רואים ומרגישים את האווירה הרצינית אשר לעיתים נפסקת בסיפור הומוריסטי שבא לפזר את המתח השרוי מביהמ"ש.

רבינוביץ מביא סיפור על חלבן ירושלמי, שהועמד לדין בפני שופט השלום הבריטי, מורגן, באשמת מהילת מים בחלב. נאשמים אלה הובאו בד"כ בפני שופט שלום יהודי. הנאשמים היו

נשפטים לתשלום קנס של 10 או 20 לירות. החלבן נאשם והובא משום מה בפני השופט הבריטי וזה, לאחר ששמע את הצדדים, גזר על החלבן מאסר של חודש ימים. ערד יהושע אייזנברג (מי שלימים היה מנהל בתי המשפט ושופט מחוזי) סנגורו של הנאשם, נבוך למשמע גזר הדין. השופט הבחין בכך, ופנה אל עוה"ד בזה הלשון: מה אתה נרגש כ"כ? חמותי באנגליה קיבלה שלושה חודשי מאסר על אותה עבירה.

מקרה אחר שהובא בספר הוא סיפור על ערד ניסים לוי, שבין לקוחותיו היו יהודים ספרדים דוברי לדינו. ביניהם היה בן ציון פרנס, שהיה הקברן הראשי של חברה קדישא של הספרדים. בן ציון פרנס עלה לדוכן העדים, וכנהוג שאל אותו עוה"ד את שם אביו ומקום עבודתו, העד השיב:

'מה קרה לך ניסים? איך זה שאתה לא יודע את השם שלי?' לשאלה הבאה 'איפה אתה גר?', השיב העד: 'מה אתה מדבר? מי עשה לי את הקושאן על ביתי? על השאלה הבאה: 'במה אתה עוסק?' השיב העד: 'אדוני, באמת, ניסים, אתה השתגעתי? מי קבר את אביך ואת אמך?'

דמות אחרת היתה של ערד מפורסם שביקש לדחות דיון שנקבע לתאריך מסויים בנימוק שיום קודם לכן נפלו שיניו התותבות והוא חש שלא יוכל לטעון כראוי. השופט השיב לערד: עם לשון משכנעת כמו שלך, אינך זקוק לשיניים כדי לטעון.

סיפורים וקריקטורות שהובאו בספרים מבדחים הם דוגמא להומור שאנו נתקלים בו באולם ביהמ"ש, אשר טעון לרוב במתח מחשמל. בספרונים אלה יש אתגחתא מרעננת בעבודתנו הרצינית במשפט. ההומור שובר את הרצינות והחומרה ומעלה בנו חיוכים. הומור זה אינו מוגבל רק לתקופת המנדט, אך אנו הבאנו אותו כאן בסקירה של ספרים וקריקטורות שיצאו בזמנו בידי משפטנים בא"י המנדטורית. בין הסיפורים שבספרים אנו מוצאים קריקטורות בחתימתם של יעקב פרקש (זאב), אפרים קישון, אריה נבון וקריאל גרדוש.

מדור ח

**עולם המשפט
והשופטים**

59

מאבק עוה"ד בכותבי הבקשות

אדם המצוי כיום במערכת המשפטית תוהה על היעלמו של ענף מוזר שליווה את מקצוע עריכת הדין בתקופת המנדט ושנים רבות לאחר הקמת המדינה.

ענף אנכרוניסטי זה שהיה של "כותבי בקשות" היה תופעה ציורית ותחרותית לעוה"ד, ואלה היו ופעלו בתקופת המנדט ולאחריה, בכניסה לבתי המשפט, במגרש הרוסים, בירושלים וכן ברחובות יהודה הלוי ולילנבלום בתל אביב וברח' בוסטרוס ביפו ומסביב לבתי המשפט בחיפה וליד בתי הדין הרבניים והשרעיים וסביב משרדי רשם המקרקעין, רשם החברות, המכס, ומשרדי רישוי לתחבורה.

כותבי הבקשות ישבו במקומות אלה, על תבורטים (כיסאות קש נמוכים) ולפניהם היה שולחן זעיר ועליו מכונת כתיבה מסוג "מרצדס", אנדרווד, או "אימפריאל". ברבות הימים מוזערו מידות מכונות הכתיבה, וניתן היה לשאת ולטלטל אותן ממקום למקום. כותבי הבקשות ישבו, ומסביבם כרעו או עמדו פלאחים, פועלים, אנאלפבתיים, או אנשים שלא שלטו בלשונות הארץ.

לקוחות אלה שטחו סיפוריהם בפני כותבי הבקשות, בערבית, בלדינו, באידיש, בפולנית, בהונגרית או רומנית, דבריהם לוו לפעמים בהתרגשות רבה או בכבי, ועל כותבי הבקשות היה

להעלות הבקשה על גיליון בדפוס או בכתב יד מסולסל, להגשה לרשות הממשלתית, לנציב העליון, למושל, לביהמ"ש, או לרשם המקרקעין, או למוצ"פ, או לרשם החברות.

מוסד זה אומנם נעלם מסכיב לביהמ"ש, ומשרדי המקרקעין, אך שרידים ממנו מוצאים אנו עדיין בכניסות למשרדי הפנים, ומשרדי המוסד לביטוח לאומי, בעיקר בערי הגדה או במקום שיש בו אוכלוסיית מיעוטים כפריים.

תופעה ציורית זו, היא כיום נחלת העבר בישראל, אך יש לה זכר בספרי החוק והמשפט בישראל. היא היוותה אז תחרות לעוה"ד. לחץ שבא משורות הסתדרות עוה"ד היהודיים בא"י ואח"כ מלשכת עוה"ד, הביא לסילוק כותבי הבקשות ממרכזי הערים והלשכות המשפטיות למיניהן, אך אף על פי כן אנו מוצאים שרידים מהם במקצת מן המוסדות שנזכרו לעיל.

כותבי הבקשות היו לרוב, אנשים מבוגרים, יודעי שפות, והיו ביניהם עורכי דין זרים או בעלי ידע משפטי, שרכשו בעבר כפקידי ביהמ"ש, משרדי עוה"ד, בארץ ובגולה, מתורגמנים או פקידי עזר, וכן כתבנים. חלק מהם היו משפטנים שעלו מן הגולה ונכשלו בבחינות הכניסה לעוה"ד בארץ, שהיו חסרי אמצעים לפתוח משרדים עצמאים.

כותבי הבקשות נזקקו לרישיון, שהיה מונפק ע"י מושל המחוז, עפ"י פקודת כותבי בקשות (רשיונות) 1919, פקודה שנחקקה כבר ב-26.8.1919 ע"י הממשל הצבאי לדרום ארץ ישראל (לפני שהוקמה המערכת המשפטית והאזרחית בפלסטינה-א"י (קובץ חוקי פלשתינה א"י בהוצאת דריטון כרך 2, עמ' 1123).

פקודה זו היתה חיונית לממשל הצבאי ולאחריו לשלטון האזרחי הואיל ועוה"ד שהוסמכו באימפריה הטורקית, וששרדו בארץ אחרי מלחמת העולם הראשונה היו מעטים. תפקידם היה למלא טפסים רשמיים שהרשות השלטונית הדפיסה או למלא טפסים על עסקאות במקרקעין. בפקודה נקבע שכל בקשה תיחתם ע"י המבקש העותר יחד עם חתימת כותב ההסכמות שקיבל רישיון ממושל המחוז (תואר שהוא מקביל כיום לממונה על המחוז. סמכות זו עברה במדינת ישראל לשר המשפטים). אז נקבע שבבקשה לא יהיו דברי התרסה או פגיעה ברשות, ולא יהיו אלה פיקציה. (ראה ערעור לשכת עוה"ד 2/65 וילנר-פרקליט המדינה פד"י י"ט (4) 371). היו בין כותבי הבקשות שבלטו בתקופת המנדט ושנים מספר לאחר הקמת המדינה, וביניהם דמויות מעניינות אלה:

יוסלה ויינברג – יהודי חרדי, לבוש בתלבושת מסורתית, בעל לשון חדה ומתגלגלת שלא פחד מן הרשות, והיה כותב מכתבים לנציב העליון או לשופט הבריטי, או למנהל הטאבו, או לשירות ממשלתי אחר, מבלי לחסוך בביקורת חריפה, או דברי גידופין. כך יצא שמושל המחוז בירושלים שלל את הרישיון שלו בגלל התנהגות בלתי הוגנת, וביטויים חריפים ומעליבים שכתב מר ויינברג. אולם הבג"ץ שויינברג הגיש נגד המושל פסל את החלטת המושל ופסק שהמושל נהג שלא כדין כאשר שלל רישיון מבלי לאפשר לעותר להשמיע קודם לכן את

טענותיו. (בג"ץ 9/38, אוסף פסקי דין אפבלבוים 1938 עמוד 113, וכן ראה גם בג"ץ 136/54 פד"י ט', עמ' 1158).

דמויות ירושלמיות אחרות שהסתופפו בשעות העבודה, בכניסה למשרד רשם המקרקעין היו: אליעזר וייספיש, אליהו לב-טוב, ישראל זיבלד, מוחמד בשיתי, ואליהו מני. כותבי בקשות אלה עסקו גם בתיווך וישבו בכניסה למשרדים אלה. שם מילאו טפסים, ולפעמים ערכו חוזים למכירת מקרקעין או לחכירה או לקבלת משכנתא. הם היו מחתימים את הצדדים לעסקה ולפעמים חותמים שמם כעדים ומגישים המסמכים לרישום, ובדרך זו לפעמים התחזו בציבור כעו"ד ופגעו בפרנסתם.

הסתדרות עוה"ד היהודים בישראל, בערים ירושלים, תל אביב, חיפה, (אגודה וולונטרית שקדמה להקמת לשכת עוה"ד) התלוננה רבות על תחרות זו בפני מנהל רשם המקרקעין, המזכיר הראשי של הממשלה, וכן בפני היועץ המשפטי של ממשל המנדט, והביאה לצמצום מעשי השגת הגבול, והתחרות של אלה בעורכי הדין. במשפטים שהוגשו נגד משיגי הגבול טענו כותבי הבקשות כי כך היה נהוג בתקופת העותומנים, וכי הם רשאים גם לכתוב חוזי מכר, ולערוך חוזים למשכנתאות. טענות אלה נדחו לאור הוראות פקודת עוה"ד מ 1.7.22 (חוקי א"י בהוצאת דרייטון כרך 1 עמוד 4 באנגלית). פקודה זו קבעה את ייחוד המקצוע למי שהוסמך, והגבילה את התחום לכותבי הבקשות. פקודה זו הוחלפה ברבות הימים בפקודת עוה"ד משנת 1938, (תוספת 1 לעיתון הרשמי 1938 עמוד 918 באנגלית).

בתביעה פלילית שהוגשה בתקופת המנדט, לביהמ"ש ביפו בתיק מס. 102/35 נגד מיכאל נאמן (מי שהיה בעל רישיון מספר 1 כמורשה לעסקי מקרקעין והעברות בטאבו), הוא הורשע וחוייב להפקיד ערבות בסך 5 לירות פלשתינאיות למשך שנה. פס"ד בערעור 5/35 נתן אזהרה לעתיד לכותבי הבקשות, שאין להשיג את גבול עוה"ד, וכי בעתיד יוחמר עונשם של העבריינים בקנסות שיגיעו עד 500 לא"י. (פסקי הדין פורסם בפלסטיין פוסט מיום 25.6.1935 וכן באוסף פסקי דין של רוטנברג כרך 7 עמוד 19).

בין כותבי הבקשות, לעסקי רישום מקרקעין, שפעלו בתל אביב, בתקופת המנדט, מצאנו גם את שמשון קפלן ושמואל לזין.

תחום העיסוק של כותבי הבקשות צומצם ואלה ניסו לפרוץ את גבול האיסור שנקבע בפקודת עורכי הדין, כאשר ביקשו להסתמך על סעיף 4 (2) לפקודת עוה"ד משנת 1938, ולפעול ולהופיע, ברשות ביהמ"ש, במעמד של "ידיד קרוב" של בעל הדיון, אולם ביהמ"ש לא נעתר, כדבר מובן מאליו לבקשה זו.

עוד נקבע שכותב בקשות לא יורשה, כידיד ביהמ"ש, לקבל שכר בעד עבודתו. כך נסתמה גם פירצה זו, ורגלי הכותבים נעקרו מכותלי ביהמ"ש. נקבע עוד כי רשות כזו לא תוכל להינתן ע"י בית הדין לשכירות. (ראה ערעור ע.א. 174/46, 1946 פמ"ץ עמוד 611).

על אף האמור לעיל עדיין יש שרידים וסימני דרך של כותבי בקשות בתחומים הבאים:

- א. בבתי הדין הרבניים בתור טוענים בבית הדין. (ראה תקנות הדין בבתי הדין הרבניים בישראל תש"כ – תקנה מ"ד (2), ותקנה מ"ז).
- ב. בכניסה למשרדי רשם החברות, שותפויות, וסימני מסחר.
- ג. במשרדי המכס והבלו בתור עמילי מכס.
- ד. מסביב למשרדי רישוי לתעבורה.
- ה. מסביב למשרדי הפנים, (במזרח ירושלים).
- ו. ביהודה ושומרון עדיין קיימות הוראות החוק הירדני, וכותבי הבקשות נזקקים לרישיונות. (צו רישיונות כותבי בקשות, (יהודה ושומרון מס. 76 משנת 1978 בקובץ עידכונים של פריזלר עמוד 1191).
- ז. רואי חשבונות אינם מנועים מלעסוק בשומת מקרקעין. (בג"ץ 144/72, כ"ז פסקי דין עמוד 7191).

ייחוד מקצוע המשפט והמונופול בו הפכו להיות כיום נחלת הכלל, על אף שנראה כאילו יש בו התנגשות לעקרונן של חופש העיסוק, ולכלל שאין להגביל את האזרח מלהתפרנס בכל מלאכה או עסק שיבחר (ראה בזרנו, המשטרה, בג"ץ 1/49, א. פס"ע 122 – כותב בקשות במשרד הרישוי).

עקרון חופש העיסוק נידון בכימ"ש העליון בישראל, לראשונה, (בבג"ץ 125/57 י"א פד"י 1492, כאשר נפסל מונופול שניתן לחברת צים להובלת עצים מפינלנד בישראל באוניות צובר של צי"ם). נושא זה נדון שוב בבג"ץ 231/53, (ראה קלמנובסקי, רשות למניעת רווחים מופקעים, ח, פד"י 126). שם פסל הבג"ץ צו מגביל שהוצא שלא כדין, וקבע שאין להגביל עבודתו של סוכן למכירת כרטיסים לבתי קולנוע ותיאטראות, וקבע שכל אדם חופשי לבחור בעיסוק בו ימצא פרנסה למחייתו, והרשות שפסלה אותו השתמשה בטענות משפטיות פסולות ואינפורמציה לקיחה, ואלה היו פסולים ואין לקיימם.

ייחוד מקצוע עריכת הדין נקבע בפקודת עורכי הדין משנת 1922 שהוחלפה ב 1938, ואח"כ בחוק לשכת עוה"ד בתשכ"א 1961, בסעיפים 20–21, בהם נקבע:

20. הפעולות המנויות להלן, לא יעשה אותן דרך עיסוק, או בתמורה אף שלא דרך עיסוק, אלא עו"ד; ואלה הפעולות:

- (1) ייצוג אדם אחר וכל טיעון ופעולה אחרת בשמו לפני ביהמ"ש, בתי דין, בוררים ואנשים בעלי סמכות שיפוטית או מעין שיפוטית.
- (2) ייצוג אדם אחר וכל פעולה אחרת בשמו לפני משרד ההוצל"פ; לשכת רישום הקרקעות; הפקיד המוסמך לענין חוק בתי משותפים תשי"ג 1952; רשם החברות; רשם השותפויות; רשם האגודות השיתופיות; רשם הפטנטים והמדגמים; רשם סימני המסחר; פקיד השומה ונציג מס ההכנסה לענין פקודת מס הכנסה; המנהל לענין חוק מס שבח מקרקעין, תש"ט 1949; מנהל מס עזבון לענין חוק מס עזבון, תש"ט 1949;

- (3) עריכת מסמכים בעלי אופי משפטי בשביל אדם אחר, לרבות ייצוג אדם אחר במור"מ משפטי לקראת עריכת מסמך כזה.
- (4) יעוץ וחיווי דעת משפטיים.
2. הוראות סעיף 20 אינן פוגעות באלה:
- (1) סמכויותיהם של היועץ המשפטי לממשלה ונציגיו.
- (2) ייצוג לפני בתי דין רבניים ולפני בתי דין צבאיים.
- (3) ייצוג לפני בתי משפט, בתי דין, גוף או אדם אחר שהייצוג לפניהם מוסדר בחיקוק, לרבות הוראות סעיף 236 לפקודת מס הכנסה.
- (4) סמכויות של סוכן פטנטים לפי פקודת הפטנטים והמדגמים ולפי פקודת סימני המסחר 1938.
- (5) זכותם של רואי חשבון למלא תפקידים שהותרו להם עפ"י דין.
- (6) ייצוג של ארגון עובדים או מעבידים או של חבר בהם על ידי נציגו של ארגון כזה, בבוררות לענייני עבודה או בקשר להסכם עבודה.
- (7) חיווי דעת משפטי ע"י אדם שנתבקש לכך ע"י עו"ד או ע"י רשות מרשויות המדינה.
- (8) ייצוג בפני בוררים... (ספר החוקים תשמ"ז עמוד 197).

ובאשר לכותבי הבקשות גורלם נחרץ סופית בסעיף 112, בו נקבע:

112. פקודת כותבי הבקשות (מתן רישיונות) בטלה;

מי שקיבל רישיון לפי אותה פקודה לפני כ"ח בניסן תרצ"ה-1 במאי 1935) ורישיונו היה תקף ביום קבלת חוק זה בכנסת, ושר המשפטים ו/או מי ששר המשפטים אישר בכתב בתוך שלושה חודשים מאותו יום שהוא עוסק במתן שירות כאמור בסעיף 28 (3), לפקודת עוה"ד 1938, רשאי על אף האמור בסעיף 20 לחוק זה להמשיך במתן שירות כאמור בסעיף 28 (3) לפקודת עוה"ד 1938, כאילו לא בוטל אותו סעיף; והוא הדין למי אשר שר המשפטים, או מי ששר המשפטים מינה לכך, אישר בכתב תוך אותה תקופה שהוא עסק באותה תקופה במתן שירות מלפני ב' באייר תש"ט (1 במאי 1949) והמשיך לעשות כן עד קבלת חוק זה בכנסת.

60

אתיקה של שופטים

הנכס היקר ביותר לשפיטה הוא אמון הצבור במערכת השיפוטית ועקרונותיה. אולם השופטים הם ככל בשר ודם, והם בעלי יצרים ועצבים ורק טבעי שהם יכולים לטעות ולהכשל, בין בלשון ובין במעשים.

כאשר שופט טועה בלשון, בפליטת פה או בטעות קולמוס סולחים לו. לפעמים יובא הענין לברור בפני נשיא בית משפט העליון או בפני בית דין משמעותי. אולם כאשר הטעות היא שונה, הוא צפוי לבקורת או לערעור ובמקרים חריגים הוא צפוי לעמוד לדין.

פליטת פה או טעות קולמוס יכולה לגרום לפסילת שופט בדיון שלפניו, או לפסילת פסק דין שהוא נתן, וכן הפיכת פסק הדין בערעור. אלה יעשו על פי סעיף 77[א] לחוק בתי המשפט או תקנות הדיון האזרחי התשמ"ד 1984 ובהליך פלילי לפי חוק הדיון הפלילי [נוסח משולב] התשמ"ב-1982, סעיפים 146-148; ובהליך של השיפוט הצבאי על פי חוק השיפוט הצבאי התשט"ז 1955, סעיפים 310-311; ובהליך בבית הדין השרעי המוסלמי על פי חוק בתי הדין השרעיים [אישור מנויים] התשי"ד-1953.

פסילת שופט נבחנת על פי הלכות שנפסקו עד כה. אלה מובאות בתקנות סדר הדין האזרחי וסדר הדין הפלילי. אך יש ואחד הצדדים להליך המשפטי מבקש לפסול שופט מחמיר ולהחליפו בשופט מקל, אז הוא מעורר טענת פסלות אשר לרוב יתברר כי אין לה יסוד.

מקרים אלה חוזרים על עצמם והם ניתנים לברור מידי ואדמיניסטרטיבי אצל השופט או אצל נשיא בית המשפט בשלום, במחוזי או אצל נשיא בית המשפט העליון.

אמרות כנף יכול שיביאו את מבטאיהן לברור נשיא בית המשפט העליון או בפני בית דין משמעותי, אולם לרוב מתברר שביטויים חריגים או ביטויים ציוריים הם פנימי לשון ואין בהם פסול.

הדוגמאות הבאות לקוחות מחיי המשפט בארץ:

שופט שאל את אחד מעורכי־הדין כמה זמן יעיד "הטיפוס הזה" ר' ע"פ 5/82, אבוחצירא נגד מ.י. ל"ו פד"י 1 (עמ' 247). שופט אחר התבטא ואמר: "אתם אינכם צריכים להגרר אחרי כל מה שהפסיכופט הזה רוצה". ע"פ 57/76, חליוה נ. מ.י. מ"א פד"י עמ' 412.

שופט שלום ראשי נקט בשפת הרחוב ופגע ברגשות המתדיינים בפניו. שופט מחוזי התבטא במהלך הדיון בפני פרקליטה שהייתה יוצאת רוסייה: "כול כאלב ביג"י יומו" אך הפרקליטה הבינה שהשופט עומד לנקום בעורך הדין שעמד בפניו. שופט בית המשפט העליון שהיה יושב ראש ועדת חקירה ממלכתית שחקרה את הנעשה בשדות הנפט בסיני כינה את הנעשה בוועדה בביטוי מזלזל כ"פסטיבל". אולם כאשר שופט חרג מעבר למותר לכאורה בכתב או בלשונו כאשר השתמש בביטויים ציוריים הועבר לדיון משפטי.

עד לשנת 1964 היה נוהג שנשיא בית המשפט העליון או ממלא מקומו היה יכול לצוות על העברת הדיון מחמת חוסר סמכות מקומית או עניינית. אולם מאז אין להשתמש בכח זה אלא אם כן שינוי מקום הדיון דרוש לשם עשיית צדק. פסול באישיות השופט אין בו כדי לשמש נימוק להעברת הדיון למקום אחר. ר' ב"ש 29/76 כרך ל' פד"י 2, עמ' 371.

מינוי שופטים מאז התקופה העות'מנית ועד היום עבר תהליך והתפתחות כדלקמן: בתקופת השלטון העות'מני ועד סמוך לפני מלחמת העולם הראשונה, סמכויות הקונסולים נבעו מן הקפיטולציות ואלה בוטלו כאשר הסולטן היה ממנה שופט.

בפני שופט שהתמנה היו כללי המגלה ובמיוחד הסעיפים 1795–1814 בהם נאמר: הנהגת השופט. ס' 1795. 'על השופט להמנע ממעשים ודברים שיש בהם כדי להקל בכבוד בית המשפט כגון, מקח וממכר ודבר חונף'.

איסור קבלת מתנות. ס' 1796. אסור לשופט לקבל מתנות מיד איש מבעלי־הדין. הליכה למשתה ס' 1797. אסור לשופט ללכת למשתה שעשה אחד מבעלי־הדין.

התרחקות ממעשים ס' 1798. על השופט להימנע בשעת המשפט ממעשים ומסכות שיש בהם כדי לעורר עליו חשד, כגון, קבלת אחד מבעלי־הדין בביתו, הסברת פנים לאחד בשעת בירור הדין, או רמיזה לאחד מן השנים בהנעת יד, בקריצת עינים ובהנעת ראש או לחישת דבר באזני האחר או לדבר אל האחד בלשון שאינה נשמעת לשני.

השופט מצווה על משפט צדק ס' 1799. השופט מצווה על משפט צדק בין בעלי־הדין. לפיכך, חייב הוא לנהוג צדק מוחלט ושיוויון גמור בין שני בעלי־הדין בישיבתם ובעמידתם בהסברת פניו ודבורו אליהם, אף אם היה האחד נשוא־פנים והשני אחד מהשוק.

כללים אלה, בשלוב כללי המשפט המקובל באנגליה, היו תקפים בישראל ונהגו על פיהם עד לביטול המגלה בשנת 1982 (ר' חוק ביטול המגלה, תשמ"ד, ע' 156).

בסיום תקופת השלטון העותמני, השופטים שכיחנו בארץ ערב הכיבוש הבריטי ברחו, והוחלפו על ידי קציני צבא בריטי, משפטן שהיה גם איש משכיל ורחב אופקים ובעל כישורים והיה בכיר בצבא ואחר כך נתמנה כמנהל כללי של כוחות הכיבוש – אורם ביגלנד קלארק. קציני זה מינה שופטים בריטים מבין שורות הצבא. קצינים אלה היו בריסטרס או סוליסטרס. בנוסף להם מונו שופטים ערבים ושופט יהודי אחד – גד פרומקין. לאחר מכן נתמנו שופטים יהודים בודדים לצד שופטים ערבים.¹ (ראה עבודת דוקטורט "שופטים ומשפטנים בארץ ישראל, 1908–1930 מאת נתן ברון, עמ' 159–160).

עד לשנת 1920 השופטים הבריטים ישבו בבתי המשפט כשהם לבושים במדי צבא, ואילו השופטים הפלשתינאים ישבו בבגדים אזרחיים.

החל מזמן כהונתו של זקן השופטים תומס הייקראפט, שכיחן מ־2.2.1921 ועד ל־2.5.1927, הוחלפו מדי הצבא בגלימת שופטים ובפיאה נוכרית כנהוג באנגליה, ואילו השופטים הערביים המקומיים בבתי המשפט האזרחיים ובערעורים חבשו תרבוש. רק בסוף תקופת השלטון המנדטורי הורשה השופט העליון גד פרומקין לחבוש פיאה נוכרית.

מינוי השופטים בבית המשפט העליון בתקופת השלטון האזרחי המנדטורי נעשה על ידי הנציב העליון, בתיאום עם הוראות המלך, וזאת על פי סימן 14 מדבר המלך במועצתו (א"י) 1922, וסעיף 12 מפקודת בתי המשפט 1924. בבתי המשפט האחרים המינוי נעשה ע"י זקן השופטים, לפי המלצת הנציב העליון בתיאום עם משרד המושבות באנגליה.²

סמוך לאחר הקמת מדינת ישראל במאי 1948 מינתה מועצת המדינה הזמנית 5 שופטים לבית המשפט העליון.

שופט בישראל מתמנה כיום ע"י נשיא המדינה לאחר שהוא נבחר ע"י ועדה לבחירת שופטים לפי חוק יסוד: השפיטה התשמ"ד–1984.³

השופט חייב בשבועת אמונים, לשמור אמונים למדינת ישראל ולחוקיה, לשפוט את העם משפט צדק, ולא להטות משפט ולא להכיר פנים. אין על השופט מרות בענייני שפיטה זולת מרות של החוק.⁴

שופט יכהן מיום שהצהיר אמונים וכהונתו לא תיפסק אלא בהתפטרותו, בפרישתו, או בהעברתו מהכהונה על פי החוק.

סיום תקופת כהונתו של שופט יכול שיעשה בהחלטה של הועדה לבחירת שופטים, ולפי הצעת יו"ר הועדה או נציג תלונות הציבור על השופטים, או נשיא בית המשפט העליון בהחלטה שנתקבלה ברוב של 7 חברים לפחות.⁵

1 Mandate Memories by Norman Bentwich, p. 201-202

2 ספר "עוטי הגלימה" מאת גבריאל שטרסמן, עמ' 168.

3 ספר החוקים התשמ"ד עמ' 78.

4 ר' סעיפים 6 ו־13 ש.ם.

5 ר' סעיף 7 ש.ם.

בחוק נקבע עוד כי לא תפתח חקירה פלילית נגד שופט אלא בהסכמת היועץ המשפטי לממשלה, ולא יוגש כתב אישום נגד שופט אלא בידי היועץ המשפטי לממשלה. אישום פלילי נגד שופט לא ידון אלא בפני בית משפט מחוזי בהרכב של 3 שופטים, זולת אם הסכים השופט שהאישום יהיה נדון וישמע בדרך רגילה. הוגשה תלונה על שופט או הוגש נגדו כתב אישום, רשאי נשיא בית המשפט העליון להשעות את השופט לתקופה שיקבע.⁶

ברבות הימים נתברר כי כללי התנהגות השופטים, שנמצאים במגלה בשילוב הכללים לפי המשפט המקובל באנגליה, לא הספיקו, ולכן התעורר צורך לקבוע כללים להנחיית השופטים בישראל. כללים אלה שכונו "כללי אתיקה שיפוטית התשנ"ג-1993" נאספו ורוכזו על ידי ועדה, ונשיא בית המשפט העליון דאז, השופט מאיר שמגר, קבע שאלה הם כללי יסוד למערכת המשפטית כולה, והקו המרכזי העובר בהם הוא שלא להכיר פנים במשפט. כללים אלה פורסמו וחולקו לשופטים ולמרות שלא ניתן להם תוקף פורמלי, מחוסר סמכות לנשיא בית המשפט העליון להתקין תקנות או לקבוע כללים, הם משמשים כיום מורה נבוכים. בכללים אלה מצויים 53 סעיפים שקוטלגו לפרקי עקרונות, תכולה, המנעות משימוש במעמד השיפוטי שלא למטרות השפיטה, עיסוק נוסף, מניעת ניגוד אינטרסים, ופירסום.

על כללים אלה מתח ביקורת העיתונאי יואב יצחק ואחרים נגד נשיא בית המשפט העליון ואחרים. העניין נדון בבג"צ 1622/00⁷, העותרים בקשו לפסול הרכב בית המשפט כאשר צורך כעורך-דין לאחד הצדדים במשפט עורך-דין שהיה מוכר כידיד אחד השופטים שישבו בדין. הבג"צ דחה את העתירה וקבע שעל אף שהכללים לא עוגנו בחקיקה הם נועדו להיות חומר מנחה ומדריך ויש להם משקל מוסרי רב מכח הכרה בסמכותו של נשיא בית המשפט העליון. בדיון אחר,⁸ נעשה נסיון לערער אושיות הכללים כאשר נטען שאחד השופטים גנוע במשוא פנים ופעל בניגוד לכללים. בית המשפט העליון דחה את הערעור.

בשנת התשס"ב (2002), כאשר התברר בישראל כי התקשורת אינה מוכנה לשתוק ולהשתיק מקרים חריגים של שופט שמעל בתפקידו או שהתנהג בדרך פסולה במסגרת תפקידו, לרבות דרך ניהול המשפט על ידו, חוקקה הכנסת את חוק נציב תלונות הציבור על השופטים התשס"ב (2002). החוק הוחל גם על רשם, שופט צבאי, דייק ברבנות או בבית הדין המוסלמי השרעי, קאדי, ודיין של בית דין דתי נוצרי או דרוזי. מקרים חריגים טופלו בעבר על פי חוק יסוד: השופטים התשי"ד, או חוק בתי המשפט (נוסח משולב) התשמ"ד (1984).

עד שנת 2002 לא היה גוף סטטוטורי שטיפל בתלונות נגד שופטים. הציבור פנה לנשיא בית המשפט, לשר המשפטים או לכנסת. בחוק משנת 2002 נקבעו איונים שמטרתם לשמור על כבוד המערכת. כך למשל, הנציב שהוא בעל כשרות של שופט עליון יברר תלונה באופן שימצא לנכון. במקרים חריגים בהם יש חשש לעבירה פלילית, השופט יועמד למשפט פלילי.

6 ר' סעיף 14 שם.

7 ר' פד"י נ"ד (2) עמ' 54.

8 ע"פ 344/99, בשן נ. מדינת ישראל, פד"י נ"ג (2) מע' 599.

בתלונות הציבור נמצאו מקרים בהם בעל דין, תובע, נתבע או נאשם בפלילים, התלונן או העליל על שופט ותמן לו מלכודת במתכוון להכשילו. תלונות אלה היו לרוב על רקע נפשי או משפחתי רעוע או איומים על שופט או מקנאה או רשעות. אולם אלה לא היו הסיבות הבלעדיות לתלונות. להלן כמה מהמקרים החריגים:

1. סגורו של הנאשם נחום מנבר שהובא לדין על עבירות ביטחוניות, ניסה לפסול את השופט המחוזי אמנון סטרשנוב והילך אימים עליו, והביך אותו בסיפור על מערכת יחסים אינטימית בין השופט לבין מתמחה בבית המשפט, במהלך המשפט המתמחה עברה לעבוד אצל סניגור. נעשה נסיון להכשיל שופט חרוץ ויעיל והכפשתו בבית המשפט ובבג"צ שהוגש נגדו להביא לחיסול קריירה מצליחה של שופט שנבנתה בעמל רב, ולהרסה במחי יד אחת ובהבל פה של הכפשה, שקר ודברי בלע. בית המשפט התנער מדברי הבלע והאיומים ודחה אותם, ראה הפרשה בספר המרגלים.⁹

2. ע.א. — שופט שלום בירושלים נחשד בהטרדה מינית ובשיתופה של קלדנית בהחלטות שיפוטיות שקבל. השופט טען שנפל קורבן לעלילה שנקמה נגדו על ידי הקלדנית שפוטרה מעבודתה בבית המשפט. הוכנה קובלנה משמעתית נגד השופט, אולם בעקבות התפטרותו בוטל הבריור המשמעתי נגדו.¹⁰

3. מ.ס. מי שכיהן כיו"ר ההוצאה לפועל בירושלים, ואשתו סיפרה שקבל שוחד בהליכי הוצאה לפועל שבהם דן, הובא לדין והורשע.¹¹

4. מ.פ. — מי שכיהן כפקיד הסדר מקרקעין, נחקר על מעשה שחיתות של קבלת שוחד וסולק מן המערכת.

5. ת.י. — יו"ר ההוצאה לפועל בירושלים, בהיותו בגילופין, נמצא מקיים יחסים אינטימיים עם פקיד העזר שלו, ונאלץ לפרוש ובכך למנוע הגשת משפט נגדו.

מקרים נוספים נתגלו לאחרונה, ונפתחה בהם חקירה ע"י נציב התלונות נגד שופטים. מקרים אלה הם חריגים ונראים כקוצים ודרדרים במערכת השיפוט. לא נכנס לדון בהם הואיל והם חסויים, אך מן המעטים שפורסמו ניתנה לנו תמונה מעוותת ומסולפת של מערכת מפוארת ונקייה של השפיטה.

אם תשכיל לשכת עורכי הדין בישראל להקים פרום של שופטים בדימוס ועורכי דיין ותיקים שפעילים בליטיגציה יום יומית, יתכן וניתן יהיה לבודד שופט שנחשד בסטייה, ובדרך זו לנקות את מערכת השיפוט המפוארת אם וכאשר ימצאו בה כתמים בודדים.

9 ר' על הפרשה בעתון "הארץ" מ-15 ו-16 ביולי 1998 וכן בספר "המרגלים" מאת יוסי מילמן ואיתן הבר ע' 381-344.

10 ר' "הארץ" מ-5.1.96, 10.1.96, 19.8.96.

11 ר' ע"פ פד"י (3) עמ' 758.

61

חוקות וסדרי משפט ערב הקמת המדינה

נקדים פרטים מעטים על חוקות וסדרי שלטון ומשפט ועל מי שמייחסים להם את האיטוף או הכתיבה.

א. (1) המשפט העברי — המשפט הדתי היהודי מבוסס על תורה שבכתב ובעל פה, ותקנות חכמים לדורותיהם. עוסק בעניינים בתחום ההלכה, יש באלה כדי לשמש נושא במערכות משפטיות אחרות דתיות. אלה הם כללים בתחום יחסי אדם לחברו ולחברתו, למעט בין אדם למקום (אלה המשפטים — שמות כא, א, וכא-כב).
(2) משה רבנו הוא דמות מרכזית בתולדות עם ישראל. מנהיג רוחני ומדינאי של העם ביציאה ממצרים במאה ה-13 לפני הספירה. הוא מחוקק, נביא ואיש שהפך את השבטים, יוצאי מצרים, לעם וקיבל את התורה בהר סיני (שמות כ, א-י; דברים ד, יג; י, ה). תורתו של משה רבנו מכילה לא רק את עשרת הדברות אלא גם את כללי המשפט שניתנו על ידי ה' למשה בהר סיני.

ב. (1) משפט חמורבי — הוא מערכת משפטית שנהגה בכבל. מערכת זו נחקקה על ידי חמורבי.

(2) חמורבי היה המלך השישי בממלכת בכבל. הוא מלך בשנים 1905–1948 לפני הספירה. חמורבי ערך מלחמה נגד האמורים שפלשו לכבל. המלחמה ארכה כ-30 שנה עד שהצליח להדוף אותם להרים שבמזרח, שמהם הגיעו. המלך הצליח לרומם את כבל במישור הכבלי.

אחר נצחונו נגד האמורים שרד חמורבי 12 שנה, אותם הוא הקדיש לניהול שקט של ממלכתו. בתקופה זו הוא ערך סדר במערכת המשפט וקבע קובץ חוקים הידוע כקובץ חוקי חמורבי. בקובץ ניכרים תיקונים בענייני חברה, משפט ומנהל. הקובץ נכתב בכתב יתדות ונחשף בחפירות שנערכו ב-1901 בשושן (בפרס). הקובץ כתוב על אסתלה (לוח טין) ונמצא כיום במוזיאון הלובר בפריז.
משפוענח הכתב האשורי בשנת 1902 נתגלה שחוקי חמורבי דומים לחוקי התורה והיו

חוקרים שראו את חוקי חמורבי כמקור לדיני התורה, אולם אחרים באו וסתרו תיזה זו והצביעו כי ביצוע המשפט בחוקי חמורבי היה נתון בידי בתי הדין הממלכתיים בלבד, ואילו חוקת התורה מתחילתה מכילה לא רק קביעות משפטיות אלא גם כללים מוסריים להסדרת חיי החברה ואף תקנות דתיות, ואילו חוקי חמורבי הם חילוניים.

שברים של חרסים אשר מייחסים אותם לקובץ חמורבי נתגלו בשנת 2010 בחפירות בתל חצור בישראל.

ג. (1) חוקי סולון ביוון – לפניו היו אוסף חוקי דרקון מחמירים שכולם היו כתובים. לפיהם נוצר לראשונה קודקס המשפט היווני ובו נקבע כי בני ארם הם בני חורין ובעלי זכויות שוות בבתי המשפט.

(2) הרפורמה של סולון: סולון היה מחוקק, מדינאי ומשורר אתונאי אשר חי בין 640 לבין 559 לפני הספירה. הוא ביטל את רוב חוקי הדרקון המחמירים, ופרסם חוקים חדשים. לימים ייחסו לו האתונאים את כל חוקיהם.

ד. (1) קודקס יוסטינינוס – קודקס זה נערך על ידי טריבונינוס, יועץ משפטי בתקופת יוסטינינוס. הקודקס נכתב בלטינית, והוא לקט חומר של המשפט הרומי מחולק לארבעה חלקים: הקודקס, הדגיסטות, האנסטטוטום והנוהלים (ראה ש. איזנשטט, מבוא לתרגום העברי של ספר החוקים של יוסטינינוס, תרפ"ט).

(2) יוסטינינוס היה מדינאי ותיאולוג, קיסר ביוזן, שחי בשנים 523–565 אחרי הספירה. בזמן שלטונו נערכו מלחמות להגנת הגבול המזרחי של ביוזן, וכן בצפון אפריקה ואיטליה. יוסטינינוס הציב גבול לממלכתו והנהיג רפורמות מנהל הפרובינציות. הוא פרסם את קודקס החוק האזרחי בקודיפיקציה של המשפט הרומי, והקים את הכנסייה הגדולה (סופיה הקדושה) בקונסטנטינופול.

ה. (1) האיסלאם – מקור האיסלאם הוא הקוראן עליו הוטבעו גם אדני המשפט, הוא משפט הדת. הקוראן הוא אותה באר ממנה דולים חכמי משפט האיסלאם את העיקרים אשר לפיהם יחיה בן ברית האיסלאם. הקוראן הוא תגלית מחזיונות דברי אללה לבני אדם. אלה נאספו והורדו לעם על ידי מוחמד, נביא האיסלאם. בקוראן פסוקים שנאספו 22 שנה על ידי המלאך גבריאל. הקוראן מיוסד על הדת ועוסק ביחסים שבין אדם לחברו, וחוקיו נהגו בתחומי האימפריה התורכית עד למחצית המאה ה-19. הקוראן הועלה על הכתב, בנוסחו הסופי, בשנת 650 לספירה, בימי החליף השלישי עותמן בן עיפאן, והוא מתחלק ל-114 פסוקים שכל אחד מהם נקרא סורה.

בקוראן חמש מצוות:

1. הצהרה על דבקות בעקרונות האמונה האסלאמית
2. אמונה באל יחיד
3. אמונה בשליחות מוחמד

4. תפילה יומית ותפילה בציבור במועדים מיוחדים
5. מצוות הצדקה לעזרת עניים; מצוות הצום בחודש רמדאן; מצוות העלייה לרגל למכה פעם בחיים.

(2) מוחמד, מייסד דת האסלאם, חי בין השנים 570–632. הוא יליד מכה משבט קורישי וכשהגיע לגיל 40 חזו התגלות של המלאך גבריאל על הר חורב. בשנת 622 נמלט ממכה ליתרב היא אל-מדינה (הגרה) וייסד את הקהילה המוסלמית הראשונה והחל להפיץ את האיסלאם. חזיונותיו נאספו בקוראן.

1. (1) בודהיזם – הוא שיטה פילוסופית ודרך חיים דתית. זהו אוסף כללי התנהגות של נזירים. הספר נקרא טרי פוטאקה (סל-משולש).

ספר הבודהיזם קובע כללי התנהגות של נזירים כפתרון לכל מצב. בבודהיזם יש אסכולות רבות ובו שמונה נתיבים, השני מכיל את דרשותיו של בודהא והשלישי דן בשיטת ההגות הבודהיסטית. התורה יצאה מהודו ונפוצה במזרח הרחוק.

(2) בודהא – (גאוטמה סידהרתא) מייסד הזרם, חי בשנים 483–563 לפני הספירה.

2. (1) קודקס נפוליאון – הוא קובץ שמבוסס על החוק הרומי ועל עקרונות המהפכה הצרפתית. הקודקס הבטיח את חופש הפרט, חופש העבודה, חופש המצפון, אחווה ושוויון בפני החוק, והפרדת הדת מן המדינה.

(2) נפוליאון בונפרטה, קיסר מצביא ומדינאי צרפתי, חי בין 1769 לבין 1834 יזם את כתיבת הקובץ.

להלן נבדוק את השימוש בחוקות אלו באזורנו:

במזרח התיכון שהיה בשליטת הממלכה העות'ומנית עד 1917 לא הייתה חוקה כתובה, על אף שכבר בשנת 1839 פתחו ברפורמה משפטית כדי להתאים את חוקי האיסלאם, לפיו נהגו בממלכה העות'ומנית. הרפורמה פנתה לשני כיוונים:

א. לברור את התוכן הרב, ללקטו ולסדרו, בקודיפיקציה של המשפט האיסלאמי שיתאים לצורך הזמן.

ב. כתיבת חוקים חדשים, במקום שהמשפט הדתי נמצא בלתי מתאים לספק את דרישות הדור. דרך זו נעשתה בדרך רצפציה של קובצי הדין שבצרפת ובקונטיננט (= אירופה).

רפורמה זו לא נגעה בדיני אישות, ועסקה בענייני מקרקעין, משפט אזרחי, מסחר ומשפט פלילי, מסים וביטחון והכל היה כפוף לקפיטולציות שמהן נהגו מעצמות המערב. ראה על כך בספר של פרופ' ברנרד לואיס, *The Emergence of Modern Turkey*, pp. 109-110.

לאחר כיבוש האזור על ידי צבאות ההסכמה במלחמת העולם הראשונה, נקבעו על ידי חבר הלאומים טריטוריות לשליטה של מנדט. נוצרו יחידות גיאוגרפיות ומדינות מוגדרות לפלשתינה (א"י), סוריה, לבנון ומסופוטמיה (עיראק).

לגבי פלשתינה (א"י) נחקקה חוקה בדבר המלך במועצתו פלשתינה (א"י) בשנת 1922. חוקה זו הכילה 8 פרקים וקבעה את סדרי השלטון והמשפט בפלשתינה. לאחר מכן, הוכנסו בה שינויים לפי הצורך.

לפי חוקה זו הופעל המשפט העותומני שהותאם לתנאים החדשים שנוצרו וכן חוקים חדשים וכן "הקומון לואו" וכללי הצדק שהיו נהוגים בבריטניה. הכלל הדומיננטי היה בסימן מס' 46 בו נקבע כי בתי המשפט ישפטו בהתאם לחוק העותומני שהיה בתוקפו בפלשתינה (א"י) ב-01/11/1914 ובהתאם לדברי המלך במועצתו והפקודות שעמדו בתוקפם בתאריך זה ובמקרה של לקונה יש לנהוג לפי עקרי הצדק והמשפט המקובל באנגליה ובכפוף לתנאי הארץ. חוקרים רבים וביניהם: אברהם חיים פריימן, זרח ורהפטיג, ד"ר יהודה פנחס (ליאו) כהן, הרב בן ציון חי עוזיאל, פרופ' פלטיאל דיקן, פרופ' בנימין אקצין ומשפטנים בארץ ובתפוצות התלבטו והעלו הצעות בתקופת המנדט ולאחריה על מערכת המשפט בארצנו. הצעות ודיונים בנדון הועלו בדיונים בקונגרס הציוני ובמחקרים אקדמיים שנערכו בעקבות הצהרת בלפור בה נאמר כי ממשלת הוד מלכותה רואה בעין יפה את הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, בעניין החוקה הרצויה והמשפט שיש להנהיג, האם להחיל את הקומון לאו, המשפט העברי, או חוקת הקונטיננטל של צרפת. כך נמשכו דיונים ויכוחים עד להכרזת האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות ולאחריה.

ד"ר זרח ורהפטיג, איש הפועל המזרחי, היה אביו ומולידו של המאמץ לפעול ליצירת חוקה לישראל. ראה ד"ר ורהפטיג, חוק לישראל דת ומדינה תשמ"ח.

המוסדות הלאומיים, הועד הלאומי והסוכנות היהודית ראו בסוף דצמבר 1947 צורך מידי להקים ועדה משפטית ליד ועדת המצב. זו הורכבה מ-31 איש והיא פוצלה לוועדות משנה לבחינת ההצעות והחוקים ולגיבוש חוקה וסדרי השלטון והמשפט שיונהגו עם הקמת המדינה. הקמתה של מועצה זו פורסם בהפרקליט ח' 340 וציבור עוה"ד נקרא להביע דעותיו והצעותיו. מזכירי הוועדות שהוקמו על ידי המוסדות הלאומיים בארץ ישראל היו חמישה וביניהם הרמן (חיים) כהן, פליקס (רוזנבליט) רוזן, אורי ידן, עו"ד (שהיה בן 39 עם מינויו), יהודה גולן, עו"ד, צבי עלי בייקר ובעהם.

ההצעות הובאו לידיעה ולאישור של דוד בן גוריון, משה שרתוק וברנרד ג'וזף. דוד בן גוריון דחה את הרעיון לקביעת חוקה כתובה ובמקומה פורסם המנשר ומגילת העצמאות (ראה ש. שמיר, מגילת העצמאות מי חיבר ומי חתם עליה...).

בסך הכל היו 11 טיוטות לפקודת "סדרי השלטון והמשפט תש"ח-1948". אלה נוסחו, תוקנו ושופצו עד לרגע האחרון, י באייר תש"ח (19 במאי 1948), בו נחתמה סופית הפקודה (החוק)

הראשונה של המדינה (מדינת ישראל) והיא חלה על אזור בשליטה של ישראל כאשר גבולותיה הטריטוריאליים הסופיים טרם גובשו.

פקודה זו הייתה פתרון זמני והצביעה על דרכם השקולה והמיושבת של חבריה להניח תשתית מנהל למדינה שבדרך ולבנות את היסודות שעליהן יעלו לאחר מכן מבנים לחקיקה מקורית.

תולדותיה של פקודה זו נכתבו על ידי עו"ד אורי ידן (הינדסהימר) ביומנו (ראה "יומנו של אורי ידן" מאת יורם שחר, עיוני משפט ט"ז עמ' 537; וכן ראה חיים כהן "בין אתמול למחר" (עיוני משפט כ"ט תשס"ה 167 וכן רון חריס/"הזדמנויות היסטוריות שהתחמצו בהיסח הדעת", על שילובו של המשפט הישראלי בעת תקומת המדינה; וכן אורי ידן: "התכנון המשפטי בשעה זו", הפרקליט ד', עמ' 45-49).

עד להכרזת העצמאות והקמת המדינה, נהגו בא"י לפי חוקה שהייתה דבר המלך במועצתו (א"י) 1922 עם תיקונים שונים, כאשר בראשה עמד הנציב העליון. חוקה זו הייתה הבסיס לסדרי שלטון ומשפט ולזכויות הפרט וחופש הדת. חוקה זו החליפה את סדרי השלטון והמשפט שהיו בארץ והיו תחת שלטון העותומנים ואת השלטון הצבאי בארץ בתקופת הביניים 1917-1922. עו"ד קרפ ברשימתה "המועצה המשפטית — ראשית עלילות חקיקה", בספר אורי ידן ב', עמ' 209, דנה ביחסם של גורמים במועצה המשפטית לסוגיות דת ומדינה (ראה עוד ר. חריס בספר שעורכיו היו בראון וצבי צמרת בשם "שני עברי הגשר", ירושלים תשס"ב, עמ' 21).

62

חופש המצפון והפולחן בישראל

חופש הדת והמצפון הינו ביטוי לשון בשימוש יומיומי. רעיון זה חזר ונודן על ידי בתי המשפט בישראל בזמן הטיפול בבקשות לבג"ץ שעסקו בחוק שירות הבטחון משנת התש"ט 1948 סעיף 11 (ד) (שהוחלף בחוק שירות הבטחון (נוסח משולב) התשמ"ו-1986 סעיף 39 ואילך). רעיון זה והשימוש בו נעשה בשני ביטויי לשון "דת" ו"מצפון" אף על פי שאין הגדרה מוסכמת וממצה לכל אחד מהם. "דת" הוא מטבע לשוני של פקודה, (חוק), בפרסית העתיקה, וחדר אלינו במגילת אסתר (ג, יד) וכך בספר עזרא (ח, לו) וזאת על אף שיש לה תאור בחמישים צורות שונות.

ואילו הביטוי "מצפון" הוא מטבע לשונית להבעת כושר רוחני לשפוט באופן ספונטני את ערכם המוסרי של מעשי האדם. כושר זה מורגש כקול פנימי האוסר או מתיר מעשה מסויים העומד להתרחש, מזהיר מפניו או מצווה לעשייתו.

בשני ביטויים אלה מובע רעיון חופש הדת, המצפון והפולחן של כל אדם ועדה דתית. רעיון זה הוא אוניברסאלי והוא מקבל ביטוי כזכות להנות מחופש גמור ובלבד שישמרו הסדר והמוסר הציבורי. הוא מופיע בהכרזה (בזמן המהפכה הצרפתית) על זכויות האדם והאזרח משנת 1789 ובמגילת הזכויות בארצות הברית משנת 1871. הרעיון בא להבטיח את חירות הפרט בכל משטר דמוקרטי.

רעיון זה נתבטא בא"י המנדטורית בסימן 83 לדבר המלך במועצתו פלשתינה (א"י) 1922 בכפוף לשמירת הסדר הציבורי והמוסרי. (דריטון חוקי א"י כרך 3 ע' 2588). דבר המלך פורסם ביום 1/9/1922, הרעיון הובע קודם לכן בחוקי הרפורמה (טניזמט) באימפריה הטורקית מ-1839 — שבהם הובטחו חופש הדת וההגנה על לא מוסלמים כדי שיוכלו לנהל חיים אוטונומיים בענייני הקהילות שלהם.

סימן 83 מדבר המלך במועצתו ב-1922 הכיל שני עקרונות. האחד של חופש הדת והמצפון; והשני — אוטונומיה דתית לכל עדה. (ראה בג"ץ 291/74 כט' פד"י I 106) רעיון זה הובטח גם בהכרזה על הקמת המדינה אף על פי שלהכרזה אין תוקף משפטי (ראה ע"פ 112/50 יוסיפוף נגד היועץ המשפטי, ה' פד"י 486). אולם נקבע עוד כי יש לפרש כל חוק לאור הכרזה זו ועד כמה

שאפשר בהתאמה עם עקרונותיה המנחים ולא בניגוד להם (רוגוזינסקי נ' מדינת ישראל 450/70 כו פד"י (1) 129). אין הכרח בהכרה רשמית של העדה כיון שחופש הדת והמצפון הובטחו ממילא בעיקרון היסוד של משטרנו המשפטי והם הוטבעו במגילת העצמאות (ראה בג"ץ 866/78 מורד ואח' נגד מדינת ישראל לד פד"י 2 662).

כך למשל יכולים ענייני השחיטה והקבורה של העדה הקראית להתנהל על בסיס וולנטרי כמו עד היום, כדרך שנוהגות כמה קבוצות דתיות יהודיות בישראל שלא רוצות להשתייך למסגרות דתיות מוכרות.

מגילת זכויות האדם משנת 1948 של האו"ם, הגם שאינה מחייבת מבחינה משפטית גרמה לכך שבעקבותיה באה אמנה בדבר זכויות אזרחיות ופוליטיות כלכלית חברתית ותרבותית 1966.

עקרון זה נקבע בישראל בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו שפורסם בספר החוקים תשנ"ב ע' 150, אף שלמעשה נכלל כבר בהכרזה על הקמת המדינה (ראה ע.א 450/70 כו פד"י 1 1134).

עקרון חופש הפרט נבדק ונדון בישראל, בבקשות שחרור משרות צבאי, לאשה או לגבר, והשמוש וההפעלה של שיקול הדעת של שר הבטחון למתן שחרור ליוצא הצבא לסעיף 36 א' לחוק שרות הבטחון, ונדון בבג"ץ 743/83 שיינ נ' שר הביטחון, לח פד"י (3) 393 כאשר עלתה שאלת השרות בלבנון; וכן בבג"ץ בתיק 6890/95 (אפשטיין נגד שר הבטחון); וכן בג"ץ 1380/02 – 7622 זונשיין נ' הפרקליט הצבאי הראשי במבחן של השרות בשטחים; וכן בבג"ץ 1380/02 – יונתן בן ארצי נ' שר הביטחון ר-2 אח', נו פד"י (4), 476, נושא השימוש האינדיבידואלי ו/או הסלקטיבי נבדק בבקשות שונות; בבג"ץ 3261/93 ונקבע כי הזכות לכבוד האדם כוללת את הזכות לחופש המצפון.

הנה כי כן עקרון חופש הדת מלווה אותנו בישראל מאז ומתמיד וקיבל ביטוי משפטי ב-03/06/48 גם בפקודת ימי המנוחה משנת התש"ח-1948. שבה: ימי המנוחה בשבתות וחגים הובטחו. ימי החגים פורטו שם: ימי ראש השנה, יום הכיפורים, ימי הסוכות, ראשון ושביעי של פסח ושבועות שנקבע שהם ימי מנוחה ליהודים. לשאינם יהודים נקבעה הזכות לקיום ימי מנוחה בשבתות ובחגיהם.

כך נתברר כי עקרון חופש המצפון והפולחן נקלע ונשזר בישראל של ימינו אף על פי שלכל אדם מאתנו יש הגדרה אחרת לכל אחת ממטבעות לשון אלה.

63

האם יש הצדקה לבוררות חובה

לאחרונה התעורר ויכוח בין המחוקק לבין הרשות השופטת בהצעת חוק לתיקון סדרי המשפט בבתי המשפט על ידי חיוב בעלי הדין, לברר את הסכסוך שביניהם בהעברתו לבוררות חובה, כבר בתחילת ההליך המשפטי.

נבדוק להלן מה הם ההגדרות והתיקונים, בתקנות ובחוק, במצבם הנוכחי בבתי המשפט והמסקנות שניתן להפיק מהם.

בוררות היא הליך משפטי אזרחי וולונטרי לברור סכסוך ומסירתו להכרעתו של אדם או מוסד פרטי, במקום להביאו אל בית המשפט של המדינה. מסירה זו לטיפול בורר נעשית לפי רצון הצדדים.

רעיון הבוררות לוודא את עולם המשפט מאז ימי יוון העתיקה ומכאן נכנס למשפט הרומי.

המשפט האנגלי בענייני בוררות נטל את עיקריו מהמשפט הרומי, ובשנת 1889 חוקק חוק הבוררות באנגליה ואילו המחוקק המנדטורי בארץ ישראל אימץ רעיון זה בפקודת הבוררות משנת 1926. היישוב בארץ, נהג למעשה להשתמש במוסד זה לפני 1926, בהקמת בית משפט השלום העברי, שפעל והוקם בארץ ביוזמתו של ד"ר רופין.

בוררות היא מסגרת לקביעה סופית של סוף הסכסוך, אך יש עניינים בהם אין לבורר סמכות לדון בסכסוך. כך למשל, קביעת מעמד אישי של אדם או בעניין פינוי דירה או עסק בסכסוך בין בעל בית ודייר.

בפקודת הבוררות משנת 1926, כפי שתוקנה והתקנות שהשלימו אותה, נקבעו הוראות לדיון בפני הבורר, ופקודה זו נהגה בארצנו עד שנת 1968, והוחלפה בחוק הבוררות משנת תשכ"ח-1968. (ראה דרייטון 1, עמ' 40; ראה י. זוסמן על דיני בוררות; וכן ראה ד"ר אוטולנגי-דין בנוהג בוררות; וכן ראה רשימה על בית משפט השלום העברי בארץ ישראל מאת ש. שמיר בביטאון "הלשכה" מס' 73 עמ' 32).

חוק הבוררות משנת 1968 נחקק במטרה לתקן ליקויים שנתגלו בפקודה המנדטורית לייעל את הבוררות ולהעלות את קרנה. בחוק נוספו הוראות כדי להחילו גם על בורות חוץ שישראל חתמה עליו כצד לאמנה בינלאומית.

בוררות בינלאומית נוסדה ליישוב סכסוכים בינלאומיים באמצעות בית דין מיוחד לבוררות.

עד סוף המאה ה-19, בורות בינלאומית הייתה חסרת מוסד בינלאומי מחייב. הבוררות הבינלאומית נקבעה באמנת האג משנת 1882.

בשנת 1991 הועלתה הצעת חוק להקנות מעמד מחייב להליך הדיון המשפטי על ידי הקמת מדור של פישור (שכונה מכאן ואילך גישור), במטרה להפנות את הצדדים לבירור הסכסוך שביניהם להליך שבו יתברר הסכסוך, ייבדק ויכינו דרך לפתרון הסכסוך. מטרת ההצעה הייתה להקל על עומס ההתדיינות בבתי המשפט.

"גישור" הוא יישוב סכסוך שלא על פי הכללים שנקבעו בחוק. דרך זו נעשית בויתורים הדדיים, והיא נהוגה, בשימוש אינטנסיבי, בסכסוכי עבודה ובסכסוכים בין מדינות. המחלוקת היא על האופן בו יגלמו את האינטרסים המנוגדים יותר מאשר בדרך של פירוש נכון של החוק וההסכמים.

"הפשרה" מטרתה לתת סיפוק חלקי לשני הצדדים, ולצמצם בדרך זו את רגשי המרירות והקיפוח שהם מנת חלקו של צד שבית המשפט פסק שלא לטובתו, והיא מושגת לרוב לפי פנייה לעורך דין או לבית המשפט, והיא באה לחסוך בזמן, לחסוך בהוצאות משפט או לרגל בריאותו של צד או רגישותו הנפשית, או לשימור ושיפור היחסים בין הצדדים. פשרה מושגת בדרך כלל בתיווכו של צד שלישי. בישראל ובשיטות משפט אחרות, בתי המשפט נוהגים להתערב באופן פעיל כדי להניע את הצדדים לפשרה.

פשרה נועדה להוריד את המעמסה הכבדה הרובצת כיום על בתי המשפט והמטרה היא לקצר את זמן הדיון ולאפשר יישוב מהיר של הסכסוך, ורצוי להשקיע מאמצים להשגת פתרונות של גישור. ניסיון להביא את הצדדים לכלל פשרה הוא ניסיון רצוי ומבורך (ר.ע.א. 387/88 פס"ד מ"ז 758). השימוש בהצעה לצדדים לגשר בעניינם קיים, אולם בתי המשפט לא הרבו להפעילו, אף על פי שהתקנות אפשרו זאת.

פשרה לעולם תיעשה רק בהסכמה של בעלי הדין (ראה יישוב סכסוכים משפטיים בדרך של פשרה/יעקב בזק, הפרקליט כ"ז, עמ' 329; וכן ראה דברי השופט ויתקון בע.א. 188/70 כ"ד פס"ד (2) עמ' 758, שאמר: "מקובל אצלנו לעודד בעלי דין להתפשר").

ב"גישור" ניתן להביא את כל אחד מהצדדים להתבטא ולצמצם את הפער בין הצדדים כדי לקיים יחסים טובים, וכבוד הדדי, ותקשורת, והכל כדי שהמגשר יוכל להכריע בסכסוך (ראה רשימה "תחת כנפי הגישור" – אמירה גלאון – ספר מנחם גולדברג, עמ' 233).

נקבע עוד כי דברים שנאמרו בהליך פישור ו/או הליך גישור, לא ישמשו ראיה להליך האזרחי.

הליך הגישור הוסדר בחוק בתי המשפט (נוסח משולב) תשמ"ד 1984 כפי שתוקן בחוק בשנת 1992 של בתי המשפט (תיקון מס' 15) תשע"ב. תקנות שמסדירות את הליך הגישור נתקנו ב-1993 בתקנות בתי המשפט (פישור) תשנ"ג 1993.

ההבחנה בין הליך פישור לבין גישור מתבטאת בהבדל שיש להם באופיים, באורכם, במקום עריכתם ובתפקיד המקצועי של המגשר או המפשר.

הליך הגישור, בישראל, הוצע על ידי ועדה מייעצת לעניין גישור בראשות השופטת שרה גדות, לאחר פיילוט שבוצע ליצור לו מסגרת. הפיילוט נעשה בבית משפט השלום בירושלים על ידי השופט יעקב בצלאל. ראה פרטי הניסיון ברשימתו של י. בצלאל בבטאון "הלשכה" 48 עמ' 22-23. פיילוט זה יצר הצעה למערכת המשפטית להעביר לגישור סכסוכים רבים שנדרשה בהם הכרעה משפטית. ראה "דרך גישור מסכם"/רונון סטי, עמ' 30.

ברם, אף על פי כן, נראה שההצעות לגישור, בירור ופישור, לא הביאו לקץ הדיונים בבתי המשפט, ולא הביאו לפריצת דרך והמערכת השיפוטית קורסת וגורמת לביזוי של בית המשפט. נראה כיום כי השופטים בישראל נהגו ונוהגים כהיסטוריונים או אקדמאים כדי שההחלטות שלהם תירשמו בהיסטוריה המשפטית של ישראל.

בפסקי הדין בישראל אנו רואים שהשופטים בבית המשפט העליון ובבתי המשפט המחוזיים, מרבים לכתוב פסקי דין ארוכים כאילו היו מרצים אקדמאים. תופעה זו התפשטה גם לבתי משפט השלום, וכך אנו מוצאים שהשופטים עוסקים כיום בכתיבת פסקי דין ארוכים, במקום להצטמצם ולדון אך ורק בסכסוך שלפניהם.

ציון באוסף פסקי הדין שיצאו מבית המשפט העליון בתקופת המנדט וכן בשנותיה הראשונות של מדינתנו, מצביע שאלה נכתבו בקצרה ובמסגרת רגילה, כנדרש בתקנות הדין האזרחי תקנה 192 מסדר הדין האזרחי התשמ"ד 1984 שבה נאמר:

"פס"ד בתובענה שהוגש בה כתב הגנה יכיל הרצאה תמציתית של העניין, ממצאי ביה"מ לגבי העובדות המהותיות, השאלות שעמדו להכרעה, ההחלטה ונימוקה".

בתי המשפט השתמשו ביעילות בהליך השאלונים וגילוי מסמכים לבירור מוקדם של הסכסוך (ראה תקנות 105-115 וכן 140-150).

רצוי, אפוא, לחזור לנורמת הצמצום שנקבעה בתקנות הדין, לדיון בסכסוך המשפטי ולא לפתח תיאוריות חדשות או להקים אינסטיטוטיונים שאינם דרושים לעניין.

הצעת חובת הבוררות עלולה לגרום לזילות ולפגיעה במערכת השיפוטית.

הרחבת והעמקת השימוש בשאלונים וגילוי מסמכים וישיבת קדם משפט קצרה עדיפה על הקמת אינסטיטוט נוסף שעשוי לסרב ולהביא לזילות המערכת המשפטית.

שאלה נוספת היא אם ראוי לשקול מחדש הרכבו של בית המשפט המחוזי לערעורים שכיום מורכב משלושה שופטים. אלה מתחלפים בתפקידם מתוך צוות השופטים של בית המשפט המחוזי. והשאלה היא אם אין זה רצוי לחזור לכך שערעור ישמע בפני דייך יחיד. נציין שוב כי פסקי הדין נכתבים בדרך כלל על ידי שופט אחד בלבד ואילו השופטים האחרים מסכימים לדעתו. דרך זו יכולה לצמצם הלחץ על בתי המשפט המחוזיים לייעל את הטיפול בערעורים, ולשמור על חוסנה של המערכת, אם כי השופט היחיד או נשיא ביהמ"ש המחוזי יוכלו תמיד להמליץ על הרחבת הצוות שידון בערעור, אם ימצא זאת לנכון.

» לעיון נוסף »

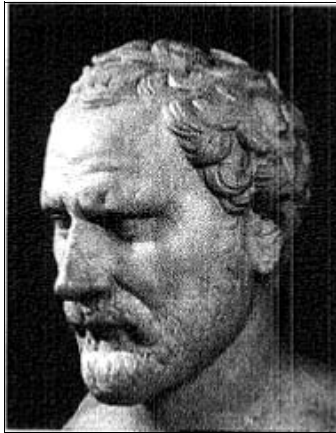
ראה: הפישור השיפוטי והגישור, יורם אלרואי, הרשות השיפוטית 31, עמ' 33.

64

הרטוריקה בעולם המשפט הישראלי

רטוריקה היא אמנות הנאום, אמנות ניצול הלשון למסירת מידע ולשכנוע אינטלקטואלי או רגשי. אמנות זו מופעלת כסיעור מוחות, לעורר רעיונות לטיעונים ולדוגמאות. פעולה זו נעשית בסינון מאורגן ובראשי פרקים שיגובשו לרעיון. אמנות זו מופעלת בדיקציה מתאימה עם הפסקות, עם גיוון קול בליווי של הבעת פנים או שפת גוף.

הרטוריקה צמחה ביוון העתיקה והקלאסית. המשטרים הדמוקרטיים הישירים עודדו השמעת נאומים באסיפות עם ובבתי המשפט והבטיחו הצלחה למי ששלט באמנות זו.

דימוסטינוס

דימוסטינוס (שחי בשנים 383–322 לפנה"ס) היה עורך ונאום יווני שפיתח ופאר אמנות זו. הוא התייתם בגיל צעיר ובהגיעו לבגרות, למד משפטים ורטוריקה וכדי להתגבר על ליקוי הלשון שלו, התאמן בפני ראי עם חול בפיו, והכל כדי לתבוע את שותף אביו שמעל בכספי העזבון ולא העבירם לקטין (ראה עליו בספרו של פלוטרכוס, אנשי יוון, עמ' 391 ואילך — בהוצאת מוסד ביאליק, וכן History of Greece, J.B. Bury, p. 704). לאחר שהצליח בתביעתו הוא הפך מדינאי ונשא נאומים מפורסמים (ראה עוד י. נדבה, נאומים מפורסמים בהיסטוריה, עמ' 15).

ביוון הקלאסית אנו מוצאים רטוריקנים מפורסמים וביניהם סולון (560–640 לפנה"ס) מחבר החוקה היוונית, וכן את אפלטון הפילוסוף היווני (348–428 לפנה"ס) ואריסטו הפילוסוף ואיש המדע (384–322 לפנה"ס) שעסקו גם ברטוריקה. ואילו גדול הנאומים ברומא היה קיקרו (106–43 לפנה"ס) אשר כתב מסות על רטוריקה וחיבורים פילוסופיים.

בתנ"ך, מצאנו (בבראשית מד, יד) את נאמו של יהודה בפני אחיו יוסף לשחרור בנימין.

נאום אחר נמצא (ביהושע כד) שעה שיהושע בן נון נשא דבריו בפני כל שבטי ישראל בשכם לפני פרידתו מהם.

גם דברי שמואל לבני ישראל בגלגל לחדש מלכותו של שאול נחשבים לנאומים (שמואל א יב, יד-טז).

הנביאים שהשמיעו דבריהם בציבור הם סוג אחר של נאומים. אלה הופנו לקהל המאזינים בהבעה שירית, שלא חסר בה האלמנט הרטורי.

במעבר מימי המזרח הקדום לתקופת ימי הביניים, נטלה הכנסייה הקתולית באירופה חלק ניכר בחינוך פרחי כהונה לכמרים, בכך שהיא שימשה חולית קשר בין התרבות היוונית והרומית. הלימודים האלה ביוונית ולטינית ניתנו עם מינימום של לימודים עיוניים.

לאחר מכן פותחה הרטוריקה כחלק מתורת ההיגיון והיא כללה יסודות של השכלה כללית ואומצה לשימוש בארצות הדמוקרטיה באירופה, בצרפת ובאנגליה, ונכללה בתוכניות הלימוד למשפטנים. לתופעת הרטוריקה ניתן מעמד נכבד בהליך בפני בית המשפט ובפני (הגזירי) חבר המושבעים.

הרטוריקה היא בשימוש פוליטיקאים, משפטנים, שחקנים, מורים ואנשי דת. נזכיר להלן מקצת מן הבולטים בעת החדשה כנאומים מפורסמים שהיו אמני המילה, אשפי דברים ומהם מעצבי דמות לדור ודורות ורישומם ניכר בתולדות האדם.

1. תומאס ג'פרסון (1743-1826) — הנשיא השלישי של ארה"ב נטל חלק מכריע בחיבור מגילת העצמאות של ארה"ב.

2. אברהם לינקולן (1809-1865) — הנשיא ה-16 של ארה"ב, משפטן שהכריז על ביטול העבדים וניצח במלחמת האזרחים. השקפתו הדמוקרטית הייתה עממית ומבוססת על הכרה בשוויון כל אדם. נאומיו נחשבים כתעודות אנושיות ומשמשים פרקי לימוד בבתי ספר.

3. בנימין דיזרעאלי (1804-1881) — שבצעירותו עבד כפקיד של עו"ד 3 שנים, והיה מדינאי בריטי ססגוני ושנון וראש ממשלת בריטניה. ראה עליו ועל נאומיו בספר נדבה — ע' 148.

4. מהטמה גנדי (1869-1942) — מנהיג דתי הודי, מתקן חברתי שהוסמך כעו"ד בלונדון והטיף לאי שיתוף עם השלטון הבריטי ומי שהביא לשחרורה של הודו מן הדומיניון הבריטי.

5. מרטין לותר קינג (1929-1968) — מנהיג הכושים בארה"ב שהתפרסם בנאומו על "יש לי חלום".

6. וינסטון צ'רצ'יל (1872-1965) — מדינאי בריטי וראש ממשלת בריטניה, במלחמת העולם השנייה,

וינסטון צ'רצ'יל

מי שהוביל את המעצמות האירופיות נגד ציר גרמניה-איטליה, וחתן פרס נובל בספרות לשנת 1953.

זאב ז'בוטינסקי

7. זאב ז'בוטינסקי (1880–1940) — מדינאי ומנהיג דגול שהיה נואם מפורסם ובלט בכתיבה ובכושר דיבור. בעל קול ערב. נאומיו הצטיינו בבהירותם, הן במחשבה הטמונה בהם והן בסגנונם. למד תורת הרטוריקה באיטליה וסיגל לעצמו פאתוס וגישה רגשנית (ראה נאומיו בספר מצב האומה, [2017], שני כרכים).

8. דוד בן גוריון (1886–1973) — מנהיג פועלים והסתדרות שבבחרותו

למד משפטים באיסטנבול ולא סיים והיה ראש הממשלה הראשון ומי שהכריז על הקמת המדינה.

מנחם בגין

9. מנחם בגין (1913–1992) — מי שהיה מפקד אצ"ל וראש מפלגת הליכוד וראש ממשלה בישראל, ובעל פרס נובל לשלום עם מצרים, שנשא נאומים חוצבי להבות. הוא התפרסם בין היתר בנאומיו נגד הסכם השילומים עם גרמניה וכן בנאומו על הצ'חצ'חים.

10. אבא אבן (1915–2002) — מדינאי ישראלי, ציר ישראל באו"ם, שר

החינוך והתרבות וסגן ראש הממשלה, נואם מחונן וחתן פרס ישראל על מפעל חיים.

עוזר ויזמן
עליאש

בין עורכי הדין והנואמים היהודים הבולטים שהוסיפו הדר למקצוע במשפטים בתקופת המנדט יש לציין את הופעותיהם ונאומיהם של מרדכי עליאש 1892–1950, שגריד ראשון של ישראל לבריטניה, יחזקאל ד. גויטין (1900–1960) ציר ישראל בווישינגטון ואחר כך שופט עליון, יזהר הררי (1908–1978) שבלט גם כחבר כנסת, ויעקב שמשון שפירא (1902–1993) שהיה יועץ משפטי ושר המשפטים.

אבשלום חביב

דב גרונר

סוג אחר של נואמים יש לראות בעולי הגרדום שהשמיעו נאומיהם במשפטים בבתי הדין הצבאיים לפני ואחרי מתן גזר דין מוות שהוצא נגדם. היה זה בתקופת המרד בשלטון בריטניה בתקופת המנדט הבריטי. נאומים אלה היו מלאי פאתוס ורגש לאומי — בין אלה יש להזכיר את שלמה בן יוסף, דב גרונר (1912–1947) ואבשלום חביב.

לצערנו, השימוש באמנות הרטוריקה, בבתי המשפט בארץ, הולך ודועך. היחס לרטוריקה בלימודי המשפט כיום הוא זניח, ואנו פוגשים בהיכלי המשפט אצלנו פרקליטים עילגים-לשון, פרקליטים שמקלים ראש בהכנת החומר, ומופיעים מרושלים, הן בלשונם והן בהופעתם ובתלבושתם.

גם האינסטיטוט של סיכומים בכתב, שנפוץ בעידן האינטרנט של ימינו צמצם ועמעם את השימוש ברטוריקה על ידי עורכי הדין בארצנו, והאקדמיות המשפטיות העלימו ענף זה מתוכניות הלימוד ועל כך יש להצטער, ואנו שואלים כיום מי יעז וירם את הכפפה להחזיר העטרה ליושנה.

» לעיון נוסף »

ראה עוד בספרו של ד"ר יוסף נדבה: נאומים מפורסמים בהיסטוריה.

65

סוד רפואי וחשיפתו לציבור

סודיות רפואית לעומת זכות הציבור לדעת עלו לדיון פומבי בכלי התקשורת למיניהם עקב מחלתו של ראש ממשלה בישראל.

סודיות רפואית היא חלק מכללי האתיקה של רופאים, אך כאשר מדובר במנהיג ובאישיות מובילה בציבור, קם עימות בין כללי הסודיות הרפואית לבין זכות הציבור לדעת.

נושא זה נוגע גם למעמדו של נשיא ביה"מ העליון וכן למנהיגים ובעלי תפקידים אחרים, שקובעים גורלות לאחרים. חובת הסודיות הרפואית נובעת גם מחוק העונשין תשל"ז-1977, סעיף 496, אשר קובע עונש מאסר של 6 חודשים למפר חובה זו.

האתיקה הרפואית נהוגה מכוח שבועת היפוקראטס ומכוח שבועת אסף הרופא, אלה הם כללים אוניברסאליים שנתקבלו והונהגו בעולם הרפואה מאז ומתמיד. לפיהם חל איסור על רופא לגלות לאחרים מצבו הרפואי של הלקוח-החולה.

בשבועת היפוקראטס נאמר בין היתר: "כל אשר יודע לי, תוך כדי עבודה באומנותי ותוך כדי מגע ומשא עם בני אדם במסגרתה, ושלא נועד להפצה, אצפין ולא אגלה לאיש..."

אנשי תקשורת ומשפט טוענים כי הציבור זכאי לדעת מצבו הרפואי של מנהיג כדי שהציבור יוכל לשקול, לנתח ולבקר החלטות של האחרון אם הן באות כתוצאה מליקוי רפואי או מחלה, ולבדוק אם הן התקבלו בדעה צלולה או שמא הן התקבלו בהיותו נתון וכפוף לתרופות.

כללים אלה נראה שהם נוגדים אחד את השני ולכן נביא להלן כמה עובדות הדרושות לבדיקה ולשיקול דעת.

אם נפנה לעולם הכתב נזכור כי רופאים שונים של נשיאי ארה"ב לשעבר, קית קרוספל וקרלוס גומז, שסקרו את מחלותיהם של נשיאי ארה"ב. והשפעותיהם על מהלכיהם הפוליטיים, התבטאו "שלו ידע הציבור מה יכול מתח לחולל למנהיג אפילו אם הוא אדם חזק ויציב ביותר, הוא היה מזדעזע". אותם מנהיגים נשברים פיזית ונפשית תחת עומס הלחצים בהיותם בין ארבע קירות ביתם, עד לנקודה בה הם כבר לא אחראים למעשיהם.

מחלת סרטן וטרשת עורקים (שהיא אחת מגורמי הסיכון לשבץ מוחי) יכולים להוביל למחלות דיכאוניות ולירידה באנרגיה ובמוטיבציה. אלה יכולים להשפיע באופן רציני על תהליך קבלת החלטות עד כדי אי הכרעה, הסננות ונתינה לדברים להיסחף עם הזרם.

רופא מקבל אינפורמציה מן החולה, וזאת עקב יחסי אמון שביניהם. יחס זה נובע מן המטרה המשותפת של ריפוי החולה. האינפורמציה שניתנה לרופא היא תנאי הכרחי למימוש המטרה. זו ניתנת אך ורק למטרת ריפוי החולה. לפיכך דרישתו של החולה לחיסוי האינפורמציה היא תנאי חיוני ביחסים שביניהם. אך יש, לפעמים, שהחיסוי מהווה פגיעה באינטרס הציבורי ועל כן ניתנה הצעה להתיר הסודיות הרפואית בחוקים שונים.

בנושא הסודיות יש לשקול ולהביא בחשבון את הוראת חוק זכויות החולה התשנ"ו-1996. בחוק זה נקבעו זכויות האדם המקבל או מבקש לקבל טיפול רפואי וכן נקבעו זכויות האיש לכיבוד פרטיותו. בחוק זה נקבע עוד איזה מידע חייבים הרופאים למסור למטופלים שלהם.

חוק זה מושתת על עקרונות שגובשו בהמלצת ארגון הבריאות העולמי ולא על כלל ההמלצות. נשאו עדיין כמה לקונות שעלולות לעורר מחלוקת בין רופאים לבין חולים. החוק עוסק עוד בזכות לקבל טיפול רפואי, וקביעת ועדות בדיקה וביקורת, ועודות אתיקה מקצועית ואחריות לקיים זכויות המטופל במוסד רפואי וכן יש בו הוראות מיוחדות לגבי כוחות הביטחון ואחרים.

חובת השמירה בסוד של כל מידע הנוגע למטופל חלה על המטפל ועל עובד במוסד רפואי כאשר המידע מגיע אליהם תוך כדי מילוי תפקידם או במהלך עבודתם. מן החובה הזאת נגזרת חובה נוספת על המטפל ועל מנהל מוסד רפואי לנקוט באמצעים הדרושים כדי להבטיח שעובדים הנתונים למרותם ישמרו על סודיות בעניינים המובאים לידיעתם תוך כדי מילוי תפקידם או במהלך עבודתם.

מידע רפואי יכול שיימסר במקרים הבאים:

1. כאשר המטופל נתן הסכמתו לכך.
2. כאשר חלה על המטפל או על המוסד חובה עפ"י דין למסור המידע הרפואי.
3. כאשר מסירת המידע באה למטפל אחר לצורך טיפול במטופל.
4. כאשר מסירת המידע היא למוסד רפואי, לעיבוד המידע, תיוקן או דיווח עליו ע"פ דין.
5. כאשר מסירת המידע נועדה לפירסום בבטאון מדעי, למטרות מחקר או הוראה בהתאם להוראת שר הבריאות ובלבד שלא נחשפו פרטים מזהים של המטופל.

חוק אחר שקשור לענייננו הוא משנת 1992, חוק יסוד; כבוד האדם וחירותו. החוק עוסק בפרטיות ובצנעת הפרט, ושם נקבע בסעיף 7, כל אדם זכאי לפרטיות ולצנעת הפרט, ואין פוגעים בסוד שיחו של אדם, בכתביו או ברשימותיו ובסעיף 2 נקבע שם: אין פוגעים בגופו או בכבודו של אדם באשר הוא אדם.

במקביל התפתחו בארצנו הלכות משפטיות שבי"מ העליון קבע אותן, כמשפט מקובל נוסח ישראל, שעה שהכיר בכללים של זכויות האדם ופיתח ענפי משפט מנהלי, דיני פיצויים ודיני חברות. (ראה בר"ע א 1412/94, מ"ט 2 פס"ד 516, הדסה גלעד).

הלכות אלה נכללו בחוק חופש המידע, התשנ"ח-1998, ששילב ועיגן בחוק את ההלכות שנקבעו בפסיקה, ובכללן זכות הציבור והיחיד לקבל מידע, והחובה למסור מידע, פרט לעניינים חסויים שהחוק קבע. כללים אלה נובעים מעקרונות מקובלים ומאופיה הדמוקרטית של המדינה. (ראה על כך בספרו של פרופ' זאב סגל, "הזכות לדעת באור חוק חופש המידע", ראה בג"ץ 90/1890 + 1404/90, מ"ד פס"ד (3) 353 שליט נגד שמעון פרס, וכן בג"ץ 2888/97, נ"א פס"ד (5) 193 נוביק נגד רשות הטלוויזיה).

תפקידם של נשיא המדינה, ראש הממשלה, הרמטכ"ל וכן נשיא ב"מ העליון הם תפקידים חשובים לענייננו אך אנו נעסוק ברשימתנו זו רק באלה הנוגעים לענייני ממשל ושפיטה.

ראש הממשלה אצלנו הוא ראשון בין שווים. סמכותו, למעשה, מעמדו הציבורי והפוליטי עשויים להיות בעלי משקל רב או מכריע. מבחינה משפטית יש לו רק סמכות אחת המעמידה אותו מעל לשאר חבריו, בכל הנוגע להתפטרות הממשלה ופיזור הכנסת לקראת בחירות כלליות.

חוק יסוד הממשלה נועד לשנות הנוהג על פיו, ראש הממשלה נבחר בבחירות אישיות והוא מכהן מכוח בחירתו (סעיף 3 (ב)) בחוק זה נשלל הצורך בקבלת אמון הכנסת לשם כהונתו של ראש הממשלה.

במקרים מיוחדים ייערכו בחירות לראש הממשלה בלא לקיים באותה עת בחירות לכנסת (בחירות מיוחדות). בחירות מיוחדות ייערכו אם ראש הממשלה התפטר מתפקידו (סעיף 23 (ג)) לחוק היסוד; (הממשלה) דינו של ראש ממשלה שחודל לכהן כחבר כנסת כדין ראש ממשלה שהתפטר (סעיפים 26 + 23 לחוק היסוד; הממשלה) הוא הדין אם ראש הממשלה הועבר מתפקידו, בהחלטה מיוחדת של הכנסת או אם נפטר ראש הממשלה או נבצר ממנו דרך קבע (דהיינו לתקופה של למעלה מ-100 ימים רצופים) למלא את תפקידו. (סעיף 28 שם) או פחת מספרם של חברי הממשלה — משמונה שרים, וראש הממשלה לא מינה שרים) אחרים) תוך 72 שעות להשלמת המספר הדרוש.

ראש הממשלה אינו רשאי להעביר את תפקידו לאחד השרים. סמכותו כוללת שינוי במערכת התפקידים בין שרים בלבד.

מילוי מקומו של ראש הממשלה, הנעדר מן הארץ או שנבצר ממנו למלא תפקידו (סעיף 30) נעשה רק ע"י מי שמונה לכך כממלא מקומו, אך אם לא ממונה ממלא מקום לראש הממשלה, או אם מסיבה כלשהי נבצר מממלא מקום זמני למלא תפקידו, על הממשלה למנות שר אחר מבין השרים שהם חברי כנסת לכהן כממלא מקומו של ראש הממשלה.

לממלא מקום ראש הממשלה לא מסורות סמכויותיו של ראש הממשלה, דהיינו התפטרותו אינה גורמת לפיזור הכנסת ואינה גוררת הליכה לבחירות כלליות.

לעיתים יש וראש הממשלה מכוח מעמדו, עושה צעדים וגישושים פוליטיים, בלי לשתף, בידיעה קודמת, את חבריו השרים. לאלה יש השפעה ניכרת ומרחיקת לכת על המערכת כולה. לכן חשוב לציבור לדעת מה מצב בריאותו של ראש הממשלה, או מנהיג מוביל ומכריע.

ראינו בישראל את הדאגה והחרדה שתפסו את הציבור לשלומו של ראש הממשלה, אריאל שרון, אלה הדאיגו את הציבור לעניין עתיד המדינה; חזינו את הדאגה והחרדה לשלומו של ראש הממשלה, מנחם בגין, שנעלם מהזירה הפוליטית במשך חודשים; מצב בריאותה של גולדה מאיר כאשר מחלת הסרטן קיננה בה, מחלה שהוסתרה מן הציבור, והגבילה את יכולתה להנהיג את המדינה; ואת החלטתה שלא לגייס את כוחות המילואים ולהכריע בין דעות שר הבטחון משה דיין שחשש מגיוס מילואים שמא יראה כתוקפן לבין קריאתו של הרמטכ"ל דוד אליעזר לעשות כן. וכן ראינו איך לוי אשכול נעדר מהגה המנהיגות בממשלה, והיותו פסיבי וחסר עמדה במשך למעלה מחצי שנה לרגל מחלתו.

נזכור פה כי הצעדים והגישושים הסודיים וכן תכנון מבצע סיני; וכן החלטותיה של גולדה מאיר, בנושא מצרים בתחילת שנות השבעים היו בזמן מחלתה; גם עמדותיו הפסיביות של לוי אשכול באו כאשר מצב בריאותו גרם לו להיעדר למעלה מחצי שנה מנוכחות ופעילות ופסל אותו (ראה ידיעות אחרונות, 24 שעות, מיום 1.1.06)

בתקופה שבה מנחם בגין כיהן, היה חשוב מאוד לדעת מצב בריאותו. הייתה תקופה בחייו שבה נוצרה אפשרות להסכם שלום עם מצרים אך כושרו הפיזי והנפשי ירדו עקב מחלת לב וניתוח קשה שעבר ברגלו ומות אשתו הוא הסתגר בביתו. אלה מנעו ממנו להמשיך בתפקידו כראש ממשלה עד שהוא אמר "איני יכול עוד".

נבדוק עתה מה נעשב בשטח השפיטה.

מעמדו ותפקידו של נשיא ב"מ העליון נקבעו בחוק היסוד: השפיטה. (ס.ת. תשמ"ד 78). הוא יו"ר הוועדה למינוי שופטים (סעיף 7 (4)); אין להעביר שופט מכהונתו במקום קבע אחר אלא בהסכמתו של נשיא ביה"מ העליון או ע"פ החלטות בית הדין למשמעת (סעיף 9); שופט לא יעסוק בעיסוק נוסף ולא ימלא תפקיד ציבורי אלא ע"פ חוק או בהסכמת נשיא ביה"מ העליון ושר המשפטים; בוועדת הבחירות לשופטים יש מעמד קבע לנשיא ביה"מ העליון; הנשיא רשאי להשעות שופט לתקופה שתקבע, אם הוגשה תלונה או הוגש כתב אישום נגד שופט (סעיף 14); לנשיא או למשנהו או לממלא מקומו סמכות לקבוע שעניין מסויים יועבר מבי"מ אחד לבי"מ אחר ולגבור בדרך זו על הוראות הסמכות המקומית (סעיף 29 נב) לחוק בתי המשפט (נוסח משולב); הנשיא הוא אשר קובע את השופטים היושבים לדון בעניין מסוים (סעיף 27 שם); לנשיא סמכות מיוחדת לדון בעניין הקמת והרכבת המועצה המוסלמית העליונה וסמכות בתי הדין הדתיים (להוציא בתי הדין הרבניים) (סימן 55 לדבר המלך במועצתו (א"י) דריטון 3 ע' (2582).

כאשר בריאותו של נשיא ביה"מ העליון משה זמורה נתערערה, עלה הצורך למלא מקום קבוע לנשיא. יצחק אולשן בספרו "דין ודברים" בעמ' 247,245, כותב שהנשיא זמורה חלה בזמן כהונתו ומחלתו מנעה ממנו השתתפות ונוכחות לשפיטה, (עקב שבץ מוחי שקיבל), השיתוק והפגיעה בזכרונו פגעו בעבודה. הוא חדל לתפקד ולטפל במשפטים, עד שחדל לבוא לבי"מ. מחלתו נמשכה הרבה זמן והיה ברור כי לא יוכל לשוב לכהונתו. הוא התחיל להתקשות בדיבור אם כי דעתו הייתה צלולה, ומצבו היה טרגי למעמדו. אז נוצר הצורך לקבוע משרה של ממלא מקום קבוע לנשיא ומשרה זו נוצרה והוכנסה לחוק בשנת תשי"ג-1953.

הצבענו לעיל על שניים מבעלי התפקידים היסודיים והעיקריים במדינת ישראל וזכותו של הציבור לדעת על מצב בריאותם, אך אלה אינם היחידים והבלעדיים שבהם גוברת זכות הציבור לדעת על מצבם הרפואי. אפשר למנות עוד את ממלאי התפקיד של נשיא המדינה, רמטכ"ל צה"ל, וכן בעלי תפקידים בכירים אחרים, בשירות המדינה, שבריאותם התקינה היא מאושיות כל מדינה תקינה. לכן חשוב לציבור בישראל לדעת מצב בריאותם. מכאן מתעורר הצורך להסדיר בחוק גם את מעמדם ותפקידם של ממלאי מקומם, במקרה הצורך, ולקבוע האם זכאי הציבור לדעת מצב בריאותם.

66

חֲתִירוֹת לַהֲדַחַת רַבָּנִים וּבְעֵלֵי מִשְׁרֹת שְׂרָרָה

בעולם המשפט אנו חוזים לא פעם בניסיונות פסילה של בעלי תפקיד או שררה, בין במישור הציבורי ובין מישור האישי. ניסיונות משפטיים אלה יש בהם כדי ללמד על כוחה של הדמוקרטיה וכוחה של מערכת המשפט.

בשנים האחרונות רואים אנו בישראל ושומעים על הליכים לפסול מועמדים לתפקידי מפתח בממשל, במערכת הביטחון (משטרה וצבא) ובמערכת המשפט. כך נפסלו מועמדים לתפקידי ניהול, לתפקידי רבנות, לתפקידי הנהלה כללית בממשל ובבנקאות ולתפקיד של מפקח כללי במשטרה וכן תפקידים במערכת המשפט – פרקליטים או שופטים. ניסיונות אלה נעשים בד"כ בהטחת דברים שלרוב לא נכונים או פסולים.

לכאורה, מצפים אנו מן המכהנים ברבנות שיהיו להם תכונות של טוהר ויושר, ניקיון כפיים עם רמה מוסרית גבוהה. אולם לצערנו נוכחנו לדעת כי המכהנים בתפקידי דת אינם שונים בהתנהגותם מאלה שאנו רואים בעולם החילוני. כך יצא שרבנים נפסלו כמועמדים או לאחר בחירתם כאשר הטיחו נגדם טענות של חוסר ניקיון כפיים ו/או התנהגות פסולה בעסקים, בחיי אישות ו/או במשפט ובחיי חברה, ונפסלו מועמדים שהיו ראשי ערים וכן גם מנהיגים דתיים.

במאה העשרים נתקלנו בישראל בתופעות פסולות אלה בין המכהנים ברבנות ונתקלנו בניסיונות לבטל או לפסול או לחסום דרכם של רבנים לכהונה של דיינים ו/או לכהונה של רבנים ראשיים. ניסיונות אלה מובאים בחלקם בקובץ "לקטי פס"ד בענייני דת", 4 כרכים בהוצאת "אוצר הפוסקים" ובעריכת הרב מנחם אדלר.

בתחילת המאה העשרים פרץ סכסוך בא"י שנודע בשם "אל פליטו". הסכסוך היה קשור לבחירתו של רב ראשי במקומו של יש"א ברכה שנפטר, הסכסוך נמשך שנים רבות עד שהוחלט להקים מועצת רבנות ראשית ואז נבחרו רבנים ראשיים – מצד הספרדים: יעקב מאיר, ומצד האשכנזים: הרב קוק וכן נבחרה מועצת הרבנות הראשית.

פרטים על הסכסוך עד לבחירות שהתקיימו ב-1921; הובאו בספרה של רחל שרעבי: "היישוב הספרדי בירושלים בתקופה העות'מנית" (עמוד 13 ואילך).

תופעה זו לא הייתה מקרית, סכסוך אחר פרץ שוב בין העדה הספרדית בירושלים לבין המועמד הרב יצחק ניסים. העדה הספרדית לא בחלה בכל טענות כדי להדיח ולבטל את בחירתו של הרב יצחק ניסים. לאחר שהאחרון נבחר, הוגש בג"צ בדרישה לפסול את הבחירות עקב פגם בבחירתו. הפגמים נבדקו בבג"צ, והם נדחו פרט לפגם אחד, שנמצא כאשר התברר כי בתרגום העברי של התקנות לבחירות הרב הראשי מאנגלית, נמצא פגם בכך שחסרו בו מילים בעלות משמעות לבחירה. המילים שחסרו בתרגום היו "שהרב הראשי ייבחר מבין חברי המועצה הבוחרת". אז התברר כי יצחק ניסים לא היה ברשימת חברי המועצה הבוחרת, לכן בית הדין הגבוה לצדק קיבל העתירה וביטל את בחירתו. (ראה בג"צ הרב דיין נגד שר הדתות ואח' בג"ץ 29/55 ט' פד"י 997). טעות זו קרתה בתקופה בה החוק קבע כי במקרה של טעות בתרגומים הנוסח האנגלי הוא המחייב.

ניסיונות אחרים לפסול ולהדיח רב נעשו גם בגולה, בחלב, בדמשק ובבגדד. קצת מניסיונות אלה הובאו ע"י פרופ' אריאל ירון בספרו "בין תככים למהפכה בשנים 1744-1914". שם מובא בין היתר עניינו של הרב חזקיה שבתאי, יליד סלוניקי 1862, שנפטר ב-1955 בירושלים.

חזקיה שבתאי למד והוכתר כרב בישיבת בית אל בירושלים, לאחר מכן נסע כשד"ר של ירושלים וחברון לקהילות ישראל באמריקה, באיטליה, בצרפת, בעירק, בהודו ובבוכרה. אחר כך כיהן כרב בטריפולי שבלוב ואח"כ נבחר לכהן כרב ראשי בחלב. בקהילה זו כיהן במשך 18 שנה מ-1908 עד 1926. בתקופה זו הוא ביצע תיקונים מועילים לקהילה ועשה רבות לשיפור חיי הקהילה ולחיזוק הקשרים עם השלטון, וכן הכניס חידושים והקלות שעוררו קנאה ותחרות בין חבריה הוותיקים של הקהילה ואלה חתרו לכן לפסילתו. הם הגישו תלונות נגדו בטענות שונות בהן נאמר: "שהאיש אינו ראוי כעת לשום שררה". על תלונה זו חתמו הרבנים דוויק וחמורי והצטרף אליהם הרב שאול סיתהון. הם ביקשו מהרב חיים נחום, מי שכיהן בקושטא חכם באשי (רב ראשי) באימפריה העות'מנית וחלש גם על מינוי רבנים ראשיים מחוץ לאיסטנבול לפסול המינוי של הרב שבתאי. הרב חיים נחום קיבל את התלונה ומינה שני רבנים: הרב רפאל דוד סבן ויצחק שאקי, שיצאו לחקור ולברר הפרטים והעובדות בחלב (ארם צובה) ולהגיש לו דו"ח על הממצאים שלהם. ועדת חקירה זו הגיעה לארם צובה, ולאחר החקירה הגיעה למסקנה שהתלונות היו דברי בלע שלא היה להן שחר, והן נבעו מקנאה ועלילות כדי לפסול אותו מתפקידו.

וכן נאמר בדו"ח שהגישו:

"ובכן גדול אדוננו ורב אחרי שבע חקירות שחקרנו ודרשנו על דבר אמת וצדק בשום לב מבלי הטות ימין ושמאל זאת עלתה מצודתנו שהטוב והישר בעיני אדם ואדם הוא זה הראשונה — שכבוד מע"י דרה"ג שכיהן איתן יהיה מושבו ראש וקצין על עדת ישראל נציב אחד בארץ כאשר היתה באמנה ולא יהי שם אדם לפצות פה ולצפצף נגדו חלילה כי כל דרכיו משפט אין בהם — נפתל ועקש ובאמונה הוא עושה, והוא יהיה

הרב חזקיה שבתאי בערוב ימיו

הרב בצעירותו

השליט להעדה ולהקים דיינים ושופטים בארץ להרחיק אדם את אשר אין עטרת הדיינות הולמהו ולבחור ולקרב את אשר ימצאו מוכשר למשרה הכבודה הזאת, זאת שנים שאלו בני אדם הנקובים בשמות הרב שאול דוד סתחון המ' הבאה ואחיו אליהו דבאח, ידידיה מאמיא ואחיו יוסף מאמיא דוד סלויירי דוד סת' אברהם אזערי ואהרון היו — המסכסכים ומדרדרים הרב בתלונות ותאונות שוא ודבר כזב ומדברים סרה על מע"י דרה"ג עליין ועל משטרו ואשר כל מגמתם לבלע ולהשחית כרם ה' צבאות ולצוד במים עכורים ולהיבנות מחרבן עדה ראויים לעונשם קשה ולהרחיקם מתוך העדה עד אשר ישובו מדרכם הרעה וממעללים הרעים וכל העם ישמעו ויראו ולא יוסיפו בני עולה לענותו ותשקוט הארץ."

חזקיה שבתאי, שחזר בינתיים לירושלים, נוקה מכל פגם, ומונה לכהן כרב ראשי לעדה הספרדית, ואח"כ נבחר כחבר מועצת הרבנות הראשית וכיהן כאב בית הדין הרבני עד לפטירתו. בהלווייתו, רבת המשתתפים, הספידו אותו הרבנים הראשיים לישראל וכן חברי מועצת הרבנות הראשית, בהלווייתו השתתפו ראשי העדות השונות נציגי מוסדות דתיים וחילונים ותלמידים בני העדות השונות.

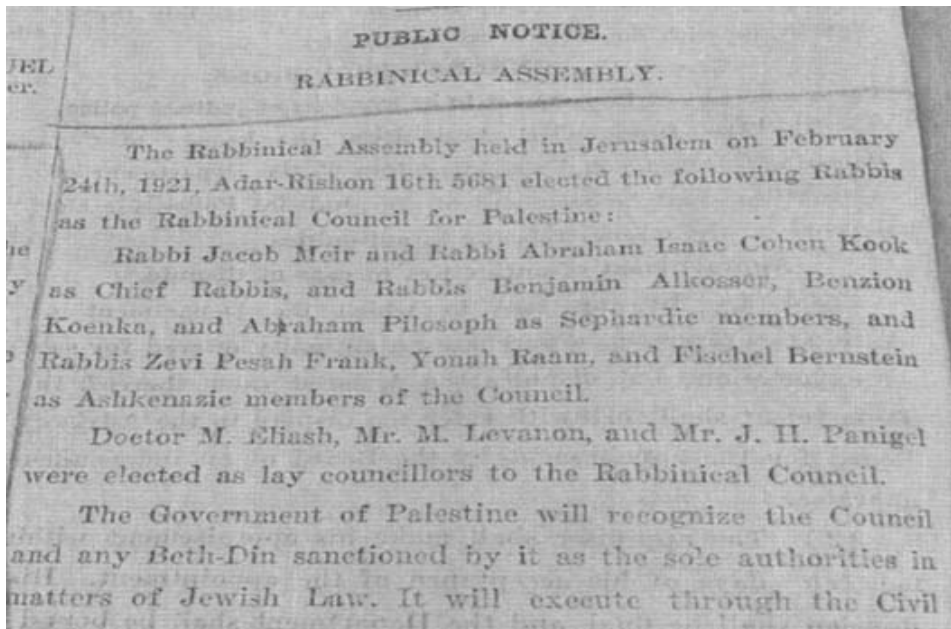
חלק ממחקריו של הרב חזקיה שבתאי הובאו בשני כרכים שונים — "דברי חזקיה" — ובהם חידושים לפתרון סוגיות. ראה אוסף פסקי הדין של הרבנות בהוצאת "אוצר הפוסקים" ו"המועצה הדתית" כך א בעריכתו של הרב אדלר.

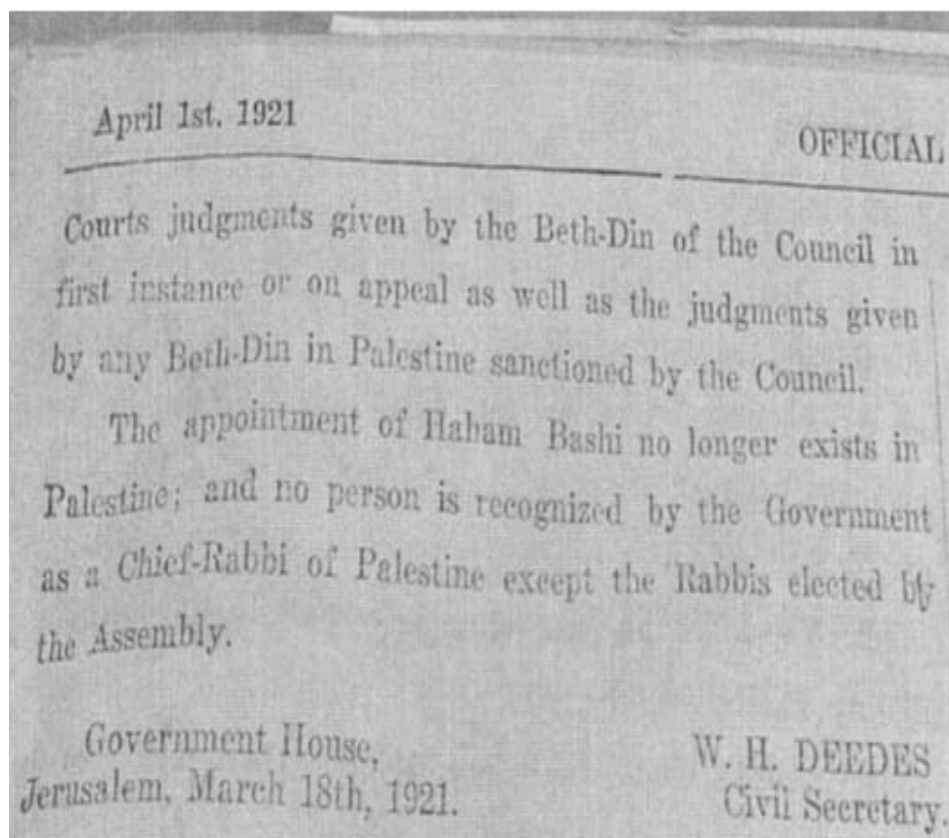
67

עת לבטל את הפלגנות לספרדים ואשכנזים

הפלגנות בתחום זה בארצנו קיימת מזה כמאה שנה ועד כה לא בוטלה. תחילתה בארץ ישראל בשנת 1921, כאשר הנציב העליון הראשון, הרברט סמואל, הקים בארץ את "מועצת הרבנות הראשית לפלשתינה ארץ ישראל".

הודעה על כך פורסמה בעיתון הרשמי של ממשלת פלשתינה ארץ ישראל באפריל 1921. בבחירות שנערכו ב-24/02/1921 נבחרו 2 רבנים ראשיים, אחד ספרדי – הרב יעקב מאיר, ואחד אשכנזי – הרב אברהם יצחק הכהן קוק. למועצה נבחרו גם הרב אלקוצר, הרב בן ציון קוינקר, והרב אברהם פילוסוף כנציגים ספרדיים, והרב צבי פסח פרנק והרב יונה רם והרב פישל ברנשטיין כנציגים אשכנזים. לצידם נבחרו כחברי מועצה גם האדונים מרדכי עליאש, מרדכי לבנון ויוסף פניגל. ראה הפרסום:

עם הקמת מועצת הרבנות הראשית בוטלו זכויות וסמכויות ה"ראשון לציון" שהיה הרב הראשי של העדה הדומיננטית הספרדית, וכתוצאה נוצרו מחנות נפרדים לעדה הספרדית ולעדה האשכנזית.

השינוי בשנת 1921 היה תוצאה מלחץ והשפעה של "ועד הצירים" שטען שחל שינוי דמוגרפי בישוב היהודי, וכי העולים מאירופה, ממוצא אשכנזי, ביקשו לבטל את ההגמוניה שהייתה ל"ראשון לציון" שפעל בשם העדה הספרדית.

ההגמוניה של העדה הספרדית שלטה כבר בשנת 1690 כאשר נבחר הרב גלנטי כ"ראשון לציון". זה סירב להתהדר בתואר רב או אב בי"ד והסתפק בתואר צנוע של "ראשון לציון" (ראה "הראשון לציון" מאת אברהם אלמליח, עמ' 1-3, וכן דברי פרופ' יוסף יואל ריבלין (אביו של נשיא המדינה כיום), עמ' יד, שם).

לאחר הרב גלנטי, ניתן התואר ה"ראשון לציון" לרבנים שבאו אחריו והתואר הוענק בד"כ לרבנים מירושלים שהייתה מאוכלסת אז ברוב ספרדי.

בין הרבנים הראשיים שכיהנו כ"ראשון לציון" היה אחד מאבות אבותי, משה חיים מזרחי, שחי בשנת 1746 והיה מחבר הספר "פרי הארץ". זה היה ידוע כאחד מ"נרות המזרחי".

בעקבות הרפורמות (טנזימט) שהיו בתורכיה בשנת 1840 הוציא הסולטן התורכי פירמן שבו ניתן מינוי ל"ראשון לציון" שעמד בראש העדה. לצידו היו 2 וועדים: הועד הגשמי והועד הרוחני.

החלטות הראשון לציון חייבו את הקהילה. וכן הוענקה אוטונומיה לקהילה היהודית בארץ ישראל. קהילה זו קיבלה מעמד כאשר בשנת 1865 אישר הסולטן שבראש הקהילה ישב חכם באשי (רב ראשי), שיהיה כפוף לרב הראשי דקושטא. (ראה אנגלהרד, "הפרקליט", ב', עמ' 58). על אף העובדה שמאז שנת 1921 ועד היום חלו שינויים יסודיים בדמוגרפיה של הקהילה של התושבים היהודים בארץ, אנו ממשיכים כיום לפי המתכונת הישנה ושני הרבנים הראשיים שולטים בענייני מעמד אישי, ענייני שחיטה, ענייני קבורה, ענייני כשרות, ומנהגי אבלות וענייני הקדשות.

השינוי והפיצול שנעשה בשנת 1921 נוצר כאשר בשנת 1906 נפטר ה"ראשון לציון" יעקב שאול אלישר (שנקרא "ישא ברכה") והחל מאבק חריף בין הרבנים שביקשו להיבחר לכהונה זו. מאבק זה נקרא בלדינו "אל פלטו" (הריב) והיו מעורבים בו לא רק רבנים ספרדים אלא גם רבנים ראשיים אשכנזים וגורמים זרים, ואנשי ממשל תורכי. כך יצא שתפקיד זה של הרב הראשי איבד את היוקרה והכוח של מי שמילא תפקיד זה בעבר.

סמוך למלחמת העולם הראשונה, הגיע לירושלים הרב ניסים דנון וזאת כדי לבצע את הבחירות לתפקיד ה"ראשון לציון". אז נעורה מחלוקת שחייבה דחיית הבחירות והוא מינה את עצמו לממלא מקום. כך יצא שבסמוך לשנת 1921 התחרו על המקום הרבנים חיים משה אלישר, הרב יעקב מאיר. (ראה והשווה המצב בקהילה האשכנזית בירושלים בספרו של מנחם פרידמן – חברה ודת 1918–1936 עמ' 33 ואילך).

בבחירות למועצת הרבנות הראשית בשנת 1921 נבחר יעקב מאיר וזה שימש כ"ראשון לציון" עד שנת 1939. (ראה א. חיים, החכם הראשי של קושטא ומלחמת הרבנות בירושלים, עמ' 105–117; וכן רשימתו: הספרדים ומוסדות היישוב בשנים תר"פ-תרפ"ב ב"פעמים", 83–112 וכן ראה על הראשלי"צ יעקב מאיר בספרו של אלמליח בעמ' 350–359).

המחלוקת בעניין הרבנות הראשית בלטה ועלתה בשנות ה-30 של המאה העשרים בסכסוך שהיה על עיזבון סימה בליליוס. זו הייתה תושבת הונג קונג שהשאירה אחריה צוואה בה הקדישה הון עתק לטובת בית הכנסת הראשי בירושלים. כך החל ויכוח בין שני הרבנים הראשיים, הראשון לציון יעקב מאיר והרב הראשי האשכנזי אברהם קוק. כל אחד מהם טען

שבית הכנסת הראשי הוא שלו. ספרדי או אשכנזי. לדעת הרב יעקב מאיר ביה"כ הגדול הוא בית הכנסת הריב"ז (ר' יוחנן בן זכאי), ואילו הרב קוק טען שבית הכנסת זה הוא "החורבה".

הרב יעקב מאיר זצ"ל
(תרפ"א-תרצ"ט)

הרב אברהם יצחק הכהן קוק
זצ"ל
(תרפ"א-תרצ"ה)

לאחר מר"מ ודיונים משפטיים ארוכים הושגה הסכמה בין הרבנים להקים את "מועצת עיזבון סימה בליליוס" שהורכבה מ-12 חברים (תשעה ספרדים ושלושה אשכנזים). כך נוהל עיזבון זה עד לשנות ה-50 של המאה שעברה, כאשר ה"ראשון לציון" יצחק ניסים התערב לבקשה, כביכול, של האדונים אברהם פרנקו ויצחק מולכו, שתבעו להדיח את מנהלי העיזבון, אליהו אלישר ודוד סיטון, כיוון שלטענתם אלה מעלו בכספי העיזבון והשתמשו בהם לצרכי מימון הקמפיין שלהם לבחירות בכנסת.

בית הדין הרבני לענייני הקדשות קיבל אז את התביעה, פיזר את הנהלת העיזבון ומינה במקומם חמישה נאמנים אחרים שהוצעו ע"י הרב יצחק ניסים. כך יצא שהעיזבון לא חזר שוב למועצת עיזבון בליליוס, וכל מי שנבחר מאז כ"ראשון לציון" מנסה להשתלט על ההכנסות מעיזבון זה.

כאמור, התופעה של קהילות נפרדות של ספרדים ואשכנזים מלווה אותנו מאז 1921 ואין איש עושה דבר כדי לבטל את היצור המוזר הזה של רבנות כפולה. ראה בעניין זה ויכוח חריף שהגיע לבימ"ש העליון בבג"ץ 6214/14 בו בימ"ש העליון עסק בבחירת הרב הראשי הספרדי לירושלים. אף אחד לא ערער כלל על האינסטיטוט המוזר של קיום שתי רבנויות. נשאלת השאלה אם יש תועלת בחלוקה זו או שהיא אנדרוגינוס ו/או פרה חולבת להוצאת כספים. הבג"ץ הוגש בשם ועד עדת הספרדים וד"ר אברהם חיים נגד ועדת הבחירות לבחירת רבני

העיר ירושלים ואחר' ועסק בעתירת המבקשים לבטל את החלטות ועדת הבחירות שלפיהן הומצאה תשתית עובדתית. פס"ד ניתן ביום 17/10/2014 (פורסם ב"נבו").

דעתו של הרב הראשי הייתה קובעת בעבר הרחוק לגבי הקהלים השונים בין בענייני תפילה ובין בענייני כשרות ובין מעמד אישי. הפיצול שקיים כיום פוגע ביוקרתו של מוסד הרבנות ואין בו צורך. אולם, אין איש מעז להרים את הכפפה ולבטל נוהג פסול זה שתחילתו כאמור בלחץ משנת 1921, והגיע הזמן שהשד הזה של החלוקה לעדות יבוטל ונפתח בדרכים ליברליות שיאפשרו לכל מאמין לחיות באמונתו מבלי להדביק לו תווית דתית קיצונית או תיאור מלאכותי אחר של קדוש ספרדי, אשכנזי, חרדי, אורתודוכסי או רפורמי.

» לעיון נוסף »

ראו תקנות כנסת ישראל, כרך 3, דרייטון, עמ' 2132, מהדורה אנגלית. תקנות אלה בוטלו אוטומטית עם הקמת המדינה ואינן מחייבות, אך יש בהן פרטים על המערך של היישוב בתקופת המנדט.

68

י. ד. גויטיין:

עיתונאי, פרקליט, דיפלומט ושופט

אחד האישים הבולטים במערכת המשפטית והמדינית בארצנו באמצע המאה העשרים היה יחזקאל דוד גויטיין.

גויטיין נולד בלונדון, ב־12.9.1900. והיה יליד התקופה הויקטוריאנית, שהעלתה את קרנו של הכתור האנגלי בעיני העם. היתה זו תקופת פריחה ברוח הליברליזם הקלאסי, בספרות, בעיתונות ובמדעים המדויקים, ואלה השפיעו על גיבוש נפשו של דוד.

מקצת ממעשי הקונדס של דוד הוא תיאר בהיותו בגיל העמידה ברשימה שפורסמה בגרוזלם פוסט תחת השם "מידה וייל". מעשי הקונדס שלו נעשו, לדבריו, שעה שטייל בלויית אומנת שנשכרה לעזור לאמו האלמנה. "מידה וייל" היא גבעה ירוקה קטנה ומוכרת בלונדון כ"ונציה הקטנה". בערוץ הגבעה עובר כביש וכן זורם נחל מים, ובו שטות סירות טיול ועוגנות בו גם יאכטות למגורים. נחל זה הוא אחד משלוחות התמזה. ברשימתו מופיעה דמות של אליזבת לבית ברנט, אימו היהודיה החרדית, ובעלה קלמן, שהיה סוחר במקרקעין. האבא נפטר ב־1904, בגיל צעיר. האם שהתאלמנה בצעירותה גידלה ארבעה ילדים בקפידה, תוך שמירת מסורת יהודית. האם נפטרה בשנת 1945. האחים של דוד היו הינדה (מורה לאנגלית), צבי הירש (פרופסור למשפט בינלאומי ובעל אוסף של דברי אומנות ועתיקות), ופרסי (פסיכיאטר שעבד בניו יורק).

דוד היה תלמיד בית ספר היסודי בשם "City of London School". במקביל הוא קיבל חינוך תורני בביתו מרבנים שהוזמנו לבית. אלה עיצבו את דמותו כיהודי חרד, ושומר מצוות. הרבנים פיטמו אותו, כלשונו, בלימוד הגמרא והפוסקים; ואילו בבית הספר פיטמו אותו בלשונות לטינית ויוונית ומקצועות ריאליים והשכלה כללית באנגלית. לימודיו בתקופה זו לא הותירו לו זמן לעסוק בספורט, אך לא גרעו ממנו את השוכבות של ימי הילדות.

בהיותו תלמיד בבית הספר, דוד הצטיין בלימודים, ומדי שנה בשנה הוא קיבל פרסים. בילדותו הוא הצטיין בקריאה בהטעמה ובאומנות הנאום והשתתף בהצגות דרמה שנערכו בבית הספר.

בהיותו סטודנט באוניברסיטה בלונדון, הוא אירגן והדריך חוג בית לצינונות בשם "הבונים", וכן חוג לתיאטרון ודרמה, ושימש חונך לקבוצת דיון של צעירים בשם "לני" (לכו נבוא ונדון). בחוגים אלה עסק בהנחלת המסורת של העם היהודי. חונכות זו הניבה, ברבות הימים, ספר קטן באנגלית על סיפורי התנ"ך. היה זה ספר שנון ומבריק, ובו תיאורים היסטוריים וחיים מתקופת המקרא. הספר נקרא "Wonderful Tales about Wonderful People". בהיותו סטודנט באוניברסיטה בלונדון הוא הכיר את משה שרת, שאיתו נפגש על ספסל הלימודים בקורסים לכלכלה ולאנתרופולוגיה; וכן הכיר את עורך דין צבי שוורץ (שותפו בעתיד של ברנרד ג'וזף), וכן את המהנדס בן דור. אלה ליוו אותו בחייו בארץ בימי חג ושמחה. בהם הוא הפעיל את כישוריו בדרמה ובכתב. לחבורה זו הצטרפו ברבות הימים סעדה (לבית פרומקין), ובעלה קולין גילון (לשעבר גלקמן), שלימים שימש פרקליט המדינה. קולין וסעדה הם הוריהם של השופט גילון ומי שהיה ראש השב"כ, וכן משפחת עמיהוד גור, ועוה"ד חיים קרונגולד, ואברהם לוי.

במקביל לשיעורי הכלכלה והאנתרופולוגיה, נרשם דוד ל"Inn of Court", לקבלת תואר בריסטר (פרקליט המופיע בבתי המשפט), והסוליסטור.

כשפניתי למוסד זה, קיבלתי מענה בכתב ובו תצלום של הבקשה שדוד הגיש בשנת 1919 להתקבל כחבר בלשכה. בבקשה מצאתי שמות וכתובות של שני ממליצים על יושרו וכישוריו, וכן פרטים על האב ועל משלוח ידו, וכן רשימה שלמה של הבוגרים בני המחזור שלו משנת 1922, שסיימו את לימודיהם והוסמכו איתו להתקבל במקצוע הבריסטר באנגליה.

דוד ערך בלונדון את השבועון הציוני "Palestine Weekly", שמגמתו היתה פנימית וחיצונית. עיתון זה נוסד על ידי קבוצת סיימון מארקס וישראל זיו, והשתתפו בו כתבים לשעבר במגזציסטר גרדן וכמה חובבים, וביניהם נורמן בנטוויץ, והכל ככוונה לקדם ציונות בריטית.

ב"מידל טמפל" נמסרו לי פרטים נוספים על תקופת ההתמחות של דוד כעו"ד, ומשפטים ופרסומים שלו לאחר שהוסמך כבריסטר. מוסד זה נמצא בלב לונדון. זוהי שמורת טבע המשתרעת על שטח נרחב במרכז לונדון, ובה בניינים עתיקים ומשרדים של עורכי דין, כנסייה וכן בניין לספרייה עשירה של ספרי משפט נדירים. בספרייה זו יש ספרים על האיחוד האירופי וקהילות העמים והמדינות שבהם, וכן ספרייה משפטית עם קובצי פסקי דין מארה"ב. במחסנים תת קרקעיים של מוסד זה, ובארכיונים שנמצאים בו, נמצאו רשימות של אנשים שהוסמכו כמשפטנים וכתובותיהם לפני הסמכתם ומקום עבודתם אחר כך. החצר והבניינים העתיקים נשמו לקירבם ושמרו על דברי ימיהם של גדולי הפרקליטים והמנהיגים לדורותיהם, מאז המאה ה-14 ועד היום. בין המרצים בתחום המשפט בעולם, שמוזמנים לשאת דבריהם בכינוסים של מוסד זה, נמצא מרצה מכובד וקבוע מישראל והוא אהרון ברק, הנשיא לשעבר של בית המשפט העליון בישראל.

צוות משרד גויטיין

לשכתו של הפרקליט המאמן של דוד נמצאת בכיכר העתיקה בבית מספר 23, הבניין הוא בעל חזות עתיקה ומרשימה, והוא נמצא בבניין דמוי קרון רכבת מסביב לחצר רחבה, בין הבניינים שבכיכר נמצאת כנסייה עתיקה. דוד עבד בלונדון 5 שנים כפרקליט ב"לינקולן איין" ב-Old Square 23. לאחר תקופת התמחות של שנה וחצי הוא פתח פרקטיקה פרטית, שבה עסק במשך 3 שנים. ב-1929 הוא עלה להתיישב בירושלים.

בהיותו בלונדון, דוד כתב ופרסם רשימות בעיתון "Jewish Chronicle", והוא המשיך בקשרים בעיתון זה עד ימיו האחרונים. אוסף מרשימותיו אלה נמצא כיום באוניברסיטת בר אילן ברמת גן.

דוד כתב בנעוריו סיפור קצר וזה פורסם ב-"New Statement". סיפור זה נכלל באנתולוגיה של מיטב הסיפור הקצר באנגלית בעולם.

בהיותו באנגליה דוד נפגש עם העיתונאי שלום בן ברוך שוורץ (מי שלימים נודע בשם שלום בן ברוך), ועל שמו נקרא רחוב בירושלים שנמצא מאחורי מסעדת שמש ברחוב בן

יהודה. שלום בן ברוך היה העיתונאי שהקים בירושלים בשנת 1925 נציגות לסוכנות הטלגרפית ואחר כך הוציא כאן את הביטאון "Palestine Bulletin".

הסוכנות הטלגרפית בלונדון הוקמה על ידי העיתונאים מאיר גרוסמן ויעקב לנדאו. סוכנות זו עסקה בידיעות שנגעו אך ורק ביהודים. הביטאון פורסם כדו-ירחון, ואחר כך הפך שבועון בשם "Palestine Bulletin". ביטאון זה קדם להופעת העיתון גרדולם פוסט. בבולטיין זה פורסמו רשימות של דוד על ארץ ישראל, על ההווי, הסביבה הרומנטית ומלאת התקוות בארץ שלאחר הכרזת בלפור. רשימותיו פורסמו בשם העט "Quindonc" (הולך רכיל). הצורך להדפיס ביטאון זה בא כאשר התברר למנהיגי הציונות כי יש לספק מידע שוטף לממשלה הבריטית בלונדון ולנציגיהם בירושלים בשפה האנגלית. שלום שוורץ הוא העיתונאי שכתב ספר על ז'בוטינסקי והוא היה נציג עיתון ה"בוקר" ויושב ראש הסניף של הציונים הכלליים בירושלים. בלונדון דוד קיבל הצעה לעבור לירושלים ולהיות כאן העורך של הבולטיין. בחוזה שנערך בינו לבין יעקב לנדאו וחברת פלסטיין בולטיין, נקבע לו שכר של 450 ליש"ט לשנה, ודוד התחייב שלא לעסוק בעריכת דין בארץ בזמן שהחוזה היה בתוקף, וכן נאסר עליו לחשוף את שמות הכותבים בשמות עט.

פסידונים הוא שם בדוי שסופר או אמן בוחר לעצמו כדי להעלים את זהותו, בין בספרות ובין באומנות, וזאת לרוב כדי לאפשר התבטאות חופשית. בשמות עט אלה אנו מוצאים לרוב יצירה עממית, לשוחרי הפולקלור, הברקות ואנקדוטות. שמו של אדם ניתן בדרך כלל בשלושה אופנים: 1. שעה שההורים נתנו לו את שמו, 2. שעה שהאחרים קוראים לו, 3. שם שהוא בוחר לעצמו בכתב לדורות הבאים אחרי יצירתו.

ברשימות שדוד כתב בעיתון פלסטיין בולטיין לא הופיע שמו, אם כי הרשימות נחתמו בשם עט קווינדונק או דוידסון או ידג, וכן בשמות עט כמו "אבי צבר" "יוסטיניאנוס" ואחרים. לפענח פסידונים אלה היה צורך לערוך מחקר במילונים ביוגרפיים שעוסקים באינומטיקה, כמו הספר של "Jewish and Hebrew Onomastics", מאת ר. סינגרמן וכן להיעזר בספרו של דב רוזן משנת 1977, "פסוק לי את שמך". השמות שדוד חתם בהם היו אוצר בלום של חוכמת חיים שנונה ומבריקה מברחת והומוריסטית, והן מעלות בנו בת צחוק.

בשנים 1929–1932 דוד עבד כעורך העיתון וליווה בעניין ובקשב רב את החברה בארץ והיישוב היהודי בתקופת מאורעות 1929. הוא סקר את ועדות החקירה למיניהן תוך הצצה לחוגי החברה הגבוהה בארץ, וכן חוג הפרקליטים כאן. הוא כתב על אירועים שראה וצלילים שאוזניו קלטו, ואלה נכבשו ונוצקו לאותיות דפוס בבולטיין שהופיע.

ברשימות הרבות שנכתבו בהומור טבעי, החל משנת 1929 ואילך, אנו מוצאים חיבורי לשון, לשון על לשון, ובת צחוק חביבה שמרחפת בהם. אלה היו כלי עבודתו כעיתונאי ואחר כך כפרקליט, ולאחר מכן כדיפלומט, וכן גם בשבתו כשופט בית משפט העליון.

בת צחוק וחיך של דוד היו פרושים על פניו הארוכים. אלה הביאו לו אזהדים רבים. קלו הנעים, הופעתו כפרקליט בריסטר שחובש פאה נוכרית עם צווארון ועניבת פרפר של מנצח, ומכנסיים שחורים עם פסים לאורך. אלה משכו תשומת לב החברה להופעותיו של דוד.

זמן קצר לפני עלייתו לארץ, דוד הכיר בלונדון עלמה יפפיה מיפו, אורה מויאל, שלימים הפכה אישתו. אורה היתה בתו של שמואל מויאל, פרדסן מיפו, ובעל בית חרושת לסבונים וסוחר בנכסי דלא נידי. דוד ואורה נפגשו בלונדון כאשר אורה נשלחה על ידי אביה להשתלם בחקלאות ברידינג שבאנגליה. המפגש בין השניים היה ברכבת בלונדון, דוד התאהב באורה ונמשך אחריה לארץ ישראל, ובשנת 1930 הם באו בברית הנישואים בתל אביב.

לאחר 4 שנים של עריכת הגרזולם בולטין, גמלה בליבו של דוד ההחלטה להצטרף לשורות הפרקליטים שהוסמכו בארץ. הוא התייצב לבחינות עורכי דין זרים בשנת 1932, ועבר בהצלחה את הבחינות. בין אלה שצורפו לשורת עורכי הדין יחד איתו היו האנשים הבאים: עו"ד הנרי קטן, יליד ירושלים 1906, שהוסמך למשפטים בפריז ביולי 1929 ואחר כך הוסמך כבריסטר במידל טמפל בר. קטן התמחה אצל עו"ד ידוע בשם אבקוריוס ביי ולאחר מכן בלט בהופעותיו כנציג המועצה המוסלמית העליונה, וכן כנציג ערבים מנבי סמואל שנאשמו ברצח.

מוסמכים אחרים שהוסמכו להצטרף למקצוע יחד עם דוד בשנת 1932 היו פליקס רוזנבליט (מי שלימים היה שר המשפטים פנחס רוזן). זה למד משפטים בגרמניה. מוסמכים אחרים היו אלכסנדר אמדור וחיים מרגלית שהשתלמו בארה"ב, וכן עו"ד אליאס נאסר.

אבקוריוס ביי היה עו"ד קופטי נוצרי שעבד כשופט בחרטום שבסודן לפני מלחמת העולם הראשונה. הוא גויס לצבא הבריטי והגיע לארץ ישראל עם הכוחות הבריטיים. בארץ הוא נתמנה להיות מפקח על בתי המשפט ובשנת 1924 הוא פרש לפרקטיקה פרטית. זה היה עו"ד ממולח שהוסמך בצרפת ושלט בשפות צרפתית, ערבית ואנגלית. בגיל מבוגר הוא התחתן עם לאה טננבוים, צעירה בת סוחר קרקעות יהודי מאלכסנדריה. בעלה הראשון היה קפטן יפה ונולד להם בן. לאבקוריוס ולאה נולדו שתי בנות, אולם נישואי בני הזוג הורידו את אבקוריוס מאיגרא רמה לבירא עמיקתא, הן מבחינה מקצועית והן מבחינה כלכלית. בתקופת נישואיהם, אבקוריוס בנה שני בניינים לאשתו ברחוב בן מימון בירושלים בהם גרו עו"ד דניאל אוסטר, מי שלימים נבחר להיות ראש עיר בירושלים, ד"ר גיזף רופא מפורסם בארץ. על אחד הבתים נכתב בשער "וילה לאה". שער זה שרד עד היום. לימים גר בבית זה הקיסר האתיופיה היילה סלאסי. בזמן שזה היה פליט גולה מארצו בתקופת מלחמת העולם השנייה. לאחר מכן גרו בבית זה משה דיין, מי שהיה מפקד ירושלים ואחר כך הרמטכ"ל, וד"ר יוסף בורג, מנהיג דגול שמילא תפקידים שונים בממשלת ישראל.

לאה לבית טננבוים בגדה בבעלה ועזבה אותו לאנחות. היא ומשפחתה רוששו את אבקוריוס ובמותו נתברר כי הוא היה אביון חסר כל. הוא נקבר בהר ציון בירושלים. בצוואתו הוא מינה כמנהלי עיובון שלו את השופט העליון קופלנד, ואת עו"ד אליהו מני (מי שלימים נתמנה שופט מחוזי ואח"כ עלה לבית המשפט העליון בישראל). אבקוריוס היה עו"ד בקי

ממדרגה ראשונה, גמיש כלטאה ושירת במשטרים השונים בתקופת התורכים. הוא היה אדם רחב לב, נעים ובעל מח מזהיר.

בינואר 1930 דוד ואורה נכנסו לברית הנישואים בבית מויאל בשדרות רוטשילד 27, תל אביב. בני הזוג גרו בתחילה בבתי חזבון, ליד פנסיון גולדשמידט ירושלים. זמן קצר לאחר מכן אורה התמסרה לבניית ביתם ברחוב אוסישקין 10 בירושלים. הבית נבנה מכספי מתנה שאורה קיבלה מאביה בסך 1000 לא"י. כשהבנייה נסתיימה לא היה מספיק כסף כדי לבנות את הגדר שמסביב לחצר. גדר זו נבנתה רק לאחר שרווח קצת לבני הזוג מעבודתו של דוד כפרקליט.

ב-24.9.1928, ביום הכיפורים, קצין משטרה בריטי פרץ לרחבת הכותל ועקף ממנו ספסלים שהועמדו לרשות המתפללים. הסרת הספסלים היוותה שינוי הסטטוס קוו שנקבע על ידי ועדות החקירה. פעולה זו גררה סערת רוחות בציבור היהודי והועד הלאומי ניסה להרגיע את הרוחות אולם המופתי חאג' אמין אל חוסייני פתח בהסתה של הציבור המוסלמי ואמר שהיהודים מאיימים על מקום המסגדים והמקומות הקדושים למוסלמים. הסתה זו גרמה ללהבות שפרצו כעבור 11 חודש והביאו למאורעות הדמים של 1929.

ב-6.12.1928 הגיע לארץ ישראל הנציב העליון החדש ג'ון צ'נסלור. היה זה ארבעה חודשים לאחר צאת הנציב העליון פלומר. ההנהלה הציונית הביאה לידיעת השלטונות בארץ ובלונדון את הסכנה והחשש מהתלהטות הרוחות. אך לשלטון לא היה סיפק זמן לעצור את ההפגנות הסוערות. צעיר חמום מח צעד בראש קבוצת מתפללים יהודיים והניף את הדגל בראש התהלוכה. הקבוצה צעדה מהכותל אל העיר החדשה בתום צום ט' באב. למחרת, ב-16.8.1929, התארגנה תהלוכה מוסלמית נגדית של כמה אלפי פלאחים, וזו שטפה את מקום הכותל. השומר הוכה וספרי הקודש נקרעו והועלו באש, צעיר יהודי נדקר במוסררה. הוא נפטר למחרת בבית החולים הממשלתי. סערת הרוחות לא שקטה וביום השישי 23.8.1929 פרצו מאורעות דמים בירושלים והתפשטו משם לכל הארץ. ערבים מזויינים ובכללם פלאחים רבים מכפרי הסביבה וברואים ממדבר יהודה התנפלו בירושלים על יהודים. דוד מיודענו, ליווה תקופה סוערת זו כעיתונאי שעקב אחרי המאורעות וסקר את המשפטים בוועדות החקירה הממלכתיות והאחרות שבאו בעקבותיהן. אירועים אלה השפיעו על נפשו של דוד ודחפו אותו לתפוס את מקומו במערכת המשפטית לאחר שעמד בבחינות לעורכי הדין הזרים.

לדוד ולאורה נולדה ב-13.6.1931 ביתם הבכורה – סיונה – מי שלימים סיימה לימודיה באוניברסיטה העברית ועסקה בהוראה. היא נישאה ליהודה כהני וילדיהם הם: עינת, מעצבת פנים; אבי, עוסק ביבוא; ודוד, מנהל פיתוח בהייטק.

בן אחר של אורה ודוד הוא קלמן שנולד ב-28.9.1937, לימים הוסמך כרופא ואחר כך הוסמך כפרופסור והיה מנהל המחלקה לטיפול בילדים, בטיפול נמרץ בהדסה עין כרם בירושלים. קלמן נשוי לרות לבית אברם ולהם שני ילדים: טל, מורה לחינוך מיוחד; ודוד, רופא כירורג.

דוד עבד במשרדו של אבקריוס משנת 1932 עד 1939. המנהל האדמיניסטרטיבי של המשרד היה ערבי וריז ופיקח שהיה ממונה גם על המשא ומתן על הלקוחות וקבע את שכר הפרקליט. לצידו עבדה מזכירה כתבנית קצרנית יהודיה בשם שרה ויסנשטרן, בוגרת בית ספר אוולינה דה רוטשילד. במשרד זה דוד עשה חיל, כשהוא כובש את מקומו הבולט בין שורות הפרקליטים הידועים.

מאורעות 1936–1939 החריפו והיתה סכנה בירושלים להגיע למשרדו של אבקריוס, שהיה ברח' סיינט לואיס, בחצר בניין נוטרדאם. המשרד היה על קו התפר בין האיזור היהודי לאיזור הערבי, והיתה סכנה להולכים ושבים.

בשנת 1939 החליט דוד לפתוח משרד פרטי בשותפות באחזקה עם עו"ד משה גולדברג (משה גולן), מי שלימים לאחר הכרזת העצמאות נקרא לשמש שופט שלום ראשי ראשון בירושלים ואחר כך הגיע לתפקיד נשיא תורן של בית המשפט המחוזי בירושלים. בשנה הראשונה המשרד היה בבניין מצפה ברחוב יפו ומשם עבר לבניין משרדים שנבנה מעל לבנק לאומי ברחוב יפו. משם עבר המשרד לבניין טליתא קומי. ליוו אותם במשרד עובדים מסורים. העבודה המאומצת של דוד הביאה לרווחה ולהצלחה ודוד רכש במהרה מעמד נכבד כפרקליט מזהיר. במשפט שהתנהל נגד שוטרים בריטיים שנאשמו ברצח ערבים ביפו דוד הופיע כסגנום וטען להגנתם על הגנה עצמית ושמירה על השלום. בסיום השוטרים זוכו. מיד לאחר מכן דוד פתח את משרדו העצמאי.

בשנת 1939 אורה נפגעה בתאונה שאירעה שעה שהתעמלה על גג בית בן 2 קומות ברח' בלפור 19 ירושלים. היא מעדה ונפלה מן הגג ושברה את רגליה. לאחר אשפוז וניתוח בבית החולים היא חזרה לפעילות ציבורית אינטנסיבית בארגון ויצ"ו ולאחר מכן בארגון נשי הדסה. ולימים נבחרה כשליחה ונציגת משרד החוץ הישראלי בארה"ב ובאור"ם. לימים היא הקימה נציגות לענייני נשים בארה"ב.

בתקופה זו כתב דוד ספרון אהבה קצר ובו תיאור חיים של זקן בן 100 ואהבתו לאשתו בת ה-94. ספרון זה הוא פנינה ספרותית.

בשנים 1939–1948 דוד הופיע בבתי המשפט לדרגותיהם בירושלים, יפו, שכם, עזה וחיפה. משפטים אלה כללו הליכים נגד שלטונות המנדט ומשפטים צבאיים ופוליטיים וכן משפטים על פי החוק הימי.

בתקופה זו מגיש דוד בג"צים למיניהם נגד הרשויות וכן בקשות ל"הביאס-קורפוס" על מעצרים בלתי חוקיים של אזרחים ומעפילים ורבי חובלים שהובילו אוניות מעפילים לחופי הארץ. בפעולותיו הוא חידש והפעיל חוקים ותקדימים של המשפט המקובל והפעיל את המשפט הימי באנגליה כשהוא כובש את מקומו הבולט במשפט הארץ ישראלי. בפעולותיו הוא נעזר בספריה משפטית עשירה שהזמין מלונדון ועליה הודבקו תווי אקס-ליבריס של י. דוד גויטיין. בתקופה זו החלה סערת מוחות כאשר דוד הגיש משפטים לבית המשפט הימי ולבית

הדין הגבוה לצדק וכן הוא הגיש ערעורים למועצת המלך בלונדון, ועשה מאמצים למנוע גירושם של מעפילים שהגיעו לארץ על אוניות המעפילים "לטרון" "כנסת ישראל" ואחרים.

בתקופה המרי דוד הגן על חברי מחתרות שונות, ההגנה, האצ"ל והלח"י. כך במשפט של אליהו קישק – חבר המחתרת של האצ"ל, לאחר ניסיון שוד. השוד היה בשנת 1941 והיה בבגת ערבי. גויטיין טען שיש להקל בעונשו של זה הואיל וניסיון השוד היה למטרות פוליטיות, הוא הביא לדוגמא את מעשיו של סטאלין שעשה זאת קודם לכן.

בסכסוכי קרקעות ומשפטים מסובכים אנו רואים את דוד עוסק בוואקפים ובצוואות עתיקות. אחד המשפטים הבולטים היה על ירושת אמינה חאלדי, אישה בת 80, שהיתה ערירית ובערוב ימיה ובהיותה על ערש דווי, היא ציוותה את רכושה שיישאר אחריה להקמת בית חולים. קרובי משפחה ביקשו להציל את הרכוש מנפילה לידי של הווקף והשיאו אותה בהיותה בערש דווי עם עלם צעיר בן 18, נצר אחר למשפחת חאלדי. גויטיין ייצג את משפחת הצעיר וטען שהצוואה והוואקף לא תפסו מאחר ולא נרשמו בלשכת רישום המקרקעין וכן טען שהצעיר הוא היורש היחיד של אמינה. משפט זה תפס כותרות בעיתונות בארץ ובאנגליה והגיע בשנת 1942 למועצת המלך בלונדון, שם הופיע גויטיין בשם המשפחה. כך יצא שהספרות המשפטית הלכה והתמלאה בפסקי דין ובתקדימים שדוד יצר בהופעותיו כפרקליט בולט.

דוד הציע לסגן השופטים לפרסם את פסקי הדין הארץ-ישראליים במלואם, ורעיון זה קנה לו אחיזה בהוצאת פסקי דין של ה-"Palestine Law Reports" בעריכת מקדונלד. קבצים אלה יצאו ב-14 כרכים, והעורכים שבאו אחריהם הם צבי עלי בייקר ועזורי. אלה פתחו דרך לפרסומים נוספים אחרים של רוטנברג, מרדכי לבנון, גורלי ואפלבוים. ברבות הימים, לאחר הקמת המדינה, דוד הציע לתרגם פסקי דין ישראליים נבחרים לאנגלית ואלה יצאו בשני כרכים, ובין עורכים אלה היה אשר לנדוי (מי שהיה נשיא בית המשפט המחוזי) ואחרים. תרגומים אלה הביאו לידיעת העולם את ההתפתחות במשפט הישראלי.

לפני הכרזת העצמאות של המדינה משפטים צבאיים בארץ נוהלו על פי תקנות חירום משנת 1945. הוגשו משפטים נגד הנהלת היישוב בן שמן על סליקים (מקומות מחבוא לנשק), וכן נגד מנהיגי קיבוץ חולדה ומשפטים אחרים נוהלו נגד 43 חברי ההגנה שנעצרו באשמת אחזקת נשק ואימונים בנשק. במשפטים אלה וכן משפטים אחרים נגד חברי מחתרת האצ"ל, אנו פוגשים את גויטיין כאחד הפרקליטים הבולטים והמוכילים בתחום המשפט, שביניהם אנו מוצאים את מרדכי עליאש, יעקב שמשון שפירא, דב יוסף, אשר לויצקי, גדעון האוזנר, אברהם גורלי וחוטרישי.

הקטלוג של קטעי העיתונות מאותה תקופה שרד והועבר לארכיון הציוני ברוממה ירושלים. בקטלוג זה יש דיווח על המשפטים בהם היה מעורב דוד לתקופה עד 1948.

ב-27.2.1948 מונה דוד על ידי הוועד הלאומי והסוכנות לעמוד בראש ועדת חקירה בהשתתפות יצחק אולשן ואשר לויצקי. הוועדה חקרה את פיצוץ מכונית התופת ברחוב בן יהודה בירושלים, והמסקנה היתה ששוטרים בריטים הם שהפעילו את מכונית התופת.

ב־29.6.1948, סמוך להכרזת המדינה, נפתח משפט צבאי ראשון בירושלים נגד נח סופר, בנו של הקצין סופר, על עבירה נגד חוקת השיפוט הצבאי. היה זה משפט צבאי ראשון בישראל ודוד כיהן בו כשופט צבאי ראשון בירושלים.

ב־14.7.1948 דוד היה ברשימת שבעת המועמדים שהומלצו להתמנות כשופטים לבית המשפט העליון במדינת ישראל. אולם, בגלל התנגדותו של רפאל ניר חבר מועצת המדינה, המלצה זו לא נתקבלה. טענתו של ניר היתה שדוד טען בתקופת המנדט טענה לפיה יהודי תושב מצריים נחשב כאויב לפי חוקי ארץ ישראל.

ב־28.8.1949 נתמנה דוד לכהן כקונסול כללי של ישראל בדרום אפריקה וכעבור שנה הפכה קונסוליה זו להיות צירות, שבה כיהן דוד כציר בכבוד ובהצטיינות, כשהוא קושר קשרים אמיצים למדינת ישראל עם ראשי השלטון בדרום אפריקה, ואילו אשתו אורה השלימה את פעולותיו בחן ובהצטיינות בהופעות ובפעילות ציבורית.

פעולות בני הזוג גויטיין משכו תשומת לב מנהיגי המדינה וב־5.11.1951 הועבר דוד לכהן כציר מדינתנו וכסגנו של אבא אבן, שגרירנו בווינגטון.

ב־10.12.1953 יואל זוסמן ודוד גויטיין נבחרו לשמש כשופטים בבית המשפט העליון. בחירה זו היתה מינוי ראשון לפי חוק השופטים החדש.

במשך כל התקופה דוד לא הניח את העט מידי ועסק בכתיבה בעניינים שונים, לאו דווקא משפטיים. את כתבותיו אנו מוצאים בעיתונות בארץ ובחור"ל.

באוקטובר 1957 נבחר דוד להשתתף כחבר בית הדין הבינ"ל בהאג במשפט שעסק בתביעת פיצויים של מדינת ישראל נגד בולגריה על מטוס אל על שהופל על ידם על כל נוסעיו. פסק הדין שניתן על ידי גויטיין פורסם בספרות המשפטית של המשפט הפומבי הבינ"ל. בשנים 1953 ועד 1961 דוד כתב פסקי דין רבים בלשון בהירה עם ציטטות מהמשפט העברי, התלמוד, ושאלות ותשובות ושילוב ידע מעמיק בשיטת המשפט האנגלוסקסי. פסקי דין אלה נכתבו בהיגיון בשיקול דעת והם הפכו אורים ותומים במשפט הישראלי.

69

משה כהן: השופט הצנוע

אָז יְשִׁיר מֹשֶׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת שְׁמוֹת טו, א

השופט משה כהן היה איש צנוע ונעים הליכות. הוא נולד בתאריך ו' בשבט תרע"ט (1919) ביאנינה, עיירה בצפון מערב יוון, בצומת דרכים בין אלבניה, יוגוסלביה והים היווני, ונפטר ב-ב' שבט תשמ"ב (1982). הוריו, ר' מנחם ומרגלית כהן, עלו לארץ בשנת 1919, זמן קצר לאחר גמר המלחמה והכרזת בלפור, השתכנו באוהל משה, שכונה של המעמד הבינוני, שהייתה חממה של אנשי מעשה ואינטליגנציה ספרדית. בשכונה זו גרו מורים, עורכי־דין, שופטים, רבנים, רופאים, מדפיסים, מוציאים לאור ופקידים. (ראה, "ילדות בירושלים" מאת יעקב יהושע כרך ד' עמ' 99-101 וכן בספר "אהל משה מאה שנה לשכונה" בהוצאת משגב ירושלים והאוניברסיטה העברית, וכן רשימה של נירית שלר-כליפא נחלאות בלב העיר עמ' 57).

יאנינה הייתה מקום מפגש בין תרבויות וכן מרכז מסחרי ימי מימי קדם. בעיר זו הייתה קהילה יהודית עתיקה, שלפי גרסה אחת, התיישבו בה בימי אלכסנדר הגדול (323-356 לפנה"ס) ולפי גרסה אחרת, יהודים הגיעו להתיישב בה עם חורבן הבית השני (70 לספירה). הקהילה נכחדה ברובה בתקופת השואה וכיום מתגוררות בה משפחות בודדות ששבו אליה לאחר המלחמה. העולים מיאנינה לארץ ישראל בתחילת המאה ה-20 ממשיכים לשמור כאן על המסורת היוונית של הוריהם והורי הוריהם.

משה למד בקולג' טרה סנטה בירושלים וסיים אותו ב-1935 בהצטיינות יתירה במתמטיקה, ולאחר מכן עבד כפקיד ומזכיר בבית המשפט המחוזי עד 1943.

תעודת סיום של משה כהן בגמר לימודיו בקולג' טרה סנקטה

השופט משה כהן עם יצחק נבון (לימים הנשיא החמישי של מדינת ישראל)

בעת שירותו בבית המשפט המחוזי הוא נרשם כתלמיד בבית ספר ערב למשפט. בגמר לימודיו הוא התמחה במשרדו של חיים הרמן כהן (שלימים היה פרקליט המדינה, שר המשפטים, ולאחר מכן שופט בית המשפט העליון) בשנים 1943/44 ואח"כ פתח משרד ב-1944 שם עבד כעצמאי עד 1950.

עד להקמת המדינה היה משה איש האצ"ל, אך הוא ניתק קשרים אלה עם הקמת המדינה.

בשנת 1950 מונה משה כשופט בבית המשפט העירוני ולאחר מכן לשופט שלום, ושופט שלום ראשי בשנים 1958-1960. בשנת 1960 הוא מונה לשופט בית המשפט המחוזי וכיהן שם עד 1970.

ב־1970 הוא ביקש ממשרד המשפטים לעזור לו לקבל הלוואה של משכנתא לרכישת דירה, אך בקשתו נדחתה עקב חוסר תקציב. עקב כך התפטר וחזר לפרקטיקה פרטית כדי לעשות לביתו. לכהנתגבר על הבעיה הכלכלית הוא חזר לכס המשפט כשהוא חותר למציאת הצדק. חיפושיו אחר הצדק בלטו כבר בבימ"ש השלום, כאשר עסק בנושא הסעד מן הצדק לפי סעיף 133 לחוק הגנת הדייר (נוסח משולב) תשל"ב-1973. מתן תרופה זו ניצב בפניו – כמו בפני כל שופט, אך טיפולו בשאלה זו היה מושפע מן הגורמים של המתדיינים במשפט (ראה מאמרו של השופט ביסקי ב'הפרקליט' (כ"ג) עמ' 238).

ילדותו בשכונת אהל משה הייתה בחממה אנושית מעניינת. הנוער שגדל בשכונה זו תפשו, ברבות הימים, עמדות נכבדות בהנהגת המדינה וכן ברבנות.

ביניהם אנו פוגשים את יצחק גבון (לימים הנשיא החמישי של המדינה), ג'ק ביבס, בעל פרס בטחון ישראל, הרב הראשי אליהו פרדס, הרב בנימין הלוי, הרב חיים הלוי, (לימים, רבה הראשי של תל אביב), ואת בני השכונה שעסקו בתחומים שונים של חינוך (פנחס זמין, וידאל סורנגה ורייטן). בשטח העיתונות (אברהם אלחנני, וקרניאלי בספרו (יעקב יהושע), ברפואה (ד"ר אליעזר אלקלעי), בהוצאה לאור של ספרים ומילונים (שלמה ישראל שריזלי), בשפיטה (משה כהן, אלעזר הלוי ויפה הכט), במוסיקה בעל האנתולוגיה של הרומנסה הספרדית לחזנות ספרדית (יצחק לוי), בפקידות הבכירה (הרב יעקב ברוך, שמואל אשכנזי), במסחר ובכלכלה (כהן את בן עטר) ובמשפטים (עוה"ד יהושע בורלא, יעקב בכר, כהן, האחים מנחם ויעקב מירון, והאחים שמואל ורפאל שמיר, וכן אחרים במלאכות יד ונגרות).

במהלך חייו של משה אנו רואים שורה של מעשים שיש בהם מזיגה של רוח דתית וחתירה לצדק חברתי. הוא התמסר לאלה הן בעבודתו כשופט, וכן בתפקידו כרב בבית הכנסת "בית אברהם ואהל שרה" ליוצאי יאנינה. בכל אחת מאלה הוא חתר בסבלנות, ברוח טובה ובחיוך, למציאת דרך של פשרה, ואלה נעשו בצנעה ובאהבת הבריות. תכונות אלה הגיעו אליו מבית אביו, והוא ואחיו הגדול, שמואל כהן חתרו יחד להנציח את מנהגי קהילות יאנינה וקורפו עם השירה היהודית ביוונית. מנהגים אלה התאפיינו בשלושת האלמנטים הבאים:

(א) מילים עבריות בעיקר מתחום התפילה.

(ב) צורות עתיקות של השפה היוונית.

(ג) אינטונציה מיוחדת של ההגייה.

הניב בשירה הרומניוטי נכתב באותה עת באותיות עבריות בגלל אי ידיעת היוונית. משה ניגן במנדולינה ובכינור והוא כולו היה אומר שירה שליוותה אותו במהלך חייו. המנהג הרומניוטי והשירה המיוחדת של יהודי יאנינה וקורפו, נחשפו בקונגרס של היהודים המזרחיים בברלין ב־1881.

שירת אנשי יאנינה וקורפו עסקה לרוב בנושאים דתיים לאומיים, וביחוד שירי מועד (ראה מחקרו ורשימתו המעניינים של יוסף מאצא על השירה היהודית ביוונית בספר יוון, ספונות כרך

ה', תשל"א, שט"ו). אלה נשתמרו בקהילת יהודי יאנינה והועלו במחזור תפילה, ספר הרינה והתפילה, תשכ"ח-1968, וכן בתקליטור שקהילה זו הוציאה.

משה חזר לשפיטה ב-1976 וכיהן כשופט מחוזי עד לשנת 1981, ואז נבחר לכהן כשופט בבית המשפט העליון, אולם הוא חלה, וזמן קצר לאחר מכן הלך לעולמו. מקצת מפסקי הדין של משה פורסמו בקבצי פס"ד של שכירות בהוצאת מאירי וכן בפסקים מחוזיים, ואנו מוצאים שהוא טיפל בענייני מקרקעין, בירושות, במעמד האישי, בחוזים, שטרות ונושאים סוציאליים של ביטוח לאומי, מיסים, ובדיני עונשין. בפסקי הדין שהוא נתן אנו מוצאים שהוא חתר לצדק ולפשרה ולמציאת וסלילת דרך לבאים אחריו. מזיגה של המשפט האנגלי, המשפט העברי ומשפט המגלה.

משה כהן היה שופט חרוץ ופסקי הדין שלו נכתבו בזריזות ובשיקול דעת בשעות הבוקר המוקדמות, משה העמיד אחריו תלמידים רבים, וביניהם: האחים מירון (שאחד מהם כיהן ברבות הימים שופט בבית דין לעבודה), דוד שלום, דרור שמחיוף, יצחק טייג ואחרים.

בנו של משה, הרב ועו"ד מנחם כהן יליד 1949, הוציא לאור, לאחר מות אביו, שלושה ספרים בהם קיבץ את דרשותיו ופרושים של אביו, ואלה הם:

ארץ ישראל בתורה — ליקוטים ומדרשי תורה

דרך ארץ בתורה שבכתב ובע"פ

ספר הפטרות מפורשות

אלה הועלו קודם לכן ע"י משה בגיליונות שהוא חילק מידי שבוע בין אחיו ובני משפחתו, ובין קהילת המתפללים של בית הכנסת. בנו מנחם קיבץ והוציא אותם לאור, בעריכת הרב חיים הלוי, ואחר כך הוציא מהדורה נוספת של ספר הרינה והתפילה כמנהג בית הכנסת "בית אברהם" ו"אוהל שרה" ליהודי יאנינה.

70

שלמה מזרחי נחקר כחשוד ברצח דה־האן

סטודנט צעיר מירושלים, שלמה מזרחי, יליד ירושלים 1898, נתבקש על ידי מרצה למשפטים, ב"שעורי ערב למשפט", ד"ר יעקב ישראל דה האן, משפטן, משורר, הומוסקסואל ואנטי ציוני, לסור לביתו ולהביא לו עניבה. התלמיד נפגע מדרישה מוזרה זו וסירב למלא אותה. היה זה ביום 29.6.1924. למחרת נרצח המרצה בשערי בית החולים "שערי צדק" של ד"ר וולך, ברח' יפו בירושלים. בין החשודים שנעצרו לחקירה היה גם הסטודנט הגאה והסרבן. החשוד טען לאליבי והביא ראיות ברורות, שהוא כתב פרוטוקול משיבת מועצת העירייה בזמן הרצח. מיד לאחר מכן הוא שוחרר לביתו (על דה האן, מעשיו, נפתולי חייו וכן השנאה אליו מחוגי הציונות וה"הגנה", ראה רשימתה של יהודית אילן, איש חידה, בעת-מול 122, עמ' 16-18).

בית הספר "שעורים במשפט" היה בית ספר בשעות ערב, שנוסד ע"י ממשלת המנדט, לאימון צעירים למילוי תפקידי שיפוט, תרגום ופרקליטות. בית הספר נפתח בירושלים בחגיגות כאשר זאב זבוטינסקי, אחד המרצים בו, הקריא את ברכתו של דה האן שנעדר מן הפתיחה, ובהערת אגב נוסף כי זבוטינסקי לא אהב את הכתוב ואת כותבו. בין המרצים בבי"ס היו משה זמורה, משה דוכן, פרדריק גודבי, גד פרומקין, א. גולאק, א.ח. פרימן.

הסטודנט סיים את לימודיו ב"שעורים במשפט" בסוף 1924 וביום 13/1/1925 הוסמך כעורך דין ומספרו ברשימת עוה"ד הוא 180.

לאחר שירות קצר כשכיר אצל עו"ד חיים שמטרלינג, החל שלמה מזרחי בפרקטיקה פרטית ארוכה, מעניינת ומגוונת.

לשכתו הראשונה של שלמה מזרחי היתה בבית סימי מני, בכיכר ציון בירושלים ושנים מספר לאחריו כן, עברה לרחוב הסולל (החבצלת).

שלמה אהב את המקצוע, התפאר על הישגיו והצטיינותו בלימודים והיה גאה על שירותו בגדוד העברי מס' 38 בצבא הבריטי. גדוד זה הוקם בעקבות שידוליו של זאב ז'בוטינסקי. שלמה שירת בו מ־18/03/1918 ועד 19/04/1920.

עבודתו המשפטית של שלמה הייתה בתחומים הבאים: משפט אזרחי, משפט מקרקעין, משפט פלילי, ענייני ירושה, וטיפול בענייני מעמד אישי. שלמה היה נוח לבריות ונעים הליכות. את המשרד פקדו לקוחות מכל שכבות היישוב היהודי והערבי. הוא היה מקובל על רבנים ספרדיים ואשכנזיים, אורתודוקסים, רפורמיים וליברלים וכן על בני היישוב הישן והעולים החדשים. הוא יצר קשר ישיר עם לקוחותיו בלשונם מאחר והוא שלט בכמה שפות. בין לקוחותיו היו משפחות ולירו, בנין, עוזיאל, דנון, מרחיים, אבולעפיה, פרלמן, אלישר, קוקיה.

בנוסף ללקוחות אלה פקדו את משרדו חבריו לנשק ולמקצוע. משום שאהבו את אורח חייו הצנוע ואת מאור פניו. ביניהם היו: דוד בנבניסטי, נתן שלם, זאב ווילנאי, ידידיה אבולעפיה, נפתלי גולדברג, חיים לוצ'ינסקי, משה מזוכר, פנחס רבינוביץ, אברהם פרנקו, מאיר ישע, ער"ד נסים לוי ואחרים וכן ראשי העדות, ספרדים, אנשי ועד כללי של כנסת ישראל ואנשי אגודת ישראל.

שלמה מזרחי, הער"ד, נהנה לקלוט, לאמן ולגדל במשרדו דורות של משפטנים. חלקם המשיכו לעבוד במשרדו כעורכי דין, וזוכרים אותו באהבה, עם פנים מאירות ועם לב נדיב. חלק אחר עבר לתפקידי שפיטה ואחרים לתפקידים רמים באדמיניסטרציה של המדינה. ביניהם היו ער"ד זאב ברוכשטיין, דניאל ינובסקי, אהרן שמחה, יפה הכט, רפאל שמיר, אהרן שריג, חיים גבעתי ואחרים, ומשרדו היה פתוח לעזור לכל עמית במקצוע.

ב־09/10/24 שלמה הער"ד נשא לאישה את ויקטוריה שפרה לבית קורדובה. ילידת 1904 בולגריה שנפטרה ב־"ב שבט תשנ"ב (1992). שפרה עלתה לארץ ישראל יחד עם הוריה בהיותה בת שנה.

נשואי בני הזוג גררו יחסים עכורים עם רחמים, אביו של שלמה. האב הבטיח לתת לזוג מענק כספי של 100 לירות מצריות אך הוא לא קיים את הבטחתו. הסיבה להפרת הבטחה זו הייתה כנראה מצוקה כלכלית.

האב ניסה לכפר מעשיו ולשפר היחסים עם בני הזוג ונתן את המענק שהבטיח, אולם לפני כן הוא דרש שתניתן לו התחייבות בכתב שיחזיר לו את המתנה לכשישבור מצבו. הוא ביקש החזרת המתנה ואיים על שלמה במשלוח התראה על ידי הנוטריון הציבורי. זמן קצר אחר מות אמו של שלמה מזרחי בכ"ז אדר ב' תרפ"ז, רחמים האב התחתן עם צעירה בשם סלחה שומר, ב־10 באב תרפ"ז, ושנים אחדות אחר כך הוא נפטר (ב־1937).

שלמה מזרחי, סבו של עו"ד שלמה מזרחי, היה משביר לצבא הטורקי וקבלן בניין. הוא עזר לסלק את הריסות בית הכנסת החורבה ולשפצו, ועזר בבניית בית היתומים דיסקין (ראה עליו בעיתון ה"אוד", א' אדר תר"ע [1910]) גליון 3). הוא היה סוחר נכבד ונבחר כחבר ועד עדת הספרדים ב-1893 (ראה עליו בירושלים בין החומות, בן יעקב, עמ' 233 וכן "הד המזרח", 28/01/49, על חיזוגיה שלמה).

סבו של שלמה, יליד 1810 נפטר 1895, היה מוכר כ"חזוגיה שלמה" והיה נציג בעירייה. רחמים מזרחי בנו, מגבירי הציבור בירושלים (יליד 1860, נפטר ב-1937). רחמים היה קבלן/יזם שפיתח ובנה שתי שכונות בירושלים בשותפות עם יצחק ליפקין. מי שכונה "אבו-בצל" על שם עיסוקיו כסוחר ירקות ובצלים. השכונות נבנו בירושלים ונקראו אוהל שלמה (ע"ש סבו של עו"ד שלמה מזרחי) וכן שערי ירושלים. השכונות נקראו ע"ש שלמה מחששם של ליפקין ושותפו מזרחי רחמים לעין הרע. השכונות נבנו ב-1894 מערבה לשכונת מחנה יהודה בירושלים. לצערנו הבתים שנבנו בשכונות ותיקות אלה הולכים ונעלמים מן הנוף הירושלמי, עקב הרחבת רחוב יפו בקטע שבין מחנה יהודה לבין רוממה ובניית מסילה לרכבת הקלה בירושלים. לרחמים היו שלושה אחים:

1. דוד מזרחי (יליד 1865, נפטר 1935) שקיבל חינוך תורני והיה קבלן ועסק באספקת צרכי הצבא הטורקי (ראה עליו בספר החלום ושברו מאת אילן שחורי, עמ' 398). הוא בנה את ביתו ברחוב אחד העם 16 בתל אביב.
2. סולטנה, אחות שנפטרה בגיל צעיר.
3. ריינה, שנישאה ליוסף עבדאללה ברזני, שהיה קבלן ואח"כ עבד כמוזכיר וגזבר עיריית ירושלים במשך 40 שנה, והיה חבר חברה קדישא של העדה הספרדית (ראה עליו ביעקב יהושע, ילדות בירושלים, וכן ברשימה "חבלי קבורה בירושלים", ש. שמיר, "הלשכה" גליון 91, עמ' 54).

שלמה, הסבא, ובנו, רחמים, נבחרו לחילופין, לכהן בשלהי השלטון העותומני כמועצת עיריית ירושלים. יהושע ילין יצא חוצץ על כך שרחמים ואביו שלמה שימשו בתפקיד זה בכל מחזור בחירות, ודרש להחליפם בנציגים יהודים אחרים. דרישה זו נענתה לבסוף בחיוב (ראה על כך בספר זכרונות לבן ירושלים מאת יהושע ילין, עמ' 178-188 וכן מבלידאת אל קודס לעירייה עברית, מאת אברהם אלמליח, ב"הד המזרח" 25/01/49, עמ' 3).

שלמה מזרחי הנכד וויקטוריה שפרה גרו בתחילה בדירה שכורה בבית הכרם ואח"כ שכרו דירה ברחוב הסולל. לזוג נולדו:

1. ירדן, יליד 1925, שנפטר ב-1940 ממחלת טיפוס.
2. תמר, ילידת 1933, שנישאה לרפאל גיורא (ברגמן), מהנדס, יליד 1926.

3. רינה, ילידת 1941, עו"ד. נישאה לד"ר נחמן אוחנה (אורון) ב־1964, בת ממשיכה במקצוע אביה ובמשרדו.

4. אליקים, יליד 02/03/1943 שנישא לברוריה אנה. בעל תואר שני בגיאוגרפיה, מורה, עבד בסטטיסטיקה וכיום גמלאי.

בתקופת המנדט נבחר שלמה מזרחי להיות חבר הסתדרות עוה"ד היהודים ופעל בה בתפקידים שונים. לאחר הקמת המדינה והקמת לשכת עוה"ד ב־1961 הוא נבחר לכהן כגזבר, מזכיר ויו"ר סניף לשכת עוה"ד בירושלים.

שלמה היה חבר לשכת בני ברית והיה חבר באגודת המשוטטים.

שלמה מימן מכספו את רכישת המשרדים של לשכת עוה"ד בירושלים ברחוב בן יהודה, עד להעברתם לרחוב הסורג ואח"כ לבנין הלשכה ברחוב שופן בירושלים.

לצערנו, רק חלק מזערי מן הארכיב המשפטי של שלמה, שהוא חלק היסטורי, וחלק קטן יותר של ארכיון לשכת עוה"ד בירושלים נשתמר בגנון העירייה בירושלים. חלקן המירבי ניזוק והושמד בפיצוץ של בניין גרוסלם פוסט ערב הקמת המדינה.

בבחירות משנת 1962 שלמה נבחר וכהן מספר שבועות כחבר מועצת עיריית ירושלים, היה זה כאשר הוגש ערעור ונמצא פסול בספירת המעטפות באזור רחביה. בדיקה נוספת בסיבוב שני של הקולות העלתה כי חסר היה קול אחד לרשימה של ציונים כלליים שהייתה בראשות שלמה מזרחי ובחירתו נכשלה.

לשלמה ניתן תואר יקיר ירושלים ב־1976.

שלמה נפטר ב־1982, את אהבתו ומסירותו לחברה הוא הביע כאשר ציווה למסור את גופתו למוסדות רפואיים לצרכי מחקר ולימוד. יהי זכרו ברוך.

מדור ט

הפרקליט כאדם

71

מלך הפלאפל שהפך צייר

מִוֹת וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן וְאַהֲבִיָּה יֹאכֵל פְּרִיָּה משלי יח, כא

לאור דברים אלו של החכם במשלי נביאא את הסיפור הבא:

פרקליט צעיר שעבר בדרכו ליד ביתן של מוכר פלאפל, שמע קולות בכי וקללות שבאו מן החנות הסגורה. לכשביקש להבין מה הסיבה לבכי, נודע לו כי האיש בכה וליווה את בכיו בקללות על רשויות המס בארץ.

בכיו של האיש נגע לליבו של הפרקליט ומאחר שהכיר את האיש כאיש קשה יום אך חרוץ, שהתפרנס בקושי מיגיע כפיו ומעבודת בני משפחתו במקום, ביקש הפרקליט פרטים נוספים על מצוקתו של בעל החנות, וזה הגיש לו צרור של מכתבים וחשבונות שנשלחו על ידי פקיד השומה בירושלים, וכן דו"ח על עיקול וחפצים שהוצאו מן החנות, לצורך גביית חוב שהגיע ממוכר הפלאפל.

עיון נוסף במסמכים העלה שדרישות המס נשלחו לאיש על פי שומות שהוצאו בהעדר דיווח, נתברר כי השומות היו מופרזות ומנופחות.

הפרקליט התנדב אז לברר ולבדוק העניין עם רשויות המס. בבירור שנעשה התגלה שאם יוגשו דו"חות שנתיים כסדרם, ניתן אולי יהיה להוציא שומות חדשות ריאליות לפי הנתונים שיתקבלו.

מייד לאחר הבירור, הוגשו דו"חות שנתיים. השומות המופרזות בוטלו ובמקומן הוצאו שומות חדשות שחייבו בסכום מזערי של עשרות לירות בלבד לכל התקופה. לאחר תשלום זה בוטל העיקול והחפצים שנלקחו מן החנות הוחזרו למקומם.

כיוון שחנותו של מוכר הפלאפל הייתה בשכנות ללשכתו של הפרקליט, מוכר הפלאפל נהג לבקר לעתים קרובות בלשכת הפרקליט והיה מלווה את סיפוריו ומקשט אותם ברעיונות ודמיונות, כולל תמונות ממלחמת העולם עם תמונות גיבורי המקרא, וכן בדמויות של מלאכים.

מן השיח נודע לפרקליט כי האיש הוא חייל משוחרר, ממתנדבי היישוב לעזרת הצבא הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה, ונפצע קשה, בגופו ובנפשו, בקרבות בטוברוק שבלוב, לאחר אשפוז ממושך בבית חולים צבאי באלכסנדריה, מבלי שהתייחסו אליו כנכה. פניות הנכה למוסדות הלאומיים ולרשויות הביטחון בארץ העלו חרס. הפרקליט הציע לכן לבדוק העניין עם רשויות הביטחון של הצבא הבריטי בלונדון. הדבר היחידי שהיה בידי מוכר הפלאפל היה מספר החייל האישי שלו ושם בית החולים שבו אושפז.

אז החלה חליפת מכתבים ממושכת, בין הפרקליט לבין מטה הצבא הבריטי בלונדון, וכך נתגלה התיק האישי שלו וממנו נתברר כי סיפורו של החייל הוא אותנטי, וכי הוא שוחרר מבלי לקבוע זכויותיו כנכה.

קצין התקבולים בלונדון הציע למנות ועדה רפואית של שלושה רופאים של הדסה בירושלים, שתבדוק את האיש וזו תקבע את אחוזי נכותו.

ועדה זו נתמנתה בדקה את החומר הרפואי ובדקה את האיש, קבעה לאחר מכן שנכותו היא 100%, זמן קצר לאחר מכן, קיבל האיש תגמולים טרוראקטיביים מיום הפגיעה, וזכאות לקבל תגמולים חודשיים לכל ימי חייו, וכל זה כשהתשלום בשטרלינגים, שהיו מטבע מבוקש בתקופת הפיחותים שהיו בארצנו באותה תקופה של משבר כלכלי.

מצבו הכלכלי של מוכר הפלאפל שופר מיד, אך הוא המשיך לסבול מסיוטים. מאז הוא החל לצייר בצבעי שמן. העבודות שהוציא תחת ידו היו ציורים בעלי אופי דתי ומוטיבים דמיוניים ונאיביים ובהם עלילות ודמויות לוחמים, וגיבורים תנ"כיים ואחרים. הציורים הועלו על בדים שנמתחו על מסגרות עץ והוצעו למכירה, אך לא נמצא להם מבקש.

מוכר הפלאפל התמסר לציור בצבעי שמן בקומפוזיציות שונות, ואילו בני משפחתו מילאו את מקומו בחנות הפלאפל. כך התמיד האיש בעבודתו.

לאות תודה על עבודת הפרקליט, הוא שילם את שכרו בליווי מילות תודה והעניק לו במתנה שני ציורי שמן.

הפרקליט קיבל את התמונות, וסגר אותן בארון בחדרו. זמן קצר לאחר מכן, התברר כי הלקוח הפך להיות צייר מוביל בציור נאיבי בארץ, ותערוכה שנערכה במוזיאון ישראל, קבעה שהצייר בלט בציוריו הנאיביים, שהעידו על מצוקתו הנפשית והבדידות שלו ואי יכולתו להתבטא בדרכים המקובלות.

באחד מביקורי הפרקליט בגלריה בינט בלובי של מלון הולילנד ירושלים, ראה הפרקליט ציור שמן במסגרת קטנה יותר מציור שמן אחר שהוא קיבל מלקוחו, ולכשבעל הגלריה נשאל מה ערכו של הציור, הודיע לו האחרון שציור דומה לו נמכר יום קודם לכן בעשרת אלפים דולר. הפרקליט חזר מיד למשרדו, פתח את הארון, הוריד מן הציורים את האבק שצברו ותלה את התמונות בחדרו.

מלך הפלאפל השתקם כלכלית לאחר מכן והצליח לגדל את משפחתו לתפארת, וחינך את בני משפחתו, ואלה גמלו לו בכך שכל אחד מהם השלים את לימודיו האקדמיים, בין בהוראה ובין במשפט, וכן בשטחים אחרים.

כך נתקיימה מימרת החכם המופיעה בספר משלי לפיה "מְנוֹת וְחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן וְאַהֲבֵיָהּ יֵאָכֵל פְּרִיָהּ".

72

הפרקליט שתרום מטוס לכוחות הביטחון

שמואל שצ'ופק עם האווירון האמפיבי

שה, גיבורנו, נולד בוורשה ב-1899 להורים ממעמד ביניים גבוה. בסיום לימודיו בגימנסיה, התגייס לצבא הפולני וזה ניגף מול הצבא הרוסי. בצבא הפולני הוא שירת כטוראי-פרש. הוא נפצע ברגליו, נטש את בית החולים הצבאי וחזר לוורשה. שם הקים מועדון צופים לנערים יהודים שבמהרה הפך למועדון "השומר הצעיר". במועדון הוא הדריך בין היתר קבוצה של שבעה תלמידי תיכון, שהוקסמו מן המדריך ודבקו בו באהבה. הוא הדריך אותם בתורה הסוציאליסטית ובציונות. כל אחד מחברי הקבוצה, יחד ובנפרד, המשיך לעמוד בקשר האישי איתו במשך עשרות בשנים, כפולניה, באוסטריה, באיטליה, במצרים ובארץ ישראל. חברי קבוצה זו רכשו ידע והשתלמו במכללות בפריז, באלג'יר, בלונדון ובירושלים, וכולם, יחד ולחוד, סייעו זה לזה, כאשר תורת הקומוניזם וחיי הקיבוץ לנגד עיניהם.

הקבוצה נקראה בשם "אריאל", ואנו פוגשים אותה החל משנת 1918. תולדותיה של קבוצה זו, הישגי חבריה וקורותיהם, סופרו ונכתבו ביד אמן, בידי זאב אלבינגר, אביו של המחזאי והסופר דן אלמגור. הדברים הועלו על ידו בכתב ברשימה בת 57 עמודים, שנקראים בנשימה

עצורה. רשימה זו הושלמה על ידי בנו דן אלמגור בכתבה שפורסמה במעריב ב־20 ביולי 1988, ובחוברת ה־100 של "אריאל" בטאון משרד החוץ מאוגוסט 1995, ובה סופר על תנועת הנוער הזעירה ביותר בעולם. החוברת של אלבינגר נמסרה למשמרת בארכיון "השומר הצעיר" בגבעת חביבה (מוסד חינוכי בגבול השרון והשומרון ובו סמינר, מרכז תעודי ומחקר מרכזי של תנועת השומר הצעיר ומפלגת הפועלים המאוחדת – מפ"ם).

לאחר מלחמת העולם הראשונה, התארגנה ברוסיה תנועת "החלוץ", וזאת לאחר 2,000 פוגרומים שהתחוללו באוקראינה, ולאחר שחצי מיליון יהודים גלו ממקום מגוריהם, וכ־75 אלף יהודים נרצחו. האוכלוסייה היהודית סבלה קשות מפגיעות כלכליות בעקבות המהפכה הרוסית בהנהגת הקומוניזם המלחמתי.

מצב היהודים בפולניה באותה העת, היה חמור פחות, אם כי גם שם פרצו פרעות ביהודים שלוו בגזרות כלכליות שפגעו קשות בענפים בהם עסקו יהודים. גזירות אלה הביאו לגלים של הגירה והברחות גבול בניסיון להימלט מפולניה. היהודים הגיעו, בגלוי ובסתור, לכל מקום אפשרי, ובין אלה הם גם התרפקו על שערי ארץ ישראל. אז קם ארגון "החלוץ", אך זאת לא היתה תוצאה מהחלטה של גוף מרכזי, אלא קם בעקבות לחצים אדירים של הדור הצעיר שהצטרף אל התנועות הציוניות למיניהן. בלטו ביניהם תנועות שביקשו, בצורה זו או אחרת, למזג בין ציונות לבין סוציאליזם: כמו תנועת "צעירי ציון", על פלגיה השונים, וכן ציונים סוציאליסטיים. שמואל שצופק, הוא סשה גיבורנו, היה אחד מחבריה ומייסדיה של תנועה זו (ראה משה ליסק, תולדות היישוב בארץ־ישראל מאז העליה הראשונה, עמ' 226–228).

הספונטאניות וההתארגנות מלמטה, אפיינה את צמיחתם של אגודות "החלוץ" שקמו בפולניה בשנים 1917–1918. בשלב מוקדם החלו אגודות "החלוץ" השונות בפולניה, בהכנה רעיונית ומעשית לקראת העלייה לארץ ישראל. עקב אילוצים פוליטיים וכלכליים, ההכשרה הכלכלית הפכה במהרה לממשית ולמכשיר ארגוני פוליטי מרכזי של תנועות החלוץ. כך התארגנו "השומר הצעיר", "המזרחי" (דתי וציוני), קבוצות "החלוץ", "פועלי ציון" (ימין ושמאל), "ציונים כלליים" (ליברלים עצמאיים) ופרוטקציונרים רבים שהיו אחראים לחלוקת סרטיפיקטים לעלייה לארץ ישראל.

תנועת "השומר הצעיר" שמה לה למטרה להגשים את רעיון "השומר" בארץ ישראל ולהגן על רכוש של המתיישבים היהודים, וכן להשתלם בשפה העברית וידיעת תולדות הארץ.

שמואל שצופק, הסטודנט הצעיר הכריזמטי, שהיה ציוני סוציאליסט, פעל כאן לא כמנהיג או מפקד, אלא כיועץ וחבר. הוא הדריך את קבוצת "אריאל" בתורת הצופים של באדן פאוול, והטיף להם את תורת הציונות הלאומית והחובה לקבל אחריות. כל אלה יחד הביאו לידידות רבה בין החברים וזו הפכה להיות ידידות משפחתית מעבר לחברות סתם. בהיותו המנהיג והמדריך של הקבוצה הוא השביע את חבריה שלא להתחתן לפני עלייתם לא"י כדי שקשר הנישואים לא יעכב אותם מלהגשים את חלום העלייה.

שמואל שצ'ופק הדרך וכיוון את הכשרת חברי הקבוצה, והמליץ להם ללמוד מקצועות לקראת העלייה לארץ. הוא שידל את חניכיו ללמוד עבודת נגרות, סנדלרות, חייטות, נהגות (עזרה לנהג אמבולנס) ואת אלה הם עשו בחוות לימוד יהודיות בגולה. לאחר שתי שנות הכשרה בסביבות וינה, הקבוצה שמה פעמיה ב־3 במרץ 1923 בדרך לארץ ישראל, דרך וינה, טריאסט אלכסנדריה.

כאשר הקבוצה הגיעה לארץ ישראל, היא עברה דרך מחנה עולים בתל אביב, משם עברה ליער בחודרה, ומשם לקיבוצי חפציבה ובית אלפא, ואחר כך לחיפה. במקומות אלה עסקה הקבוצה בייבוש ביצות, חציבת אבנים ושבירתם לחצץ לסלילת כבישים.

בפגישת "השומרים" בבית אלפא בינואר 1925, נדונו עתיד דרכי "השומר" וקשר התנועה עם הגולה. בדיונים אלה השתתפו המנהיגים יערי, הורוביץ, חזן ושצ'ופק. כאן נתקבלה הצעה לראות את קבוצת השומר הצעיר כחלק מציבור הפועלים בארץ ישראל, נתקבלה הצעה שהמוסדות הלאומיים ירכשו קרקעות להתיישבות בגוש נוריס (שכטה) (ראה ספר "השומר הצעיר", כרך א, עמ' 120–122).

חברי הקבוצה נתקלו בקשיי קליטה והתאקלמות. הם סבלו רעב, מחלות ופגעי טבע, ונוכחו לדעת במהרה שהמקצועות שהם רכשו בגולה לקראת עלייתם לארץ, אינם מקנים להם ביטחון כלכלי. לכן הקבוצה נתכנסה שוב וקיימה דיון בו הוחלט לקבל דעתו והדרכתו של ש. שצ'ופק, שחברי הקבוצה ירכשו הכשרה אקדמית בחקלאות, ברפואה, במשפטים, תורת המדינה וכימיה.

בשנת 1926 יצא אלבינגר למרסיי. כאן נפרדו שצ'ופק וחברו, כשפניו של אלבינגר לאלג'יר ופניו של ששה לפריז. ששה למד כמה שנים בסורבון ובתקופה זו הוא עמד בקשר הדוק עם כל אחד ואחד מחברי קבוצת אריאל, ועזר להם, כפי יכולתו, בשכר לימוד, בכלכלה והדרכה, והכל על אף מצבו הכספי שהורע עקב המשבר הכלכלי העולמי.

שמואל שצ'ופק סיים לימודי המשפט בסורבון בפריז החל לעבוד אצל עו"ד צרפתי שבעבר עבד כמפקח מס הכנסה. משרד זה התפתח והיה מבוקש בשטח המסים. הבעלים היה זקוק לעו"ד ששולט בשפות נוספות, וש. שצ'ופק התברגן במשרדו ומצבו הכלכלי השתפר, ואיפשר לו להעלות את הוריו מפולניה לארץ, לסדר להם דירה יפה ולדאוג יחד עם אחיו למחסורם. ברם, גבורנו לא מצא מנוח לנפשו והוא ביקש להגשים שאיפתו לחזור לארץ ישראל. לכן הוא נטש את מעמדו המבוסס במשרד הפרקליטי ועלה בגפו לארץ ישראל.

לא עבר זמן רב וחברי "אריאל" חזרו אף הם לארץ. שצ'ופק נתקל שוב בקשיי קליטה, ובבחינות המועצה המשפטית לעורכי דין זרים. בחינות אלה נערכו בארץ, לפני ואחרי הקמת בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה שנפתח בארץ ב־25 למרץ 1935. בית ספר זה הכין את תלמידיו לבחינות לעורכי דין זרים. שצ'ופק הוסמך כעו"ד ומספר הרישיון שלו לעסוק בעריכת דין היה 1042 (אגב, מספרו של כותב רשימה זו הוא 2071, ומספר חברי לשכת עורכי הדין ערב כתיבת רשימה זו הוא מעל 50,000).

שצ'ופק פתח לשכה בתל אביב וקשר קשרים הדוקים עם הקונסוליה הצרפתית, סוכנות אייר פרנס, אוכלוסיית דוברי הצרפתית וכן קשר קשרים עם כנסיות נוצריות למיניהן. במסגרת זו הוא תבע זכויות בעלות של ווקף אבו מדיאן (ווקף המוגרבים) שנוצר בשנת 1320. ווקף זה היה הקדש של קרקעות חקלאיות שהשתרעו מן הכפר מלחה ועין כרם ועד הכפר קולונייה (מוצא), ומהר הקסטל ועד לבית מזמיל (בית וגן) בירושלים. ההכנסות של ווקף זה הוקדשו, על פי הווקפיה, לאירוח צליינים ועולי רגל מוסלמים בשכונת המוגרבים. שכונה שנבנתה ברחבה מול הכותל המערבי (ראה בנושא זה רשימתו של גדעון ויינגרט, בקתדרה 58, עמ' 25–34). התביעה הוגשה לפקיד ההסדר הישראלי ונסתיימה בפשרה של תשלום סכום ניכר של פיצויים. שכונה זו שימשה למנהיגים המוסלמים, חומר תבערה להסתה וליציאה להפגנות אלימות. במאורעות תרפ"ט מתפללים יהודים שבאו לשפוך שיחם ולהתפלל בכותל המערבי, הותקפו על ידי מתפרעים מן השכונה המוגרבית. אז החלו הפרעות ומכאן פשטו לירושלים, מחוץ לחומה, חברון וצפת.

חיים כהן, מי שהיה שופט ביהמ"ש העליון, כתב ב־4.2.1982 על פי פגישותיו עם שצ'ופק בתקופת המנדט בהן הוא נוכח ששצ'ופק רכש לו בין אנשי המקצוע שם לתפארת כפרקליט חריף ומהוגן אשר שרת את לקוחותיו לא רק בעצה משפטית ובמלחמה פורנזית כי אם גם, ואולי בעיקר באנושיותו החמה, בחוש ההומור ובחיוך הטוב שלא מש מעל שפתיו... את ענייני לקוחותיו הוא הציג בביהמ"ש בטוב טעם ודעת, בשפה תרבותית ומלוטשת ובמומחיות של אמן.

אהבתו ואמונתו ברעיון הציוני סוציאליסטי בלטו ערב הקמת המדינה. בזמן שבאו"ם השתעשעו ברעיון להכריז על ירושלים בינלאומית, ש. שצ'ופק חזה עתיד טוב והרחיב קשריו ועסקיו בירושלים. הוא פנה לעו"ד י.ד. גויטיין והציע לרכוש ממנו את הזכויות של משרדו בטליטא קומי, כאשר הציעו לאחרון תפקיד של שופט עליון במדינת ישראל שתוקם. הוא רכש את זכויות משרד זה וניגש מיד לשקם אותו מפגיעות שפגעו בו פגזי הירדנים. כאן הוא העסיק את כותב רשימה זו כמנהל המשרד. והמשיך בפיתוח קשרים הדוקים עם ראשי כנסיות, מנזרים ובתי חולים למיניהם. קשריו האמיצים עם הקונסוליה הצרפתית ראשי הכנסיות, אגודות הצדקה, בתי החולים, מנזרים וכיוצא באלה, נתנו לירושלים מראה ססגוני מעניין, של כמרים, נזירים ואחיות רחמניות שצעדו ברחובות ירושלים בדרכם למשרד שצ'ופק, לחצר טליטא קומי, במרכז ירושלים.

למשרדו הוא צירף כוחות משפטיים מעולים: את עו"ד יצחק מינץ, אבנר שאקי (מי שהיה פרופסור ושר הדתות בישראל), עו"ד משה נסים (מי שהיה שר המשפטים בישראל), עו"ד אבינועם דורי, עו"ד משה עליאש, פרופסור אנגלהארט, עו"ד אלוני (לימים שופט מחוזי), ויוסף סלטון ועוד.

דבקתו ואמונתו בציונות המעשית התבטאו לאורך חייו ופועלו בחזונו ובמעשיו. הוא היה טיים חובב נלהב, וחבר הקלוב הישראלי לתעופה ורכש לעצמו, ערב הקמת המדינה, אווירון

אמפיבי לשימוש ועגינה בחופי תל אביב וימה של טבריה וחיפה, לטיסה בשמי ארץ ישראל. המטוס הובא לארץ כשהוא מפורק ונתון בארגזים, הורכב על ידי מהנדס טיס בשם פוהורילה. בשנת 1947, תרם את המטוס לכוחות המגן. אווירון ימי זה היה בשירות חברי ההגנה וחיל האוויר שהוקם בעקבותיו. האנגר שלו ושדה התעופה שלו היו על ימה של תל אביב וים כינרת. המטוס נקרא Sea Bee (דבורת הים) והיה בשירות חיל האוויר הישראלי עד מאי 1949.

בשנים 1950–1952 ש. שציפק הגיש בשמו של ד"ר אמיל שמורק תביעה נגד דוד בהרל, מגזברות הסוכנות היהודית, על הוצאת דיבה ולעז לא רק כלפי שמורק אלא גם כלפי המוסד לביקורת. בתביעה הוא דרש להעניש את הנתבע. התביעה נידונה בפני בית הדין הכבוד של ההסתדרות הציונית (ראה תיק הארכיון הציוני S5/10102).

בתקופת עבודתו בארץ, שמר שציפק על יחסי ידידות שהיו לו עוד מתקופת לימודיו בצרפת עם אנשי בוהמה ואקדמיה, צעירים ומבוגרים וכן עם ציירים דגולים שהכיר אותם מתקופה זו בשנות לימודיו בסורבון. בין אלה היו מארק שאגאל, פבלו פיקסו וחבריהם. קשריו אלה הביאו לכך שמארק שאגאל הוזמן לצייר שטיחי קיר מרהיבים בבניין הכנסת, ויטראז' בבית חולים הדסה בעין כרם ובאוניברסיטה העברית. היכרותו זו עם מארק שאגאל, הביאה לכך ששציפק, שהיה אז בן 50 שנה, קשר קשרים אמיצים עם צעירה נוצריה בת 18, תלמידתו של מארק שאגאל. נערה זו דבקה בו ונמשכה אחריו לירושלים, המירה את דתה ונישאה לו. מנישואיהם אלה נולד להם בנם אריאל (כשמה של קבוצת השומר הצעיר בפולניה).

כישוריה של אשתו, איווט, בלטו במהרה בחוג הציירים והאמנות והיא כבשה במהרה את מקומה בארץ כציירת ופסלת, וכן כסופרת שחיברה בצרפתית ובעברית סיפורים לילדים. היא ערכה תערוכות רבות בארץ ובחוץ לארץ וכתבה את האוטוביוגרפיה שלה בצרפתית תחת השם "היהלום הגולמי". בספרה היא מגוללת וחושפת חייה מגיל צעיר שבו התייממה, חייה בין השנים 1938–1950 במשפחות אומנות, וחייה בחוג הציירים ואנשי המחותרת הצרפתית (נעמי קפלנסקי מן הטלוויזיה הישראלית, ערוץ 1, ערכה כתבה על איווט ושתי נשים אחרות שהמירו דתן. כתבה זו ידועה בשם "רות 1974" שודרה ביום 26.4.1974).

את אהבתו של שציפק לארץ אנו מוצאים בצוואתו האחרונה מ־6 בדצמבר 1962, בה הוא ציווה שלאחר פטירתו בארץ יעבירו את גופתו וימסרוה למכון האנטומי של ביי"ס לרפואה של האוניברסיטה העברית לצרכי מדע ועריכת מחקרים רפואיים, ובמקרה שהוא ימות בחוץ לארץ, הוא ציווה לשרוף את גופתו שם, ולהביא את האפר ולפזרו בהרי יהודה. אכן אלמנתו קיימה חלקית הוראה זו כאשר נפטר בפריז ב־21/10/1966. צנצנת שבה היה אפרו הוטמנה ע"י אלמנתו באדמת הקיבוץ משמר העמק, שהוא קיבוץ של "השומר הצעיר" בעמק יזרעאל. כך נסגר מעגל חייו של "שומר צעיר" ציוני-סוציאליסט, שהגשים את רעיון שיבת ציון, פעל להקמת המדינה, והתמסר בגוף בנפש ובכוח לפיתוח הארץ ולהגנתה.

73

עיוור זיהה את פרקליטו אחרי ארבעה עשורים לפי קול

באחד הימים בשנת 2011, עמדתי בצומת הרחובות בן יהודה, בצלאל והמלך גזר'ג בירושלים, והמתנתי לאור ירוק להולכי רגל החוצים את הכביש. בהמתנה שמעתי נקישות מקל הליכה של עיוורים, הסתובבתי ונוכחתי לדעת שאחד מהולכי הרגל מגשש דרכו. שאלתי את האיש עם המקל אם אוכל לעזור לו בדרך.

במקום מענה לשאלתי, הוא הפתיע אותי בלשונו: "שלום לך עו"ד שמיר. זיהיתי אותך על פי קולך. אני מיכאל גוטסמן שאתה ייצגת אותו בהליך משפטי בבית הדין לביטוח לאומי, לפני יובל שנים".

בו במקום נזכרתי בהליך משפטי שהגשתי ושבו תבעתי להכיר בילד מיכאל גוטסמן, כנכה נפגעי איבה. זכותו של הילד הוכרה כנכה שנפגע מפעילות איבה. הפגישה המקרית בצומת הפתיעה אותי, והחזירה אותי לאירוע שטיפלתי בו לפני יובל שנים. ההפתעה הייתה שקולי נחרט בזיכרון של ילד בן שש, שזיהה אותי על פי קול, ששמע אותו בהליך משפטי שנתקיים בעשור הראשון להקמת המדינה. בייחוד התפלאתי על כוחו של זיכרון.

מיכאל הילד שהיה אז בגיל שש מצא חפץ במושב בית מאיר ליד ביתו, הוא ניסה לפרוק למשחק כדור בהיותו בתוך מערה בשטח. בזמן ניסיון זה התפוצץ החפץ, והתברר שהחפץ היה רימון יד. בפיצוץ, איבד מיכאל את ידו השמאלית, ואיבד את מאור עיניו.

המקום בו ארע האסון הוא בית מאיר, מושב של עולים חדשים שהוקם על אדמות הכפר הערבי בית מחסיר ב־1950. אסון הפגיעה היה ב־1953, הילד אושפז בבית־החולים הדסה בירושלים, לאחר מכן הוריו העבירו אותו לאחר מכן למוסד בית חינוך עיוורים בקרית משה מונטיפיורי בירושלים, ושם גדל ונתחנך כפי שיסופר להלן.

ההורים פנו בתחילה לקצין שנתמנה עפ"י חוק התגמולים לנפגעי פעולות איבה, ובקשו הכרה בילד כנכה, וזכויותיו לריפוי, החלמה, שיקום רפואי ושיקום מקצועי. אך, תביעתם נדחתה. אז נתבקשתי להגיש ערעור ולהופיע בפני ועדת עררים לפי החוק. הערעור נשמע בפני השופט

שאל קובובי, והדיון בו נסב ועסק בשאלה אם הפגיעה הייתה פגיעה מפעולות איבה או פגיעה בנסיבות שבהן היה חשש סביר כי תבוצע פעולת איבה.

לכן היה צורך לבדוק הנסיבות, במועד סמוך לפגיעה, ולברר של מי היה הרימון. באולם בית המשפט נכחו הוריו וכן הנער שנפגע. בדיקת העובדות באירועים שפורסמו בעיתונות באותו זמן הביאו ראיות שהרימון נתגלה בשביל דרכו חדרו המחבלים למושב. שביל זה היה מקום מרדף של כוחות צה"ל אחרי המסתננים. בחקירה נתברר כי רימון צה"לי נפל בשגגה מידי הרודפים, והרימון שממנו נפגע הילד היה חלק מציד צבאי שכוחות צה"ל השתמשו בו במרדף אחרי המסתננים.

הכפר הערבי בית מחסיר היה ערב מלחמת העצמאות בסיס של חילי הלגיון הערבי וכוחות בלתי סדירים שחלשו על הכביש מירושלים לשפלה, וחסמו אותו למעבר שיירות האספקה לתושבי ירושלים.

במבצע "מכבי" ב-10-11 למרץ 1948 נכבש הכפר על ידי כוחות הפלמ"ח, כאשר חיילי הלגיון הערבי, והפלחים נטשוהו. כך נפתחה שוב הדרך לירושלים. בכפר היו בוסתנים של עצי פרי ומערות רבות, ולידם שמורת טבע (שמורת המסרק), שהכילה עצי אורן עתיקים (ראה מדרך כל מקום ואתר). על חורבות הכפר הוקם היישוב בית מאיר בשנת 1950.

סמוך אחרי שחרורו מבית חולים הדסה הוכנס מיכאל למוסד בית חינוך עיוורים בירושלים, שהוקם ב-1902 בירושלים, במטרה לדאוג לצרכי ילדים עיוורים, ליתן להם חינוך וללמדם מלאכות שיוכלו לעבוד בהן. מוסד זה הוקם ביוזמתו ובעזרתו העיקרית של אברהם משה לונץ (1854-1918), מי שהיה עיוור והיה חוקר, סופר ומוציא לאור. לונץ נתעוור בגיל 25 ועל אף שהיה עיוור הוא המשיך בחקירתיו ובעבודתו, והוציא לאור ספרים "נתיבות ציון וירושלים" – מורה דרך לתיירים, ושנתון "ירושלים ולוח ארץ ישראל", במשך ארבעים שנה.

לונץ היה עיוור ולכן הכתיב דבריו לבתו חנה. (ראה עליו בספר מאה שנה, בעריכת טריואקס-שטיינמן, תרצ"ח, עמ' 285 ואילך). כתב עיוורים פותח על ידי צרפתי, לואיס ברייל (1802-1852) שנתעוור בגיל שלוש, פותח על ידו והכשיר כתב סימנים שניתן היה לקרוא אותם בקצה האצבעות. שפת סימנים זו נקראה ברבות הימים שפת ברייל.

מיכאל השלים לימודיו בבית חינוך לעיוורים, ועבר לסמינר ליפשיץ, ומשם המשיך בלימודים אקדמיים באוניברסיטת בראילן ובסוף הוסמך בפסיכולוגיה ובסוציולוגיה. ברבות הימים הוסמך גם בעבודה סוציאלית באוניברסיטת תל אביב, ומאז מונה למדריך ראש צוות במחלקת הרווחה בהרצליה.

מאז פציעתו ועד הפגישה המקרית לא נפגשתי עם מיכאל ותולדותיו נודעו לי לאחר חיפוש שעשיתי. חיפשתי את תיקו במשרדי (לא מצאתיו), לצורך כתיבת רשימה על המשפט הנ"ל. בחיפושי פניתי למוסד בית חינוך לעיוורים, ואלה לא זכרו את האיש ושאלו את וותיקי החניכים של המוסד אם ידעו וזיהו אותו. ואז קיבלתי את שמו וכתובתו של מיכאל.

מיכאל נשוי כיום לעובדת סוציאלית, והוא אבא לשני ילדים ושלוש נכדות. הוא כיום גמלאי ויש לו אתר באינטרנט בשם "הרהורי פז".

המפגש המקרי שהיה ביננו העלה בפניי דיונים משפטיים על כוחו של זיכרון ויזואלי של ניצולי שואה שהעידו במשפט איוון (ג'ון) דמיניוק, ושזיהו את הנאשם לאחר עשרות שנים. (עמ' 347/88 מד' פס"ד 221/4).

כאן נתגלה שוב כוחו של זיכרון אנושי לזהות אדם לפי קול ששמע יובל שנים קודם לכן, ומכאן נתגלה שיכול אדם להתגבר על מגבלות פיזיות וגופניות בכוח רצון והתמדה ויכול הוא לחזור לחיים נורמאליים.

74

קשה להיות יהודי: המרת דת

לפני כ־30 שנה הופיע במשרדי זוג צעיר שביקש במצוקתו את עצתי. הזוג ביקש את עזרתי הדרחופה הואיל והנערה הייתה בהריון מתקדם. היא הייתה ממוצא עולי מרוקו ואילו הצעיר היפה שליווה אותה היה דרוזי מן הגליל. הוא הוסיף כי הוא אבי העובר והוא מעוניין להתגייר ולשאת את הנערה לאשתו לפני הלידה. הזוג ספר שהצעיר פנה לבית הדין הרבני לצורך גיור, אך בית הדין דחה את בקשותיו, שלוש פעמים. הנימוק היה שמשרד הביטחון חסם את הליך הגיור וכי הגיור מהווה סיכון ביטחוני. הזוג ביקש את עצתי במצב שהוא נקלע אליו.

כיוון שענייני המרת דת לא היו שכיחים במשרדי והנושא עסק בסטטוס משפטי קשה לטיפול, הודעתי להם כי אעייך בדבר ואשיב להם לאחר מכן. אספתי את התיעוד והפרטים של בני הזוג, למדתי את העובדות ושקעתי במחקר שבו נזכרתי כי זמן קצר לפני כן יצא לאור ספרו של ידידי, ד"ר ישראל בן זאב, על "גרים וגיור בעבר ובהווה". עיינתי ושקלתי שוב את ההלכות שנפסקו בבג"צים של רופאיזון ושליט ועיינתי בספרי משפט כדי שאוכל לתת חוות דעת מקצועית.

פניתי לד"ר בן זאב להשלמת ועדכון ידיעותיי. זה שהקים את האגודה לגיור וגרים ומי שהיה מן המטיפים החלוצים לגיור בארץ ובחור"ל. מסרתי לו פרטי ההתלבטות. ידידי, שמע הסיפור וביקש לעיין במסמכים והודיע לי, בו במקום, כי הוא יבדוק בתחילה את עניין ההתנגדות של משרד הביטחון וישוב לעניין לאחר מכן.

ימים מספר אחרי שיחתי עם ד"ר בן זאב הוא הודיע לי כי בכדיקה שערך במשרד הביטחון נתברר לו כי הנימוק הביטחוני הוסר וכי הצעיר כשיר עכשיו להשלים את הליכי הגיור בפני בית הדין.

הזוג שמח לקבל הבשורה, והגיור הושלם. לאחר מכן חגג הזוג את טקס הנישואין כדת משה וישראל והכל הושלם כמה ימים לפני יום הלידה.

לזוג נולד תינוק נחמד ואני החמנתי כסנדק לברית, מצווה ששמחתי לקיימה.

עברו שני עשורים מאז הברית ושכחתי תפקידי כסנדק. ההורים עקרו ביתם מירושלים לגליל.

באחד הימים הוזמנתי על ידי מתמחה דרוזי במשרדי לחגיגת נישואין שהתקיימה בכפר בגליל. בהיותי שם ניגש אלי גבר, הציג עצמו בשם חסון אבל שמו מקודם היה חסן, וכן הוסיף כי אני עזרתי להוריו, ולאביו להתגייר. המשפחה עברה לגור בגליל והוא עוסק כיום בקבלנות בניה, והוא שמח בחלקו ורואה ברכה במעשיו. כך נוכחתי לדעת שהמשפחה נקלטה יפה בישראל.

שמחתי על הפגישה ביננו וחזרתי לירושלים בהחלטה להתעמק שוב בנושא האישיות המשפטית וכן בנושא המרת הדת והגיור. מאז שהוזמנתי להיות סנדק חלה התפתחות רבה בענף זה וצמחה פסיקה ענפה על חוק השבות תשי"א-1950, שהפך להיות חוק יסוד חשוב ביותר, אף שהחוק לא כונה כך. חוק חשוב זה הפך להיות ביטוי מרכזי למדינה דמוקרטית יהודית בישראל.

פסיקה ענפה של ביהמ"ש העליון, וספרות מקצועית ומחקרים שהופיעו מאז יובל השנים האחרונות, נתבקשו כתוצאה של העלייה המאסיבית מארצות חבר העמים והעלייה ממדינות אחרות מקצועי תבל. על כך יעידו פסקי דין רבים והמחקרים שפורסמו בארצנו.

שיננתי שוב את פקודת המרת שייכות דתית משנת 1927 (דריטון 3, ע' 1926). הפקודה נחקקה להסדיר את שאלות הסמכות ועסקה בענייני המעמד המשפטי של מי שהמיר את דתו. עיינתי בחוק השבות משנת תשי"ב-1952 (כפי שתוקן בשנת תשל"ל-1940), זה קבע זכות לכל יהודי לעלות לישראל ויצר צרור זכויות, חובות וסמכות שיפוט של בתי הדין הרבניים בנישואים ובגירושין. כך יצא שחזרתי להתעמק בנושא מיהו "יהודי", דהיינו א. מעמד של מי שנולד לאם יהודיה ואינו בן דת אחרת; ב. מי שהתגייר כהלכה.

בג"ץ רופאין 72/61 טז, פס"ד 2428, דן בעתירתו של רופאין, יהודי מלידה שהתנצר והיה כומר (האח דניאל) בכת הכרמליתים. האיש חרף נפשו בשנות השואה למען הצלת יהודים, וביקש שיוכר כעולה לפי חוק השבות. הוא טען כי התנצר, מבחינת ההלכה, ופעולה זו אינה מפקיעה את יהדותו. ביהמ"ש הכיר בטענה זו מבחינת ההלכה, אך דחה את העתירה בנימוק שחוק השבות סוטה מן ההלכה ומבוסס על מבחן חילוני-לאומי, לפיו מי שנולד לאם יהודיה והמיר את דתו אינו יהודי. בפס"ד זה, עיצב השופט ברק את הרעיון והמבחן הלאומי החילוני ליברלי דינאמי. ראה עוד בג"ץ 359/66 גיתיה נגד הרבנות הראשית כב' פס"ד I 290.

בג"ץ שליט 58/69 כג, פס"ד II 477, בג"ץ 18/72 כו' פס"ד 334, בו נדונה עתירה נגד פקיד מרשם התושבים שסירב לרשום את לאומם של ילדי העותר כיהודים כיוון שהם נולדו לאם לא עבריה. בית הדין בהרכב של 9 שופטים, החליט ברוב דעות כי פקיד הרישום ושר הפנים חייבים לרשום את ילדי העותר כבני הלאום היהודי, עפ"י פקודת מרשם התושבים וחוק מרשם האוכלוסין, ואין להחיל את ההלכה הדתית על מושגים כמו "לאום" או "דת" הנזכרים בחוק החילוני. פסקי הדין נפרדים ניתנו בבג"ץ זה ופורסמו והשתרעו על יותר מ-130 עמודים, והפקיד הממונה חויב לרשום הודעת העותר אלא אם כן הייתה יכולה להיות לו סיבה סבירה להניח שהודעת העותר אינה סבירה.

בין יתר המחקרים שעסקו בשאלות המעמד האישי, הגיור ומיהו יהודי, מצאתי את הספרים

של

- א. ד"ר אבנר שאקי על מיהו יהודי.
 - ב. פרופ' מ. קוריןאלדי על חידת הזהות היהודית, חוק השבות הלכה "למעשה".
 - ג. י. שלג, "יהדות שלא כהלכה" – על סוגיית העולים הלא יהודים בישראל התשס"ב.
 - ד. ד"ר א. שאווה על המעמד האישי.
 - ה. ד"ר משה זילברג – המעמד האישי בישראל.
- אלה ואחרים עסקו בנושא הגיור והמרת הדת, וכך עדכנתי ידיעותי בפסיקה ענפה מעניינת ואקטואלית, כמפורט להלן:

- א. בבג"ץ לנסקי – שר הפנים 442/71 כו' פס"ד II, 339 עלתה לדיון השאלה אם רשאי שר הפנים למנוע עלייתו של יהודי מחו"ל בעל עבר פלילי שעשוי לסכן שלום הציבור. ביהמ"ש הצדיק את סרובו של שר הפנים, ודחה את העתירה.
- ב. בבג"ץ האטשינס – שר הפנים 447/79 ל' פס"ד II 148 הועלתה עתירה של מיסיונרים שביקשו להכיר בהם כעולים יהודים על יסוד הרעיון של "ושבו בנים לגבולם". ביהמ"ש דחה את העתירה משהתברר עברם של המיסיונרים וקבע כי רעיון זה אינו קיים למען עותרים המעמידים פני יהודים אך בליבם הם נוצרים נאמנים.
- ג. בבג"ץ רוגונסקי נגד מדינת ישראל – א. י. 450/70 כו' פס"ד I, 130, נקבע כי את המונח "יהודי" בחוק השיפוט של בתי הדין הרבניים (נישואין וגירושין) יש לפרש לפי מבחן ההלכה של דיני ישראל, ו"דין תורה" כולל לא רק את התורה שבכתב אלא את מכלול ההלכות באישות המצויות בדיני ישראל.
- ד. בבג"ץ לאוניד קלרק ו-7 אחרים נגד שר הפנים – הכושים העבריים 482/71 כו' פס"ד I, 113 נתבקש ביהמ"ש להורות לשר הפנים ליתן להם אשרות של עולים לפי חוק השבות. בג"ץ דחה את הבקשה ואישר החלטת השר שקבע שהעותרים אינם עומדים בתנאים הנדרשים על פי ההגדרה של יהודי בחוק השבות.

במהרה נתברר כי יש צורך בהבהרות נוספות בנושא הגיור ולכן הרכב של שבעה שופטים דן בבג"ץ אלואן פטרו והתנועה ליהדות מתקדמת נגד שר הפנים בג"ץ 1034/93 מט' פס"ד IV, 661 ועתירות נוספות. העתירות בבג"ץ זה היו של ילידת ברזיל ובת הדת הספיריטואלית שנתגיירה בישראל בפני "מועצת הרבנות המתקדמת" בגיור כחוק וכן התנועה ליהדות מתקדמת בישראל. פקיד הרישום סרב לרשום אותה כיהודיה אזרחית ישראלית עם תעודת עולה מכוח חוק השבות תשי"א.

כאן ניתנו פס"ד נבדלים שנומקו בנפרד, על 150 עמוד, והוחלט ברוב דעות לאשר את הצו ונקבע כי פקודת העדה הדתית (המרה) חלה רק על שאלת הסמכות השיפוטית של בתי הדין הדתיים ואינה חלה על נושאים אחרים לרבות המרשם, וגיור של עולה ירשם בפנקס האוכלוסין

לפי הודעת העולה ואין חובה לצרף תעודה ציבורית. די בהודעה בלווית מסמך המעיד על גיור בקהילה יהודית בחוץ לארץ ואלה יש בהם כדי לחייב רישומו של אדם כיהודי ואין נפקא מינה אם הקהילה אורתודוקסית, קונסרבטיבית או רפורמית (ראה בג"ץ התנועה ליהדות מתקדמת ואחרים נגד שר הדתות (ראה מג' פס"ד II 661 וכן בג"ץ שס ואחרים – מנהל האוכלוסין 87/264 מג' פס"ד II 723).

בבג"ץ אליאנה קריסטינה ואורי גולדמן נגד שר הפנים פס"ד, כרך נ' V, 89 עלתה שוב שאלת מעמדו האישי של זוג מעורב (לא יהודיה – בעלת אזרחות ברזילאית ותושבת ישראל ארעית בישראל שנישאה ליהודי בעל אזרחות כפולה, ברזילאית וישראלית, בנישואין במדור קונסולארי בשגרירות ברזיל בישראל). פקיד מרשם התושבים סירב לרשום כנישואים וביהמ"ש פסק שלפקיד אין סמכות שיפוטית ועליו לרשום את הזוג כנשוי אלא אם כן ברור וגלוי לו שהפרטים אינם נכונים או שאין ספק שהקונסול חסר סמכות להשיאם. ראה והשווה בג"ץ 02/7139 נד' פס"ד III 481 וכן בג"ץ 4370/01 נד' פס"ד IV 920 ובג"ץ 394/99 נד' פס"ד I 919.

הבעיה עלתה שוב בבג"ץ בתאים ורודיגז טושבייב ותמרה מקרינה ואחרים נגד שר הפנים בג"ץ 2597/99 נט' פס"ד VI 721. כאשר ביהמ"ש (בהרכב אחד עשר שופטים) נתבקש לדון בבקשת העותרים שנכנסו לישראל מכוח אשרות שניתנו להם עפ"י חוק הכניסה לישראל תשי"ב-1952. אלה החלו לימודי יהדות לקראת גיורם ובסיום הליך הלימוד עברו גיור בפני ב"ד בחו"ל. בשוכם לישראל הם ביקשו לקבל מעמד של עולה מכוח חוק השבות תשי"א 1950 ולהכיר בהם כאזרחים מכוח חוק השבות וחוק האזרחות התשי"ב. בקשתם נדחתה והם פנו לבג"ץ שהחליט (ברוב דעות של 7 מ-11 שופטים כדעת הנשיא ברק) שאין חשיבות לשאלה מתי הפך אדם שהשתקע בישראל ליהודי ואין לפרש את החוק באופן שיביא להפליה בין אחד שהשתקע בישראל לפני הגיור ובין אחד שהתגייר ואח"כ השתקע בישראל, ועל המשיבים לקבוע עמדה לגבי תחולת חוק השבות על עניינם של העותרים, הואיל וחוק השבות הוא אחד החוקים החשובים שבמדינת ישראל (אף על פי שהוא לא כונה חוק יסוד). חוק זה צוין בפסקי הדין כמפתח הכניסה למדינת ישראל והוא מהווה ביטוי מרכזי להיות מדינת ישראל לא רק מדינה דמוקרטית אלא גם מדינה יהודית. חוק השבות הוא חוק לאומי שבא להגשים את היעוד המרכזי של מדינת ישראל שיעודה הוא כינוס פזורת ישראל.

בבג"ץ עדאלה נגד שר הפנים 7052/03 סא' פס"ד II 202 נדונה עתירת זוג מעורב (האחת ערביה ישראלית וכן זוגה ערבי פלשתינאי תושב יהודה ושומרון ואזור עזה) העותר ביקש זכות לחזור לישראל ע"ס הזכות של איחוד משפחות. הזוג טען שחוק האזרחות אינו תקף שכן הוא פוגע בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו על בסיס השתייכות אתנית ולאומית.

בדין בתיק זה ישבו 11 שופטים (וניתנו פס"ד נבדלים שהשתרעו על פני 360 עמודים). ביה"מ דחה את העתירה וקבע כי מדינת ישראל רשאית להגביל בחוק כניסה של זרים לישראל ובהם בני זוג של אזרחי ישראל, ולעת מלחמה רשאית כל מדינה למנוע כניסתם של נתיני מדינת אויב למדינה גם אם נישאו לאזרח המדינה.

הליכי הבג"ץ והפסיקה הענפה בנדון חוק השבות וענייני גיור גרמו לכך שהרב עמר, הראשון לציון, פרסם בילקוט הפרסומים מס. 5550 מיום 27/02/2006 כללי דיון בבקשות לגיור. הכללים פורסמו בחתימת הראשון לציון הרב עמר, אך ביה"מ העליון קבע כי כללים אלה נחקקו בהליך שאינו ראוי למרבה הצער לשמו, והוא פוגע בהליך הצדק. ביה"מ העליון מתח ביקורת חמורה בפס"ד בבג"ץ 5079/08 (לא פורסם) מיום 25/04/2012 על התנהגות בתי הדין הרבניים שעסקו בגיור. פסקי הדין פורסם בדטה חוק ומשפט. פס"ד ניתן ע"י השופט רובינשטיין שהצביע בביקורת מרוסנת, על פגמים חמורים והתנהגות מזלזלת של המערכת הרבנית כלפי בתי המשפט האזרחיים. נשיאת ביה"מ העליון השלימה ביקורת זו והביעה תקווה שבתי הדין הרבניים יקפידו על מילואן של ההנחיות שהוציא היועץ המשפטי לממשלה שיהיה מעורב בהליכים אלה עד אשר ימצא פתרון ראוי ומוסכם לסוגיה הרחבה של הגיור.

לנוכח המחקרים המעמיקים ופסקי הדין החולקים והיסודיים, בעניין חוק השבות ודיני הגיור בישראל, ניתן לסכם פרק זה, בתולדות המשפט בארצנו, בשם מחזהו של שלום עליכם: "קשה להיות יהודי".

75

בית חלוץ הנעל

עשרה ימים מירח הדבש חלפו מאז נישואיהם של אמנון ותמר, כאשר פרצה מלחמת יום הכיפורים.

אמנון החתן הצעיר נקרא לשירות מילואים פעיל, ונשלח לשרת בתעלת סואץ, מטר הפגזים ניתך על העמדה שלו והבונקר בגדה המזרחית של התעלה. חרף מעשי הגבורה של היחידה בה שירת אמנון, נפל המעוז לידי המצרים, לאחר שאחרון המגינים ואמנון בתוכם נפלו בקרב.

תמר הכלה הצעירה לא הספיקה להשלים ירח דבש עם בעלה. בשורת האיוב נחתה עליה כמכה משמיים. ההודעה הגיעה ולאחר ימי חרדה ממושכים נתגלה לה שבעלה נהרג.

נהי ובכי נשמעו מכל עבר. שכול ומכאוב, על אובדן חיים ועל פגיעות בגוף ובנפש. אך כגודל האסון, כן גם גדולה היתה השעה בה קטנים וגדולים נרתמו לעזרת המגינים שעמדו בשער להדוף האויב. רבים וטובים נפלו ואחרים נפצעו. לא ארכו הימים וגלגל המלחמה התהפך. החזית נדחקה לשטח מצרים, הארמיה המצרית כותרה, וקווי האספקה שלה נותקו.

תנועת מתנדבים ומנגנון מסודר קמו כאחד לרפא הנוזקים ולעזור למשפחות החללים והפצועים. היתה זו שעה הירואית שהצביעה על רוח העם. ישראל היפה נראתה כשהיא מלקקת וחובשת פצעים.

עברו ימי האבל בבית תמר. הכאב נשאר בלב. המציאות היום יומית החלה טופחת בחזקה. בפני הכלה הצעירה ניצבה השאלה מה גורל הדירה שנרכשה ע"י בני הזוג.

לא ארכו הימים, ועולם כמנהגו נוהג. בעיות משפחות החללים והפצועים נדחו הצידה, שרי המדינה נרתמו רובם ככולם למו"מ ממושך לשחרור השבויים שנפלו בידי צר ואויב, ואילו תמר וחברותיה נשאו באלם את כאבן. מצוקה נפשית וחרדה כלכלית תפשו עיקר מעיניהן.

הוריו ובני משפחתו של אמנון גרו בתל אביב. בתום ימי השבעה, ולאחר חודש האבל על נפילת בנם האהוב, החלו ההורים לשאול האם תמר בהריון, וכן הם ביקשו לדעת מה תעשה אחרי ימי האבל. הם נתנו לבנם את חסכוניותיהם האחרונים לימי זקנה, כדי לעזור לו, והנה כספם אף הוא אבד עם מות אמנון בנם האהוב.

בבית הורי החתן נשאר בן קטין, אבשלום. שני בתי האב היו בתים של שומרי מסורת. לפיכך, קמה ועלתה בעיה של יבום או חליצה.

היבום הוא מצווה מן המקרא. בספר דברים, פרק כה בני ישראל נצטוו:

כי ישבו אחים יחדיו ומת אחד מהם, ובן אין לו, לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זה, יבמה יבוא עליה ולקחה לו לאישה ויבמה. והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת, ולא ימחה שמו בישראל, ואם לא יחפוץ האיש לקחת יבמתו ועלתה ובאה השערה, אל הזקנים, ואמרה מאן יבמי להקים לאחיו שם בישראל. לא אבא יבמי. וקראו לו זקני העיר, ודברו אליו, ויאמר לא חפצתי לקחתה. ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים וחליצה נעלו מעל רגלו וירקה בפניו, וענתה ככה יעשה לאיש אשר לא יבנה את בית אחיו, ויקרא שמו בישראל בית חלוץ הנעל.

בספר בראשית לג, מצאנו סיפורו של יהודה בנו של יעקב אבינו וכלתו תמר. סיפור מקראי זה, גולל בפנינו מנהג פרימיטיבי, עתיק, שהוא חובה שהיתה נהוגה בישראל, מאז ומקדם, על אח או קרוב משפחה אחר של הנעדר להקים זרע למת. זאת משום שכל עיקרו של מוסד היבום לא בא אלא כדי לשמור זכרו של הנפטר, שלא השאיר אחריו זרע של קיימא, ונכסיו בתוך המשפחה, לבל יעקרו לבית אב אחר.

במגילת רות מצאנו ראייה נוספת עד כמה עתיק ונפוץ היה המנהג של יבום וחליצה בישראל. כיצד נהגו בבית עובד, אביו של ישי, אבי דוד המלך. היה זה בתקופה בה עם ישראל חי חיי עם חקלאי, שלו, היושב על אדמתו. רות המואביה באה בלאט למרגלותיו של בועז, שמחויב היה לגאול את ביתה. כיוון שלא היה גואל במשפחה כאן אנו קוראים את תיאור משפט חליצה שזקני העיר קיימו בשערי העיר. גואל קרוב שסרב לגאול את אשת המת, נחשב סרבן והיה לכוז בעיני קהל ועדים, בטקס של חליצת הנעל ויריקה בפניו.

מנהג זה היה נפוץ בעולם העתיק, ליבם את האלמנה, שבעלה לא השאיר אחריו צאצאים. בני ישראל הושפעו אותה עת מן המנהג של החתים שישבו בהרי יהודה. בחוקי החתים נקבע כי ימות איש אשר לו אשה ולקח אותה אחיו לאשה, ואחר יקחנה מאביו, וכי ימות גם אביו ולקח אביו את אשתו או בן אחיו יקחנה אין עונש.

הבסיס למנהג היבום היה נפוץ אז בין הגויים, בעולם העתיק, וזאת כיוון שנשים עברו בירושה כמו מטלטלים. ראה P. Westermack, *History of Human Marriage*, vol. 3, p. 210.

האשה נחשבה רכוש שנקנה עבור המשפחה בתמורה של מוהר. גם בימינו מקובל עדיין בשבטים מסוימים ביערות אפריקה, לקבוע כי אשה רשאית לסרב להתחתן עם גיסה (אח בעלה המת), או יורש שלו, יהיה זה מי שיהיה, רק אם היה קרוב משפחה שלה יחזירו את המוהר ששולם בעדה.

בעמים שונים, בהם נהגו עדיין מנהג ייבום, הבנים אינם יורשים מאומה, או שקודמים להם בזכות הירושה, אחים של המנוח. כך למשל אצל האמורים, במות האח הבכור היה מנהג נפוץ

שהיורש המיידה היה לוקח לא רק את אשת המנוח אלא גם את עבדיו. האלמנה עוברת בירושה כמו רכוש מטלטלים של המנוח לאחיו או לבן אחותו.

וכך יצא שתמר נפלה שבויה בידי משפחתו של אמנון. המשפחה טענה, מן השפה ולחוץ, שיש להעמיד צאצא לבנם, וכי לכשיגדל אבשלום, בנם הנותר, הוא יקיים מצוות היבום.

הטרגדיה של תמר הייתה מצוקת רבים של אלמנות מלחמת יום הכיפורים. בצר להן התארגנו אלה לחפש מוצא מכבלי היבום.

בשעת האירוסים, או סמוך לנישואי הזוג, היו נותנים למשפחה, או לקרוב הגואל, שטר התחייבות לחליצה, כפי שנהוג היה בתפוצות ישראל במאות שעברו, וכך בעית היבום היתה נפתרת.

בשטר ההתחייבות לחליצה מקבל על עצמו האח או הקרוב הגואל לזון את גיסתו או קרובתו. במקרה של פטירת הבעל המיועד. באם לא יסכים לחליצה לאחר 3 חודשים ממועד פטירת בן הזוג, זכאית האלמנה למזונות מעזבון בעלה. אחרי 90 יום זכאית היא לדרוש מזונות מיבמה אישית כל תקופת סירובו. כך נקבע בישראל לפי תקנות הרבנות הראשית משנת תש"ד ותקנות קבועות לגדרי האישות של הרבנות הראשית מתש"י כאשר נקבע כעקרון כי מצוות חליצה קודמת למצוות יבום. יבמים רבים, חסרי מצפון ורודפי בצע, השתמשו בעבר במוסד משפטי זה, כדי לסחוט כספים מיבמתם-זקוקתם כתנאי לשחרורה מכבלי עגינות.

בעקבות המצוקה והזעקה שקמה לעזור לחליצת האלמנות, והרצון לעזור לרות ולצעירות בנות גילה וגורלן, החליטה הכנסת, בשנת תשל"ג, לתקן העוול לאלמנות אלה, ותקנה ומחקה מספר החוקים סעיף בחוק הירושה שהקנה 1/6 מרכוש הנפטר להורים. כך היה המצב עד אשר הכנסת חוקה חוק רטרואקטיבי שביטל את זכות הירושה ההורים, ובדברי ההסבר לחוק נאמר "כך יצא שאלה אינם יכולים ורשאים להפריע לאלמנות לגור בדירת בני הזוג בלי שותפות של הורי הבעל."

76

בין יהודים לערבים – יחסי שכנים

מלחמת ששת הימים יצרה הזדמנויות לחידוש קשרי-עבודה וידידות עם פלסטינאים, חלקם קשרים שהתקיימו בעבר ונותקו עקב מלחמת הקוממיות. נביא להלן שני סיפורים הקשורים לקשרים אלה.

סיפור ראשון: ימים מספר אחרי מלחמת ששת הימים הופיע במשרדי הרב גולדמן, מי שהיה מזכירו של הרב הראשי הרצוג, וסיפר לי כי בעיר העתיקה ברובע המוסלמי יש משפחה שטוענת שאם המשפחה היא אסתר מזרחי. הוא שאל אותי אם במשפחתי הייתה אחת בשם אסתר מזרחי, שהתחתנה עם מוסלמי. עניתי לו כי למיטב ידיעתי, אין אחת כזו בשושלת המשפחה שלי, ולא ידוע לי על אסתר כלשהי שהתחתנה עם מוסלמי. לאחר מחשבה נוספת החלטתי לשלוח מכתב הזמנה למוחמד חלדי ולבקש ממנו לבוא למשרדי לברור נוסף.

24 שעות לאחר מכן ביקר במשרדי גבר נאה לבוש בקפידה עם תרבוש לראשו. לאחר נקישה על דלת משרדי, הוא עמד בפתח והסתכל על חדרי. אבי ז"ל ישב בפינת החדר והרים ראשו לראות מיהו האיש. רגעם מספר אחר כך ראיתי את אבי ז"ל מתחבק עם אותו ערבי שנכנס לחדרי. הופתעתי ולא הבנתי מה קרה. לאחר מכן שאלתי את אבי מי האיש ומה פתאום התחבק עם אותו אדם. אז סיפר לי אבי כי האיש מוכר לו מילדותו. משפחת אבי ומשפחת חלדי גרו בתקופת ילדותו של אבי ברחוב הבשטים בעיר העתיקה בירושלים, ובילדותו הוא שיחק גולות ומשחקי ילדות עם אותו אדם, שהיה בן גילו. עשרות שנים חלפו והנה ארע המפגש ושני הרעים נפגשו שוב והתחבקו.

לאחר המפגש המרגש התחלתי בשאלות כדי לבדוק את הקשר המשפחתי בין שתי המשפחות – משפחת חלדי ומשפחת מזרחי. אז נתברר לי כי אסתר מזרחי, אם המשפחה של חלדי, לא הייתה מעץ משפחתי. היא הייתה אחותו של השוער בקולנוע 'עדן' בירושלים, ולא היה קשר בינה לבין משפחתי. השיחה נעמה לשני הצדדים, ומצאנו מסילה לקיום יחסי ידידות בין משפחתי לבין משפחת חלדי. תוך כדי שיחה אמרתי לו שנראה לי שלפי ההלכה היהודית הוא יהודי ואחיו אף הם יהודים. אז נתעוררה השאלה מה זכויות משפחת חלדי לפי החוק הישראלי. ברור נוסף העלה שבני משפחתו זכאים להיחשב כעולים שמקבלים זכויות כיהודים.

טיפול נוסף שהתחלתי בו אכן אישר עובדה זו, ובני המשפחה קבלו את כל זכויותיהם כיהודים. הקשרים עם המשפחה נמשכו ותוך כדי טיפול נשאלתי אם אני יכול לעזור למצוא תעסוקה לבנו חליל, שהיה אז בן 16. ברור נוסף אפשר לי להציע לו להתקשר עם מהנדס החברה לפיתוח הרובע היהודי בעיר העתיקה, שעמד להפיק סדרה של סרטים על ארבעת הרובעים של העיר העתיקה, והוא חיפש להעסיק כשוליה נער שיוכל לעזור לו בתכניתו זו. יזמתי פגישה בין המפיק לבין חליל חלדי ובעקבות הפגישה נתקבל חליל כשוליה חשובה בסדרה של הסרטים שהטלוויזיה ההולנדית הפיקה באמצעות זאב קדם. הנער גדל והמשפחה הייתה מאושרת לראות את התקדמותו כשחקן. בין היתר הוא כיכב בסדרה הטלוויזיונית 'המסעדה הגדולה' בהפקתו של דק כהן, כמלצר חרש אילם. הקשרים ביננו הלכו ונתהדקו כאשר המחיצות הדתיות נפלו, ובני משפחת חלדי בארץ ובמצריים נהגו מקשרי הידידות והיחס שלי לקשרים אלה. כך יצא שהוזמנתי יחד עם בני משפחתי לאירועים משפחתיים ולביקורים חברתיים, וביניהם החתונה של חליל עם בת זוגו. חתונה זו נערכה בהר הזיתים בירושלים במלון אינטרקונטיננטל ובמהלכה נורו יריות שמחה באוויר.

זמן מה לאחר מכן נשאלתי אם אוכל לעזור לבני משפחת אשת חליל לקבל את זכות הירושה שלהם על פי החוק. מסתבר שהאחים הגברים של משפחת אבו עיד הדיחו אותן מהרכוש שאביהן השאיר אחריו, והשתלטו על כל הרכוש ולא נתנו לבנות זכויות כלשהן ברכוש. הגשתי בקשה לצוו ירושה של האב, אף על פי שהוא נפטר בתקופת המנדט, וקיבלתי צוו ירושה שלפיו הגברים והנשים קבלו חלק שווה בשווה והבנות יכלו אז לתבוע את חלקן בעיזבון.

קשרי הידידות בין המשפחות נמשכו מאז ויצרו גשר לחיים משותפים בין יהודים למוסלמים, והם מצביעים על כך שניתן לחיות בשלום בין השכנים גם אם הם משתייכים לעדות דתיות נפרדות.

סיפור שני: בשנים הראשונות לאחר מלחמת ששת הימים יהודים וערבים חפשו דרך איך להביא שלום לארץ וכיצד למחוק את השנאה והאיבה בין העמים. הסיפור הבא יצביע על ניסיון של ראש עיריית חברון ג'עברי למצוא דרך להדברות עם ראשי מדינת ישראל.

בשנים אלה הייתה עלייה גדולה לישראל והחלה בנייה נרחבת בעיר ובכפר. כתוצאה מכך משרדי היה מוצף בהכנת חוזים לעבודה בבניין. הפועלים והקבלנים היו ערבים, לרוב תושבי חברון וסביבותיה ותושבי בית לחם וכן רמאללה. בין הקבלנים שקבלו עבודה לבניין נזדמנו לא מעט מתושבי חברון וכך יצא שמשרדי עסק בחוזים לבניין. ידיעה זו הגיעה גם לראש עיריית חברון, וזה שאף למצוא קשר דרכי לשר הביטחון משה דיין. זאת מבלי לומר לי על כוונותיו. כך יצא שהוזמנתי לאירוע חגיגת 'חאפלה' ביום שישי אחד. לא מיהרתי לקבל את ההזמנה, ולא ידעתי שהחאפלה ניזומה על ידי ראש העיר של חברון. הצעתי לאשתי שניסע יחד לראות ולהשתתף בשמחה. אשתי מרתה, לא התפעלה ביותר מההזמנה, אך לאחר שידול הסכימה להתלוות אלי.

הגענו יחד לחברון והוזמנו לשמחה בכרם של עצי שקדים ואגוזים כאשר מתחת לעצים פוזרו מזרונים לשיבה לאורחים ובמרכז היו שולחנות קטנים וארוכים מלאי פירות ותבשילים מעלי ריחות נעימים ומגרים. נתקבלנו כאורחים מכובדים. האירוע נמשך שעות ספורות כאשר קדרות האוכל והפירות חלפו וחולקו בין האורחים. באירוע השתתפו נשים ערביות בתלבושות מסורתיות ומקושטות בעבודות ריקמה מקומיות יפות מראה. בין האורחים המכובדים היו חברי מועצת עיריית חברון ומנהיגים אחרים ובראשם ג'עברי שאותו לא הכרתי קודם, אך ידעתי עליו מטיפול משפטי אחר שטיפלתי בו בהיותו חמיו של נאשם שייצגתי במשפט צבאי שהוגש נגדו. לאחר שיחת רעים נעימה והכרות קרובה יותר, נשאלתי על קשרי עם משה דיין והאם אוכל ליצור קשר בינו לבין ג'עברי.

הואיל ואני לא עסקתי בפוליטיקה, הודעתי לו זאת והפניתי אותו לגורמים אחרים. אולם הקשרים בין משפחתו לבין משרדי נמשכו ללא רתיעה או מניעה מבחינת המוצא הדתי. המפגש עם משפחת ג'עברי הוא דוגמא לכך שניתן למצוא וליצור יחסי ידידות ולחיות בשלום עם שכנינו ולהתעלם מפוליטיקה.

77

דעה צלולה של מְצוּוה

הביטוי "בהיותי בדעה צלולה" אינו מופיע בחוק הירושה התשכ"ה 1965, אולם, הוא אחד המבחנים החשובים לבדיקת כושרו של מצווה.

נשאלת השאלה מה קורה במבחן זה אם דרושה דעה צלולה של המצווה. צוואה נעשית כידוע בכתב יד, בעדים, בפני רשויות או בע"פ. כאשר צוואה נעשית בפני עדים או בפני רשות, אלה מאשרים בשולי הצוואה שהמצווה היה בדעה צלולה. ניתן לבדוק הצהרה זו ואמיתותה. בדיקה קפדנית יותר נדרשת לגבי צוואה שהמצווה כתב בעצמו בכתב יד או שהוא אמר

אותה בע"פ. במקרים אלה מתעורר הצורך לבדוק צלילות דעת המצווה ומכאן ברור שכדי לאפשר לתקוף את הצוואה או לבטל את תוקפה, חייב המתנגד להביא ראיה לחוסר צלילות דעת המצווה.

פסיקה ענפה בענייני ירושה קבעה תקדימים רבים, שאנו נזקקים לה כדי לבדוק צלילות הדעת של מצווה. תקדים שנדון בביה"מ המחוזי, והגיע לאחר מכן לביה"מ העליון הן בצוואתו של זאב שוורץ, שנחתמה בפני נוטריון, (ערעור אזרחי 7506/95 פדי, כרך נ"ד, חלק שני, עמ' 215). המצווה ערך שתי צוואות: האחת ב-1985 והשנייה ב-1994. הצוואה השנייה ביטלה את הצוואה הראשונה, ובה ציווה המנוח כי רכושו יועבר להקדש שנוהל ע"י מוסדות קרלין סטולין ולא לטובת בני משפחתו.

בני המשפחה שהודחו מן העזבון התנגדו לקיום הצוואה השנייה, והעלו טענות לפסילת הצוואה האחרונה, אולם ביהמ"ש, לאחר ששמע את הנוטריון שבפניו נעשתה ונחתמה הצוואה וגם בדק את הנסיבות שהתקיימו בעת עריכת הצוואה, פסק שהצוואה השנייה, נעשתה שעה שהמצווה מסוגל היה להבין טיבה של הצוואה בזמן שנעשתה ולכן דחה את ההתנגדות ודחה

כך גם טענות אחרות שהועלו וביניהן טענות של אונס, איום, השפעה בלתי הוגנת ותחבולה וכן הטענה שהצוואה נעשתה בזמן שהנהגה היה עד לכתיבתה ולעריכתה.

בתקדים זה הובאו מקרים אחרים של "צידי ירושות" ותכסיסים שאלה נוקטים כדי לזכות בירושה. באחד ממקרים אלה נתקל כותב רשימה זו, היה כאשר הוא נקרא לביתו של לקוח כדי להחתים את המצווה על הצוואה. ההזמנה הייתה עם הודעה שהלקוח מבקש לערוך ולכתוב את צוואתו. בבית המצווה היו בחדרו אנשים זרים שישבו ואלה קראו פרקי תהילים לצד מיטת החולה, וכשנשאלו מה הקשר שלהם לחולה, נאמר שהוא רוצה לצוות להם את רכושו.

האנשים הזרים נתבקשו לצאת מן החדר, ואז נשאל החולה אם הוא ידע להבחין בין צוואה לבין ירושה. התברר שמחשבותיו בנושא זה הן מטושטשות ולכן נמנעתי מלהכין צוואה. זמן קצר אחר כך, הלקוח הבריא ולא חזר לנושא הצוואה.

לאחר כמה חודשים, נקראתי שוב למיטת חוליו של המצווה שאושפז הפעם ב"הדסה הר הצופים". כאשר נודע לי שהחולה מאושפז בהדסה הר הצופים, שאלתי לדעתו של הרופא האחראי על המחלקה אם האיש כשיר לחתימה על צוואה והאם הוא צלול בדעתו ויכול לחתום ולהבין מה זה צוואה. הרופא האחראי אישר לי שהאיש צלול בדעתו. לכן ערכתי צוואה לפי רצונו של המצווה וחזרתי אליו למחרת, וכשנוכחתי ושוכנעתי בצלילותו ושאיך חשש כלשהו של לחץ, איום או השפעה בלתי הוגנת על החולה. כך החתמתי אותו על הצוואה. לפני החתימה על הצוואה האיש הצביע וסיפר על כל אחד מבני משפחתו הרחוקים.

בחוק הכשרות המשפטית ואפטרופסית התשכ"ב–1962, סעיף 1, נקבעה חזקה שכל אדם כשר לזכויות ולחובות מרגע לידתו ועד מותו.

מי שטוען כי בעת עשיית הצוואה לא ידע המצווה להבחין בטיבה של צוואה עליו הראיה (ע.א. 5185/95 ל"ו פס"ד (1) 318).

מכאן, שאדם כשיר לזכויות וחובות בכל העניינים, אלא אם כן הוגבל בחוק או בהחלטת ביהמ"ש. כשרות זו נבדלת ממשפט החוזים, דיני נזיקין ודיני עונשין שבהם לא נדרשת צלילות דעת.

בשנת 1940 גב' אמינה חלדי, בת 90, שכבה על ערש דווי ובני משפחתה היו מעוניינים להציל רכושה כדי שלא יפול לידי הווקף ולכן החליטו להשיא אותה לנער בן 18 מבני המשפחה ממש ערב מותה (ע.א. 521/41 10 פל"ר 159, 646; 12 פל"ר 271; ע.א.ה. 52/44).

בני המשפחה היו מודעים לכך שהאישה ערירית וקשישה וידעו שזו חתמה בעבר בהיותה בדעה צלולה והקדישה נכסיה להקמת בית חולים. כדי למנוע זאת ומחשש שרכושה לא יגיע לבני משפחה הם זימנו את הנער לשאת את האישה הזקנה. לאחר פטירתה הובאה הווקפיה ושטר ההקדש והצוואה בפני ביהמ"ש וזה אישר אותה, אך הווקף לא נרשם מיד בלשכת רישום המקרקעין. במהלך המשפט התעוררה השאלה אם שטר ההקדש תפס, כיוון שהוא לא נרשם

במשרד רשם מקרקעין. אחד המתנגדים לקיום הצוואה היה בן משפחתה שהיה אז ראש העיר בירושלים.

ההתנגדות נידונה בביה"מ המחוזי, והגיעה לביורר בביה"מ העליון (ע.א. 251/43 10 פלר 159, א.ל.ה. 1944 עמ' 104, וכן בג"ץ 30/44 שם 249) וערעור נוסף הוגש למועצת המלך בלונדון (ע.א.ה. 12 52/44 פלר 271), ושם נקבע כי על אף ששטר ההקדש לא נרשם מיד במשרד המקרקעין, השטר תקף ומחייב וכך נדחתה ההתנגדות של בני משפחתו.

צלילות הדעת נבחנת על פי הנסיבות המתקיימות בעת עריכת הצוואה. יש מקרים שבהם יש עליות וירידות בצלילות הדעת של אדם. צלילות ניתן לבחון בבדיקה בהיסטוריה הרפואית של המצווה, ובבדיקות של החברה והזמן שבהם נחתמה הצוואה.

ברשימה זו לא עסקנו בנפרד בצוואת שכיב מרע (= גוסס), ולא במתנת בריא, ולא בנושא חוזה ביטוח או קופת גמל, באלה יש הוראות נפרדות (ראה סעיף 147 לחוק הירושה התשכ"ה) אלה לא נכללות בתחום חוק הירושה. לא עסקנו כמו כן בצוואה שנעשתה על ידי קטין או על ידי מי שהוכרז כפסול דין או על ידי מישהו שנתברר שלא ידע בזמן עריכת צוואה להבחין בתוכנה ובתוצאות של הצוואה.

» לעיון נוסף »

ראו ערעור אזרחי 900/95 פד"י, נ"ג 2, עמ' 817;

ע.א. 5181/95 מט פד"י (1) 318;

ת.ע. של ב"מ לענייני משפחה בת"א 4410/89 [לא פורסם].

נספח: מקום פרסום רשימות שראו אור בעבר

הרשימה כאן מסודרת לפי סדר הופעת המאמרים בספר זה. לעיתים יש הבדלים (קלים או מהותיים) בין כותרת הרשימה כפי שהתפרסמה בכתב־העת לבין הכותרת בספרנו, וכך גם יתכנו הבדלים קלים במבנה הפנימי של הרשימה. יש רשימות שפורסמו בעבר יותר מפעם אחת, בכמות שונות. ישנן גם רשימות שפורסמו בעבר, אך עד הופעת הספר לא הצלחנו לאתר היכן.

פרק 1: תפילת יום הכיפורים
עת־מול י"ד (6) 1989 עמ' 17

פרק 2: מורשתו של בית סבי
לבית אבותם 3-4 1990 עמ' 70-74

פרק 4: ערב שבת בירושלים
נרות שבת, בטאון השבת העל מפלגתי, ג' (ס"ו) ה' מרחשוון תש"ו, עמ' קיט

פרק 5: קלוב לבניית טיסנים ואימון לדאייה, שהפך למפקדה
הלשכה 94 (2012) עמ' 43

פרק 6: מחזור ראשון של הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית
הלשכה 71 (2005) עמ' 22

פרק 8: אוטומטיזם או אינסטינקט לעומת שיקול דעת
הלשכה 103 (2015) עמ' 36

פרק 10: גלגולי הפרוכת
במערכה י"ז 198 (1977) עמ' 15

- פרק 11: חיפוש שורשים בצוואה עתיקה והציפייה לבוא המשיח ותחיית המתים
שרשרת הדורות 25 (2011) עמ' 19–21
- פרק 12: חותם ופנקסים עתיקים של בית הכנסת
במערכה י"ז 204 (1978) עמ' 18
- פרק 13: כתב יד עתיק מסודות הקבלה נתגלה בכריכת ספר ישן שהתגלגל במחסן של דירה נטושה
במערכה 202 (1977) עמ' 12
- פרק 14: מוסתערבים, מורישקוס או רומניוטים
שרשרת הדורות 16 (3) 2002 עמ' 18–19
- פרק 15: משפחת עבאדי ועליית יהודי סוריה לישראל
לבית אבותם 4–3 1990 עמ' 18–26
- פרק 16: חצר דרבי צדוק ויושביה
עת-מול י"ג 6 1988 עמ' 14–15
- פרק 18: בתי מחסה: שכונה ראשונה שנבנתה בין החומות
עת-מול ט"ז 2 1989 עמ' 9–10
- פרק 19: בית רוטשילד ובתי פקידים ואמרכלים
הלשכה 107 2016 עמ' 58
- פרק 20: ה"חורבה" קמה מחורבותיה
הלשכה 89 2010 עמ' 58–59
- פרק 21: מפקדי אוכלוסין בארץ ישראל וחשיבותם למשפטנים
לבית אבותם 6–5 1992 עמ' 5–9
שרשרת הדורות 25 (2), 2011, עמ' 14–17
- פרק 22: רישום לידות, נישואין, גירושין ופטירות במאה ה-19 בארץ ישראל
שרשרת הדורות 18 (2) 2014 עמ' 3–6
- פרק 23: עליות הגרוזינים לישראל ודמויות נבחרות בעדה
הלשכה 98 (2013) עמ' 48, 92
[פורסם בשם "המשפטנים לבית קוקיא (שוילי) – והעליה הגרוזינית"]
- פרק 24: שבט נויברגר ומורשתו במאה ה-20
שרשרת הדורות 24 (2) 2010 עמ' 18–25

- פרק 25: אוצרות שמחכים לבעליהם
 שרשרת הדורות 17 (2) 2003 עמ' 9-10
- פרק 26: כתובה שעזרה לגלות נכס עתיק
 שרשרת הדורות 28 (3) 2012 עמ' 48-49
- פרק 29: אסופית חיפשה ומצאה הורים, אחים וגם רכוש
 שרשרת הדורות י"ט (4) 2005 עמ' 25
- פרק 30: פליאוגרפיה עברית
 שרשרת הדורות ט"ו (3) 2001 עמ' 24
- פרק 31: רישום מקרקעין בישראל
 בתוך: אליהו כהן, רישום מקרקעין בישראל
- פרק 32: מפת גושי שומה של קרקעות בעיר העתיקה בירושלים
 הלשכה 101 (2014) עמ' 32
- פרק 35: סקר ומחקר על מתחם שמעון הצדיק, יהודייה וכרם ג'עוני
 קריה נאמנה, 3: (2013) עמ' 30-31
- פרק 36: מגרש הנחלה — החלום ושברו
 קרקע 34 1992 עמ' 58-63
 הלשכה 86 (2009) עמ' 42
- פרק 37: חלומות יישוביים בצל הבלוט הגדול
 עת-מול 223 (2012) עמ' 10
- פרק 38: חיפוש מחט בערימת שחת
 הלשכה 100 2014 עמ' 43
- פרק 39: הימשיכו מי השילוח ללכת לאט?
 קרקע 42 1996 עמ' 91
- פרק 41: הקושאן של מערת המכפלה — איפה הוא?
 הלשכה 77 (2007) עמ' 20-21
- פרק 42: מערת הרמב"ן — איפה היא והאם היא מקום קדוש?
 הלשכה 92 (2011) עמ' 37

- פרק 43: בתי עלמין יהודיים בהר הזיתים
משואות 2 (1997) עמ' 9-10
הלשכה 102 2014 עמ' 36
- פרק 44: חבלי קבורה בירושלים
הלשכה 91 2011 עמ' 54
- פרק 49: משפט ולא צדק: ז'בוטינסקי ומרדכי עליאש מול בית המשפט הצבאי הבריטי
עת-מול 209 2010 עמ' 15
- פרק 50: מעורבות מועצת המלך בא"י המנדטורית
הבקר, 26/3/1947 עמ' 2
- פרק 51: הביאס קורפוס: מעפילים ואנשי מחתרת והמאבק נגד הספר הלבן ותקנות החרום
דבר 27.1.1947 עמ' 2
- פרק 52: בתי משפט צבאיים בארץ ישראל המנדטורית
הלשכה 76 2006 עמ' 19
- פרק 53: משפט השלום העברי בארץ-ישראל
הלשכה 79 (2008) עמ' 32-33
- פרק 54: קודקס, ותרגומים בארץ ישראל בתקופת המנדט
הלשכה 75 2006 עמ' 25
- פרק 58: הומור וקריקטורות של משפטנים בתקופת המנדט
הלשכה 80 2008 עמ' 33
- פרק 59: מאבק עוה"ד בכותבי הבקשות
הלכה 72 (2005) עמ' 15
- פרק 60: אתיקה של שופטים
הלשכה 73 (2005) עמ' 23
- פרק 65: סוד רפואי וחשיפתו לציבור
הלשכה 74 (2006) עמ' 74
- פרק 66: חתירות להדחת רבנים ובעלי משרות שררה
הלשכה 108 (2016) עמ' 79

פרק 68: י.ד. גויטיין: עיתונאי, פרקליט, דיפלומט ושופט
הלשכה 88 (2010) עמ' 48

פרק 69: משה כהן — השופט הצנוע
הלשכה 97 (2013) עמ' 22

פרק 72: הפרקליט שתרם מטוס לכוחות הביטחון
הלשכה 85 2009 עמ' 41

פרק 74: קשה להיות יהודי — המרת דת
הלשכה 99 (2013) עמ' 54